

Л. Солоб'юв

ПОВІСТЬ
ПРО
ХОДЖУ НАСРЕДДИНА

бібліотека українців

БІБЛІОТЕКА ПРИГОД ADVENTURE LIBRARY

БІБЛІОТЕКА ПРИГОД ADVENTURE LIBRARY

А. Соловйов

ПОВІСТЬ
ПРО
ХОДЖУ НАСРЕДДИНА

М М У

У серії «Бібліотека пригод»
виходять друком
кращі твори майстрів
світової пригодницької літератури:

Е. Ф. Берроуз
Л. А. Буссенар
Ж. Верн
Д. Дефо
О. Дюма
Д. П. Кіплінг
А. К. Дойл
Марк Твен
В. А. Обручев
Ф. Сабатіні
В. Скотт
Ф. Л. Стівенсон

Шановний читачу!

*У серії «Бібліотека пригод»
виходять друком кращі твори
світової пригодницької літератури.*

*Але це не просто книжки
про пригоди. Це також книжки
про хоробрість та честь,
кмітливість та працелюбність,
наполегливість та волю до перемоги,
книжки про щире дружбу
та справжнє кохання.*

*Але насамперед
ці книжки — про людей,
які змогли піднятися над іншими,
стати найкращими,
«першими серед рівних».*

Стати лідерами.

*Щож якщо у майбутньому
ти обираєш для себе шлях лідера,
шлях успіху та перемог,
ці книги — саме для тебе!*

Читай! Прагни! Перемагай!

*Пам'яті мого незабутнього друга Муміна Аділова,
який загинув 18 квітня 1930 року у гірському кишлаку Нанай
від підступної ворожої кулі, присвячую,
благоговіючи перед його чистою пам'яттю, цю книгу.*

*У нього було багато-багато рис Ходжі Насреддіна —
беззавітна любов до народу, сміливість,
чесне лукавство і благородна хитрість, —
і, коли я писав цю книгу, не раз мені здавалось у нічній тиші,
що його тінь стоїть за моїм кріслом
і спрямовує моє перо.*

*Він похований у Канібадамі.
Я відвідав недавно його могилу, діти гралися навколо горба,
порослого весняною травою і квітами,
а він спав вічним сном
і не відповів на заклик мого серця...*

ПОРУШНИК СПОКОЮ

книга перша

І сказав йому я: «Заради радості тих, що живуть зі мною на землі, я напишу книгу, — хай на її сторінки не віють холодні вітри часу, хай світла весна моїх віршів ніколи не зміниться похмурою осінню забуття!» І — подивись! — ще троянди в саду не обсипались, і я ще ходжу без костура, а книга «Гюлістан», що означає «Квітник троянд», уже написана мною, і ти читаєш її.

Сааді

Цю історію переповідав нам Абу Омар-Ахмед-ібн-Мухаммед зі слів Мухаммеда-ібн-Алі-ібн-Ріфаа, що послався на Алі-ібн-Абд-аль-Азиза, який послався на Абу Убейда-аль-Хасима-ібн-Селяма, котрий говорив зі слів своїх наставників, а останній з них спирається на Омара-ібн-аль-Хаттаба та сина його Абд-Аллаха, — хай буде задоволений Аллах ними обома!

Ібн Хазм. «Намисто голубки»

ЧАСТИНА ПЕРША

Розповідають також, що один простак ішов, тримаючи в руці узду свого ішака, якого він вів за собою.

Триста вісімдесят восьма піч Шахразаді

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Тридцять п'ятий рік свого життя Ходжа Насреддін зустрів у дорозі. Понад десять років провів він у вигнанні, мандруючи з міста до міста, з однієї країни до іншої, перетинаючи моря і пустелі, ночуючи де доведеться — на голій землі біля вбогого пастушачого багаття, або в тісному караван-сараї, де у запорошеній темряві аж до ранку зітхають і чешуться верблюди, глухо побрязкуючи бубонцями, або у чадній, закопченій чайхані, серед водоносів, жебраків, погоничів та іншого бідного люду, що на світанку наповнює своїми пронизливими криками базарні площі і вузькі вулички міст. Нерідко щастило йому ночувати і на м'яких шовкових подушках у гаремі якогось іранського вельможі, котрий якраз цієї ночі ходив із загоном стражників по всіх чайханах і караван-сараях, розшукуючи бродягу і богохульника Ходжу Насреддіна, щоб набити його на палю... Крізь ґрати вікна виднілася вузька смужка неба, блідлі зорі, передранішній вітер легко і ніжно шумів листям, на підвіконні починали воркувати і чистити пера веселі горлички. І Ходжа Насреддін, цілуєчи стомлену красуню, говорив:

— Мені вже час. Прощай, моя незрівнянна перлино, і не забувай мене.

— Зачекай! — відповідала вона, зімкнувши прекрасні руки на його шії. — Хіба ти йдеш зовсім? Але чому? Послухай, сьогодні ввечері, як тільки стемніє, я знову пришлю за тобою стару.

— Ні. Я вже давно забув ті часи, коли проводив дві ночі поспіль під одним дахом. Треба їхати, я дуже поспішаю.

— Їхати? Хіба у тебе є якісь термінові справи в іншому місті? Куди ти збираєшся їхати?

— Не знаю. Але вже розвиднюється, уже розчинилася міська брама і рушили в дорогу перші каравани. Ти чуєш — дзвенять бубонці верблюдів!.. Коли до мене долинає цей звук, немов джини вселяються в мої ноги, і я не можу всидіти на місці!

— Иди, якщо так! — сердито говорила красуня, марно намагаючись приховати сльози, що блищали на її довгих віях. — Але скажи мені хоч своє ім'я на прощання.

— Ти хочеш знати моє ім'я? Слухай: ти провела ніч із Ходжею Насреддіном! Я — Ходжа Насреддін, порушник спокою і сіяч розбрату, той самий, про кого щодня кричать глашатаї на всіх площах і базарах, обіцяючи велику нагороду за його голову. Учора обіцяли три тисячі туманів, і я подумав навіть, — чи не продати мені самому свою власну голову за таку високу ціну. Ти смієшся, моя зоренько, ну, дай мені швидше востаннє твої губи. Якби я міг, то подарував би тобі смарагд, але в мене немає смарагду — візьми ось цей простий білий камінчик на спомин!

Він напнув свій рваний халат, пропалений у багатьох місцях іскрами дорожніх багать, і віддалився потихеньку. За дверима голосно хропів зледащилый, дурний євнух у чалмі і м'яких туфлях із задертими догори носами — недбалий охоронець найдорожчого в палаці скарбу, довіреного йому. Далі, урозтяж на килимах і кошмах, хропли стражники, поклавши голови на свої вийняті з піхов ятагани. Ходжа Насреддін прокрадався навшпиньки повз них, і завжди благополучно, немовби ставав на цей час невидимим.

І знову дзвеніла, диміла біла кам'яниста дорога під копитами його ішака. Над світом у синьому небі сяяло сонце; Ходжа Насреддін міг, не мружачись, дивитися на нього. Росяні поля і безплідні пустелі, де біліють напівзанесені піском верблужі кістки, зелені сади і піняві річки, похмурі гори і зелені пасовища чули пісню Ходжі Насреддіна. Він виїжджав далі й далі, не озираючись назад, не шкодуючи про полишене і не побоюючись того, що чекає попереду.

А в покинутому місті назавжди залишалася пам'ять про нього.

Вельможі й мулли¹ блідли від люті, почувши його ім'я; водоноси, погоничі, ткачі, мідники й сідельники, збираючись вечорами в чайханах, розказували один одному смішні історії про його пригоди, з яких він завжди виходив переможцем; млосна красуня в гаремі часто дивилася на білий камінчик і ховала його в перламутрову скриньку, почувши кроки свого володаря.

— Уф! — говорив товстий вельможа і, пихкаючи і сопучи, починав стягувати свій парчевий халат. — Ми всі геть-чисто змучилися з цим проклятим бродягою Ходжею Насреддіном: він підбурих і збаламутив усю державу! Я отримав сьогодні листа від мого давнього друга, шанованого правителя Хорасанської округи. Подумати тільки, ледве цей бродяга Ходжа Насреддін з'явився в його місті, як одразу ж ковалі перестали платити податки, а власники харчевень відмовилися безкоштовно годувати стражників. Навіть більше, цей злодій, осквернитель ісламу і син гріха, наважився забратися в гарем хорасанського правителя і збезчестити його улюблену дружину! Справді, світ ще не бачив такого злочинця! Шкода, що цей капосний голодранець не спробував проникнути до мого гарему, а то його голова давним-давно стирчала би на жердині посеред головного майдану!

Красуня мовчала, потайки всміхалась — їй було і смішно, і сумно. А дорога все дзвеніла, диміла під копитами ішака. І звучала пісня Ходжі Насреддіна. За десять років він побував усюди: у Багдаді, Стамбулі й Тегерані, у Бахчисараї, Ечміадзині й Тбілісі, у Дамаску і Трапезунді, він знав усі ці міста і ще безліч інших, і скрізь він залишив по собі згадку.

Тепер він повертався до свого рідного міста, до Бухари-і-Шериф, до Благородної Бухари, де сподівався, переховуючись під чужим ім'ям, трохи відпочити від безкінечних поневірянь.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Приєднавшись до великого купецького каравану, Ходжа Насреддін перетнув бухарський кордон і на восьмий день путі побачив удалині в запорошеній млі знайомі мінарети великого, славного міста.

---

¹ М у л л а — священнослужитель у мусульман.

Хрипко заволали змучені спрагою й спекою караванники, верблюди прискорили крок: сонце вже сідало, і треба було поспішати, щоб увійти до Бухари раніше, ніж закриють міську браму. Ходжа Насреддін їхав у самому хвості каравану, оповитий густою важкою хмарою пилу; це був рідний, священний пил; йому здавалось, ніби він пахне краще, ніж пил інших, далеких земель. Чхаючи і відкашлюючись, він говорив своєму ішакові:

— Ну ось ми, нарешті, удома. Присягаюсь Аллахом, на нас чекають тут успіх і щастя.

Караван підійшов до міського муру саме тієї миті, коли стражники замикали браму. «Зачекайте, в ім'я Аллаха!» — закричав караван-баші¹, показуючи здалека золоту монету. Але брама вже зачинилась, із брязкотом упали засуви, і вартові стали на вежах коло гармат. Повіяв прохолодний вітерець, у тьмяному небі згас рожевий полиск, і ясно позначився тонкий серп молодого місяця, і у смерковій тиші з усіх незліченних мінаретів залунали високі, протяжні й сумні голоси муедзинів², що закликали мусульман до вечірньої молитви.

Купці і караванники стали навколішки, а Ходжа Насреддін зі своїм ішаком відійшов потихеньку вбік.

— Цим купцям є за що дякувати Аллахові; вони сьогодні пообідали і тепер збираються вечеряти. А ми з тобою, мій вірний ішаче, не обідали і не вечерятимемо; якщо Аллах бажає почути нашу подяку, то нехай пошле мені миску плову, а тобі — оберемок конюшини!

Він прив'язав ішака до придорожного дерева, а сам ліг поряд, просто на землю, поклавши під голову камінь. Очам відкрилися в темно-прозорому небі сяючі сплетення зірок, і кожне сузір'я було знайоме йому: так часто за десять років він бачив над собою відкрите небо! І він завжди думав, що ці години безмовного мудрого споглядання роблять його багатшим за найбагатших, і хоча багатий їсть на золотих блюдах, зате і ночувати він мусить неодмінно під дахом, і він не може опівночі, коли все стихає, відчути політ землі крізь голубий і прохолодний зоряний туман...

Тим часом у караван-сараях і чайханах, що прилягали зовні до зубчастого міського муру, спалахнули багаття під великими казнами, і тужно замекали барани, яких потягли на забій. Але бувалий

---

¹ К а р а в а н - б а ш і — людина, що стоїть на чолі каравану.

² М у е д з и н — у мусульман: служитель при мечеті, який з мінарета в певні часи закликає віруючих до молитви.

Ходжа Насреддін передбачливо влаштувався на нічліг із навітряного боку, щоб запах їжі не дратував і не непокоїв його. Знаючи бухарські звичаї, він вирішив поберегти останні гроші, аби заплатити вранці мито біля міської брами.

Він довго ворочався, а сон все не йшов до нього, і причиною безсоння був зовсім не голод. Ходжу Насреддіна томили й мучили гіркі думки, навіть зоряне небо не могло сьогодні втішити його.

Він любив свою батьківщину, і не було в світі більшої любові у цього хитрого веселуна з чорною борідкою на мідно-засмаглому обличчі і лукавими іскрами в ясных очах. Чим далі від Бухари мандрував він у своєму залатаному халаті, засаленій тьобетейці і рваних чоботях, тим сильніше любив Бухару і сумував за нею. У своєму вигнанні він увесь час пам'ятав вузькі вулички, де гарба¹, проїжджаючи, торкається з обох боків глиняних огорож; він пам'ятав високі мінарети² з прикрашеними візерунками кахельними шапками, на яких уранці і ввечері горить вогненний блиск зорі; стародавні, священні карагачі³ з величезними кублами лелек, що чорніли на суччі; він пам'ятав димні чайхани над ариками⁴ у затінку високих тополь, дим і чад харчевень, різнобарвний гармидер базарів; він пам'ятав гори і річки своєї батьківщини, її селища, поля, пасовища і пустелі, і, коли в Багдаді чи в Дамаску він зустрічав співвітчизника і пізнавав його за візерунком на тьобетейці і за особливим кроєм халата, серце Ходжі Насреддіна завмирало і подих утруднювався.

Повернувшись, він побачив свою батьківщину ще більш пригнобленою, ніж у ті дні, коли покинув її. Старого еміра давно поховали. Новий емір за вісім років зумів ущент розорити Бухару. Ходжа Насреддін побачив зруйновані мости на дорогах, убогі посіви ячменю і пшениці, сухі арики, дно яких потріскалося від спеки. Поля дичавили, заростали бур'яном і колючкою, сади гинули від спраги, у селян не було ані хліба, ані худоби, жебраки рядами сиділи уздовж доріг, вимолюючи милостиню у таких же вбогих, як вони самі. Новий емір поставив у всіх селищах загони стражників і наказав жителям безкоштовно годувати їх, заклав безліч нових мечетей і наказав жителям добудовувати їх, — він був дуже побожний, новий емір, і двічі на рік обов'язково їздив на поклоніння праху найсвятішого і не-

---

¹ Г а р б а — високий віз на двох або чотирьох колесах.

² М і н а р е т — висока вежа при мечеті.

³ К а р а г а ч — південне листяне дерево родини в'язових.

⁴ А р и к — у Середній Азії — назва зрошувального каналу.

зрівнянного шейха Богаеддіна, гробниця якого височіла поблизу Бухари. На додаток до колишніх чотирьох податків він запровадив ще три, установив платню за проїзд через кожний міст, підвищив торгові й судові мита, накарбував фальшивих грошей... Занепадали ремесла, руйнувалася торгівля: невесело зустріла Ходжу Насреддіна його улюблена батьківщина.

...Рано-вранці з усіх мінаретів знову заспівали муедзини; ворота розчинилися, і караван, супроводжуваний глухим дзвоном бубонців, неквапом увійшов до міста.

За брамою караван зупинився: дорогу перетнули стражники. Їх було дуже багато — озутих і босих, одягнених і напівголих, які ще не встигли розбагатіти на емірській службі. Вони штовхалися, кричали, сперечались, наперед розподіляючи між собою наживу. Нарешті з чайхани вийшов стягувач мита — огрядний і сонний, у шовковому халаті із засмальцьованими рукавами, у туфлях босоніж, зі слідами нестриманості і розпусти на опухлому обличчі. Кинувши жадібний погляд на купців, він сказав:

— Вітаю вас, купці, бажаю вам успіху в торгових справах. І знайте, що є веління еміра бити палицями до смерті кожного, хто втаїть хоч крихту товару!

Купці, охоплені збентеженням і страхом, мовчки погладжували свої фарбовані бороди. Стягувач мита обернувся до стражників, які з нетерплячки давно вже пританцьовували на місці, і поворушив товстими пальцями. Це був знак. Стражники з гиком і завиванням кинулися до верблюдів. У тисняві й поспіху вони перерубували шаблями волосяні аркани, звучно розпорювали пакунки, викидали на дорогу парчу, шовк, оксамит, ящики з перцем, чаєм і амброю, глеки з дорогоцінною трояндовою олією і тибетськими ліками.

Від жаху в купців відняло мову. За дві хвилини огляд закінчився. Стражники вишикувалися позаду свого начальника. Халати їх стовбурчились і віддувались. Почався збір мита за товари і за в'їзд до міста. У Ходжі Насреддіна товарів не було; він мав сплатити тільки мито за в'їзд.

— Звідки ти прийшов і навіщо? — запитав стягувач. Писар умочив у чорнильницю гусяче перо і приготувався записати відповідь Ходжі Насреддіна.

— Я приїхав з Іспагані, о найсвітліший пане. Тут, у Бухарі, живуть мої родичі.

— Так, — сказав стягувач. — Ти ідеш у гостину до своїх родичів. Значить, ти повинен сплатити гостьове мито.

— Але я їду до своїх родичів не на гостину, — заперечив Ходжа Насреддін. — Я їду у важливій справі.

— У справі! — закричав стягувач мита, і очі його заблищали. — Отже, ти їдеш у гостину і водночас у справі! Сплати гостьове мито, ділове мито і пожертвуй на оздоблення мечетей на славу Аллаха, який уберіг тебе в дорозі від розбійників.

«Краще б він уберіг мене тепер, а від розбійників я б якось і сам уберігся», — подумав Ходжа Насреддін, але промовчав: він устиг підрахувати, що в цій бесіді кожне слово коштує йому понад десять таньга. Він розв'язав пояс і під хижими пильними поглядами стражників почав відлічувати мито за в'їзд до міста, гостьове мито, ділове мито і пожертвування на оздоблення мечетей. Стягувач мита грізно подивився скоса на стражників, вони відвернулись. Писар, уткнувшись в книгу, швидко заскрипів пером.

Ходжа Насреддін розплатився, хотів іти, але стягувач мита помітив, що в його поясі лишилося ще кілька монет.

— Зачекай, — зупинив він Ходжу Насреддіна. — А хто ж платитиме мито за твого ішака? Якщо ти їдеш у гостину до родичів, значить, і твій ішак їде в гостину до родичів.

— Ти маєш рацію, о мудрий начальнику, — покірно відповів Ходжа Насреддін, знову розв'язуючи пояс. — У мого ішака в Бухарі справді дуже багато родичів, бо в іншому разі наш емір з такими порядками давним-давно полетів би з трону, а тебе, о шановний, за твою жадність набили би на палю!

Перш ніж стягувач мита схаменувся, Ходжа Насреддін схопився на ішака і, пустивши його щодуху, зник у найближчому провулку. «Мерщій, мерщій! — говорив він. — Додай ходу, мій вірний ішаче, додай ходу, бо інакше твій хазяїн заплатить ще одне мито — власною головою!»

Ішак у Ходжі Насреддіна був вельми тямущий; усе розумів: він чув своїми довгими вухами гул і сум'яття коло міської брами, крики стражників і, не розбираючи дороги, мчав так, що Ходжа Насреддін, обхопивши обіруч його шийку і високо підібгавши ноги, ледве тримався в сідлі. За ним із хрипким гавкотом мчала ціла зграя собак; стрічні тулилися до огорож і дивились йому вслід, хитаючи головами.

Тим часом біля міської брами стражники обнишпорили весь натовп, розшукуючи зухвалого вільнодумця. Купці, посміхаючись, шепотіли один одному:

— Ось відповідь, яка зробила б честь навіть самому Ходжі Насреддіну!

До полудня все місто знало про цю відповідь; продавці на базарі розказували пошепки покупцям, а ті передавали далі, і всі говорили при цьому: «Ось слова, гідні самого Ходжі Насреддіна!»

І ніхто не знав, що ці слова належали Ходжі Насреддіну, що він сам, знаменитий і незрівнянний Ходжа Насреддін, бродить наразі містом, голодний, без гроша в кишені, розшукуючи родичів або старих друзів, які б нагодували його і дали притулок перший час.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Він не знайшов у Бухарі ані родичів, ані старих друзів. Він не знайшов навіть батькового будинку, у якому народився і виріс, граючи в тінистому саду, де в осінні прозорі дні шелестіло під вітром жовтіюче листя, стиглі плоди із глухим, немовби віддаленим стукотом падали на землю, тонкими голосами свистіли птахи, сонячні плями тріпотіли на запашній траві, гуділи працелюбні бджоли, збираючи останню данину з в'янучих квітів, потаємно дзюрчала в ариці вода, розказуючи хлопчикові свої безкінечні, незрозумілі казки... Тепер на цьому місці був пустир: горби, вибоїни, чіпкий чортополох, закопчена цегла, руїни стін, клапти зітлілих очеретяних рогож; жодного птаха, жодної бджоли не побачив тут Ходжа Насреддін! Тільки з-під каменя, об який він спіткнувся, витік раптом маслянистий довгий струмінь і, тьмяно блиснувши на сонці, сховався знову під камінням — це була змія, самотня й моторошна мешканка пустинних місць, назавжди покинутих людиною.

Похнюпившись, Ходжа Насреддін довго стояв мовчки; горе стискало йому серце.

Він почув за спиною деренчливий кашель і обернувся.

стежиною йшов через пустир якийсь старий, зігнутий злиднями й турботами. Ходжа Насреддін зупинив його:

— Мир тобі, старче, хай пошле тобі Аллах ще багато років здоров'я і благоденства. Скажи, чий будинок стояв раніше на цьому пустирі?

— Тут стояв будинок сидельника Шир-Мамеда, — відповів старий. — Я колись дуже добре знав його. Цей Шир-Мамед був батьком знаменитого Ходжі Насреддіна, про якого ти, подорожній, мабуть, чимало чув.

— Так, я чув дещо. Але скажи, куди подівався цей сидельник Шир-Мамед, батько знаменитого Ходжі Насреддіна, куди дівалася його сім'я?

— Тихіше, сину мій. У Бухарі тисячі й тисячі шпигунів, вони можуть почути нас, і тоді нам не минути лиха. Ти, мабуть, приїхав здалеку і не знаєш, що в нашому місті суворо заборонено згадувати ім'я Ходжі Насреддіна, за це тут ув'язнюють. Нахилися до мене ближче, і я розповім.

Ходжа Насреддін, приховуючи хвилювання, низько нахилився до нього.

— Це було ще за старого еміра, — почав старий. — Через півтора року після вигнання Ходжі Насреддіна базаром пройшов поголос, що він повернувся, таємно проживає в Бухарі і складає про еміра глузливі пісні. Цей поголос дійшов до палацу еміра, стражники кинулися шукати Ходжу Насреддіна, але знайти не могли. Тоді емір повелів схопити батька Ходжі Насреддіна, двох братів, дядька, усіх далеких родичів, друзів і катувати доти, поки вони не скажуть, де переховується Ходжа Насреддін. Слава Аллахові, він послав їм стільки мужності і твердості, що вони змогли промовчати, і наш Ходжа Насреддін не потрапив до рук еміра. Але його батько, сидельник Шир-Мамед, захворів після тортур і незабаром помер, а всі родичі й друзі залишили Бухару, ховаючись від гніву еміра, і ніхто не знає, де вони наразі. І тоді емір наказав зруйнувати їхні житла і викорчувати сади, аби винищити в Бухарі саму пам'ять про Ходжу Насреддіна.

— За що ж їх катували? — вигукнув Ходжа Насреддін; сльози текли по його обличчю, але старий бачив погано і не помічав цих сліз. — За що їх катували? Адже Ходжі Насреддіна тоді не було в Бухарі, я це дуже добре знаю!

— Ніхто цього не знає! — відповів старий. — Ходжа Насреддін з'являється, де хоче, і зникає, коли хоче. Він скрізь і ніде, наш незрівнянний Ходжа Насреддін!

З цими словами старий, охаючи й кашляючи, поплентався далі, а Ходжа Насреддін, закривши обличчя руками, підійшов до свого ішака.

Він обійняв ішака, притиснувся мокрим лицем до його теплої, пахучої шиї. «Ти бачиш, мій добрий, мій вірний друже, — говорив Ходжа Насреддін, — у мене не лишилося нікого з близьких, тільки ти, постійний і незмінний товариш у моїх мандрах». І, немов відчуваючи горе свого хазяїна, ішак стояв смирно, не поворухнувшись, і навіть перестав жувати колючку, яка так і залишилася висіти у нього на губах.

Але за годину Ходжа Насреддін укріпив своє серце, сльози висохли на його обличчі. «Нічого! — закричав він, сильно ляснувши

ішака по спині. — Нічого! Мене ще не забули в Бухарі, мене знають і пам'ятають у Бухарі, і ми зуміємо знайти тут друзів! І тепер уже ми складемо про еміра таку пісню, що він лусне від злості на своєму троні і його смердючі кишки прилипнуть до розцяцькованих стін палацу! Вперед, мій вірний ішаке, вперед!»

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Була післяполуднева задумлива й тиха година. Дорожня пилюка, каміння, глиняні забори і стіни — усе розжарилось, дихало ливим жаром, і піт на обличчі Ходжі Насреддіна висихав раніше, ніж він устигав його витерти.

Ходжа Насреддін із хвилюванням упізнавав знайомі вулиці, чайхани і мінарети. Ніщо не змінилося за десять років у Бухарі, так само облізли собаки дрімали біля водойм, і струнка жінка, зігнувшись і притримуючи смаглявою рукою із нафарбованими нігтями свою чадру¹, занурювала у темну воду вузький дзвінкий глек. І так само щільно були зачинені ворота знаменитої медресе² Мир-Араб, де під важким склепінням келій учені улеми й мудариси, що давно вже забули, якого кольору весняне листя, як пахне сонце і дзюрчить вода, складають з очима, що горять похмурим полум'ям, товсті книги на славу Аллаха, доводячи необхідність знищення до сьомого коліна всіх, хто не сповідає ісламу. Ходжа Насреддін ударив ішака п'ятами, проїжджаючи повз це моторошне місце.

Але де ж все-таки пообідати? Ходжа Насреддін утретє відучора перев'язав свій пояс.

— Треба щось придумати, — сказав він. — Зупинимося, мій вірний ішаке, і подумаємо. А ось, до речі, й чайхана!

Розгнуздавши ішака, він пустив його збирати недоїдену конюшину біля конов'язі, а сам, підібгавши поли халата, усівся перед ариком, у якому, булькаючи й пінячись на заворотах, текла густа від глини вода. «Куди, навіщо і звідки тече ця вода — вона не знає, та й не думає про це, — сумно міркував Ходжа Насреддін. — Я теж не знаю ні свого шляху, ні відпочинку, ні оселі. Навіщо я прийшов до Бухари? Куди піду завтра? І де ж роздобути півтаньга на обід? Невже я знову залишуся голодним? Проклятий стягувач мита, він

---

¹ Ч а д р а — покривало, яким закриваються жінки-мусульманки з голови до ніг.

² М е д р е с е — духовна школа в мусульманських країнах.

пограбував мене вщент і ще не посоромився казати мені про розбійників!»

У цю мить він раптом побачив винуватця своїх нещасть. До чайхани під'їхав сам стягувач мита. Два стражники вели за вуздечку арабського жеребця, гнідого красеня з благородним пристрасним вогнем у темних очах. Той, вигинаючи шию, нетерпляче перебирав тонкими ногами, неначе йому було осоружно нести на собі жирну тушу стягувача.

Стражники запобігливо зняли з коня свого начальника, і він увійшов до чайхани, де чайханник, тремтячи від раболіпства, посадовив його на шовкові подушки, заварив йому окремо найкращий чай і подав тонку піалу китайської роботи. «Аж бач, як зустрічають його за мої гроші!» — подумав Ходжа Насреддін.

Стягувач мита налився чаєм по саме горло і невдовзі задрімав на подушках, наповнивши чайхану сопінням, хропінням і прицмокуваннями. Решта гостей перейшла у розмовах на шепіт, боячись потривожити його сон. Стражники сіли над ним — один праворуч, другий ліворуч — і відганяли гілочками настирливих мух, доки не переконались, що стягувач заснув міцно; тоді вони презирнулися, розгнuzдали коня, кинули йому сніп конюшини і, прихопивши з собою кальян¹, пішли у глиб чайхани, у темряву, звідки за хвилину на Ходжу Насреддіна повіяло солодким запахом гашишу²: стражники, залишені без нагляду, вдавалися до пороку.

«Ну, а мені вже час забиратися звідси! — вирішив Ходжа Насреддін, пригадавши вранішню пригоду біля міської брами і побоюючись, щоб стражники, борони Аллах, не впізнали його. — Але де ж все-таки дістати мені півтаньга? О всемогутня доле, що стільки разів допомагала Ходжі Насреддіну, зверни на нього свій прихильний погляд!»

У цей час до нього гукнули: «Гей ти, голодранцю!» Він обернувся і побачив на дорозі криту, багато прикрашену гарбу, звідки, розсунувши завіси, висунувся чоловік у великій чалмі і дорогому халаті.

І перш ніж цей чоловік — багатий купець чи вельможа — вимовив ще слово, Ходжа Насреддін уже знав, що його заклик до щастя не лишився без відповіді, — щастя, як завжди, у важку мить звернуло на нього свій прихильний погляд.

---

¹ К а л ь я н — прилад для куріння, яким користуються в країнах Близького Сходу.

² Г а ш и ш — наркотик, що виробляється з індійських конопель, марихуана.

— Мені подобається цей жеребець, — пихато мовив багач, дивлячись кудись зверху голови Ходжі Насреддіна і милуючись гнідим арабським красенем. — Скажи мені, чи продається цей жеребець?

— У світі немає коня, який би не продавався, — ухильно відповів Ходжа Насреддін.

— У тебе в кишені, мабуть, не надто багато грошей, — вів далі багач. — Слухай уважно. Я не знаю, чий це жеребець, звідки він і кому належав раніше. Я не питаю тебе про це. З мене досить того, що, судячи з твого запарошеного одягу, ти приїхав до Бухари здалеку. З мене цього досить. Ти затамив?

Ходжа Насреддін, відчуваючи триумф і захоплення, кивнув головою: він одразу зрозумів усе і навіть набагато більше, ніж хотів сказати багач. Він думав тільки про одне: щоб якась дурна муха не заповзла у ніздрю або в глотку стягувачеві мита і не розбудила його. Щодо стражників він тривожився менше: вони продовжували із захопленням вдаватися до пороку, про що свідчили клуби густого зеленого диму, що валив із темряви.

— Але ж ти сам розумієш, — гордовито й поважно говорив багач, — що тобі в твоєму дранті аж ніяк не личить їздити на такому коні. Це навіть небезпечно для тебе, бо кожен запитав би себе: «А звідки взявся у цього жебрака такий прекрасний жеребець?» — і ти міг би легко потрапити до в'язниці.

— Ти маєш рацію, о високонароджений! — покірливо відповів Ходжа Насреддін. — Кінь справді надто гарний для мене. Я у своєму рваному халаті все життя їжджу на ішакові і навіть не наслідуюся подумати про те, щоб сісти на такого коня.

Відповідь його сподобалася багачеві.

— Це добре, що ти при своїй бідності не засліплений гордістю: злидар має бути покірливим і скромним, бо пишні квіти властиві благородному мигдалеві, але не убогій степовій колючці. Тепер відповідай мені: чи хочеш ти мати ось цей гаманець? Тут рівно триста таньга сріблом.

— Ще б пак! — вигукнув Ходжа Насреддін, внутрішньо холодіючи, тому що шкідлива муха все-таки заповзла у ніздрю стягувачеві мита: він чхнув і заворушився. — Ще б пак! Хто ж відмовиться від трьохсот таньга сріблом? Адже це — те саме, що знайти гаманця на дорозі!

— Ну, припустімо, на дорозі ти знайшов зовсім інше, — відповів багач, тонко посміхнувшись. — Але те, що ти знайшов на дорозі, я згоден обміняти на срібло. Тримай свої триста таньга!

Він простягнув Ходжі Насреддіну важкого гаманця і подав знак своєму слугі, який, чухаючи нагайкою спину, мовчки прислухався до розмови. Слуга підійшов до жеребця. Ходжа Насреддін устиг помітити, що слуга, судячи з усмішки на його плоскій рябій пиці і з неспокійних очей, — затятий шахрай, цілком гідний свого пана. «Три шахраї на одній дорозі — це забагато, одному час забиратися геть!» — вирішив Ходжа Насреддін. Вихваляючи благочестя і щедрість багача, він підхопився на ішака і так сильно вдарив його п'ятами, що ішак, попри свої лінощі, пішов одразу галопом.

Обернувшись, Ходжа Насреддін побачив, що рябий слуга прив'язує до гарби гнідого арабського жеребця. Обернувшись ще раз, він побачив, як багач і стягувач мита скубуть один одному борода, а стражники марно намагаються їх розняти.

Розумний не втручається в чужу сварку. Ходжа Насреддін крутив і виляв по всіх провулках, доки не відчув себе у безпеці. Він натягнув повіддя, стримуючи галоп ішака.

— Годі, годі, — сказав він. — Тепер нам поспішати нікуди...

Раптом Ходжа Насреддін почув близький тривожний цокіт копит.

— Еге! Вперед, мій вірний ішаче, вперед, виручай! — крикнув Ходжа Насреддін, але було вже пізно: з-за рогу на дорогу вискочив вершник.

Це був рябий слуга. Він скакав на коні, розпряженому з гарби. Дригаючи ногами, слуга промчав повз Ходжу Насреддіна і, круто осадивши коня, поставив його впоперек дороги.

— Пропусти, добрий чоловіче, — лагідно сказав Ходжа Насреддін. — На таких вузьких дорогах треба їздити уздовж, а не впоперек.

— Еге ж! — зловтішно відповів слуга. — Ну, тепер тобі не уникнути підземної в'язниці. Чи знаєш ти, що цей вельможа, власник жеребця, вирвав у мого пана півбороди, а мій пан розбив йому до крові ніс? Завтра ж тебе потягнуть на суд еміра. Справді гірка твоя доля, о чоловіче!

— Що ти говориш?! — вигукнув Ходжа Насреддін. — Через що ж могли так сильно посваритися такі поважні люди? Але навіщо ти зупинив мене — я не можу бути суддею в їхній суперечці! Нехай вже вони самі якось розберуться!

— Годі базікати! — сказав слуга. — Повертай назад. Доведеться тобі відповісти за цього жеребця.

— Якого жеребця?

— Ти ще питаєш?! Того самого, за якого ти отримав від мого пана гаманець срібла.

— Присягаюсь Аллахом, ти помиляєшся, — відповів Ходжа Насреддін. — Жеребець тут зовсім ні до чого. Поміркуй собі — ти ж чув усю розмову. Твій пан, людина щедра і благочестива, бажаючи допомогти біднякові, запитав мене: чи хочу я одержати триста таньга сріблом? І я відповів, що, звісно, хочу. І він дав мені триста таньга, хай продовжить Аллах дні його життя! Але спершу він вирішив випробувати мою скромність і моє упокорювання, щоб переконатися, що я заслуговую на нагороду. Він сказав: «Я не питаю, чий це жеребець і звідки він», — бажаючи перевірити, чи не назву я себе через хибну гордість власником цього жеребця. Я промовчав, і щедрий, благочестивий купець був задоволений цим. Потім він сказав, що такий жеребець надто гарний для мене, я з ним цілком погодився, і він знову був задоволений. Тоді він додав, що я знайшов на дорозі те, що можна обміняти на срібло, натякаючи на мою ревність і твердість в ісламі, які я знайшов під час своїх мандрів святими місцями. І він нагородив мене, щоб цією благочестивою справою задалегідь полегшити собі перехід до раю по замогильному мосту, що легше за волосину і тонше за вістря меча, як говорить священний Коран. У першій же молитві я розкажу Аллахові про благочестивий вчинок твого пана, щоб Аллах наперед приготував для нього поручні на цьому мосту.

Слуга задумався, а потім мовив із хитрою усмішкою, від якої Ходжі Насреддіну стало трохи ніяково:

— Ти маєш рацію, о подорожній! І як це я відразу не здогадався, що твоя розмова з моїм паном має такий доброчесний сенс! Але якщо вже ти вирішив допомогти йому перейти замогильним мостом, то краще, щоб поручні були обіруч. Воно буде якось міцніше й надійніше. Я теж залюбки помолвився б за мого пана, щоб Аллах поставив поручні і з другого боку.

— Так помолися! — вигукнув Ходжа Насреддін. — Хто тобі заважає? Ти навіть мусиш це зробити. Хіба не повеліває Коран рабам і слугам щодня молитися за своїх панів, не вимагаючи особливої нагороди...

— Завертай ішака! — грубо сказав слуга і своїм конем притиснув Ходжу Насреддіна до огорожі. — Ну, швидше, не змушуй мене марнувати час!

— Зачекай, — жваво зупинив його Ходжа Насреддін. — Я ще не все сказав. Я збирався прочитати молитву з трьохсот слів, відпо-

відно до кількості одержаних мною таньга. Але тепер, на мою думку, вистачить молитви з двохсот п'ятдесяти слів. Поручні з мого боку будуть лише трохи тонші й коротші. А ти прочитаєш молитву з п'ятдесяти слів, і премудрий Аллах зуміє з тих самих колод викроїти поручні на твій бік.

— Як же так? — заперечив слуга. — Значить, мої поручні будуть уп'ятеро коротші за твої?

— Зате вони будуть у найнебезпечнішому місці! — негайно запевнив його Ходжа Насреддін.

— Ні! Я не згоден на такі коротенькі поручні! — рішуче одказав слуга. — Значить, частина моста буде без огорожі! Я весь полотнію і вкриваюся холодним потом через страшну небезпеку, що загрожує моему панові! Я вважаю, що ми обидва повинні прочитати молитви по сто п'ятдесят слів, щоб поручні були з обох боків однакові. Ну, хай вони будуть тоненькі, зате з двох боків. А якщо ти не згоден, то я в цьому бачу злий намір проти мого пана — значить, ти хочеш, щоб він звалився з моста! І я зараз покличу людей, а ти негайно потрапиш до підземної в'язниці!

— Тоненькі поручні! — заволав Ходжа Насреддін, ніби відчувачи слабке ворухіння гаманця в своєму поясі. — По-твоєму, достатньо обгородити цей міст прутиками?! Зрозумій же, що поручні з одного боку мають бути неодмінно товщі й міцніші, щоб купцеві було за що вхопитись, якщо він оступиться і падатиме!

— Сама істина промовляє твоїми вустами! — радісно вигукнув слуга. — Хай вони будуть товщі з мого боку, а я вже не пошкодую праці і прочитаю молитву з двохсот слів!

— А з трьохсот не хочеш? — зі злістю сказав Ходжа Насреддін.

Вони довго сперечалися на дорозі. Рідкісні перехожі, що чули уривки розмови, шанобливо кланялись, приймаючи Ходжу Насреддіна і рябого слугу за благочестивих прочан, що повертаються з поклоніння святим місцям.

Коли вони розставалися, гаманець Ходжі Насреддіна полегшав наполовину: вони домовились, що міст, який веде до раю, має бути обгороджений для купця з обох сторін абсолютно однаковими за довжиною й міцністю поручнями.

— Прощавай, подорожній, — сказав слуга. — Сьогодні ми з тобою вчинили благочестиву справу.

— Прощавай, добрий, відданий і чесний слуго, що так печеться про порятунок душі свого хазяїна. Скажу ще, що в суперечці ти не поступишся, мабуть, самому Ходжі Насреддіну.

— Чому ти згадав про нього? — насторожився слуга.

— Та так... Припало до слова, — відповів Ходжа Насреддін, подумавши про себе: «Еге! Та це, здається, не проста птиця!»

— Може, ти доводишся йому якимсь далеким родичем? — запитав слуга. — Або знаєш когось із його родичів?

— Ні, я ніколи не зустрічався з ним. І не знаю нікого з його родичів.

— Скажу тобі на вухо, — слуга нахилився у сідлі: — я родич Ходжі Насреддіна. Я його двоюрідний брат. Ми разом провели дитячі роки.

Ходжа Насреддін, остаточно утвердившись у своїх підозрах, нічого не відповів. Слуга нахилився до нього з другого боку:

— Його батько, двоє братів і дядько загинули. Ти, мабуть, чув про це, подорожній?

Ходжа Насреддін мовчав.

— Яке звірство з боку еміра! — вигукнув слуга лицемірним голосом.

Але Ходжа Насреддін мовчав.

— Усі бухарські візирі дурні! — раптом сказав слуга, тремтячи від нетерплячки й жадібності, бо за спіймання вільнодумців обіцяна була від казни велика нагорода.

Та Ходжа Насреддін уперто мовчав.

— І сам наш пресвітлий емір теж дурень! — не вгавав слуга. — І ще невідомо, чи є на небі Аллах, чи його зовсім не існує.

Однак Ходжа Насреддін мовчав, хоча глузлива відповідь давно вже висіла на кінчику його язика. Слуга, надії якого не справдились, із прокляттям ударив коня нагаєм і за два стрибки зник за рогом. Усе затихло. Тільки курява від копит вилась і золотилась у нерухомому повітрі, пронизаному косими променями сонця.

«Ну ось, знайшовся всє-таки родич, — глузливо думав Ходжа Насреддін. — Старий не збрехав мені: шпигунів справді розвелось в Бухарі більше, ніж мух, і треба поводитись обережніше, бо стара приказка каже, що язик, який завинив, відтинають разом із головою».

Так їхав він довго, то похнюпившись, коли згадував про свій наполовину спорожнілий гаманець, то всміхаючись при спомині про бійку стягувача мита з пихатим багатієм.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Діставшись до протилежного краю міста, Ходжа Насреддін зупинився, доручив свого ішака піклуванню чайханника, а сам, не гаючи часу, рушив до харчевні.

Там було тісно, димно й чадно, стояв шум і гамір, жарко палали печі, і полум'я їх освітлювало спітнілих, голих до пояса кухарів. Вони поспішали, кричали, штовхаючи один одного і роздаючи запотиличники кухарчукам, які з божевільними очима кидалися по всій харчевні, збільшуючи тисняву, галас і гармидер. Бульки величезні казани, накриті дерев'яними кришками, ситна пара згущалася під стелею, де з гудінням вилися рої незліченних мух. У сизому чаді люто шипіла, бризкала олія, світилися стінки розжарених жаровень, і жир, капаючи з рожнів на вугілля, палав синім задушливим вогнем. Тут готували плов, смажили шашлик, варили тельбух, пекли пиріжки з цибулею, перцем, м'ясом та курдючним салом, яке розтоплювалося в печі і проступало крізь тісто, кипіло дрібними пухирцями. Ходжа Насреддін насилу відшукав місце і втиснувся так щільно, що люди, яких він здавив своєю спиною і боками, охнули. Але ніхто не образився і не сказав Ходжі Насреддіну жодного лихого слова, а сам він і поготів не ображався. Йому завжди були до вподоби жарка тиснява базарних харчевень, весь цей нестрункий гомін, жарти, сміх, крики, штовханина, дружне сопіння, жування й плямкання сотень людей, яким після цілого дня важкої роботи ніколи перебирати стравами: міцні щелепи все перемелють — і жили, і хрящі, а луджене черево все прийме, тільки подавай, щоб усього було багато й дешево! Ходжа Насреддін теж умів закусити як слід: він з'їв без передиху три миски локшини, три миски плову і наостанок ще два десятки пиріжків, які доїдав уже надсилу, додержуючись своєї звички ніколи нічого не залишати в мисці, оскільки гроші вже заплачено.

Потім він проштовхнувся до виходу, і коли, працюючи щосили ліктями, видобувся нарешті на вільне повітря, то весь упрів. Усе тіло його ослабшало й розморилось, неначе він щойно побував у лазні в руках у здоровезного банщика. Млявим кроком, обважнівши від їжі й спеки, нарешті дістався він до чайхани, а там замовив собі чаю і з насолодою розлігся на кошмах¹. Повіки йому стулились, у голові плинули тихі приємні думки: «У мене наразі багато грошей, добре було б пустити їх в обіг і відкрити якусь майстерню — гончарну або

---

¹ К о ш м а — повстина.

сідельну, адже я знаю ці ремесла. Годі вже мені, справді, поневірятись. Хіба я гірший і дурніший від інших, хіба не можу мати добру, гарну дружину, хіба не може бути в мене сина, якого б я носив на руках? Присягаюся бородою пророка, що з цього горластого хлопчиська вийде зятятий шахрай, я вже постараюся передати йому свою мудрість! Отже, вирішено: Ходжа Насреддін змінює своє неспокійне життя. Спершу я маю купити гончарну або сідельну майстерню...»

Він заходився рахувати. Гарна майстерня коштувала щонайменше триста таньга, у нього ж було сто п'ятдесят. Із прокльонами він згадував рябого слугу: «Хай уразить Аллах сліпотою цього розбійника, він відібрав у мене саме ту половину, якої бракує зараз на почин!»

І доля знов поспішила йому на допомогу. «Двадцять таньга!» — раптом сказав хтось, і одразу після цих слів Ходжа Насреддін почув стукіт кісток, кинутих на мідну тацю.

На краю помосту, коло самої конов'язі, де був прив'язаний ішак, сиділи щільним колом люди, а чайханник стояв над ними, заглядаючи зверху через голови.

«Гра! — здогадався Ходжа Насреддін, підводячись на лікті. — Треба подивитися хоч здалека. Сам я, ясна річ, грати не буду: я не такий дурень! Але чом би не подивитися розумній людині на дурнів?» Він підвівся і підійшов до гравців.

— Дурні люди! — пошепки сказав він чайханнику. — Вони ризикують останнім, сподіваючись придбати більше. І хіба Магомет не заборонив мусульманам грати на гроші? Слава Аллахові, я позбавлений цієї згубної пристрасті... Як щастить, однак, цьому рудому гравцеві: він виграє вчетверте поспіль... Дивися, дивися, він уп'яте виграв! О божевільний! Його спокусила хибна примара багатства, тим часом як убозтво вже вирило яму на його шляху. Що? Він ушосте виграв! Я ніколи ще не бачив, щоб людині так таланило. Дивись, він ставить знову! Справді, немає меж людській легковажності; не може ж він щоразу вигравати! Отак і гинуть люди, повіривши у хибне щастя! Варто було б провчити цього рудого. Ну, хай він тільки виграє всьоме, тоді я сам поставлю проти нього, хоча в душі я ворог всіляких ігор на гроші і давно б заборонив їх, якби був еміром!

Рудий гравець кинув кістки і всьоме виграв.

Ходжа Насреддін рішуче зробив крок уперед, розсунув гравців і сів у коло.

— Я хочу зіграти з тобою, — сказав він щасливцю, узяв кістки і швидко досвідченим оком перевірів їх з усіх боків.

— Скільки? — запитав рудий глухим голосом. Його проймав дрібний дроз: він квапився, бажаючи взяти якомога більше від свого швидкоплинного щастя.

Ходжа Насреддін у відповідь витяг гаманця, відклав про всяк випадок у кишеню двадцять п'ять таньга, решту висипав. Срібло зазвеніло й заспівало на мідній таці. Гравці зустріли ставку легким схвильованим гомоном: починалася велика гра.

Рудий узяв кістки і довго їх струшував, не наважуючись метнути. Усі затамували подих, навіть ішак витягнув морду і нашоросив вуха. Чувся тільки стукіт кісток у кулаці рудого гравця — більш нічого. І від цього сухого стукоту підступала до черева і ніг Ходжі Насреддіна млява слабкість. А рудий усе струшував, притримуючи рукав халата, і ніяк не міг зважитись.

Нарешті він метнув. Гравці подалися вперед і одразу ж відкинулися назад, зітхнувши всі разом, наче єдина істота. Рудий зблід і застогнав крізь зціплені зуби.

На кістках було лише три очки — вірний програш, бо двійка викидається так само рідко, як і дванадцять, а все інше підходило Ходжі Насреддіну.

Струшуючи в кулаці кістки, він подумки дякував долі, такій прихильній до нього цієї днини. Але забув, що доля примхлива та непостійна і може з легкістю зрадити, якщо їй надто набридають. Вона вирішила провчити самовпевненого Ходжу Насреддіна і своїм знаряддям обрала ішака, точніше його хвіст, прикрашений на кінці колючками й реп'яхами. Повернувшись задом до гравців, ішак змахнув хвостом, зачепив по руці свого хазяїна, кістки вискочили, і тієї ж миті рудий гравець із коротким, придушеним криком упав на тацю, накривши своїм тілом гроші.

Ходжа Насреддін викинув два очки.

Довго сидів він, скам'янівши, беззвучно ворущачи губами, — усе гойдалося і пливло перед його нерухомим поглядом, і дивний дзвін стояв у його вухах.

Раптом він підвівся, узяв кия і почав дубасити ішака, бігаючи за ним навколо конов'язі.

— Клятий ішаче, о сину гріха, о смердюча тварюко і ганьба всього живого на землі! — лементував Ходжа Насреддін. — Мало того, що ти граєш у кістки на гроші свого хазяїна, так ти ще й програєш! Хай облізе твоя підла шкура, хай пошле тобі всемогутній Аллах яму

на дорозі, щоб ти поламав свої ноги; коли ж ти нарешті здохнеш і я зможу не бачити твою мерзенну морду?!

Ішак ревів, гравці реготали, і голосніше за всіх рудий, який остаточно повірив у своє щастя.

— Зіграймо ще, — сказав він, коли Ходжа Насреддін, стомившись і захекавшись, відкинув кия. — Зіграймо ще: у тебе залишилося двадцять п'ять таньга.

При цьому він висунув уперед свою ліву ногу і злегка погойдував нею на знак цілковитої зневаги до Ходжі Насреддіна.

— Гаразд, зіграймо! — відповів Ходжа Насреддін, вирішивши, що тепер уже однаково: якщо втрачено сто двадцять таньга, немає сенсу шкодувати останні двадцять п'ять.

Він метнув недбало, не дивлячись, — і виграв.

— На всі! — запропонував рудий, кинувши на тацю свій програш. І Ходжа Насреддін виграв знову.

Але рудий не хотів повірити, що щастя повернулося спиною до нього:

— На всі!

Так говорив він сім разів поспіль, і всі сім разів програв. Таця була повна грошей. Гравці завмерли, тільки блиск в очах свідчив про внутрішній вогонь, що пожирав їх.

— Ти не можеш вигравати поспіль, якщо тільки сам шайтан не допомагає тобі! — вигукнув рудий. — Ти мусиш колись програти! Тут на таці твоїх грошей тисяча шістсот таньга! Чи згоден ти метнути ще раз на всі? Ось гроші, які я приготував, щоб купити завтра на базарі товар для моєї крамниці, — я ставлю ці гроші проти тебе!

Він дістав маленький запасний гаманець, напханий золотом.

— Поклади на тацю своє золото! — закричав розпалений Ходжа Насреддін.

Ніколи ще в цій чайхані не було такої великої гри. Чайханник забув про свої кумгани¹, що давно закипіли, гравці дихали важко й переривчасто. Першим кинув кістки рудий і відразу замружився — він боявся подивитись.

— Одинадцять! — скрикнули всі разом. Ходжа Насреддін зрозумів, що загинув: урятувати його могли тільки дванадцять очок.

— Одинадцять! Одинадцять! — повторював, не тямлячи себе від радощів, рудий гравець. — Ти бачиш, у мене одинадцять! Ти програв! Ти програв!

---

¹ К у м г а н — посудина, у якій на Сході кип'ять воду для чаю.

Ходжа Насреддін, сплотнівши, узяв кістки і вже приготувався їх метнути, та раптом зупинився.

— Повернися задом! — сказав він ішакові. — Ти зумів програти на трьох очках, зумій же тепер виграти на одинадцяти, бо інакше я негайно відведу тебе на шкуродерню!

Він узяв у ліву руку хвіст ішака і вдарив себе цим хвостом по правій руці, в якій були затиснені кістки.

Загальний зойк потряс чайхану, а сам чайханник схопився за серце і у знеможі похилився на підлогу.

На кістках було дванадцять очок.

Очі рудого викотилися з орбіт, заскляніли на блідому обличчі. Він поволі встав і, вигукуючи: «Ой, лихо мені, лихо!» — вийшов, хитаючись, із чайхани.

І кажуть, що відтоді його не бачили більше в місті: він утік у пустелю і там, страшний, зарослий весь диким волоссям, блукав у пісках і колючому чагарнику, безупинно вигукуючи: «Ой, лихо мені, лихо!» — поки, нарешті, не був з'їдений шакалами. І ніхто не пошкодував про нього, бо він був людина жорстока і несправедлива і заподіяв чимало зла, обігруючи довірливих простаків.

А Ходжа Насреддін, уклавши у сакви вигране багатство, обійняв ішака, смачно поцілував у теплий ніс і пригостив свіжими коржами, чому ішак дуже здивувався, бо лише за п'ять хвилин до цього дістав від свого хазяїна зовсім інше.

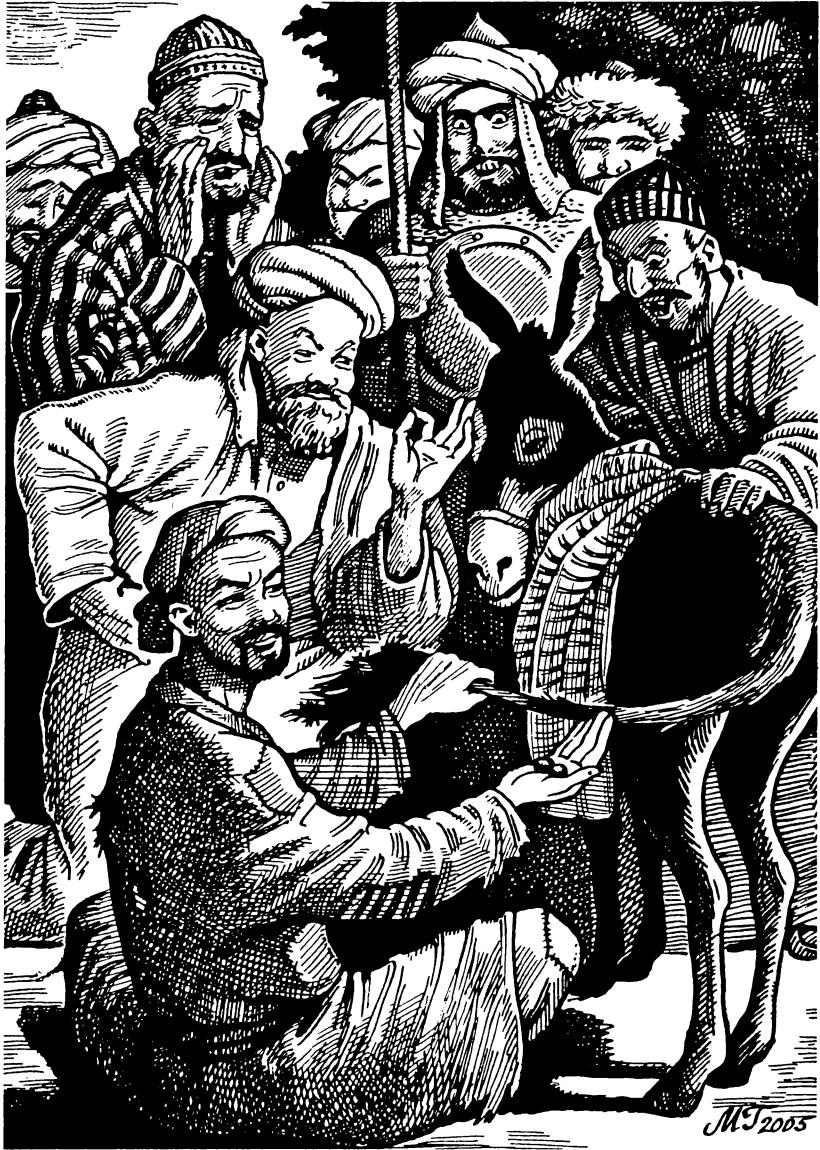
РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Пам'ятаючи мудре правило, що краще триматися якнайдалі від людей, які знають, де лежать твої гроші, Ходжа Насреддін не став затримуватися в чайхані і поїхав на базарну площу. Час від часу він озирався — чи не стежать за ним, бо на обличчях гравців, та й самого чайханника, не помітив ознак доброчесності.

Їхати йому було радісно. Тепер він зможе купити будь-яку майстерню, дві майстерні, три майстерні. Так і вирішив він учинити. «Я куплю чотири майстерні: гончарну, сидельну, кравецьку та шевську і посаджу в кожну по два майстри, а сам тільки одержуватиму гроші. За два роки я розбагатію, куплю будинок з фонтанами в саду, повішу скрізь золоті клітки зі співочими птахами, у мене буде дві чи навіть три дружини і по три сини від кожної...»

Він із головою занурився в солодку річку мріянь. Тим часом

— Повернися задом! — сказав він ішакові. — Ти зумів програти на трьох очках, зумій же тепер виграти на одинадцяти, бо інакше я негайно відведу тебе на шкуродерню!

ішак, не відчуваючи повіддя, скористався із задумливості хазяїна і, зустрівши на дорозі місток, не пішов по ньому, як усі інші ішаки, а звернув убік і, розігнавшись, стрибнув просто через канаву. «І коли мої діти виростуть, я зберу їх і скажу... — думав у цей час Ходжа Насреддін. — Але чому я літаю в повітрі? Невже Аллах вирішив перетворити мене на ангела і надав мені крила?»

Тієї ж миті аж свічки у нього в очах засвітилися, і Ходжа Насреддін зрозумів, що крил у нього немає. Вилетівши з сідла, він гепнувся на дорогу, трохи попереду ішака.

Коли він із кректанням та зітханнями підвівся, весь у пилюці, ішак, ласкаво шулячи вуха і зберігаючи на морді найбезневинніший вираз, підійшов до нього, ніби запрошуючи знову сісти в сідло.

— О ти, посланий мені як кара за мої гріхи і за гріхи мого батька, діда і прадіда, бо, присягаюся правотою ісламу, несправедливо було б так тяжко карати людину тільки за власні її гріхи! — почав Ходжа Насреддін тремтячим від обурення голосом. — О ти, ганебна помісь павука і гієни. О ти, який...

Але тут він осікся, помітивши якихось людей, що сиділи неподалік у затінку напівзруйнованої огорожі.

Прокляття завмерли на губах Ходжі Насреддіна.

Він розумів, що людина, яка потрапила на очах у інших у кумедне і неповажне становище, мусить сама сміятися з себе голосніше за всіх.

Ходжа Насреддін підморгнув тим, що сиділи, і широко посміхнувся, показавши відразу всі свої зуби.

— Еге! — сказав він голосно і весело. — Оце я таки добре полетів! Скажіть, будь ласка, скільки разів я перекинувся, бо я сам не встиг полічити. Ах ти, пустунчику! — продовжував він, добродушно поплескуючи ішака долонею, тоді як руки свербіли гарненько відшмагати його батогом. — Ах ти, пустунчику! Він у мене такий: трохи зазіваєшся, і він неодмінно вже щось утне!

Ходжа Насреддін зайшовся веселим сміхом, але, на свій подив, помітив, що ніхто не засміявся. Всі так само сиділи з похиленими головами і затьмареними обличчями, а жінки, які тримали на руках немовлят, тихо плакали.

«Тут щось не так», — сказав собі Ходжа Насреддін і підійшов ближче.

— Слухай-но, поважний старче, — звернувся він до сивобородого старого з виснаженим обличчям, — повідай мені, що трапилось? Чому я не бачу усмішок, не чую сміху, чому плачуть жінки? Навіщо

ви сидите тут на дорозі, потерпаючи від пилу та спеки, хіба не краще сидіти вдома у прохолоді?

— Удома добре сидіти тому, у кого є дім, — скорботно відповів старий. — Краще не питай, перехожий, — горе велике, а допомогти ти все одно не в змозі. Ось я, старий та німецький, благаю Аллаха, щоб він скоріше послав мені смерть.

— Навіщо такі слова! — докірливо мовив Ходжа Насреддін. — Людині ніколи не треба думати про це. Повідай мені про своє горе і не дивись, що я бідний на вигляд. Можливо, я зумію допомогти тобі.

— Розповідь моя буде короткою. Лише годину тому нашою вулицею пройшов лихвар Джафар у супроводі двох стражників еміра. А я боржник лихваря Джафара, і завтра вранці закінчується термін мого боргу. І ось я вигнаний зі свого будинку, де прожив усе життя, і немає більше в мене сім'ї, немає кута, де б я міг прихилити голову... А все майно моє — будинок, сад, худоба і виноградники — буде продано завтра Джафаром.

Сльози навернулися на очі старого, голос його тремтів.

— І багато ти йому винен? — запитав Ходжа Насреддін.

— Дуже багато, перехожий. Я винен йому двісті п'ятдесят таньга.

— Двісті п'ятдесят таньга! — вигукнув Ходжа Насреддін. — І людина бажає собі смерті через якихось двісті п'ятдесят таньга! Ну, ну, стій спокійно, — додав він, звертаючись до ішака і розв'язуючи сакви. — Ось тобі, шановний старче, двісті п'ятдесят таньга, віддай їх цьому лихвареві, вижени його стусанами зі свого будинку і доживай свої дні у спокої й благоденстві...

Почувши дзенькіт срібла, усі стрепенулись, а старий не міг вимовити слова й лише очима, в яких блищали сльози, дякував Ходжі Насреддіну.

— Ось бачиш, а ти ще не хотів розказувати про своє горе, — сказав Ходжа Насреддін, відлічуючи останню монету і думаючи про себе: «Нічого, замість восьми майстрів я найму тільки сім, мені і цього вистачить!»

Раптом жінка, що сиділа поряд зі старим, кинулася в ноги Ходжі Насреддіну і простягнула до нього із гучним плачем свою дитину.

— Подивися! — сказала вона крізь ридання. — Він хворий, губи йому пересохли, і личко пашіть. І він помре тепер, мій бідний хлопчик, де-небудь на дорозі, бо мене вигнали з мого будинку.

Ходжа Насреддін подивився на бліде змарніле личко дитини, на її прозорі руки, потім обвів поглядом обличчя тих, що сиділи. І коли він вдивився у ці обличчя, посічені зморшками, зім'яті страж-

данням, і побачив очі, що потьмяніли від безкінечних сліз, — немов гарячий ніж устромився в його серце, миттєва судома перехопила горло, кров жаркою хвилею кинулася в лице. Він відвернувся.

— Я вдова, — вела далі жінка. — Мій чоловік, який помер півроку тому, був винен лихвареві двісті таньга, і згідно із законом борг перейшов на мене.

— Хлопчик справді хворий, — сказав Ходжа Насреддін. — І ні в якому разі не слід тримати його на пригріві, бо сонячне проміння згущує кров у жилах, як говорить про це Авіценна¹, що, звичайно, не йде на користь дитині. Ось тобі двісті таньга, повертайся мерщій додому, поклади йому примочку на лоб; ось тобі ще п'ятдесят таньга, щоб ти могла покликати лікаря і купити ліки.

Про себе ж подумав: «Можна чудово обійтись і шістьма майстрами».

Але в ноги йому упав величезний на зріст бородань — каменярь, сім'ю якого завтра мали продати в рабство за борг лихвареві Джафару в чотириста таньга... «П'ять майстрів, звісно, замало», — подумав Ходжа Насреддін, розв'язуючи свої сакви. Не встиг він їх зав'язати, як ще дві жінки впали на коліна перед ним, і розповіді їхні були такі жалісні, що Ходжа Насреддін, не вагаючись, наділяв їх грошима, достатніми для розплати з лихварем. Побачивши, що грошей, які залишились, ледь-ледь вистачить на утримання трьох майстрів, він вирішив, що у такому разі не варто й клопотатися з майстернями, і щедрою рукою заходився роздавати гроші решті боржників лихваря Джафара.

У саквах залишилося не більше п'ятисот таньга. І тоді Ходжа Насреддін помітив осторонь ще одну людину, яка не звернулася по допомогу, хоча на обличчі цієї людини було ясно написано горе.

— Гей ти, послухай! — гукнув його Ходжа Насреддін. — Навіщо ти сидиш тут? Адже за тобою немає боргу лихвареві?

— Я винен йому, — глухо сказав чоловік. — Завтра я сам піду в ланцюгах на невірничий ринок.

— Чому ж ти досі мовчав?

— О щедрий, добродійний подорожній, я не знаю, хто ти. Чи святий Богаеддін, що вийшов зі своєї гробниці, щоб допомогти злидарям, чи сам Гарун-аль-Рашид²? Я не звернувся до тебе лише тому, що ти і без мене вже дуже багато витратив, а я винен більше

¹ А в і ц е н н а, або І б н С і н а (980—1037 рр.) — арабський філософ і лікар.

² Г а р у н - А л ь - Р а ш и д — легендарний каліф Багдада, персонаж багатьох казок та переказів, зокрема казок «Тисяча й одна ніч».

за всіх — п'ятсот таньга і боявся, що якщо ти даси мені, то не вистачить старим і жінкам.

— Ти справедливий, благородний і совісний, — сказав розчулений Ходжа Насреддін. — Але я теж справедливий, благородний і совісний, і, присягаюсь, що ти не підеш завтра в ланцюгах на невільничий ринок. Тримай у полу!

Він висипав із сакв усі гроші до останньої таньга. Тоді той чоловік, притримуючи лівою рукою полу халата, обійняв правицею Ходжу Насреддіна і припав, плачучи, до його грудей.

Ходжа Насреддін обвів поглядом усіх врятованих людей, побачив усмішки, рум'янець на лицах, блиск в очах.

— А ти й насправді кумедно полетів зі свого ішака, — раптом сказав бородатий каменярь. Він розсміявся, і всі разом засміялися: чоловіки грубими голосами, а жінки — тонкими, і заусміхалися діти, простягаючи руки до Ходжі Насреддіна, а сам він сміявся голосніше за всіх.

— О! — говорив він, скрутившись від сміху. — Ви ще не знаєте, який це ішак! Це така клята тварюка!

— Ні! — перебила його жінка із хворою дитиною на руках. — Не кажи так про свого ішака. Це найрозумніший, найблагородніший, найдорогоцінніший в усьому світі ішак, рівних йому ніколи ще не було і не буде. Я ладна все життя ходити коло нього, годувати його добірним зерном, ніколи не утрудняти роботою, чистити скреблом, розчісувати йому хвіст гребенем. Адже якби цей незрівнянний і подібний до квітучої троянди ішак, сповнений самих тільки чеснот, не стрибнув через канаву і не викинув тебе із сідла, о подорожній, що з'явився перед нами, мов сонце в імлі, — ти проїхав би повз нас, не помітивши, а ми не посміли б тебе зупинити!

— Вона має рацію, — замислено мовив старий. — Ми багато в чому зобов'язані своїм порятунком цьому ішакові, який справді прикрашає собою світ і виділяється, наче алмаз, з-поміж усіх інших ішаків.

Всі почали голосно вихваляти ішака і наперебій пригощали його коржами, смаженою кукурудзою, сушеними абрикосами і персиками. Ішак, відмахуючись хвостом від настирливих мух, незворушно й поважливо приймав підношення, але заблимав-таки очима, побачивши батіг, який нишком показував йому Ходжа Насреддін.

Проте час собі спливав, подовжилися тіні, червононогі лелеки, кричучи і хлопаючи крилами, поверталися у свої гнізда, звідки назустріч їм тяглися жадібно розкриті дзьоби пташенят.

Ходжа Насреддін почав прощатися.

Всі кланялись і дякували йому:

— Спасибі тобі. Ти зрозумів наше горе.

— Як же мені не зрозуміти, — відповів він, — коли я сам щойно втратив чотири майстерні, де у мене працювали вісім найкращих майстрів, будинок і сад, у якому били фонтани і висіли на деревах золоті клітки з співочими птахами. Як же мені не зрозуміти!

Старий прошамкотів своїм беззубим ротом:

— Мені нічим віддячити тобі, подорожній. Ось єдине, що я захопив, покидаючи свою оселю. Це Коран, священна книга; візьми її, і хай буде вона тобі дороговказом у житейському морі.

Ходжа Насреддін ставився до священних книг без особливої поваги, але, не бажаючи образити старого, узяв Коран, поклав у сакви і підхопився в сідло.

— Ім'я, ім'я! — закричали всі хором. — Скажи нам своє ім'я, щоб ми знали, кому дякувати в молитвах.

— Навіщо вам знати моє ім'я? Істинній чесноті не потрібна слава, що ж стосується молитов, то у Аллаха є багато ангелів, які сповіщають йому про благочестиві вчинки... Якщо ж ангели ледачі, недбайливі і сплять де-небудь на м'яких хмарах, замість того, щоб вести лік усім благочестивим і всім блюзнірським справам на землі, то молитви ваші однаково не допоможуть, бо Аллах був би просто дурний, якби вірив людям на слово, не вимагаючи підтвердження від довірених осіб.

Одна з жінок раптом тихо зойкнула, за нею — друга, потім старий, стрепенувшись, витріщив очі на Ходжу Насреддіна. Але Ходжа Насреддін поспішав і нічого не помітив.

— Прощайте. Хай будуть мир і благоденство з вами.

Супроводжуваний благословеннями, він зник за поворотом дороги.

Ті, що залишилися, мовчали, в очах усіх світилася одна думка.

Мовчання порушив старий. Він сказав проникливо й урочисто:

— Тільки одна людина в усьому світі здатна на такий вчинок, і лише одна людина в світі уміє так розмовляти, і лише одна людина в світі має душу, світло і тепло якої обігрівають усіх нещасних і знедолених, і ця людина — він, наш...

— Мовчи! — швидко зупинив його другий чоловік. — Чи ти забув, що огорожі мають очі, каміння — вуха, і сотні собак кинулися б його слідом?

— Ти маєш рацію, — додав третій. — Ми повинні мовчати, бо він

ходить зараз по канату, і достатньо щонайменшого поштовху, щоб погубити його.

— Хай мені краще вирвуть язик, ніж я вимовлю де-небудь уголос його ім'я! — сказала жінка з хворою дитиною на руках.

— Я мовчатиму, — вигукнула друга жінка, — бо я ладна краще сама померти, ніж ненавмисне подарувати йому мотузку!

Так сказали всі, крім бородатого й могутнього каменяра, який не відрізнявся гостротою розуму і, прислухаючись до розмов, ніяк не міг уторопати, чому собаки мають бігати слідами цього подорожнього, якщо він не м'ясник і не продавець вареного тельбуха; якщо ж цей подорожній — канатоходець, то чому ім'я його не можна вимовляти вголос і чому жінка ладна краще померти, ніж подарувати своєму рятівникові мотузку, таку необхідну в його ремеслі? Тут каменяр зовсім вже заплутався, сильно засопів, шумно зітхнув і вирішив більше не думати, щоб не з'їхати з глузду.

Ходжа Насреддін тим часом був уже далеко, а перед його очима все ще стояли виснажені обличчя злидарів; він згадував хворого хлопчика, гарячковий рум'янець на щоках і губи, що запеклися від жару; згадував сивину старого, що його викинули з рідної домівки, — і лють підіймалася з глибини його серця.

Він не міг усидіти в сідлі, зіскочив на землю і пішов поряд із ішаком, відкидаючи каміння, що потрапляло під ноги.

— Ну, начувайся, лихварю, начувайся! — шепотів він, і зловісний вогонь розгорався в його чорних очах. — Ми зустрінемось, і доля твоя буде гіркою! І ти, еміре! — продовжував він. — Тремти і блідни, еміре, бо я, Ходжа Насреддін, у Бухарі! О ганебні п'явки, що смокчуть кров мого нещасного народу, о жадібні гієни і смердючі шакали, не вічно вам блаженствувати і не вічно народу мучитись! Що ж до тебе, лихварю Джафаре, то хай на віки вічні вкриється мое ім'я ганьбою, якщо я не розквітаюся з тобою за все горе, заподіяне біднякам!

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Навіть для Ходжі Насреддіна, який чимало побачив у житті, цей день — перший день перебування на батьківщині — був надто неспокійний і багатий на пригоди. Ходжа Насреддін утомився і прагнув укритися в якомусь затишному місці, щоб відпочити.

— Ні! — зітхнув він, побачивши здалека юрбу людей, що скупчи-

лись навкруги водойми. — Мабуть, мені сьогодні не судилося відпочити! Здається, знову щось трапилось!

Водойма лежала осторонь від великої дороги, і Ходжа Насреддін міг би проїхати повз неї, але не такий був наш Ходжа Насреддін, щоб знехтувати нагодою втрутитися в суперечку, скандал чи бійку.

Ішак, котрий за довгі роки досконало вивчив характер свого хазяїна, не чекаючи наказів, повернув до водойми.

— Що трапилось? Кого вбили? Кого обікрали? — закричав Ходжа Насреддін, направивши ішака в середину натовпу. — Анумо, розступіться! Дорогу! Дорогу!

Коли він продерся крізь натовп і під'їхав до самого краю великої, вкритої зеленуватою цвіллю водойми, то побачив надзвичайне. За три кроки від берега тонула людина. Вона то виринала, то знову занурювалась, пускаючи з дна великі бульбашки.

На березі метушилася безліч людей; вони тяглися до того, хто тонує, намагаючись схопити його за халат, але їхні руки не діставали на якихось піваршина¹.

— Давай руку! Давай! Давай! — волали вони.

Потопаючий немовби не чув. Він не подавав їм руки, продовжуючи рівномірно занурюватися і знову виринати. Відповідно до його рухів на дно і назад по водоймі розходилися лінійні хвилі і з тихим плескотом лизали берег.

— Дивно! — сказав Ходжа Насреддін, спостерігаючи за тим, що відбувалось. — Дуже дивно! Яка може бути причина цьому? Чому він не протягує руку? Може, він вправний водолаз і пірнає, бо з кимось побився об заклад, але чому тоді він у халаті?

Ходжа Насреддін замислився. Поки він думав, потопаючий устиг випірнути разів чотири, причому з кожним разом залишався на дні дедалі довше.

— Дуже дивно! — повторив Ходжа Насреддін, спішуючись. — Зачекай тут, — звернувся він до ішака, — а я підйду подивитися ближче.

Потопаючий у цей час занурився глибоко і не виринав так довго, що дехто на березі вже почав читати заупокійні молитви. Аж раптом він показався знову. «Давай руку! Давай! Давай!» — закричали люди, протягуючи до нього руки, але він, подивившись білими очима і не простягнувши руки, знову мовчки і повільно пішов на дно.

— Ех ви, нездогадливі диваки! — сказав Ходжа Насреддін. — Хіба не бачите ви по дорогому халату і шовковій чалмі, що цей чо-

---

¹ А р ш и н — давня міра довжини, що дорівнювала 0,7 м.

ловік мулла або багатий вельможа? І невже ви дотепер не вивчили характер мулл і вельмож і не знаєте, у який спосіб треба витягувати їх із води?

— Витягуй швидше, якщо ти знаєш! — закричали люди. — Рятуй його, ось він з'явився. Витягуй!

— Зачекайте, — відповів Ходжа Насреддін. — Я ще не все сказав. Де, запитую я вас, зустрічали ви муллу чи вельможу, котрий коли-небудь що-небудь комусь давав? Запам'ятайте, о неuki: мулли і вельможі ніколи нічого не дають, вони тільки беруть. І рятувати їх із води треба відповідно до їхньої вдачі. Ось, дивіться!

— Але ти вже спізнився! — кричали з натовпу. — Він уже не випірне більше.

— Ви гадаєте, що водяні духи так легко приймуть до себе муллу чи вельможу? Ви помиляєтесь. Водяні духи намагатимуться будь-що позбавитися його.

Ходжа Насреддін сів навпочіпки і став терпляче чекати, слідкуючи за пухирцями, що піднімалися з дна і пливли до берега, куди їх гнав легкий вітерець.

Нарешті щось темне стало підійматися з глибини. Потопаючий з'явився на поверхні — востаннє, якби не Ходжа Насреддін.

— На! — крикнув Ходжа Насреддін, подаючи йому руку. — На!

Той судорожно вчепився у простягнуту руку. Ходжа Насреддін скривився від болю.

І потім на березі довго не могли розтиснути пальці врятованого.

Кілька хвилин лежав він нерухомо, оповитий водоростями і обліплений смердючою тванню, що приховувала риси його обличчя. Потім із рота, носа, із вух у нього полилася вода.

— Сумка! Де моя сумка? — простогнав він і не заспокоївся доти, поки не намацав на боці сумку. Тоді він струсив з себе водорості і полою халата витер твань з лица. І Ходжа Насреддін відсахнувся, настільки потворним було це обличчя з плоским перебитим носом і вивернутими ніздрями, із більмом на правому оці. До того ж ще він був і горбатий.

— Хто мій рятувальник? — запитав він скрипучим голосом, обводячи людей, що стовпилися навколо нього, своїм єдиним оком.

— Ось він! — загомоніли всі, виштовхуючи наперед Ходжу Насреддіна.

— Підійди сюди, я винагороджу тебе. — Урятований запустив руку в свою сумку, де ще хлюпала вода, і дістав жменю мокрого срібла. — Утім в тому, що ти мене витягнув, немає нічого особливого

і дивного, я, мабуть, і сам би вплив, — говорив він сварливим голо-
сом.

Поки він говорив, жменя його — чи то від слабкості, чи, може, з іншої причини — поступово розтулялась, і гроші з тихим дзвоном текли крізь пальці назад у сумку. Нарешті в руці залишилася одна монета — півтанга; він із зітханням простягнув монету Ходжі Насреддіну:

— Ось тобі гроші. Піди на базар, купи собі миску плову.

— Тут не вистачить на миску плову, — сказав Ходжа Насреддін.

— Нічого, нічого. А ти візьми плов без м'яса.

— Тепер ви бачите, — звернувся Ходжа Насреддін до інших, — що я рятував його справді цілком відповідно до його вдачі.

Він попрямував до свого ішака.

Аж тут зупинив його чоловік — високий, худий, жилавий, похмурий і непривітний на вигляд, з руками, чорними від вугілля і кіптяви, із ковальськими кліщами за поясом.

— Чого тобі, ковалю? — запитав Ходжа Насреддін.

— Чи знаєш ти, — відповів коваль, міряючи Ходжу Насреддіна з ніг до голови недобрим поглядом, — чи знаєш ти, кого врятував у останню хвилину, після якої його ніхто б уже не врятував? І чи знаєш ти, скільки сліз проллється тепер через твій вчинок і скільки людей втратять свої будинки, поля і виноградники і підуть на невільничий ринок, а потім, у ланцюгах, Великою Хивінською дорогою?

Ходжа Насреддін здивовано подивився на нього:

— Я не розумію тебе, ковалю: хіба гідно людини й мусульманина пройти повз потопаючого, не простягнувши йому руку допомоги?!

— Що ж, по-твоєму, треба рятувати від загибелі всіх отруйних змій, усіх гієн і кожну ехидну?! — вигукнув коваль і раптом, щось зметикнувши, додав: — Та чи тутешній ти?

— Ні! Я приїхав здалеку.

— Значить, ти не знаєш, що врятована тобою людина — лиходій і кровопивець, і кожен третій житель Бухари стогне і плаче через нього!

Страшна здогадка промайнула в голові Ходжі Насреддіна.

— Ковалю! — мовив він тремтячим голосом, боячись повірити у свою здогадку. — Скажи мені ім'я врятованого мною!

— Ти врятував лихваря Джафара, хай буде він проклятий і в цьому, і в майбутньому житті, і хай уразять гнійні виразки все його плем'я до чотирнадцятого коліна! — відповів коваль.

— Як! — скрикнув Ходжа Насреддін. — Що ти кажеш, ковалю! О горе мені, о ганьба на мою голову! Невже я власними руками витягнув із води цю змію! Справді немає спокути такому гріху! О горе, о ганьба і нещастя!

Його розкаяння зворушило коваля, він трохи полагіднішав:

— Заспокойся, подорожній, тепер уже нічого не вдієш. І треба ж було тобі під'їхати саме цієї хвилини до водойми! І чому твій ішак не затявся десь і не затримався в дорозі! За цей час лихвар якраз і встиг би потонути.

— Цей ішак! — сказав Ходжа Насреддін. — Якщо він і затримується в дорозі, то тільки для того, щоб звільнити від грошей мої сакви: йому, бачиш, важко возити їх із грошима. А якщо вже мені судилося зганьбити себе порятунком лихваря, то можеш бути певен: цей ішак доставить на місце саме вчасно!

— Так! — сказав коваль. — Але вчиненого не повернеш. Не заганяти ж тепер лихваря назад у ставок!

Ходжа Насреддін стрепенувся.

— Я вчинив погано, але я виправлю свою помилку! Слухай, ковалю! Присягаюся, що лихвар Джафар буде втоплений мною. Присягаюся бородою мого батька, що він буде втоплений мною в цьому ж самому ставку! Запам'ятай мою клятву, ковалю! Я ніколи ще не кидав слів на вітер. Лихвар буде втоплений! І коли ти про це почувеш на базарі, знай, що я спокутував свою провину перед жителями Благородної Бухари!

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

На місто вже опускалися сутінки, коли Ходжа Насреддін дістався до базарної площі.

Запалали яскраві багаття в чайханах, і скоро всю площу оперезали вогні. Завтра мав бути великий базар — і один за одним ішли м'якою ходою каравани верблюдів, зникали у темряві, а повітря було все ще сповнене розміреним мідним і сумним дзвоном бубонців. І коли затихали десь удалині бубонці одного каравану, замість них починали стогнати бубонці другого, що вступав на площу; це було безкінечно, немов сама темрява над площею тихо дзвеніла, тремтіла, сповнена звуків, принесених сюди з усіх кінців світу. Тут, невидимі, стогнали бубонці індійські й афганські, аравійські, іранські та єгипетські. Ходжа Насреддін до всього дослухався, готовий слухати безкінечно.

Поряд у чайхані вдарив, загудів бубен, йому відповіли струни дутара¹. І невидимий співак високо під самі зорі підніс дзвінкий напружений голос: він співав про свою кохану, він докоряв їй.

Під цю пісню пішов Ходжа Насреддін шукати нічліг.

— У нас на двох з ішаком є півтаньга, — сказав він чайханнику.

— Можеш переночувати на кошмі за півтаньга, — відповів чайханник. — Ковдри не матимеш.

— А де мені прив'язати ішака?

— Аякже, буду я піклуватися про твого ішака.

Конов'язі біля чайхани не було. Ходжа Насреддін помітив якусь залізну скобу, що стирчала з-під помосту. До цієї скоби він і прив'язав ішака, не подивившись, до чого вона приєднана, потім увійшов до чайхани і улігся, бо дуже стомився.

Крізь дрімоту Ходжа Насреддін раптом почув своє ім'я. Він розплющив очі.

Неподалік у тісному колі сиділи і пили чай якісь люди, що приїхали на базар, — погонич, пастух і два ремісники. Один із них напівголоса говорив:

— Розказують ще так про Ходжу Насреддіна: одного разу в Багдаді йшов він по базару і раптом почув шум і крики, що долинали з харчевні. Наш Ходжа Насреддін, як вам відомо, людина цікава — він заглянув у харчевню. І бачить, що товстий червонопикий хазяїн харчевні трясє за комір якогось жебрака і вимагає грошей, а жебрак не хоче платити.

«Чому такий лемент? — питається наш Ходжа Насреддін. — Що ви не поділили?»

«Оцей бродяга, — закричав у відповідь хазяїн харчевні, — цей мерзенний голодранець і шахрай зайшов наразі в мою харчевню, хай відсохнуть усі його нутроші, витяг з-за пазухи корж і довго тримав його над жаровнею, доки корж не просочився наскрізь запахом шашлику і не став від цього удвічі смачнішим. Тоді цей жебрак з'їв корж, а тепер не хоче платити, хай випадуть усі його зуби й облізе шкіра!»

«Це правда?» — суворо запитав наш Ходжа Насреддін у жебрака, який не міг з переляку вимовити жодного слова і лише кивнув у відповідь головою.

«Недобре, — сказав Ходжа Насреддін. — Дуже погано користуватися безкоштовно чужим добром».

---

¹ Д у т а р — народний щипковий інструмент з двома струнами, поширений у Середній Азії.

«Ти чуєш, голодранцю, що тобі говорить ця поважна й гідна людина?!» — зрадів хазяїн харчевні.

«У тебе є гроші?» — звернувся Ходжа Насреддін до жебрака. Той мовчки дістав з кишені останні мідяки. Хазяїн харчевні вже простягнув свою жирну лапу за ними.

«Зачекай, о шановний! — зупинив його Ходжа Насреддін. — Дай-но спочатку сюди твоє вухо».

І він довго дзвенів затисненими в кулаці грошима над самим вухом хазяїна харчевні. А потім, повернувши гроші жебракові, сказав:

«Іди з миром, бідолахо!»

«Як! — закричав хазяїн харчевні. — Але ж я не одержав платні!»

«Він заплатив тобі сповна, і ви порахувались, — відповів наш Ходжа Насреддін. — Він нюхав, як пахне твій шашлик, а ти чув, як дзвенять його гроші».

Усі в чайхані так і заходилися від сміху. Один негайно застеріг: — Тихіше. А то відразу здогадаються, що ми говоримо про Ходжу Насреддіна.

«Звідки вони тільки знають? — посміхався про себе Ходжа Насреддін. — Це, правда, було не в Багдаді, а в Стамбулі, та однаково — звідки вони знають?»

Почав напівголосно розказувати другий чоловік — в одязі пастуха і в кольоровій чалмі, які носять жителі Бадахшана:

— Розказують ще й так. Одного разу Ходжа Насреддін ішов повз город мулли. Мулла якраз збирав у мішок гарбузи і через свою жадібність навантажив мішок так, що не міг навіть і підняти його, не тільки нести. От він стоїть і думає: «Як же мені донести мішок додому?» Побачив перехожого і зрадів:

«Послухай, сину мій. Чи не візьмешся ти донести до мого будинку цей мішок?»

А у Ходжі Насреддіна якраз не було грошей.

«А скільки ти мені заплатиш?» — запитав він муллу.

«О сину мій! Нащо тобі гроші? Поки ти нестимеш гарбузи, я дорогою повідаю тобі три премудрості, і вони зроблять тебе щасливим на все життя».

«Цікаво, які премудрості обіцяє відкрити мені мулла?» — думав про себе наш Ходжа Насреддін.

Його розібрала цікавість. Він кинув на плечі мішок і поніс. А дорога круто здіймалася вгору і йшла понад ярмом. Коли Ходжа Насреддін зупинився перепочити, мулла сказав із таємничим і поважним виглядом:

«Слухай першу премудрість, бо більшої за неї не було в світі ніколи з часів Адама, і якщо ти збагнеш усю її глибину, то це буде рівнозначно пізнанню таємного смислу літер — Аліф, Лам, Ра, якими Магомет, пророк і вчитель наш, відкриває другу суру¹ Корану. Слухай уважно: якщо хтось тобі скаже, що ходити пішки краще, ніж їздити верхи, ти не вір цій людині. Запам'ятай мої слова і думай над ними повсякчасно вдень і вночі — і тоді ти збагнеш їх премудрість. Але ця премудрість ніщо порівняно з другою премудрістю, яку я тобі повідаю ось біля того дерева. Бачиш, он там попереду!»

«Гаразд! — думає про себе Ходжа Насреддін. — Стривай, мулло!» Обливаючись потом, він дотяг мішок до дерева.

Мулла підняв вгору палець:

«Відкрий свої вуха і слухай, бо друга премудрість включає весь Коран і половину шаріату². І той, хто осягнув цю премудрість, ніколи не зіб'ється зі шляху доброчесності і ніколи не оступиться на дорозі істини. Постарайся ж, о сину мій, зрозуміти цю премудрість і радій, що дістав її безкоштовно. Друга премудрість така: якщо тобі хтось скаже, що бідному жити легше, ніж багатому, ти не вір цій людині. Але навіть і ця друга премудрість ніщо поряд із третьою, сяйво якої можна порівняти хіба що зі сліпучим блиском сонця, а глибину — тільки з глибиною океану. Третю премудрість я повідаю тобі біля воріт мого будинку. Ходімо швидше, бо я вже відпочив».

«Зачекай, мулло! — відповідає наш Ходжа Насреддін. — Я наперед знаю твою третю премудрість. Ти хочеш біля воріт свого будинку сказати мені, що розумна людина завжди може примусити дурня безкоштовно тягнути мішок з гарбузами».

Уражений мулла відсахнувся. Ходжа Насреддін слово в слово розгадав його третю премудрість.

«Але послухай тепер, мулло, мою одну-єдину премудрість, яка варта всіх твоїх, — вів далі Ходжа Насреддін. — І моя премудрість, присягаюся Магометом, така сліпуча і така глибока, що включає весь іслам³ разом із Кораном, шаріатом, книгою тариката і всіма іншими книгами, і всю буддійську віру, і всю іудейську віру, і всі християнські хибні думки. Ні, ніколи не було і не буде премудрості, достовірнішої, ніж та, яку я повідаю тобі наразі, о мулло! Але при-

---

¹ С у р а — один із розділів Корану, священної книги мусульман.

² Ш а р і а т — у мусульман — система релігійно-обрядових постанов і правил, що мають силу закону.

³ І с л а м — магометанська релігія, мусульманство.

готуйся, щоб не уразила тебе надто ця премудрість, бо від неї легко втратити розум — настільки вона вражаюча, сліпуча й неосяжна. Підготуй же свій розум, мулло, і слухай: якщо хтось скаже тобі, що ось ці гарбузи не розбилися, — плюнь в обличчя тій людині, назви її брехуном і прожени геть із дому!»

Із цими словами Ходжа Насреддін підняв мішок і кинув униз із кручі.

Гарбузи сипалися з мішка, підскакували і гучно розколювались, налітаючи на каміння.

«О горе мені! О великий збиток і розорення!» — заволав мулла.

І почав він кричати, голосити, дряпати собі обличчя, і всім своїм виглядом був цілком схожий на божевільного.

«Ось бачиш! — повчально мовив Ходжа Насреддін. — Адже я попереджав, що від моєї премудрості ти можеш з'їхати з глузду!»

Слухачі весело зареготались.

Ходжа Насреддін, лежачи в кутку на запиленій блохастій кошмі, думав: «Вони і про це дізнались! Але звідки? Адже нас було тільки двоє понад ярмом, і я нікому не розказував. Мабуть, розказав сам мулла, зметикувавши згодом, хто тягнув його гарбузи».

Почав третій оповідач:

— Одного разу Ходжа Насреддін повертався з міста у турецьке село, де тоді жив; відчувши себе стомленим, він ліг відпочити на березі річки і непомітно заснув, овіяний запашним диханням весняного вітру. І наснилося йому, що він помер. «Якщо я мертвий, — вирішив про себе наш Ходжа Насреддін, — то я не повинен ворушитись і розплющувати очі». Так і лежав він тривалий час нерухомо на м'якій траві і подумав, що бути мертвим не так уже й погано: лежи собі та лежи без будь-яких турбот та клопотів, що невідступно переслідують нас у нашому земному, тлінному існуванні.

Повз нього йшли якісь подорожні, побачили Ходжу Насреддіна.

«Дивіться! — сказав один. — Це мусульманин».

«Він мертвий», — додав другий.

«Треба віднести його до найближчого села, щоб його там обмили і поховали гідно», — запропонував третій, назвавши те саме село, куди прямував Ходжа Насреддін.

Подорожні зрубали кілька молодих дерев, зробили ноші і звалили на них Ходжу Насреддіна.

Вони довго несли його, а він лежав, не рухаючись, не розплющуючи очей, як і годиться мерцю, душа якого вже стукається у двері раю.

Раптом ноші зупинились. Подорожні почали сперечатись, де брід. Один кликав направо, другий — наліво, третій пропонував іти через річку навпростець.

Ходжа Насреддін трохи розплющив одне око і побачив, що подорожні стоять перед найглибшим, стрімким і небезпечним місцем річки, де вже не раз тонули необережні. «Про себе самого я не турбуюсь, — подумав Ходжа Насреддін. — Я все одно мертвий, і мені байдуже тепер, де лежати — в могилі чи на річковому дні. Але цих подорожніх слід застерегти, бо інакше вони через свою увагу до мене можуть позбутися життя, що було б з мого боку чистісінькою невдячністю».

Він підвівся на ношах і, вказуючи рукою у бік броду, вимовив слабким голосом:

«О подорожні, коли я був живий, то завжди переходив цю річку коло он тих тополь».

І він знову заплющив очі. Подорожні, подякувавши Ходжі Насреддіну за вказівку, потягли ноші далі, читаючи вголос молитви про порятунок його душі.

Поки слухачі та й сам оповідач реготали, підштовхуючи один одного ліктями, Ходжа Насреддін незадоволено бурмотів:

— Усе перебрехали. По-перше, мені не наснилося, ніби я помер. Не такий вже я дурень, щоб не відрізнити самого себе живого від самого себе мертвого. Я навіть добре пам'ятаю, що мене весь час кусала блоха і мені шалено хотілося почесатися, — хіба це не доводить з усією очевидністю, що я був дійсно живий, бо в іншому разі я, звісно, не міг би відчувати укуси блохи. Просто я втомився, і мені не хотілось іти, а ці подорожні були хлопці здорові: їм не важко було пройти кружним шляхом і віднести мене до села. Але коли вони вирішили переходити річку там, де глибина становила три людські зрости, я їх зупинив, піклуючись, утім, не стільки про свою сім'ю, бо у мене її немає, скільки про їхні сім'ї. І одразу ж я скуштував гіркого плоду людської невдячності: замість того, щоб подякувати мені за своєчасне застереження, вони витрусили мене із нош, кинулися на мене з кулаками і, напевне, сильно б побили, якби не прудкість моїх ніг!.. Просто дивно, як люди можуть спотворити й перебрехати те, що дійсно трапилось.

Тим часом четвертий почав свою розповідь.

— І говорять ще про Ходжу Насреддіна таке. Він, Ходжа Насреддін, жив близько півроку в одному селі і вельми прославився між жителями дотепністю відповідей і гостротою розуму...

Ходжа Насреддін нашорошив вуха. Де він чув цей голос — негучний, але виразний, із ледь помітною хрипкістю? І зовсім недавно... Можливо, навіть сьогодні... Але як не намагався, пригадати не міг.

Оповідач вів далі:

— Правитель цієї області послав одного разу в село, де жив Ходжа Насреддін, одного зі своїх слонів на постій і годування за рахунок жителів. Слон був неймовірно прожерливий. Він з'їдав за одну добу п'ятдесят мірок ячменю, п'ятдесят мірок джугари¹, п'ятдесят мірок кукурудзи і сто снопів свіжої конюшини. За два тижні жителі села згодували слонові всі свої запаси, розорилися і впали у відчай. І вирішили, нарешті, послати Ходжу Насреддіна до самого правителя із проханням забрати слона із села...

І ось вони пішли до Ходжі Насреддіна, стали його просити. Він згодився, осідлав свого ішака, котрий, як це відомо всьому світові, своєю впертістю, лихою вдачею і лінощами подібний до шакала, павука, гадюки і жаби, злитих разом. І, осідлавши його, рушив до правителя, причому не забув умовитися наперед із жителями про платню за свою допомогу і платню призначив таку високу, що багато хто були змушені продати свої будинки і залишитися жебраками через Ходжу Насреддіна.

— Кгм! — почулося із кута. Це Ходжа Насреддін, який крутився і підстрибував на кошмі, насилу утримував лють, що клекотала у нього в грудях.

Оповідач говорив:

— І він, Ходжа Насреддін, прийшов у палац і довго стояв у натовпі слуг та попихачів, очікуючи, коли ясновельможний правитель, сяючи пишністю й могутністю, подібно до сонця, зволить звернути на нього свій пресвітлий погляд, що дарує одним щастя, а іншим загибель. І коли правитель, який сявав серед свого оточення, мов сріблястий місяць серед зірок або стрункий запашний кипарис серед низькорослого чагарнику, зволів ошчасливити Ходжу Насреддіна і обернув до нього своє лице, на якому благородність і мудрість поєднувалися, наче рубін і алмаз в одному персні, коли, кажучи, правитель обернув до нього своє лице, то від жаху і здивування перед такою пишністю коліна Ходжі Насреддіна затрусились, як шакалячий хвіст, і кров стала повільніше ходити в жилах, він весь покритися потом і став блідий як крейда.

---

¹ Д ж у г а р а — рослина родини злакових, з якої виробляють крупу, поширена в Середній Азії.

— Кгм! — долинуло із кутка, але оповідач не звернув на це уваги і продовжував:

«Чого тобі треба?» — запитав правитель благородним і гучним голосом, що нагадував рикання лева. Ходжа Насреддін зі страху ледве володів язиком; голос його звучав верескливо, як гавкіт смердючої гієни.

«О владико! — відповів Ходжа Насреддін. — О світло нашої області, і сонце її, і місяць її, і подавець щастя й радості всьому, що живе в нашій області, вислухай свого нікчемного раба, негідного навіть витирати своєю бородою поріг твого палацу. Ти, о ясновельможний, милостиво зволів помістити у нас в селі одного з твоїх слонів на постій і годування коштом жителів. Так от, ми трохи з цього незадоволені».

Правитель грізно насупив брови і став подібний до грозової хмари, а Ходжа Насреддін схилився перед ним до землі, як очерет перед бурею.

«Чим же ви незадоволені? — запитав правитель. — Та говори швидше! Чи твій язик присох до твоєї брудної й підлої горлянки?!»

«А... ва... ва... — забелькотів наляканий Ходжа Насреддін. — Ми незадоволені, найсвітліший повелителю, тим, що слон сам-один і дуже нудьгує. Бідолашна тварина зовсім стомилася, і всі жителі, дивлячись на його тугу, стомилися і мучилися. От мене і послали до тебе, о шляхетніший із шляхетних, окрасо землі, просити, щоб зволів ти явити нам ще одну милість і прислав би до слона слониху на постій і годування коштом жителів».

Правитель був вельми задоволений таким проханням і наказав негайно його виконати, причому на знак своєї милості до Ходжі Насреддіна дозволив йому поцілувати свій чобіт, і Ходжа Насреддін це зробив настільки ревно, що правителів чобіт порудів, а губи Ходжі Насреддіна почорніли...

Але в цю мить оповідача зупинив громовий голос самого Ходжі Насреддіна.

— Ти брешеш! — закричав Ходжа Насреддін. — Ти брешеш, о безсоромний, сам схожий на помісь шакала, павука, гадюки і жаби! Це твої губи, брудний, шолудивий пес, і язик твій, і всі нутрощі чорні від лизання чобіт володарів! Адже Ходжа Насреддін ніколи й ніде ще не схилився перед володарями! Ти обмовляєш Ходжу Насреддіна! Не слухайте його, о мусульмани, женіть його, як брехуна й обмовника, і хай презирство буде його долею. О мусульмани, відверніть від нього очі й серця ваші!

Він кинувся вперед, щоб власноруч розправитися з наклепником, і раптом зупинився, пізнавши рябе плоске обличчя і жовті неспокійні очі. Це був той самий слуга, який сперечався з ним у провулку щодо довжини поручнів на замогильному мосту.

— Ага! — закричав Ходжа Насреддін. — Я пізнав тебе, о відданий і благочестивий слуго свого пана! І тепер я знаю, що в тебе є ще один хазяїн, ім'я якого ти тримаєш у таємниці! А ну скажи, скільки платить тобі емір за те, що ти ославляєш у чайханах Ходжу Насреддіна? Скільки платять тобі за доноси, скільки платять за голову кожного зрадженого тобою; і страченого, і кинутого до підземної в'язниці, і закутого у кайдани, і проданого в рабство? Я пізнав тебе, шпигун еміра і донощик!

Шпигун, який досі стояв нерухомо, із острахом дивлячись на Ходжу Насреддіна, раптом плеснув у долоні і закричав тонким голосом:

— Варто, сюди!

Ходжа Насреддін почув, як біжить у темноті варта, гримлять списи, дзвенять щити. Не гаючи часу, він відскочив убік, скинувши на землю рябого шпигуна, який перетинав його шлях.

Аж тут він почув тупіт стражників, що бігли з іншого краю площі.

Куди б він не кидався — усюди нашттовхувався на варту. І була мить, коли Ходжа Насреддін думав, що вже не врятується.

— Горе мені! Я попався! — гучним голосом заволав він. — Прощай, мій вірний ішаче!

Раптом сталася несподівана й дивна подія, пам'ять про яку дотепер живе в Бухарі і ніколи не зникне, бо було велике сум'яття і великі руйнування.

Ішак, почувши жалісні вигуки свого хазяїна, рушив до нього, але потягнув за собою з-під помосту величезний барабан. Ходжа Насреддін, не роздивившись у темряві, прив'язав ішака до залізної скоби барабана, яким чайханник скликав у великі свята гостей до своєї чайхани. Барабан зачепився за камінь і заgrimів; ішак озирнувся, а барабан знову заgrimів, і тоді ішак, уявивши, що це злі духи, розправившись з Ходжею Насреддіном, підбираються тепер і до його сірої шкури, перелякано заревів, підняв хвіст і кинувся бігти через площу.

— Прокляття! Мій барабан! — залементував чайханник, кидаючись наздогін.

Марно! Ішак мчав, як вітер, як буря, але чим швидше він мчав, тим шаленіше, жажливіше й оглушливіше гримів ззadu барабан, під-

скакуючи на камінні та купиnah. Люди в чайханах сполошилися, почали тривожно перегукуватися, питатися: чому так гуде у неналежний час барабан, що трапилось?

Саме тут на площі з'явилися п'ятдесят верблюдів, завантажених посудом та листовою міддю. Побачивши, що на них мчить у сутінках щось кругле і страшне, що воно реве, підскакує і гуркотить, верблюди знавісніли від жаху і кинулися врозтіч, скидаючи посуд та гримлячу мідь.

За хвилину вся площа і всі прилеглі вулиці були охоплені великим жахом і небаченим сум'яттям: гуркіт, дзвін, грім, іржання, рев, гавкіт, завивання, тріск і деренчання — усе це зливалось в якийсь пекельний гул, і ніхто не міг нічого зрозуміти; сотні верблюдів, коней, ішаків, що зірвалися з прив'язі, носилися в темряві, торохкотіли по розкиданих усюди мідних листах, а їхні погоничі лементували і метушилися, розмахуючи смолоскипами. Від страшного галасу люди прокидалися, схоплювалися і напівголі бігли невідомо куди, наштовхуючись одне на одного, сповнюючи темряву криками відчаю і скорботи, бо гадали, що настав кінець світу. Загорлали і захопали крилами півні. Сум'яття зростало, охоплюючи все величезне місто до самих околиць, — і раптом ударили гармати на міському мурі, бо міська варта вирішила, що до Бухари увірвався ворог, і вдарили гармати в палаці, бо палацова варта вирішила, що почався бунт; з усіх незліченних мінаретів залунали надривні, тривожні голоси муедзинів, — усе перемішалось, і ніхто не знав, куди бігти і що робити! А у самій гущі, спритно ухиляючись від знавіснелих коней і верблюдів, бігав Ходжа Насреддін, переслідуючи за гуркотом барабана свого ішака, але так і не міг зловити, поки не обірвалася мотузка і барабан не відлетів убік, під ноги верблюдам, які кинулися геть від нього, розтרוщуючи з тріском навіси, сараї, чайхани та крамнички.

Ще довго довелося б Ходжі Насреддіну ловити свого ішака, якби вони не зіткнулися випадково ніс до носа. Ішак був весь у милі і тремтів.

— Ходімо, ходімо, мерщій, бо тут вже занадто шумно для нас, — сказав Ходжа Насреддін, тягнучи за собою ішака. — Дивна річ, що може накоїти у великому місті один маленький ішак, якщо до нього прив'язати барабан! Подивись, що ти накоїв! Правда, ти врятував мене від стражників, але мені все-таки шкода бідолашних жителів Бухари: їм доведеться тепер розбиратися аж до ранку. Де ж нам знайти тихий, затишний куточок?

Ходжа Насреддін вирішив переночувати на цвинтарі, справедливо зметикувавши, що яке б не знялося сум'яття, небіжчики все одно не будуть бігати, волати, кричати і розмахувати смолоскипами.

Так Ходжа Насреддін, порушник спокою і сіяч розбратів, закінчив, цілком гідний цього звання, свій перший день перебування в рідному місті. Прив'язавши до одного з надгробків ішака, він зручно влаштувався на могилі і скоро заснув. А в місті ще довго було неспокійно — лунали шум, гул, крики, дзвін та гарматна стрілянина.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Але як тільки почало розвиднюватись, потьмяніли зірки і вихопилися з темряви нечіткі контури предметів — на площу вийшли сотні підмітальників, сміттярів, теслярів та глинобитників; вони вправно взялися до роботи: підняли перекинуті навіси, полагодили мости, заклали проломи в огорожах, зібрали всі тріски й черепки; і перші промені сонця вже не застали в Бухарі ніяких слідів нічного сум'яття.

І почався базар.

Коли Ходжа Насреддін, який добре відпочив у тіні могильного пам'ятника, приїхав на площу, вона вже вся гомоніла, хвилювалась і рухалась, заповнена від краю до краю різноплемінним, різномовним, багатоколірним натовпом. «Дорогу! Дорогу!» — кричав Ходжа Насреддін, але і сам ледве чув свій голос з-поміж тисяч інших голосів, бо кричали всі: купці, погоничі, водоноси, циркульники, бродячі дєрвіші, жебраки, базарні зубодери, що розмахували іржавими й страшними знаряддями свого ремесла. Різнокольорові халати, чалми, пони, килими, китайська мова, арабська, індуська, монгольська і ще безліч усякого говору — усе це злилося разом, гойдалось, рухалось, гуділо. І здіймався пил, і потьмяніло небо, а на площу нескінченними потоками прибували нові сотні людей, розкладали товари і приєднували свої голоси до загального гамору. Гончарі вибивали паличками дзвінкий дріб на своїх горщиках і хапали перехожих за поли халатів, умовляючи їх послухати і, зачарувавшись чистотою дзвону, купити; у ряду чеканників нестерпно для очей сяяла мідь, повітря стогнало від стукоту маленьких молоточків, якими майстри вибивали узор на підносах і глеках, розхвалюючи гучними голосами своє мистецтво

і ганьблячи мистецтво сусідів. Ювеліри плавили у маленьких горнах срібло, тягли золото, шліфували на шкіряних кругах дорогоцінні індійські самоцвіти; легенький вітерець подеколи приносив сюди густу хвилю пахошів із сусіднього ряду, де торгували парфумами, трояндовою олією, амброю, мускусом та різними прянощами; дещо вбік ішов нескінченний килимовий ряд — строкатий, візерунковий, квітчастий, прикрашений перськими, дамаськими, текінськими килимами, кашгарськими паласами, кольоровими попонами, дорогими і дешевими, для звичайних коней і для благородних.

Потім Ходжа Насреддін проминув шовковий ряд, сидельний, збройовий і фарбувальний ряди, невілничий ринок, шаповальський двір — і все це було лише початком базару, а далі тяглися ще сотні різних рядів; і чим більше заглиблювався у натовп на своєму ішакові Ходжа Насреддін, тим оглушливіше волали, кричали, сперечалися, торгувалися навколо; так, це був той самий базар, знаменитий і незрівнянний бухарський базар, рівного якому не мали в той час ані Дамаск, ані навіть Багдад!

Аж ось ряди закінчилися, і перед очима Ходжі Насреддіна постав палац еміра, огорожений високим муром із бійницями та зубчастим верхом. Чотири башти по кутах були майстерно оздоблені різнокольоровою мозаїкою, над якою багато років працювали арабські та іранські майстри.

Перед брамою палацу розкинувся строкатий табір. У затінку дірявих навісів лежали й сиділи на очеретяних циновках люди, стомлені духотою, — самотні і зі своїми сім'ями; жінки заколисували немовлят, варили їжу в казанах, лагодили драні халати та ковдри; усюди бігали напівголі хлоп'ята, кричали, билися між собою і падали, вельми нешанобливо обертаючи до палацу частину тіла, непристойну для споглядання. Чоловіки спали, або займалися різними домашніми справами, або розмовляли між собою, усівшись навколо чайників. «Еге ж! Та ці люди живуть тут не перший день!» — подумав Ходжа Насреддін.

Його увагу привернули двоє чоловіків: лисий і бородатий. Вони, повернувшись спинами один до одного, лежали просто на голій землі, кожний під своїм навісом, а між ними була прив'язана до тополиного кілочка біла коза, така худюча, що її ребра, здавалося, можуть прорвати облізлу шкуру. Вона з тужливим беканням гризла кілочок, об'їдений уже наполовину.

Ходжа Насреддін був дуже цікавий і не міг утриматися від запитання:

— Мир вам, жителі Благородної Бухари! Скажіть мені, чи давно ви перетворилися на циган?

— Не смійся з нас, о подорожній! — відповів бородань. — Ми не цигани, ми такі ж добрі мусульмани, як ти сам.

— Чому ж ви не сидите вдома, якщо ви добрі мусульмани? Чого чекаєте тут перед палацом?

— Ми чекаємо на справедливий і велико милостивий суд еміра, нашого володаря, повелителя і пана, який затьмарює своїм блиском саме сонце.

— Так! — сказав Ходжа Насреддін, не приховуючи насмішки. — І давно ви чекаєте на справедливий і велико милостивий суд еміра, вашого владики, повелителя і пана, який затьмарює своїм блиском саме сонце?

— Ми чекаємо вже шостий тиждень, о подорожній! — втрутився лисий. — Ось цей бородатий сутяга — хай покарає його Аллах, хай підстелить шайтан свій хвіст на його ложе! — цей бородатий сутяга — мій старший брат. Наш батько помер і залишив нам скромний спадок, ми розділили все, крім кози. Хай емір розсудить, кому з нас вона має належати.

— А де ж решта майна, що дісталось вам у спадок?

— Ми все обернули на гроші; адже складачеві скарг треба платити, і писарям, що приймають скарги, теж треба платити, і стражникам треба платити, і ще багатьом іншим.

Лисий раптом підхопився з місця, кинувся назустріч брудному босому дервішу в загостреній шапці і з чорним видовбаним гарбузом на боці:

— Помолися, свята людино! Помолися, щоб суд закінчився на мою користь!

Дервіш узяв гроші, почав молитись. І кожного разу, коли він вимовляв останні слова молитви, лисий кидав у його гарбуз нову монету і примушував повторювати все спочатку.

Бородатий занепокоєно підвівся, обнишпорив очима натовп. Після недовгих пошуків він помітив другого дервіша, ще більш брудного, обшарпаного і, отже, ще святішого. Цей дервіш зажадав забагато грошей, бородань почав торгуватися, але дервіш, попорпавшись під своєю шапкою, дістав звідти цілу жменю великих вошей, і бородатий, упевнившись в його святості, погодився. Переможно поглядаючи на свого молодшого брата, він відлічив гроші. Дервіш, ставши навколішки, почав голосно молитися, перекиваючи своїм басом тонкий голос першого дервіша. Тоді занепокоє-

ний лисий додав ще грошей своєму дервішу, а бородань — своєму, і обидва дервіші, намагаючись перевершити один одного, закричали і залементували так голосно, що Аллах, мабуть, наказав ангелам зачинити вікна у своїх покоях, аби не оглухнути. Коза, обгризаючи тополиний кілочок, бекала тужливо й протяжно.

Лисий кинув їй півоберемка конюшини, але бородатий закричав:

— Прибери свою брудну, смердючу конюшину від моєї кози!

Він відкинув конюшину далеко убік і поставив перед козою горщик із висівками.

— Ні! — злобно залементував лисий брат. — Моя коза не їстиме твої висівки!

Горщик полетів слідом за конюшиною, розбився, висівки перемішалися з дорожнім пилом, а брати в лютій бійці каталися вже по землі, обсипаючи один одного ударами і прокляттями.

— Два дурні б'ються, два шахраї моляться, а коза тим часом подохла з голоду, — сказав, похитавши головою, Ходжа Насреддін. — Гей ви, доброчесні і люблячі брати, погляньте сюди! Аллах по-своєму розсудив вашу суперечку і забрав козу собі!

Брати, схаменувшись, відпустили один одного і довго стояли зі скривавленими обличчями, дивлячись на здохлу козу. Нарешті лисий сказав:

— Треба здерти шкуру.

— Я здеру шкуру! — швидко озвався бородатий.

— Чому ж ти? — запитав другий; лисина його аж почервоніла від люті.

— Коза моя, значить, і шкура моя!

— Ні, моя!

Ходжа Насреддін не встиг вимовити й слова, як брати вже знову каталися по землі, і нічого не можна було розібрати в цьому хриплячому клубку, тільки на мить висунувся брудний кулак із затисненим у ньому пучком чорного волосся, і Ходжа Насреддін зрозумів, що старший брат лишився значної частини своєї бороди.

Безнадійно махнувши рукою, Ходжа Насреддін поїхав далі.

Назустріч йому нагодився коваль із кліщами за поясом — той самий, з яким Ходжа Насреддін розмовляв учора біля водойми.

— Здоров будь, ковалю! — радісно вигукнув Ходжа Насреддін. — Ось ми і зустрілись, хоч я і не встиг ще виконати свою клятву. Що ти тут робиш, ковалю, хіба і ти прийшов на суд еміра?

— Та хіба буде користь від цього суду? — похмуро відповів коваль. — Я прийшов зі скаргою від ковальського ряду. Нам дали п'ят-

надцять стражників, щоб ми годували їх три місяці, але минув аж цілий рік, а ми все годуємо й годуємо і зазнаємо великих збитків.

— А я прийшов від фарбувального ряду, — втрутився в розмову якийсь чоловік зі слідами фарби на руках, із обличчям, позеленілим від отруйної пари, якою дихав він щодня від сходу й до заходу. — Я приніс таку саму скаргу. До нас призначили на годування двадцять п'ять стражників, торгівля і доходи наші занепали. Може, емір змилується і звільнить нас від цього нестерпного тягара.

— І за що тільки ви ополчилися на бідолашних стражників! — вигукнув Ходжа Насреддін. — Далєбі, вони не найгірші і ненажерливіші серед жителів Бухари. Ви покірливо годуєте самого еміра, усіх його візирів і сановників, годуєте дві тисячі мулл і шість тисяч дервішів, — чому ж нещасні стражники повинні голодувати? І хіба ви не знаєте приказки: там, де знайшов собі прожиток один шакал, одразу ж з'являються ще десять. Я не розумію вашого невдоволення, о ковалю і фарбувальнику!

— Тихіше! — сказав коваль, озираючись.

Фарбувальник подивився з докором на Ходжу Насреддіна:

— Ти небезпечна людина, подорожній, і слова твої не доброчесні. Але ж емір наш мудрий і великомилостивий...

Він не договорив, бо завили труби, ударили барабани, увесь строкатий табір сколихнувся, заворушився — і поволі розчинилася окута міддю брама палацу.

— Емір! Емір! — заволали довкола, і народ з усіх боків кинувся до палацу, щоб побачити свого повелителя.

Ходжа Насреддін посів найзручніше місце у перших лавах.

Спочатку із брами вибігли глашатаї:

— Дорогу емірові! Дорогу найсвітлішому емірові! Дорогу повелителєві правовірних!

Слідом за ними вихопилася варта, луплячи палицями направо й наліво, по головах і спинах цікавих, що присунулися надто близько; в натовпі утворився широкий прохід, і тоді вийшли музиканти із барабанами, флейтами, бубнами та карнаями; за ними йшов почет еміра — у шовках та золоті, із кривими шаблями в оксамитових піхвах, усіяних коштовним камінням; потім провели двох слонів з високими султанами на головах; нарешті винесли пишно оздоблені ноші, у яких під важким парчевим балдахіном лежав сам великий емір.

Натовп зарокотав, загудів назустріч йому; немовби вітер пролетів усією площею, і народ розпростерся долілиць, як того вимагав емірський наказ, що повелівав вірнопідданим дивитися на свого во-

лодаря підслесливо і обов'язково знизу вгору. Перед ношами бігли слуги, розстилаючи килими на дорозі; праворуч від нош крокував палацовий мухобій із опахалом з кінських хвостів на плечі, а ліворуч поважно виступав кальяник еміра із золотим турецьким кальяном у руках. Хід замикала варта в мідних шоломах, із щитами, списами, самострілами та шаблями наголо; у самому хвості везли дві маленькі гармати. Усе це освітлювалось яскравим полуденним сонцем; воно запалило коштовне каміння, горіло на золотих і срібних прикрасах, гарячим блиском відбивалось у мідних щитах та шоломах, сяяло на білій сталі оголених клинків... Але у величезному розпростертому ницьма натовпі не було ані коштовного каміння, ані золота, срібла та навіть міді — нічого, що могло б, тішачи серця, горіти й сяяти під сонцем, — саме тільки лахміття, убогість, голодні очі; і коли пишна процесія еміра рухалася крізь море брудного, темного, затурканого й обірваного народу, схоже було, що тягнуть крізь жалюгідне дрантя єдину тонку золоту нитку.

Високий, вистелений килимами поміст, звідки належало емірові вилити на відданий йому народ свою милість, був уже оточений з усіх боків стражниками, а внизу, на лобному місці, клопоталися кати, готуючись до виконання волі еміра; випробовували гнучкість лозин і міцність палиць, вимочували у тазах багатохвості сиром'ятні батоги, ставили шибениці, точили сокири й укріплювали в землі загострені палі. Розпоряджався начальник палацової варти Арсланбек, відомий своєю лютістю далеко за межами Бухари; у нього було червоне обличчя, огрядне тіло і чорне волосся, борода вкривала йому груди й опускалася на живіт, голос його був подібен до верблюжого реву.

Він щедро роздавав зуботичини, стусани, та раптом весь вигнувся і затремтів від підслесливості.

Ноші, плавно погойдуючись, піднялися на поміст, і емір, відкинувши балдахін, показав народові своє обличчя.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Правду кажучи, він був не надто гарний на вигляд, цей пресвітлий емір; обличчя його, яке придворні поети завжди порівнювали у своїх віршах із повним сріблястим місяцем, набагато більше нагадувало перезрілу, зів'ялу диню. Коли емір, підтримуваний візирями, підвівся з нош, щоб пересісти на позолочений трон, Ходжа

Насреддін переконався, що і стан його, всупереч одностайному твердженню придворних поетів, аж ніяк не був подібний до стрункого кипариса: тулуб еміра був огрядний і незграбний, руки — короткі, а ноги — такі криві, що навіть халат не міг приховати їхньої потворності.

Візирі посіли свої місця праворуч, мулли і сановники — ліворуч, писарі зі своїми книгами та чорнильницями розмістилися внизу, придворні поети вишикувалися півколом позаду трону, дивлячись у потилицю емірові відданими очима. Палацовий мухобій змахнув опахалом. Кальяник всунув у рот своєму панові золотий чубук¹. Люди навколо помосту затамували подих. Ходжа Насреддін, підвівшись у сідлі і витягнувши шию, увесь обернувся на слух.

Емір сонно кивнув головою. Стражники розступились, пропускаючи лисого й бородатого, які дочекалися, нарешті, своєї черги. Брати підповзли навколішки до помосту, торкнулися губами килима, що звисав до землі.

— Підведіться! — наказав великий візир Бахтіяр.

Брати підвелись, не наслідуючись обтрусити пил зі своїх халатів. Їхні язики плуталися від страху, мовлення було незрозуміле й плутане. Але Бахтіяр був вельми досвідчений візир і зрозумів усе з півслова.

— Де ваша коза? — нетерпляче перервав він братів.

Лисий відповів йому:

— Вона померла, о високонароджений візірю! Аллах узяв нашу козу до себе. Але кому ж із нас має тепер належати її шкура?

Бахтіяр обернувся до еміра:

— Яке буде твоє рішення, о наймудріший із повелителів?

Емір протяжливо позіхнув і з виглядом цілковитої байдужості заплющив очі. Бахтіяр шанобливо схилив голову, обтяжену білою чалмою:

— Я прочитав рішення на твоєму обличчі, о владико! Слухайте, — звернувся він до братів; вони стали навколішки, готуючись подякувати емірові за мудрість, справедливість і милосердя. Бахтіяр оголосив вирок; писарі заскрипіли перами, записуючи його слова до товстих книг.

— Повелитель правовірних і сонце Всесвіту, наш великий емір, хай буде над ним благословення Аллаха, зволів розсудити, що

---

¹ Ч у б у к — порожнистий стержень люльки, крізь який курець втягує тютюновий дим.

оскільки козу взяв до себе Аллах, то шкура її по справедливості має належати намісникові Аллаха на землі, тобто великому емірові, для чого належить здерти з кози шкуру, висушити й обробити її, принести до палацу і здати в казну.

Брати розгублено переглянулись, натовпом пробіг легкий шепіт. Бахтіяр вів далі чітко й голосно:

— Крім того, належить стягнути з позовників судове мито у розмірі двісті таньга, і палацове мито у розмірі півтораєста таньга, і податок на утримання писарів у розмірі п'ятдесят таньга, і пожертвування на прикрашення мечетей — і все це належить стягнути з них негайно грошима, або одягом, або іншим майном.

І не встиг він закінчити, як стражники за знаком Арсланбека кинулися до братів, відтягли убік, розв'язали їхні пояси і вивернули кишені, зірвали халати, стягли чоботи і випихнули, босих і напівголих, так що вони ледве прикривали жалюгідним одягом свій сором.

Усе це сталося за півхвилини. Одразу ж після оголошення вироку весь хор придворних поетів заворушився і почав славослів'я на різні голоси:

— О мудрий еміре, о наймудріший з мудрих, о навчений мудрістю мудрих, о над мудрими мудрий еміре!

Так вони вигукували довго, витягуючи шиї у напрямку до трону; кожен старався, щоб емір вирізняв його голос з усіх інших голосів. А прості люди, що юрмилися навколо помосту, мовчали, із жалем дивлячись на братів.

— Ну от, — зазначив благочестивим тоном Ходжа Насреддін, звертаючись до нещасних, які голосно ридали в обіймах одного. — Ви все-таки недаремно просиділи шість тижнів на площі. Нарешті ви дочекалися справедливого й всемилостивого рішення, бо відомо всім, що в світі немає нікого мудрішого і милосерднішого за нашого еміра, а якщо хтось сумнівається в цьому, — і він окинув очима своїх сусідів у натовпі, — то неважко покликати стражників, і вони віддадуть нечестивця в руки катів, а вже ті з легкістю роз'яснять людині всю згубність її хибних думок.

Ідіть з миром додому, о брати; якщо колись у вас виникне суперечка через курку — приходьте знову на емірський суд, але не забудьте заздалегідь продати свої будинки, виноградники та поля, бо інакше ви не зможете сплатити усіх мит.

— О, краще було б нам померти разом із нашою козою! — вигукнули брати, проливаючи гіркі сльози.

— Ви гадаєте, там, на небі, замало своїх дурнів? — відповів Ходжа Насреддін. — Гідні довіри люди говорили мені, що нині і пекло, і рай набиті дурнями цілком — більше туди вже не пускають. Я пророкую вам безсмертя, брати, і йдіть мерщій звідси, бо стражники вже почали поглядати в наш бік, а я не можу розраховувати на безсмертя, як ви.

Брати пішли, голосно ридаючи, дряпаючи собі обличчя і сиплячи на голови жовтий дорожній пил.

Перед судом еміра постав коваль. Він виклав глухим і похмурим голосом свою скаргу. Великий візир Бахтіяр обернувся до еміра:

— Яке буде твоє рішення, о повелителю?

Емір спав, трохи розтуливши рота і похрюпуючи. Але Бахтіяра це анітрохи не збентежило:

— О владико! Я читаю рішення на твоєму обличчі!

І урочисто виголосив:

— В ім'я Аллаха милостивого й милосердного: повелитель правівірних і наш владика емір, невпинно піклуючись про своїх підданих, надав їм великої милості та благовоління, поставивши на годування до них вірних стражників його, емірської, служби, і таким чином дарував жителям Благородної Бухари почесну можливість подякувати своєму емірові і дякувати йому щодня й щогодини, якої честі не удостоєно від своїх правителів населення інших, суміжних з нашою держав. Проте ковальський ряд не вирізнівся благочестям з-поміж інших. Навпаки, коваль Юсуп, забувши про замогильні муки та волосяний міст для грішників, зухвало розкрив свої вуста, щоб висловити невдячність, яку й наважився принести до ніг нашого повелителя і володаря, найяснішого еміра, що затьмає своїм блиском саме сонце. Узявши це до уваги, наш пресвітлий емір зволів розсудити: дарувати ковалеві Юсупу двісті батогів, аби вселити йому слова покаяння, без чого марно довелось б йому чекати, щоб перед ним розчинилася райська брама. Усьому ж ковальському рядові пресвітлий емір знову виказує свою ласку та милість і повеліває поставити на годування ще двадцять стражників, щоб не позбавляти ковалів радісної можливості щодня й щогодини прославляти його мудрість та милосердя. Така ухвала еміра, хай продовжить Аллах його дні на благо всіх вірнопідданих!

Весь хор придворних підлесників знову заворушився і загомонів на різні голоси, прославляючи еміра. Варта тим часом схопила коваля Юсупа і потягла до лобного місця, де кати з мерзеними кровожерними усмішками вже крутили в руках важкі батоги.

Коваль ліг долілиць на рогожу; свиснув, опустився батіг, спина коваля вкрилася кров'ю.

Кати били його жорстоко, подрали всю шкіру на спині і просікли до самих кісток м'ясо, але так і не почули від коваля не тільки крику, а й навіть стогону. Коли він підвівся, усі помітили на його губах чорну піну: він гриз землю під час пороття, щоб не кричати.

— Цей коваль не з тих, хто легко забуває, — сказав Ходжа Насреддін. — Він тепер до скону пам'ятатиме милість еміра. Чого ж ти стоїш, фарбувальнику? Іди, наразі твоя черга.

Фарбувальник плюнув і, не озираючись, пішов геть із натовпу.

Великий візир швидко закінчив ще кілька справ, причому кожну справу неухильно повертав на користь для казни еміра, бо саме цим умінням і був він знаменитий серед решти сановників.

Кати працювали на лобному місці без передиху. Звідти долинали зойки та крики. Великий візир посилав до катів нових і нових грішників, і воли вже утворили довгу чергу — старі, жінки і навіть десятирічний хлопчик, викритий у зухвалому й злочинному зволоженні землі перед емірським палацом. Він тремтів і плакав, розмазуючи сльози по обличчю. Ходжа Насреддін дивився на нього із жалем і обуренням у серці.

— Справді він небезпечний злочинець, цей хлопчисько! — у голос говорив Ходжа Насреддін. — І чи можна належним чином вихвалити завбачливість еміра, який оберігає свій трон від таких ворогів, котрі тим небезпечніші, що прикривають молодістю літ підозрілий напрямок своїх думок. Адже лише сьогодні я бачив ще одного злочинця, гіршого й жахливішого, ніж оцей. Той злочинець — ви тільки уявіть! — він учинив ще більше під самим муrom палацу! Будь-яке покарання було б надто легким за таку зухвалість, хіба що набити його на палю. Я тільки побоююсь, що паля пройшла би через цього злочинця наскрізь, як рожен через курча, бо йому, злочинцеві, виповнилося тільки чотири роки. Але це, звісно, як я вже говорив, не може бути виправданням.

Так він промовляв, прагнучи бути схожим на муллу, що виголошує проповідь; і голос його, і слова були добропорядні, але люди, що мали вуха, чули, розуміли і потайки ховали в бороди недобрі усмішки.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Раптом Ходжа Насреддін помітив, що натовп порідшав. Люди квапливо розходились, навіть розбігались. «Чи не підбираються, часом, до мене стражники?» — занепокоєно подумав він.

Він одразу все збагнув, побачивши лихваря, що до них наближався. За ним під охороною стражників ішли дряхлий сивобородий старий у забрудненому глиною халаті і закутана в покривало жінка, точніше дівчина, зовсім ще молода, як визначив Ходжа Насреддін, досвідченим оком роздивившись її ходу.

— А де ж Закір, Джура, Мухаммед і Садик? — запитав скрипучим голосом лихвар, обводячи людей своїм єдиним оком; друге ж, затуляючи бильмом, було тьмяне і нерухоме. — Вони щойно були тут, я помітив ще здалека. Скоро настане термін їхнім боргам, марно вони бігають і ховаються. У визначений день я однаково їх знайду.

Накульгуючи, він потягнув свій горб далі.

— Дивіться, дивіться, цей павук потягнув до емірського суду гончаря Ніяза та його дочку!

— Він не дав гончареві жодного дня відстрочки!

— Хай він буде проклятий, цей лихвар. За два тижні термін сплати мого боргу!

— А мій — за тиждень.

— Дивіться, усі тікають від нього і ховаються, неначе він розносить проказу чи холеру!

— Він гірше від прокаженого, цей лихвар!

Душу Ходжі Насреддіна краяло гірке розкаяння.

Він повторив свою клятву: «Я втоплю його в тому ж самому ставку!»

Арсланбек пропустив лихваря поза чергою. За лихварем до помосту підійшли гончар і його дочка, стали навколішки, поцілували бахромку килима.

— Мир тобі, шановний Джафаре! — привітно сказав великий візир. — У якій справі ти прийшов сюди? Виклади свою справу великому емірові, припадаючи до його ніг.

— О великий владико, мій повелителю! — почав Джафар, звертаючись до еміра, який кивнув крізь дрімоту і знову захропив і зашвиствів носом. — Я прийшов просити в тебе справедливості. Оцей чоловік, на ім'я Ніяз і за ремеслом гончар, винен мені сто таньга і ще триста таньга відсотків на цей борг. Сьогодні вранці настав термін сплати, але гончар нічого мені не сплатив. Розсуди нас, о мудрий еміре, сонце Всесвіту!

Писарі записали в книги скаргу лихваря, потім великий візир звернувся до гончаря:

— Гончаре, тебе запитує великий емір. Чи визнаєш ти цей борг? Може, ти заперечуєш день і годину?

— Ні, — слабким голосом відповів гончар, похиливши свою сиву голову. — Ні, наймудріший і найсправедливіший візирю, я нічого не заперечую — ні боргу, ні дня, ні години. Я тільки прошу відстрочки на один місяць і звертаюся до великодушності й милості нашого еміра.

— Дозволь, о владико, оголосити рішення, яке я прочитав на твоєму обличчі, — сказав Бахтіяр. — В ім'я Аллаха милостивого й милосердного, згідно із законом, якщо хтось не сплатить у визначений термін свого боргу, то потрапляє з усією сім'єю в рабство до того, кому винен, і перебуває у рабстві доти, поки не сплатить боргу з відсотками за весь час, включаючи також час перебування в рабстві.

Голова гончаря хилилася нижче й нижче і раптом затряслася. Багато хто в натовпі відвернувся, стримуючи важкі зітхання. Плечі дівчини затремтіли: вона плакала під своїм покривалом. Ходжа Насреддін усоте повторював про себе: «Він буде втоплений, цей безжальний катувальник бідняків!»

— Проте милість нашого повелителя еміра і великодушність його безмежні! — вів далі Бахтіяр, підносячи голос. Натовп завмер. Старий гончар підвів голову, обличчя його просвітлила надія.

— Хоча термін сплати боргу вже минув, емір дарує гончареві Ніязу відстрочку на одну годину. Якщо ж після цієї години гончар Ніяз знехтує настановами віри і не сплатить всього боргу з відсотками, слід чинити згідно із законом, як уже було сказано. Иди, гончаре, і хай буде з тобою надалі милість еміра.

Бахтіяр замовк, і тоді загомонів хор підлесників, що юрмилися позаду трону:

— О справедливий, той, що затьмарює своєю справедливістю саму справедливість, о милосердний і мудрий, о великодушний еміре, о окрасо землі і славо неба, наш найясніший еміре!

Цього разу підлесники перевершили самих себе і славословили так голосно, що навіть розбудили еміра, який, незадоволено скривившись, наказав їм замовкнути. Вони замовкли, і весь народ на площі мовчав, та раптом у цій тиші пролунав могутній, нестерпний для вух рев.

Це ревів ішак Ходжі Насреддіна. Чи то набридло йому стояти на одному місці, чи то помітив він десь довговухого родича і вирішив

його привітати, але він ревів, задерши хвіст, витягнувши морду із жовтими вискаленими зубами, ревів оглушливо, нестримно, і якщо й зупинявся на мить, то тільки для того, щоб, передихнувши, розз'явити пащу ще ширше і заревти, заскрипіти ще голосніше.

Емір затулив вуха. Стражники кинулись у натовп. Але Ходжа Насреддін був уже далеко. Він тягнув за собою ішака, який пручався, і привселюдно лаяв його:

— Чому ти зрадив, клятий ішаке? Невже ти не можеш тихіше вихваляти милосердя і мудрість еміра?! Або, може, ти сподіваєшся здобути за свою ретельність посаду головного придворного підлєсника?

Натовп гучним реготом зустрів його слова, розступався перед ним і знову стулявся перед стражниками, яким так і не вдалося наздогнати Ходжу Насреддіна, покласти його за зухвале порушення спокою під батоги і забрати в казну еміра ішака.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

— Ну от, суд закінчився, і тепер моя влада над вами безмежна, — говорив лихвар Джафар гончареві Ніязу та його дочці Гюльджан, коли після оголошення ухвали вони утрюх залишили місце судилища. — Красуне, відтоді як я випадково побачив тебе, я втратив сон і спокій. Покажи мені своє личко. Наразі рівно за годину ти увійдеш до мого будинку. І якщо будеш прихильна до мене, я дам твоєму батькові легку роботу і хорошу їжу; якщо ж ти пручатимешся, тоді, клянуся світлом моїх очей, я годуватиму його сирими бобами, примушу тягати каміння і продам хівинцям, жорстокість яких у поводженні з невірниками загальновідома. Не пручайся ж і покажи мені своє обличчя, о прекрасна Гюльджан!

Хтивими, гачкуватими пальцями він підняв її покривало. Гнівним рухом вона скинула його руку. Обличчя Гюльджан лишалось відкритим одну тільки мить, але і цього було досить, аби Ходжа Насреддін, що проїжджав на своєму ішакові, устиг підглянути. І краса дівчини була такою чарівною і надзвичайною, що Ходжа Насреддін ледве не знепритомнів: світ потьмянів у нього перед очима, серце перестало битись — він сполотнів, похитнувся у сідлі і, приголомшений, затулив долонею очі. Кохання вразило його зненацька, подібно до блискавки. Минуло чимало часу, перш ніж він схамечувався.

— І ця кульгава, горбата, крива мавпа насмільюється зазіхати на таку ще не бачену в світі красу! — вигукнув він. — Навіщо, навіщо я витяг його вчора з води; і ось мій вчинок уже обернувся проти мене! Але подивимось, подивимось ще, брудний лихварю! Ти ще не маєш влади над гончарем та його дочкою, у них є ще ціла година відстрочки, а Ходжа Насреддін за годину може зробити стільки, скільки інша людина не зробить і за цілий рік!

Тим часом лихвар, діставши зі своєї сумки сонячний дерев'яний годинник, позначив час:

— Чекай на мене тут, гончарю, під цим деревом. Я повернуся за годину, і не намагайся сховатись, бо я розшукаю тебе навіть на дні морському і вчиню з тобою, як зі збіглим невільником. А ти, прекрасна Гюльджан, подумай над моїми словами: від твоєї подяки залежить тепер доля твого батька.

І з переможною усмішкою на своїй огидній пиці він пішов до ювелірного ряду за прикрасами для нової наложниці.

Гончар, зігнутий горем, і його дочка залишилися в затінку придорожнього дерева. Підійшов Ходжа Насреддін:

— Гончаре, я чув ухвалу. Тебе спіткала біда, та, може, я зумію допомогти тобі?

— Ні, добра людино, — відповів гончар із відчаєм у голосі. — Я бачу по твоїх латках, що ти не маєш багатства. Адже мені потрібно сплатити аж чотириста таньга! У мене немає таких заможних знайомих, усі мої друзі бідні, розорені непомірними податками.

— У мене теж немає багатих друзів у Бухарі, але я все-таки спробую дістати гроші, — сказав Ходжа Насреддін.

— Дістати за одну годину чотириста таньга! — старий із гіркою усмішкою похитав сивою головою. — Ти, мабуть, смієшся з мене, перехожий! У такій справі міг би зарадити нам хіба що Ходжа Насреддін.

— О перехожий, врятуй нас, врятуй! — вигукнула Гюльджан, обіймаючи батька. Ходжа Насреддін подивився на неї і побачив, що кисті її рук досконалі; вона відповіла йому довгим поглядом, він уловив крізь чадру вологий блиск її очей, сповнених благання й надії. Кров йому скипіла, пробігла вогнем по жилах, кохання його стало ще палкішим. Він наказав гончареві:

— Сиди тут, старий, і чекай на мене, і хай я буду найупослідженіший із людей, якщо не дістану до повернення лихваря чотириста таньга!

Схопившись на ішака, він зник у базарному натовпі...

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

На площі було набагато тихіше й просторіше, ніж уранці, у години торгової лихоманки, коли всі бігли, кричали, поспішали, щоб не прогавити слухну нагоду. Наближався полудень, і народ, рятуючись від спеки, розходився по чайханах, щоб спокійно підрахувати прибутки та збитки. Сонце заливало площу спекотним сяйвом, тіні були короткі, різкі, немов висічені у сухій землі. У затінку повсюди розташувалися жебраки, а коло них підстрибували з веселим цвіріньканням горобці, підбираючи крихти.

— Подай, добрий чоловіче, в ім'я Аллаха! — гугнявили жебраки, показуючи Ходжі Насреддіну своє каліцтво та виразки.

Він відповідав сердито:

— Заберіть свої руки! Я нітрохи не багатший за вас і сам шукаю, хто б мені дав чотириста таньга.

Жебраки, вважаючи, що він з них глузує, обклали Ходжу Насреддіна лайкою. Той не відповідав, поринувши у роздуми.

Він вибрав серед чайхан найбільшу й людну, де не було ні дорогих килимів, ні шовкових подушок, увійшов і втягнув за собою по сходинок ішака, замість того, щоб поставити його біля конов'язі.

Ходжу Насреддіна зустріли здивованим мовчанням, але він анітрохи не зніяковів, дістав із сакв Коран, який подарував йому вчора на прощання старий, і, розкривши, поклав його перед ішаком.

Усе це він чинив неквапом і спокійно, без усмішки на обличчі, неначе так і годиться.

Люди в чайхані почали переглядатись.

Ішак ударив копитом у дерев'яний лункий настил.

— Вже? — запитав Ходжа Насреддін і перегорнув сторінку. — Ти робиш помітні успіхи.

Тоді підвівся зі свого місця пузатий добродушний чайханник і підійшов до Ходжі Насреддіна.

— Послухай, добрий чоловіче, хіба тут місце для твого ішака? І навіщо ти поклав перед ним священну книгу?

— Я навчаю цього ішака богослов'ю, — незворушно відповів Ходжа Насреддін. — Ми вже закінчуємо Коран і скоро перейдемо до шаріату.

Чайханую пішов гомін і шепіт, багато хто підвівся, щоб краще бачити.

Очі чайханника стали круглі, він розкрив рота. Ще ніколи в житті йому не доводилося бачити таке диво. У цей час ішак знову вдарив копитом.

— Добре, — похвалив Ходжа Насреддін, перегортаючи сторінку. — Дуже добре! Ще трохи зусиль, і ти зможеш посісти посаду головного богослова в медресе Мир-Араб. Ось тільки сторінки він не вміє перегортати сам, доводиться йому допомагати... Аллах дав йому гострий розум і чудову пам'ять, але забув дати пальці, — додав Ходжа Насреддін, звертаючись до чайханника.

Люди в чайхані, покидавши свої чайники, підійшли ближче; не минуло й хвилини, як навколо Ходжі Насреддіна зібрався натовп.

— Цей ішак — не простий ішак! — оголосив Ходжа Насреддін. — Він належить самому емірові. Одного разу емір покликав мене і запитав: «Чи можеш ти навчити мого улюбленого ішака богослов'ю, щоб він знав стільки ж, скільки я сам?» Мені показали ішака, я перевіряв його здібності і відповів: «О найясніший еміре! Цей чудовий ішак не поступається гостротою свого розуму жодному з твоїх міністрів, навіть тобі самому, я беруся навчити його богослов'ю, і він знатиме стільки ж, скільки знаєш ти, і навіть більше, але для цього мені потрібно двадцять років». Емір звелів видати мені з казни п'ять тисяч таньга золотом і сказав: «Бери цього ішака і навчай його, але, присягаюсь Аллахом, якщо через двадцять років він не знатиме богослов'я і не читатиме напам'ять Коран, я зігну тобі голову!»

— Ну, значить, ти можеш наперед розпрощатися зі своєю головою! — вигукнув чайханник. — Де ж таке бачено, щоб ішаки навчалися богослов'ю і напам'ять читали Коран!

— Таких ішаків чимало й зараз у Бухарі, — відповів Ходжа Насреддін. — Скажу ще, що одержати п'ять тисяч таньга золотом і гарного ішака в господарстві — це людині не щодня вдається. А за голову мою не хвилюйся, бо за двадцять років хто-небудь із нас неодмінно помре — або я, або емір, або цей ішак. А тоді спробуй розібратися, хто з нас трьох краще знав богослов'я!

Чайхана мало не завалилася від вибуху громового реготу, а сам чайханник повалився в корчах на кошму і сміявся так, що все його обличчя стало мокрим від сліз. Він був вельми весела й смішлива людина, цей чайханник!

— Ви чули! — кричав він, хриплячи й задихаючись. — Тоді хай розбираються, хто з них краще знав богослов'я! — І, мабуть, він луснув би від сміху, якби раптом не осяяла його здогадка.

— Зачекайте! Зачекайте! — він замахав руками, закликаючи всіх до уваги. — Хто ти і звідки, о чоловіче, що навчає богослов'ю свого ішака? Та може, ти сам Ходжа Насреддін?

— А що ж у цьому дивного? Ти маєш рацію, чайханнику! Я — Ходжа Насреддін. Вітаю вас, жителі Благородної Бухари!

Загальне заціпеніння тривало довго; раптом чийсь радісний голос порушив тишу:

— Ходжа Насреддін!

— Ходжа Насреддін! — підхопив другий, за ним — третій, четвертий; і пішло по чайхані, по інших чайханах, по всьому базару — усюди гуло, повторювалось і відлунювало:

— Ходжа Насреддін! Ходжа Насреддін!

Люди бігли звідусіль до чайхани — узбеки, таджики, іранці, туркмени, араби, турки, грузини, вірмени, татари — і, добігши, гучними вигуками вітали свого улюбленця, знаменитого хитруна й веселуна Ходжу Насреддіна.

Натовп невпинно зростав.

Перед ішаком звідкись з'явилися торба з вівсом, сніп конюшини, відро чистої холодної води.

— Привіт тобі, Ходжа Насреддін! — кричали люди. — Де ти мандрував? Скажи нам що-небудь, Ходжа Насреддін!

Він підійшов до самого краю помосту, низько вклонився народу:

— Вітаю вас, жителі Бухари! Десять років я був у розлуці з вами, і тепер моє серце радіє зустрічі. Ви просите мене сказати що-небудь — я краще заспіваю!

Він схопив великий глиняний горщик, виплеснув воду і, ударяючи в нього кулаком, як у бубен, голосно заспівав.

*Дзвени, мій горщику, співай
І гідно вихвали кумира.
Повідай світу, горщик мій,
Про славі милості еміра!*

Далі у пісні оповідається історія вже знайомого нам старого гончара Ніяза, який, весь вік тяжко працюючи, не зібрав навіть маленького горщика грошей. Зате по вінця наповнилася золотом казна еміра. І ось злидаря потягнув за борги на емірський суд лихвар Джафар — безжальний навук, у чій тенета потрапив бідолаха Ніяз. Старий зі сльозами на очах благав всесильного еміра допомогти йому уникнути рабства. Емір справді виявив «милість» до Ніяза і дав йому... аж годину відстрочки.

І знову, звертаючись до горщика, співець запитує:

*Співай, мій горщику,
Скажи, як далі будем жити,
Невже довіку кривду цю
Ми мусимо терпіти?*

А ось відповідь горщика:

*Міцна, сильна еміра влада,
Для нас — біда, йому — відрода.
Та час настане: залюбки
Побачимо її друзки.*

Ходжа Насреддін підняв горщик високо над головою і, шпурнувши, сильно ударив об землю; горщик дзвінко луснув, розлетівся на сотні дрібних друзок. Напружуючи голос, щоб перекрыти гомін натовпу, Ходжа Насреддін закричав:

— Так давайте ж разом рятувати гончаря Ніяза від лихваря і від емірської ласки. Ви знаєте Ходжу Насреддіна, за ним борг не пропадає! Хто позичить мені на короткий термін чотириста таньга?

Наперед вийшов босий водонос:

— Ходжа Насреддін, звідки у нас гроші? Адже ми сплачуємо величезні податки. Але у мене є пояс, майже зовсім новий; за нього можна щось виручити.

Він кинув на поміст до ніг Ходжі Насреддіна свій пояс; гомін і рух у натовпі посилились, до ніг Ходжі Насреддіна полетіли тюбетейки, туфлі, пояси, хустки і навіть халати. Кожен вважав за честь для себе зробити послугу Ходжі Насреддіну. Товстий чайханник приніс два найкращі чайники та мідну тацю і подивився на інших з гордістю, бо пожертвував щедро. Купа речей дедалі зростала. Ходжа Насреддін кричав, надриваючись:

— Досить, досить, о щедрі жителі Бухари! Досить, чуєте ви. Сідельник, візьми назад своє сідло — досить, кажу я! Ви що, вирішили перетворити Ходжу Насреддіна на лахмітника? Я починаю продаж! Ось пояс водоноса, хто купить його, той ніколи не відчуватиме спрагу. Підходьте, продаю дешево! Ось старі, залатані туфлі, вони вже, мабуть, побували разів зо два у Мецці¹, той, хто надіне їх, мовби відвідає святі місця! Є ножі, тюбетейки, халати, туфлі! Беріть, я продаю дешево і не торкуюсь, бо найдорожче для мене — це час!

---

¹ М е к к а — священне місто мусульман, місце поклоніння паломників, розташоване в Саудівській Аравії.

Але великий Бахтіяр у невсипущому піклуванні про вірнопідданих подбав про те, щоб у Бухарі жоден гріш не затримувався в кишенях жителів і переходив негайно до казни еміра, аби жителям легше було ходити з необтяженими кишенями. Марно кричав Ходжа Насреддін, вихваляючи свій товар, — покупців не було.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

У цей час неподалік проходив лихвар Джафар, у його сумці були золоті та срібні прикраси, які він придбав у ювелірному ряду для Гюльджан.

Хоча година відстрочки вже закінчувалась і лихвар поспішав, охоплений ласолюбним нетерпінням, але пожадливість пересилила в ньому всі інші почуття, коли він почув голос Ходжі Насреддіна, що оголошував дешевий розпродаж.

Лихвар наблизився, його помітили, і натовп швидко порідшав, бо кожна третя людина тут була йому винна.

Лихвар пізнав Ходжу Насреддіна:

— Це, здається, ти тут торгуєш, чоловіче, що витяг мене вчора з води? Але звідки в тебе стільки товару?

— Ти ж сам дав мені вчора півтаньга, о поважний Джафаре, — відповів Ходжа Насреддін. — Я пустив в обіг ці гроші, і мені пощастило в торгівлі.

— Ти зумів наторгувати таку купу товару за один ранок? — здивовано вигукнув лихвар. — Мої гроші пішли тобі на користь. Скільки ж ти хочеш за всю цю купу?

— Шістсот таньга.

— Ти з глузду з'їхав! І тобі не соромно заламувати таку ціну зі свого добродійника! Хіба не мені зобов'язаний ти своїм благополуччям? Двісті таньга — така моя ціна.

— П'ятсот, — відповів Ходжа Насреддін. — Тільки з поваги до тебе, шановний Джафаре, п'ятсот таньга!

— Невдячний! Хіба не мені, кажу я, зобов'язаний ти своїм благополуччям?

— А хіба не мені зобов'язаний ти, лихварю, своїм життям? — відповів Ходжа Насреддін, якому урвавсь терпець. — Щоправда, ти дав мені за порятунок свого життя лише півтаньга, але воно, твоє життя, і не варто більшого, я не ображаюсь! Якщо ти хочеш купити, то кажи справжню ціну!

— Триста!

Ходжа Насреддін мовчав.

Лихвар довго копався, оцінюючи досвідченим оком товар, і, коли переконався, що за всі ці халати, туфлі та тубетейки можна одержати щонайменше сімсот таньга, вирішив накинути:

— Триста п'ятдесят.

— Чотириста.

— Триста сімдесят п'ять.

— Чотириста.

Ходжа Насреддін був непохитний. Лихвар відходив і знову повертався, накидаючи по одній таньга, нарешті згодився. Вони вдарили по руках. Лихвар із голосіннями та стогонами почав відлічувати гроші:

— Клянусь Аллахом, я переплатив удвічі за цей товар. Але така вже в мене вдача, що я завжди зазнаю великих збитків через власну добрість.

— Фальшива, — перебив Ходжа Насреддін, повертаючи монету. — І тут не чотириста таньга. Тут триста вісімдесят, у тебе поганий зір, шановний Джафаре.

Лихвареві довелося додати двадцять таньга і замінити фальшиву монету. Потім він за чверть таньга найняв носильника і, навантаживши його, наказав іти слідом за собою. Бідолашний носильник зігнувся в три погібелі і ледве не падав під тягарем ноші.

— Нам по дорозі, — сказав Ходжа Насреддін. Йому не терпілося скоріше побачити Гюльджан, і він весь час прискорював крок. Лихвар зі своєю кульгавою ногою відставав і плентався позаду.

— Куди ти так поспішаєш? — запитав він, витираючи піт рукавом халата.

— Туди ж, куди і ти, — відповів Ходжа Насреддін, у його чорних очах блиснули лукаві іскри. — Ми з тобою, шановний Джафаре, ідемо в те саме місце і в тій самій справі.

— Але ж ти не знаєш моєї справи, — сказав лихвар. — Якби знав, ти б мені позаздрив.

Ходжа Насреддін зрозумів приховане значення цих слів, і він відповів із веселим сміхом:

— Але якби ти, лихварю, знав мою справу, ти позаздрив би мені вдсятеро більше.

Лихвар насупився: він відчув зухвалість у відповіді Ходжі Насреддіна.

— Ти надто меткий на язик; такий, як ти, повинен тремтіти, роз-

мовляючи з таким, як я. Небагато знайдеться людей у Бухарі, яким би я заздрив. Я багатий, і для бажань моїх немає перешкод. Я забрав найпрекраснішу дівчину в Бухарі, і сьогодні вона буде моєю.

У цей час назустріч їм нагодився продавець вишень із плоским кошиком на голові. Ходжа Насреддін мимохідь узяв з кошика одну вишню на довгому стеблі і показав її лихвареві:

— Вислухай мене, шановний Джафаре. Розказують, що якоесь шакал побачив високо на дереві вишню. І він сказав собі: «Будь-що я з'їм цю вишню». І він поліз на дерево, ліз аж дві години і весь обідрався об суччя. І коли вже готувався поласувати і широко роззявив свою пащу, звідкись налетів раптом сокіл, схопив вишню і поніс. А потім шакал спускався на землю з дерева знову дві години, обідрався ще більше і, обливаючись гіркими сльозами, говорив: «Навіщо я тільки поліз за цією вишнею, бо давно всім відомо, що вишні ростуть на деревах не для шакалів».

— Ти дурень, — зарозуміло мовив лихвар. — У твоїй казці я не бачу сенсу.

— Глибокий сенс пізнається не відразу, — відповів йому Ходжа Насреддін.

Вишня висіла у нього за вухом, стебло її він засунув під тюбетейку.

За поворотом дороги сиділи на камінні гончар та його дочка.

Гончар підвівся; очі його, у яких усе ще жевріла надія, згасли. Він вирішив, що чужинцеві не вдалося дістати грошей. Гюльджан відвернулася з коротким стогоном.

— Батьку, ми загинули! — сказала вона, і в її голосі було стільки страждання, що навіть камінь би заплакав, але лихвареве серце було жорсткіше за будь-який камінь. Нічого, крім злобної радості і хтивості, не виражало його обличчя, коли він сказав:

— Гончаре, час закінчився. Відтепер ти мій невільник, а дочка твоя — рабня і наложниця.

Йому схотілось уразити й принизити Ходжу Насреддіна. Він владно, як господар, відкинув чадру з обличчя дівчини:

— Подивись, хіба вона не прекрасна? Сьогодні я спатиму з нею. Скажи тепер, хто кому має заздрити?

— Вона справді прекрасна! — сказав Ходжа Насреддін. — Але чи є в тебе розписка гончаря?

— Аякже. Хіба можна вести грошові справи без розписок: адже всі люди шахраї і злодії. Ось розписка, тут позначено і борг, і термін сплати. Знизу є відбиток пальця гончаря.

Він простягнув розписку Ходжі Насреддіну.

— Усе правильно, — підтвердив Ходжа Насреддін. — Одержуй свої гроші за цією розпискою. Зачекайте хвилину, шановні! Будьте свідками, — додав він, звертаючись до людей, які проходили повз них дорогою.

Він розірвав розписку навпіл, потім ще чотири рази навпіл і пустив обривки за вітром. Потім розв'язав свій пояс і повернув лихвареві всі гроші, щойно одержані від нього.

Гончар і його дочка скам'яніли від несподіванки й щастя, а лихвар — від люті. Свідки переморгувались, радіючи осоромленню ненависного лихваря.

Ходжа Насреддін узяв вишню, поклав її до рота і, підморгнувши лихвареві, прицмокнув губами.

Потворним тілом лихваря пробігла судома, руки скорчилились, він поводив єдиним оком, горб затрусився.

Гончар і Гюльджан просили Ходжу Насреддіна:

— О перехожий, скажи нам своє ім'я, щоб ми знали, за кого нам молитись!

— Так! — вторив лихвар, бризкаючись слиною. — Скажи своє ім'я, щоб я знав, кого проклинати!

Обличчя Ходжі Насреддіна світилось, він відповів дзвінким і твердим голосом:

— У Багдаді і Тегерані, у Стамбулі і Бухарі — усюди звать мене одним ім'ям — Ходжа Насреддін!

Лихвар відсахнувся, побілів:

— Ходжа Насреддін!

І з переляку кинувся геть, підштовхуючи в спину свого носильника.

Всі ж інші кричали вітально:

— Ходжа Насреддін! Ходжа Насреддін!

Очі Гюльджан сяяли під чадрою; гончар усе ще не міг прийти до тями і повірити у свій порятунок — він щось бурмотів, розгублено розводячи руками.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Суд еміра тривав. Кати змінилися вже кілька разів. Черга очікуючих пороття дедалі збільшувалась. Двоє осуджених конали на палях, один лежав обезголовлений на темній від крові землі. Але

Ходжа Насреддін узяв вишню, поклав її до рота і, підморгнувши лихвареві, прицмокнув губами. Потворним тілом лихваря пробігла судом, руки скорчились, він поводив єдиним оком, горб затрусився.

стогони і крики не досягали слуху еміра, який дрімав на троні, бо їх заглушав хор придворних лестунів, охриплих від ревності. У своїх похвалах вони не забували великого візира та інших міністрів, і Арсланбека, і мухобоя, і кальячника, цілком слушно вважаючи, що догоджати слід про всяк випадок геть усім: одним — щоб мати для себе користь, іншим — щоб не заподіяли шкоди.

Арсланбек давно заклопотано прислухався до дивного гулу, що долинав здалеку.

Він покликав двох найкращих і досвідченіших шпигунів:

— Ідть і дізнайтесь, чому хвилюється народ. Повертайтеся негайно.

Шпигуни пішли, один — перевдягнений у жебрацьке лахміття, другий — в одязі мандруючого деревіша.

Але перш ніж повернулися шпигуни, прибіг, спотикаючись і плутаючись у полах свого халата, блідий лихвар.

— Що сталося, шановний Джафаре? — запитав Арсланбек, міняючись на лиці.

— Лихо! — відповів тремтячими губами лихвар. — О високошановний Арсланбеку, трапилося велике лихо. У нашому місті з'явився Ходжа Насреддін. Я щойно бачив його і говорив з ним.

Очі Арсланбека викотилися з орбіт і застигли. Прогинаючи своїм огрядним тілом сходинки, він вибіг на поміст і нахилився до вуха напівсплячого еміра.

Емір раптом підскочив на троні так високо, наче його штрикнули шилом трохи нижче спини.

— Ти брешеш! — заволав він, і обличчя його спотворили страх та лють. — Цього не може бути! Каліф багдадський нещодавно писав мені, що відтяв йому голову! Султан турецький писав, що набив його на палю! Шах іранський власноруч писав мені, що повісив його. Хан хівинський ще минулого року привселюдно оголосив, що здер з нього шкіру! Не міг же він насправді піти неушкоджений із рук чотирьох государів, цей клятий Ходжа Насреддін!

Візирі і вельможі зблідли, почувши ім'я Ходжі Насреддіна. Мухобій, здригнувшись, упустив своє опахало, кальяник поперхнувся димом і закашлявся; улесливі язики придворних поетів присохли до зубів з переляку.

— Він тут! — повторив Арсланбек.

— Ти брешеш! — закричав емір і царственою долонею заліпив Арсланбекові здоровенного ляпаса. — Ти брешеш! А якщо він справді тут, то як він міг проникнути до Бухари і чого варта вся

твоя сторожа?! Це він, значить, влаштував на базарі такий переполох сьогоднішньої ночі! Він хотів збунтувати народ проти мене, а ти спав і нічого не чув!

І емір заліпив Арсланбекові другого ляпаса.

Арсланбек низько вклонився, цмокнувши на льоту руку еміра.

— О повелителю, він тут, у Бухарі. Хіба ти не чуєш?

Далекий гомін посилювався і наростав, подібно до наближення землетрусу, і ось натовп навколо судилища, захоплений загальним збуренням, теж почав гудіти, спочатку неголосно і глухо, а потім дедалі голосніше, сильніше, і емір відчув хитке коливання помосту і свого визолоченого трону. У цю мить із загального гамору, що переходив уже в могутній рев, раптом почулось, і повторилось, і відбилося багатократно по всіх кінцях:

— Ходжа Насреддін!

— Ходжа Насреддін!

Стражники кинулися з димлячим гнітом до гармат. Обличчя еміра перекошилося від хвилювання.

— Закінчуйте! — закричав він. — До палацу!

Підібравши поли парчевого халата, він кинувся до палацу; за ним, спотикаючись, бігли слуги з порожніми ношами на плечах. І, охоплені страхом, мчали, штовхаючись і обганяючи один одного, втрачаючи туфлі і не зупиняючись, щоб їх підібрати, візирі, кати, музиканти, стражники, мухобій і кальяник. Тільки слони пройшли, як завжди, неквапливо і поважно, бо вони, хоча й числилися в емірському почті, не мали жодних причин боятися народу.

Важка, окута міддю брама палацу зачинилась за еміром та його почтом.

А базарна площа, заповнена народом, гуділа, галасувала й хвилювалася, повторюючи знову й знову ім'я Ходжі Насреддіна.

ЧАСТИНА ДРУГА

Ось цікаві події: частина їх трапилася у моїй присутності, а частину розказали мені люди, яким я довіряю.

Усама-ібн-Мункиз. «Книга повчання»

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

З давніх-давен бухарські гончарі оселялися біля східної брами навколо великого глиняного пагорба — і не змогли б вибрати кращу місцину: глина тут була поруч, а водою вдосталь забезпечував їх арик, що протікав уздовж міського муру. Діди, прадіди та прапрадіди гончарів розрили пагорб уже до половини: з глини будували вони свої будинки, з глини ліпили горщики і в глину лягали, супроводжувані тужливим лементом родичів; і потім, через багато років, не раз, мабуть, траплялось, що той чи інший гончар, виліпивши горщик або глек, висушивши його на сонці і обпаливши на вогні, дивувався небувалій силі й чистоті дзвону горщика і не підозрював, що це далекий предок, піклуючись про благополуччя нащадка і про збут його товару, облагороджував глину частинкою свого праху і примусив її дзвеніти, подібно до чистого срібла.

Тут же стояв і будинок гончаря Ніяза — понад самим ариком, у затінку могутніх старих карагачів; шелестіло під вітром листя, дзюрчала вода, і з ранку до вечора лунали в маленькому садочку пісні прекрасної Гюльджан.

Ходжа Насреддін відмовився поселитися в будинку Ніяза.

— Мене можуть схопити в твоєму будинку, Ніязе. Я ночуватиму неподалік, є тут одне безпечне місце. А вдень я приходитиму сюди і допомагатиму тобі в роботі.

Так він і чинив: щоранку ще вдосвіта він приходив до Ніяза і сідав разом зі старим за гончарний верстат. У світі не було ремесла, на якому б не знався Ходжа Насреддін; гончарне ремесло знав він чудово, горщики виходили у нього дзвінкі, гладенькі і зберігали

воду крижаною навіть у найсильнішу спеку. Раніше старий, якого останнім часом дедалі частіше зраджували очі, ледве встигав зробити за день п'ять чи шість горщиків, а тепер уздовж огорожі завжди сушилися на пригріві довгі ряди — тридцять, сорок, а часто і п'ятдесят горщиків та глеків. У базарні дні старий повертався з повним гаманцем, у сутінки з його будинку на всю вулицю розносився запах м'ясного плову.

Сусіди раділи за старого і говорили:

— Нарешті Ніязові пощастило, і він розлучився з бідністю, дай Бог, щоб назавжди!

— Кажуть, начебто він найняв на допомогу собі робітника. І кажуть також, що цей робітник дуже добре знається на гончарній справі. І одного разу я навмисне зайшов до Ніяза, щоб подивитися на його помічника. Але не встиг я зачинити за собою хвіртку, як цей помічник підвівся, пішов геть і не показувався більше.

— Старий приховує свого помічника. Він побоюється, мабуть, щоб хтось із нас не переманив до себе такого гарного майстра. Оце дивак! Хіба ми, гончарі, зовсім вже позбавлені совісті і наважимося зазіхнути на благополуччя старого, який знайшов нарешті своє щастя?!

Так вирішили сусіди, і нікому, звичайно, не спало на думку, що помічником у старого Ніяза працює сам Ходжа Насреддін. Усі були впевнені, що Ходжа Насреддін давно вже пішов з Бухари; він сам пустив цю чутку, щоб обдурити шпигунів і зменшити їхню ревність у пошуках. І він досяг своєї мети: через десять днів додаткові застави були зняті з усіх міських воріт, і нічна варта вже не турбувала більше жителів Бухари блиском смолоскипів та брязкотом зброї.

Одного разу старий Ніяз довго кречав і нітився, дивлячись на Ходжу Насреддіна, нарешті сказав:

— Ти врятував мене від рабства, Ходжа Насреддін, а дочку мою від безчестя. Ти працюєш разом зі мною і робиш удесятеро більше за мене. Ось триста п'ятдесят таньга чистого прибутку, що маю я від торгівлі горщиками відтоді, як ти мені допомагаєш. Візьми ці гроші, вони по праву належать тобі.

Ходжа Насреддін зупинив свій верстат і здивовано втупився у старого:

— Ти, мабуть, захворів, шановний Ніязе! Ти говориш щось незрозуміле для мене. Ти тут хазяїн, а я — твій робітник, і якщо ти даси мені одну десяту частину прибутків, тридцять п'ять таньга, то я буду дуже задоволений.

Він узяв пошарпаний гаманець Ніяза, відлічив тридцять п'ять таньга і поклав собі у кишеню, решту повернув старому. Але старий зятався і не хотів брати:

— Так не можна, Ходжа Насреддін! Ці гроші належать тобі! Якщо вже ти не хочеш узяти все, візьми тоді хоч половину.

Ходжа Насреддін розсердився:

— Сховай свого гаманця, шановний Ніязе, і не порушуй, будь ласка, земних порядків! Що це буде на світі, якщо всі хазяїни почнуть ділити прибутки порівну зі своїми робітниками? Тоді не буде ні хазяїнів, ні робітників, ні багатих, ні бідних, ні стражників, ні емірів. Подумай сам: хіба Аллах допустить таке порушення порядку? Візьми ж свого гаманця і заховай його подалі, бо інакше ти своїми божевільними вчинками можеш накликати на людей гнів Аллаха і занепасти весь людський рід на землі!

Сказавши це, Ходжа Насреддін знову закруктив ногою плоский гончарний круг.

— Добрий буде горщик! — говорив він, припліскуючи по вологій глині долонями. — Дзвінкий, як голова нашого еміра! Доведеться віднести цей горщик у палац: хай він зберігається там на той випадок, якщо емірові зітнуть голову.

— Дивися, Ходжа Насреддін, тобі самому зітнуть колись голову за такі слова.

— Еге! Ти думаєш, це дуже легко — відтяти Ходжі Насреддіну голову?

*Я — Ходжа Насреддін,
Твій, народе, я син.
Можновладців багато
Мене хочуть приборати.
Та не діждуться страти —
Їм мене не спіймати.*

*Я — Ходжа Насреддін,
Мабуть, в світі один.
І — не стану брехати —
Не збираюсь вмирати!*

*Хочу весело жити,
Сонцю, людям радіти.
Хай не маю я хати —*

*Мені любо співати.
Хай і босий, і голий,
Я — бродяга веселий!*

За спиною Ніяза у зелені виноградника з'явилось усміхнене обличчя Гюльджан. Ходжа Насреддін перервав пісню і почав обмінюватися з Гюльджан веселими таємними знаками.

— Куди ти дивишся? Що ти там побачив? — запитав Ніяз.

— Я бачу райського птаха, прекраснішого за якого немає у світі!

Старий, крекчучи, обернувся, та Гюльджан вже сховалася в зелені, і лише її сріблястий сміх долинав здалеку. Ніяз довго мружив підсліпуваті очі і прикривав їх долонею від яскравого сонця, але так нічого і не побачив, крім горобця, що стрибав по жердинах.

— Схаменися, Ходжа Насреддін! Де побачив ти райського птаха? Адже це простий горобець!

Ходжа Насреддін сміявся, а Ніяз тільки похитував головою, не здогадуючись про причини таких веселощів.

Увечері після вечері старий, провівши Ходжу Насреддіна, піднявся на дах і улігся там спати, овіяний теплим ласкавим вітерцем. Незабаром він захропів і засвистів носом, і тоді за низенькою огорожею пролунав легкий кашель: це повернувся Ходжа Насреддін. «Спить», — відповіла йому пошепки Гюльджан. Він одним стрибком перескочив у двір.

Вони сіли біля водоймища у затінку тополь, що тихо дримали, загорнувшись у свої довгі зелені халати. Високо в чистому небі стояв місяць, все навкруги стало блакитним від місячного сяйва; ледь чутно дзвенів арик, то спалахуючи іскрами і лелітками, то знову занурюючись у морок.

Гюльджан стояла перед Ходжею Насреддіном, осяяна повнею, сама подібна до неї, струнка і гнучка, із довгим розкішним волоссям. Він говорив до неї ніжним голосом:

— Я люблю тебе, царице душі моєї, ти моя перша і єдина любов. Я — твій раб і, якщо ти схочеш, зроблю все, чого ти бажаєш! Усе мое життя було лише очікуванням зустрічі з тобою, і ось я побачив тебе, і більше вже ніколи не забуду і жити без тебе не зможу!

— Ти, мабуть, говориш це не вперше, — сказала вона.

— Я! — вигукнув він з обуренням у голосі. — Як ти могла подумати!

І голос його звучав так щиро, що вона повірила, полагіднішала і сіла поруч на земляну лаву. Він притулився устами до її уст і не відривався так довго, що в неї перехопило подих.

— Слухай, — сказала вона потім. — Дівчатам за поцілунки належить дарувати що-небудь, а ти цілуєш мене щоночі ось уже більше тижня і хоч би одну шпильку подарував мені!

— У мене просто не було грошей, — відповів він. — Але сьогодні я одержав платню від твого батька, і завтра, Гюльджан, я принесу тобі багатий подарунок. Чого тобі хочеться — намисто, чи хустку, або, може, перстень з аметистом?

— Мені однаково, — прошепотіла вона. — Мені однаково, дорогий Ходжа Насреддін, аби тільки одержати подарунок із твоїх рук.

Дзвеніла голуба вода в арику, мерехтіли чистим і ясним сяйвом зірки у прозорому небі. Ходжа Насреддін присунувся ближче до дівчини, простягнув руку до її грудей — і долоня його виповнилась. Він завмер, але раптом з очей його бризнули іскри; шоку йому обпалив відчутний ляпас. Він відсахнувся, загороджуючись про всяк випадок ліктем. Гюльджан підвелась, важко дихаючи від гніву.

— Я, здається, чув звук ляпаса, — покірливо сказав Ходжа Насреддін. — І навіть обов'язково битись, якщо можна сказати словами?

— Словами! — перебила Гюльджан. — Мало того, що я, забувши всякий сором, відкрила перед тобою обличчя, так ти ще тягнеш свої довгі руки куди не слід.

— А хто це визначив, куди слід тягнути руки і куди не слід? — заперечив Ходжа Насреддін, украй збентежений і зніяковілий. — Якби ти читала книги наймудрішого ібн-Туфейля...

— Слава Аллахові, — запально перебила вона, — слава Аллахові, що я не читала цих розпусних книжок і пильную свою честь, як і годиться порядній дівчині!

Вона повернулася і пішла; заскрипіла драбинка під її легкою ногою, і незабаром у щілинах віконниць, що обгороджували балкон, засвітився вогонь.

«Я образив її, — роздумував Ходжа Насреддін. — Як же це я схибив? Ну, та нічого: зате я тепер знаю її вдачу. Якщо вона дала ляпаса мені, значить, дасть ляпаса і будь-кому іншому і буде надійною дружиною. Я згоден дістати від неї до одруження ще десять разів по десять ляпасів, аби тільки після одруження вона була така ж щедра на ці ляпаси для інших!»

Він підійшов навшпиньки до балкона, покликав тихим голосом:

— Гюльджан!

Вона не відповіла.

— Гюльджан!

Запашна темрява мовчала. Ходжа Насреддін засмутився. Стримуючи голос, щоб не розбудити старого, він заспівав:

*Віями вкрала ти серце моє,
Злодію мій прекрасний!
Отже, тепер ти боржниця моя,
І розплатитися мусиш цілунком.
Ти ж зачинила для мене всі двері.
Спокій і щастя де я знайду?
Може, навчиш мене, люба?
Ось як сумую, коли не бачу
Очі твої, що кидають стріли,
Кучері дивні, що мускусом пахнуть.*

Він співав, і хоча Гюльджан не показувалась і не відповідала, та він знав, що вона уважно слухає, і знав також, що жодна жінка не може встояти перед такими словами. І він не помилився: віконниця трохи прочинилась.

— Іди! — прошепотіла зверху Гюльджан. — Тільки тихенько, щоб батько не прокинувся.

Він піднявся по драбинці, сів знову поруч із нею, і гніт, що плавав у мисці з топленим баранячим салом, тріщав і горів до світанку; вони говорили і не могли наговоритись; одне слово, все було так, як і має бути і як це сказано у наймудрішого Абу-Мухаммеда Алі-ібн-Хазма у книзі «Намісто голубки», у розділі «Слово про природу кохання»:

«Кохання — хай звеличить його Аллах! — спочатку жарт, але в кінці — справа важлива. Його властивості надто тонкі своєю піднесеністю, щоб їх описати, і не можна пізнати його істинну суть інакше, як на превелику силу. Що ж до причини того, що кохання постійно в більшості випадків виникає через красиву зовнішність, то цілком зрозуміло, що душа прекрасна, і захоплюється всім прекрасним, і має схильність до досконалих образів. І, побачивши який-небудь з них, душа починає до нього придивлятися і, якщо побачить за зовнішністю щось схоже на неї, з'єднується з ним, і виникає справжнє, істинне кохання... Воістину, зовнішність дивним чином поєднує віддалені частинки душі!»

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Старий заворочався на даху, заскрипів, закашляв і хрипким сонним голосом покликав Гюльджан, щоб вона дала йому напитися холодної води. Вона штовхнула Ходжу Насреддіна до дверей; майже не торкаючись ногами сходинок, він скотився униз, перескочив через огорожу, а невдовзі, умившись у найближчому арику і утершись полою халата, вже стукав у хвіртку з другого боку.

— Доброго ранку, Ходжа Насреддін! — вітав його з даху старий. — Як рано ти встаєш останнім часом. Коли тільки встигаєш ти висипатися? Зараз ми вип'ємо чаю і візьмемося, з благословення Аллаха, за роботу.

Опівдні Ходжа Насреддін покинув старого і вирушив на базар купувати подарунок для Гюльджан. Як і завжди, він надів через обережність кольорову бадахшанську чалму і причепив фальшиву бороду; у цьому вбранні його не можна було впізнати, і він міг вільно розгулювати торговими рядами та чайханами, не побоюючись шпигунів.

Він вибрав коралове намисто, яке нагадувало своїм кольором губи його коханої. Ювелір виявився людиною згідливою, і після якоїсь години галасу, криків та суперечок намисто перейшло до Ходжі Насреддіна за тридцять таньга.

Повертаючись назад, Ходжа Насреддін побачив біля базарної мечеті великий натовп. Люди товпились і лізли на плечі один одному. Наблизившись, Ходжа Насреддін почув різкий, пронизливий голос:

— Переконайтеся на власні очі, правовірні: він розбитий паралічем і лежить без руху вже десять років! Частини його тіла холодні й позбавлені життя. Дивіться, він навіть не розплющує очей. Він прибув здалеку до нашого міста; добрі родичі і друзі привезли його, щоб вдатися до останнього засобу. За тиждень, у день святкування пам'яті найсвятішого і незрівнянного шейха Богаеддіна, хворого буде покладено на сходинки гробниці. Сліпі, кульгаві та паралічні вже не раз зцілялися в такий спосіб; помолимося ж, о правовірні, щоб святий шейх змилювався над цим нещасним і послав йому зцілення!

Ті, що зібрались, прочитали молитву; потім знову почувся різкий голос:

— Переконайтеся на власні очі, правовірні: він розбитий паралічем і лежить без руху вже десять років!..

Ходжа Насреддін протиснувся у натовп, став навшпиньки і побачив довготелесого, кістлявого муллу з маленькими злими очима й ріденькою борідкою. Він кричав, тикаючи пальцем униз, собі під ноги, де на ношах лежав паралічний:

— Дивіться, дивіться, мусульмани, який він жалюгідний і нещасний, але за тиждень святий Богаеддін його зцілить, і він повернеться до життя, цей чоловік!

Паралічний лежав із закритими очима, зберігаючи на обличчі скорботний і жалісний вираз. Ходжа Насреддін тихенько зойкнув від несподіванки: ця рябу пику з плоским носом він вирізнув би з тисячі інших, не могло бути жодного сумніву! Слуга, мабуть, захворів на параліч уже давно, бо від довгого лежання і неробства пика його помітно погладшала.

Відтоді, скільки б не проходив Ходжа Насреддін повз цю мечеть, завжди він бачив там муллу та паралічного, який лежав із скорботним виразом на рябій пиці, яка з кожним днем спливала жиром.

Настало свято пам'яті найсвятішого шейха. Святий помер, за переказами, у травні, у ясний полудень, і, хоча на небі не було жодної хмаринки, сонце потьмяніло в час його смерті, земля здригнулась, і багато будинків, де мешкали грішники, зазнали руйнування, а самі грішники загинули під руїнами. Так розповідали мулли по мечетях, закликаючи мусульман неодмінно відвідати гробницю шейха і вклонитися його праху, щоб не вважатися нечестивцями і не розділити долю згаданих грішників.

Богомольці рушили на поклоніння ще затемна, і коли зійшло сонце, уся величезна площа навколо гробниці була вже затоплена народом від краю до краю. Але потоки людей на дорогах не припинялись; усі простували босоніж, як того вимагав давній звичай; з-поміж інших були люди, що прийшли з віддалених місцевостей, — особливо благочестиві або ж, навпаки, такі, що вчинили великий гріх і сподівались вимолити сьогодні прощення. Чоловіки приводили сюди безплідних дружин, матері несли хворих дітей, старі шкандибали абияк на кривих милицях, прокажені зібралися віддалік і звідти з надією дивилися на білий купол гробниці.

Богослужіння довго не починалось: очікували еміра. Під пекучим сонцем, у неймовірній тісноті люди стояли, щільно притиснувшись один до одного і не наслідуючись сісти. Очі людей палали жадібним, невгамовним вогнем; втративши надію на земне щастя, вони чекали наразі дива і здригалися від кожного гучного слова.

Очікування ставало нестерпним, два дровіші впали у корчах на землю і з криками почали гризти її, на губах у них виступила сіра піна. Натовп сколихнувся, захвилювався, заплакали, закричали жінки, і в цей час пролунав тисячоголосий гомін:

— Емір! Емір!

Палацова варта, ретельно працюючи палицями, розчищала дорогу в натовпі, і по цій широкій дорозі, вистеленій килимами, ішов на поклоніння святому прахові емір — босоніж, з опущеною головою, занурений у благочестиві роздуми і недоступний для мирських звуків. За ним мовчки ішов назирці його почет, метушилися слуги, згортаючи килими і заносючи їх уперед. У натовпі багато хто розчулився до сліз.

Емір зійшов на земляне підвищення, яке впритул прилягало до стіни гробниці. Йому подали молитовний килимок, і він, підтримуваний з обох боків візирями, став навколішки. Мулли в білих одягнях вишикувалися півколом і заспівали, здімаючи руки до неба, що замутилося від спеки. Богослужіння почалось.

Воно тривало нескінченно, поперемінно з проповідями. Ходжа Насреддін непомітно вибрався з натовпу і попрямував до невеликого сарайчика, що стояв осторонь. Там очікували своєї черги сліпі, кульгаві та паралічні, яким було обіцяно зцілення.

Двері сарайчика були розчинені навстіж. Цікаві заглядали все-речину і обмінювалися зауваженнями. Мулли, що знаходилися тут, тримали в руках великі мідні таці для пожертвувань. Старший мулла розказував:

— ...і відтоді над священною Бухарою і над її сонцеподібними емірами вічно і непорушно перебуває благословення самого святого шейха Богаеддіна. І щороку цього дня святий Богаеддін дає нам, покірним слугителям Аллаха, силу творити чудеса. Усі ці сліпі, кульгаві, біснுவаті й паралічні чекають на зцілення, і ми сподіваємося за допомогою святого Богаеддіна сьогодні позбавити їх страждань.

Немовби у відповідь йому, в сарайчику заплакали, завили, застогнали і заскреготали зубами; піднісши голос, мулла продовжував:

— Жертвуйте, правовірні, на оздоблення мечетей, і ваші дари зарахуються Аллахом!

Ходжа Насреддін зазирнув у сарайчик. Біля самого виходу лежав на своїх ношах рябий пихатий слуга; за ним у напівморозці виднілася ще безліч людей з милицями, на ношах, у пов'язках.

І раптом від гробниці долинув голос головного ішана¹, який щойно закінчив проповідь:

— Сліпого! Підведіть до мене сліпого!

Мулли, відштовхнувши Ходжу Насреддіна, упірнали в задушливу напівтемряву сарайчика і за хвилину вивели звідти сліпого в жалюгідному жебрацькому дранті. Він ішов, обмацуючи руками повітря і спотикаючись об каміння.

Сліпий підійшов до головного ішана, упав перед ним і торкнувся губами сходинок гробниці, ішан поклав руки на його голову — і він миттєво зцілювався.

— Я бачу! Бачу! — скрикнув він високим, ламким голосом. — О найсвятіший Богаеддіне, я бачу, я бачу! О небувале зцілення, о велике диво!

Люди, які молилися, скупчилися навколо нього, загомоніли; багато хто підходив до нього і питав: «Скажи, яку руку я підніс, — праву чи ліву?» Він відповідав правильно, і всі упевнились, що сліпий справді прозрів.

І тоді в натовп рушив цілий загін мулл із мідними тацями. Вони волали:

— Правовірні, ви на власні очі бачили диво; пожертвуйте на прикрашення мечетей!

Емір перший кинув на тацю жменю золотих монет, за ним кинули по золотій монеті всі візирі й вельможі, а потім народ почав щедро сипати срібло і мідь; таці наповнювались, і муллам довелося трічі їх міняти.

Коли злива пожертвувань зменшилась, із сарайчика вивели кульгавого, і він, торкнувшись сходинок гробниці, зцілювався так само миттєво і, кинувши свої милиці, почав танцювати, високо підкидаючи ноги. І знову мулли з новими тацями рушили у натовп, волаючи:

— Пожертвуйте, правовірні!

Сивобородий мулла підійшов до Ходжі Насреддіна, який зосереджено думав про щось, роздивляючись стіни сарайчика.

— О правовірний! Ти бачив велике диво. Пожертвуй, і дар твій зарахується Аллахом.

Ходжа Насреддін голосно, щоб його всі чули, відповів:

— Ти називаєш це дивом і просиш у мене грошей. По-перше, грошей у мене немає, а по-друге, чи відомо тобі, мулло, що я сам великий святий і можу творити ще не такі дива?!

---

¹ І ш а н — висока духовна особа у мусульман.

— Ти богохульник! — гнівно закричав мулла. — Не слухайте його, мусульмани, — сам шайтан говорить його вустами!

Ходжа Насреддін звернувся до натовпу:

— Мулла не вірить, що я можу творити дива! Гаразд, я зараз доведу! У цьому сарайчику зібрані сліпі, кульгаві, немічні й паралічні, і я беруся зцілити їх усіх разом і при цьому не доторкнувшись до них. Я скажу лише два слова, і вони всі зціляться і побіжать урозсип так хутко, що навіть краший арабський кінь їх не наздожене.

Стіни сарайчика були тонкі, глина в багатьох місцях дала глибокі тріщини. Ходжа Насреддін вибрав у стіні місце, з усіх боків прорізане тріщинами, і сильно натиснув на нього плечем. Глина подалася з легким, зловісним тріском. Він натиснув ще дужче, і величезний шматок стіни звалився з гучним шумом в середину сарайчика; із чорного зяючого отвору повалив пил.

— Землетрус! Рятуйтесь! — диким голосом скрикнув Ходжа Насреддін і обрушив другий шматок глини.

У сарайчику на мить стало тихо, потім зчинилося велике сум'яття: рябий паралічний слуга перший кинувся до виходу, але застряг у дверях зі своїми ношами і загородив дорогу іншим — кульгавим, сліпим і немічним, які товпилися ззаду із лементом та завиванням, а коли Ходжа Насреддін обрушив у сарайчик третій пласт глини, вони могутнім натиском винесли рябого разом із дверима та косяками і, забувши про своє каліцтво, кинулися врозсип.

Натовп кричав, свистів, реготав і улюлюкав. Перекриваючи загальний гамір, пролунав гучний голос Ходжі Насреддіна:

— Ось бачите, мусульмани, я мав рацію, кажучи, що їх всіх можна зцілити одним словом!

І, не слухаючи більше проповідей, з усіх боків бігли цікаві і, дізнавшись про те, що сталося, валилися від сміху на землю, передавали далі розповідь про дивовижне зцілення; негайно ж це стало відомо всім, і коли головний ішан підніс руку, закликаючи до тиші, натовп відповів лайкою, галасом та свистом.

І знову, як тоді на базарній площі, у натовпі наростало, і гуло, і відлунювало:

— Ходжа Насреддін! Він повернувся! Він тут, наш Ходжа Насреддін!

Мулли, яких обсипали лайкою та насмішками, кидали свої таці і тікали з натовпу.

Ходжа Насреддін був у цей час вже далеко. Свою кольорову чалму і фальшиву бороду він заховав під халат, бо наразі міг не

побоюватися зустрічі зі шпигунами, яким вистачало клопоту біля гробниці.

Він не помітив, проте, що за ним назирці йшов, ховаючись за будинками і придорожніми деревами, кульгавий лихвар Джафар.

У безлюдному, пустинному провулку Ходжа Насреддін підійшов до огорожі і, підтягнувшись на руках, тихенько кашлянув. Почулися легкі кроки, жіночий голос відповів:

— Це ти, мій коханий!

Лихвар, що причаївся за деревом, легко впізнав голос прекрасної Гюльджан. Потім він почув шепіт, стриманий сміх і звуки поцілунків. «Ти відібрав її у мене, щоб скористатися самому», — думав лихвар, охоплений люттю й ревностями.

Попрощавшись з Гюльджан, Ходжа Насреддін пішов далі так хутко, що лихвар не встигав за ним і невдовзі загубив його у плутанині вузьких переходів. «Значить, я не дістану винагороду за нього, — засмутився Джафар.— Але зате!.. Начувайся, Ходжа Насреддін, я приготував тобі страшну помсту!»

РОЗДІЛ ВІСМНАДЦЯТИЙ

Казна еміра зазнала великих збитків. Біля гробниці святого Богаеддіна не зібрали й десятої частини порівняно з доходами минулих років. Крім того, у народ було знову кинуте насіння зухвалого вільнодумства. Шпигуни повідомляли, що чутка про події навколо гробниці досягла найвіддаленіших місць держави і збудила уже відгуки: у трьох кишлаках жителі відмовилися добудувувати мечеті, а в четвертому вигнали з ганьбою свого муллу.

Емір наказав великому візиреві Бахтіяру скликати диван — державну раду. Диван зібрався в палацовому саду. Це був чудовий сад, один із найпрекрасніших у світі. Дивовижні плоди достигали тут на розлогих, пишних деревах — абрикоси мигдалеві та хорасанські, сливи, інжир, помаранчі та багато інших плодів, які неможливо перерахувати. Троянди, фіалки, левкої та лаванда з анемонами росли цілими купами, сповнюючи повітря райськими пахощами; сміялися ромашки, і закохано дивилися на них нарциси; плескотіли водограї, золоті рибки зграями гуляли в мармурових басейнах, і всюди були розвішані срібні клітки, у яких дзвеніли, свистіли і щебетали на різні голоси чужоземні птахи. Але візирі, вельможі, мудреці і поети байдуже проходили повз цю чарівну красу, нічого не бачачи і не

чуючи, бо всі їхні думки були зайняті піклуванням про власне піднесення, про захист від ударів з боку ворогів і про нанесення, у свою чергу, таких самих ударів. У їхніх жорстоких, висохлих серцях не залишалось вже місця для чогось іншого, і, якби раптом зав'янули всі квіти у світі і всі птахи перестали співати, — вони б не помітили цього, поглинені своїми честолюбними й жадібними помислами. З очима, позбавленими блиску, зі стуленими безкровними губами, вони йшли, човгаючи туфлями, по піщаних доріжках, підіймалися до альтанки, облетеної пишним і темним листям базиліка, і, притуливши до стіни свої палиці, оздоблені бірюзою, посідали місця на шовкових подушках. Схиливши голови, обтяжені величезними білими чалмами, вони мовчки чекали на повелителя. Коли він увійшов — важким кроком, ні на кого не дивлячись, із печаттю похмурої задумливості на обличчі, — усі підвелись, схилилися в уклонх майже до землі і так, не розгинаючись, стояли, доки він не подав їм рукою короткий знак. Тоді вони стали навколішки, як того вимагав придворний звичай, і відкинулися всім тілом на п'яти, торкаючись килима пальцями опущених рук; кожен із них прагнув здогадатися, на чию голову впаде сьогодні гнів еміра і яку користь можна буде мати з цього для себе.

За спиною еміра вишикувалися півколом у звичному порядку придворні поети і тихенько покашлювали, прочищаючи гортані. Найвправніший з них, який мав титул «царя поетів», повторював напам'ять складені нинішнього ранку вірші, готуючись оголосити їх перед еміром, начебто в пориві надзвичайного натхнення.

Палацовий мухобій і кальяник еміра посіли призначені для них місця.

— Хто повелитель Бухари? — почав емір тихим голосом, який примусив усіх здригнутись. — Хто повелитель Бухари, ми вас питаємо, ми чи він — цей клятий богохульник Ходжа Насреддін?! — Він задихнувся на мить і, подолавши свою лють, грізно закінчив: — Емір слухає вас! Говоріть.

Над його головою гойдалися опахала¹ з кінських хвостів; почет мовчав, пройнятий страхом, візирі непомітно підштовхували один одного ліктями.

— Він збаламутив усю державу! — знову почав емір. — Він уже тричі встиг порушити спокій у нашій столиці! Він позбавив нас спокою і сну, а нашу казну — законних доходів! Він відверто підбурює народ до бунту! Що слід робити з таким злочинцем, ми вас питаємо?

Візирі, вельможі й мудреці відповіли одноставно:

— Він, поза всяким сумнівом, заслуговує на найжорстокішу страту, о осереддя Всесвіту і притулок світу!

— Чому ж він і досі ще живий? — запитав емір. — Або нам, вашо-му повелителю, саме ім'я якого ви повинні вимовляти з трепетом та благоговінням і не інакше, як лежачи ниць на землі, чого ви, до речі, не робите через свої лінощі, зухвалість та недбальство, — або, повторюю, нам самому треба йти на базар і ловити його, тоді як ви віддаватиметесь дозвільній обжерливості і розпусті у власних гаремах і згадуватимете про свої обов'язки перед нами лише в ті дні, коли отримуете платню? Що ти відповіси нам, Бахтіяре?

Почувши ім'я Бахтіяра, усі інші полегшено зітхнули. По губах Арсланбека, який здавна ворогував із Бахтіяром, ковзнула злорадна усмішка. Бахтіяр, склавши на животі руки, вклонився емірові до землі.

— Хай береже Аллах великого еміра від лиха та бід! — почав він. — Відданість і заслуги нікчемного раба, який є лише порожинкою у променях величчя еміра, відомі еміру. До мого призначення на посаду великого візиря державна казна завжди була порожньою. Та я призначив безліч мит, встановив платню за призначення на посаду, я оподаткував геть усе в Бухарі, і нині жоден житель не може навіть чхнути без того, щоб не сплатити за це в казну. Крім того, я наполовину зменшив платню усім дрібним чиновникам, солдатам і стражникам, поклавши піклування про їхній прожиток на жителів Бухари, чим зберіг еміровій казні, о повелителю, чимало грошей. Але я ще не все сказав про мої заслуги: своїми зусиллями я досяг того, що біля гробниці найсвятішого шейха Богаеддіна знов почалися дива, що привернуло до цієї гробниці тисячі прочан, і казна володаря нашого, перед яким усі інші государи світу ні що інше, як прах, щороку переповнювалася жертвуваннями, і доходи збільшилися у багато разів...

— Де вони, ці доходи? — зупинив емір. — Їх відібрав у нас Ходжа Насреддін. І ми питаємо тебе не про твої заслуги — про це ми вже багато чули. Краще скажи, як спіймати Ходжу Насреддіна.

— О повелителю! — відповів Бахтіяр. — Великий візир не повинен ловити злочинців. Такі справи в нашій державі доручені шановному Арсланбекові, начальникові палацової варти і війська.

По цих словах він ще раз до землі вклонився емірові, злорадно поглянувши з переможним виглядом на Арсланбека.

— Говори! — наказав емір.

Арсланбек підвівся, кинувши на Бахтіяра злобний погляд. Він глибоко зітхнув, його чорна борода сколихнулася на череві.

— Хай береже Аллах нашого сонцеподібного владика від бід і нещастя, від хвороб і смутку! Мої заслуги відомі еміру. Коли хівинський хан пішов війною на Бухару, то емірові, осереддю Всесвіту і тіні Аллаха на землі, благоугодно було доручити мені командування бухарським військом. І я вчинив так, що ми без кровопролиття звитязно відбили ворога і вся справа завершилась на нашу користь. А саме: від хівинського кордону і в глиб нашої країни на багато днів переходу всі міста і селища були, за моїм наказом, перетворені на руїни, посіви і сади знищені, шляхи і мости зруйновані. І коли хівинці прийшли на нашу землю і побачили лише пустелю без садів і без життя, вони сказали собі: «Не підемо до Бухари, бо там нічого їсти і нічим поживитись». Вони повернули назад і пішли, осміяні й зганьблені! І наш владика, емір, визнати тоді зволів, що розорення країни своїм же військом є справа настільки мудра і корисна, що наказав нічого не виправляти і залишити міста, селища, поля та шляхи в такому ж зруйнованому стані, аби і надалі чужоземні племена не насмілювалися вступати на нашу землю. Так я переміг хівинців. Крім того, я завів у Бухарі тисячі шпигунів...

— Замовкни, хвалько! — вигукнув емір. — Чому ж твої шпигуни досі не зловили Ходжу Насреддіна?

Арсланбек довго мовчав, знякочивши, і нарешті сказав:

— О повелителю, я застосовував усілякі засоби, але мій розум безсилий проти цього лиходія і богохульника. Я думаю, повелителю, що слід запитати поради у мудреців.

— Присягаємося нашими предками, ви всі варті того, щоб вас повісили на міському мурі! — розлютився емір і зозла заліпив мимохідь ляпаса своєму кальянинику, який невчасно потрапив під його царствену долоню. — Говори! — наказав він найстарішому мудрецеві, що славився з-поміж інших своєю бородою, якою міг двічі обв'язатися, наче поясом.

Мудрець підвівся і, створивши молитву, погладив свою знамениту бороду, що вдалося йому зробити не відразу, а лише поступово, протягуючи її правою рукою крізь пальці лівої руки.

— Хай продовжить безкінечно Аллах блискучі дні повелителя на благо і радість народу! — почав він. — Оскільки вищезгаданий лиходій і підбурювач Ходжа Насреддін все ж таки людина, то можна вважати, що тіло його влаштоване так само, як і у решти людей, тобто складається з двохсот сорока кісток та трьохсот шістдесяти

жил, що керують легенями, печінкою, серцем, селезінкою та жовчю. Головною жилою є, як навчають нас мудрі, серцева жила, від якої розходяться всі інші, і це є непорушна і свята істина, на відміну від єретичного вчення нечестивого Абу-Ісхака, котрий насмілюється хибно стверджувати, ніби основою життя людини є жила легенева. Відповідно до книжок наймудрішого Авіценни, найблагочестивішого Мухаммед-аль-Расуля, грецького лікаря Гіппократа, а також Аверроеса з Кордови, плодами роздумів яких користуємося ми дотепер, а також відповідно до вчень аль-Кенді, аль-Фарабі та Абубацера-ібн-Туфейля, скажу і наважусь стверджувати, що Аллах створив Адама з чотирьох стихій — води, землі, вогню та повітря, і зробив при цьому так, щоб у жовтій жовчі була природа вогню, що ми й бачимо насправді, бо вона гаряча й суха, у чорній жовчі — природа землі, бо вона холодна й суха, у слини — природа води, бо вона холодна й волога, у крові — природа повітря, бо вона гаряча й волога. І якщо позбавити людину якоїсь однієї з цих вміщених у ній рідин, то зазначена людина неодмінно помре, виходячи з чого я і вважаю, о найясніший повелителю, що слід позбавити зазначеного богохульника і підбурювача Ходжу Насреддіна крові, що краще за все зробити через відділення його голови від тулуба, бо разом із кров'ю з тіла людини виходить життя і більше не повертається. Оце моя порада, о найясніший владико і притулок світу!

Емір вислухав усе це уважно і, нічого не відповівши, ледь помітним рухом брів подав знак другому мудрецеві, котрий, хоча й поступався першому довжиною своєї бороди, зате набагато перевершував його розмірами та пишнотою чалми, надмірна важкість якої покривила за багато років убік та донизу його шию, що надавало йому вигляду людини, яка вічно підглядає знизу доверху крізь вузьку щілину. Вклонившись емірові, він мовив:

— О великий владико, подібний до сонця блиском своїм! Я не можу погодитися з цим способом позбавлення від Ходжі Насреддіна, бо відомо, що не тільки кров необхідна для життя людини, але й повітря, і якщо здавити людині горло мотузкою і припинити тим доступ повітря до її легенів, то людина неминуче помре і не зможе вже воскреснути...

— Гаразд! — сказав емір тихим голосом. — Ви, безумовно, маєте рацію, о наймудріші з мудрих, і поради ваші, поза всяким сумнівом, дорогоцінні для нас! Ну як би ми справді позбавилися від Ходжі Насреддіна, якби ви не дали нам таких важливих порад!

Він замовк, бо був не в змозі приборкати свій гнів та лють; щоки

його тремтіли, ніздрі роздувались, в очах палахкотіли блискавки. Але придворні підлесники — філософи і поети, що стояли, вишикувавшись півколом за спиною еміра, — не бачили грізного обличчя свого владики і тому не вловили гніву й насмішки в його словах, звернених до мудреців, і, сприйнявши ці слова за щирю правду, вирішили, ніби мудреці справді відзначилися перед еміром, будуть наближені до нього і обсіпані його милостями, а тому слід негайно заручитися їхньою прихильністю, аби мати надалі для себе користь.

— О наймудріші, о перлини, що прикрашають вінець нашого найяснішого володаря, о мудрі, що перевершили своєю мудрістю саму мудрість і навчені мудрістю наймудріших!

Так вони славословили, намагаючись перевершити один одного вишуканістю й ревністю і не помічаючи, що емір, обернувшись, дивиться на них, здригаючись від люті, пронизливим поглядом, а навколо запанувала зловісна тиша.

— О світочу знань і судино розуму! — продовжували вони, заплющивши в самозабутті очі і тремтячи від солодкого підлабузництва. Аж раптом цар поетів помітив погляд еміра і відразу ніби проковтнув свій улесливий язик, і позадкував, охоплений жахом, а слідом за ним замовкли всі інші і затремтіли, зрозумівши, що схибили через надмірне бажання вихвалити.

— О нероби, о шахраї! — вигукнув емір з обуренням. — Неначе ми самі не знаємо, що якщо відтяти людині голову або задушити її мотузкою, то вона вже не воскресне! Але ж для цього потрібно спочатку зловити людину, ви ж, нероби, лінивці, шахраї і дурні, не сказали ні слова про те, як це зробити. Усіх візирів, сановників, мудреців та поетів, присутніх тут, ми позбавляємо платні доти, поки не буде спійманий Ходжа Насреддін. І наказуємо оголосити винагороду тому, хто його зловить, — три тисячі таньга! А ще попереджаємо, що, переконавшись у ваших лінощах, тупоумстві та недбальстві, ми виписали з Багдада до себе на службу нового мудреця на ім'я Гуссейн Гуслія, який служив досі у мого друга, каліфа багдадського. Він знаходиться вже в дорозі, скоро прибуде, і тоді горе вам, о уминачі матраців, поглиначі їжі і набивачі своїх бездонних кишень! — продовжував він, розпалюючись більше й більше. — Женіть їх! — закричав він стражникам. — Женіть їх усіх звідси! Женіть утришия!

Стражники кинулися до заціпенілих придворних, хапали без розбору й шанування, тягли до дверей і кидали звідти вниз, а там їх підхоплювали інші стражники, проводжали запотиличниками, ляпаса-

ми та стусанами. Придворні тікали, переганяючи один одного: сивий мудрець упав, заплутавшись у своїй бороді, а налетівши на нього, звалився і другий мудрець — головою просто в колючий трояндовий кущ — і, приголомшений падінням, довго лежав там зі своєю кривою шиєю, немовби підглядаючи знизу доверху крізь вузьку щілину.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Емір був похмурий і грізний аж до вечора. Минула ніч, а вранці налякані придворні знову побачили темну печатку гніву на його обличчі.

Марні були всі зусилля розважити й розвеселити його, марно в диму благовонних курінь вигиналися перед ним танцівниці з бубнами в руках, похитували повними стегнами, блищали перлами зубів, оголяли, немовби ненавмисне, свої смагляві груди, — він не піднімав важкого погляду, і судомо пробігала по його обличчю, змушуючи тремтіти серця придворних. Марні були всі хитрування блазнів, акробатів, фокусників та індійських факірів, які присипляють змій співом очеретяних сопілок.

Придворні перешіптувалися між собою:

— О проклятий Ходжа Насреддін, о син гріха! Скільки прикрощів ми терпимо через нього!

Усі з надією звертали погляди до Арсланбека.

Він зібрав у караульному помешканні найкращих шпигунів, серед яких був і рябий шпигун, дивним чином зцілений Ходжею Насреддіном від паралічу.

— Знайте ж, — говорив Арсланбек, — що ви за наказом нашого найяснішого еміра позбавляєтеся платні доти, поки не буде спійманий лиходій Ходжа Насреддін! А якщо ви не вистежите його, то позбудетесь не тільки платні, але й голів, це я вам обіцяю твердо. І навпаки, той, хто докладе всіх зусиль і зловить Ходжу Насреддіна, одержить винагороду — три тисячі таньга, а до того ж ще й підвищення по службі: він буде призначений головним шпигуном.

Шпигуни негайно вирушили на роботу, перебрані дервішами, жебраками, водноносами і торговцями, а рябий шпигун, який перевершував решту своєю хитрістю, узяв килимок, боби, чотки, старовинні книги і пішов на базар, на перехрестя між ювелірним і мускусним рядами, де мав намір, удаючи з себе ворожбита, гарненько розпитати жінок.

Годиною пізніше на базарну площу вийшли сотні глашатаїв, які своїми криками закликали всіх мусульман до уваги. Вони виголосили фірман¹ еміра. Ходжа Насреддін оголошувався ворогом еміра і осквернителем віри, жителям заборонялися будь-які стосунки з ним, а найбільше — переховування його, за що винним загрожувала негайна страта. Натомість тому, хто передасть його до рук варті еміра, була обіцяна винагорода — три тисячі таньга та інші милості.

Чайханники, мідники, ковалі, ткачі, водоноси, погоничі перешіптувалися:

— Ну, емірові доведеться довго чекати!

— Не такий наш Ходжа Насреддін, щоб попастись!

— І не такі жителі Благородної Бухари, щоб спокуситися на гроші і зрадити свого Ходжу Насреддіна!

Але лихвар Джафар, який здійснював сьогодні свій звичайний похід на базар і мучив своїх боржників, думав інакше. «Три тисячі таньга! — журился він. — Учора ці гроші були у мене майже в кишені! Ходжа Насреддін знову прийде до цієї дівчини, але я самотужки не зможу зловити його, а якщо скажу кому-небудь, то у мене заберуть винагороду! Ні, я вчиню інакше!»

Він пішов до палацу.

Довго стукав він. Йому не відкривали. Стражники не чули: вони жваво розмовляли між собою, вигадуючи плани спіймання Ходжі Насреддіна.

— О доблесні воїни, ви що, заснули там? — волав відчайдушним голосом лихвар, гримів залізним кільцем, але минуло чимало часу, перш ніж пролунали кроки, брязкіт засувів і хвіртка відчинилась

Арсланбек, вислухавши лихваря, похитав головою:

— Поважний Джафаре, не раджу тобі ходити сьогодні до еміра. Він грізний і похмурий.

— У мене якраз є чудовий засіб розвеселити його, — заперечив лихвар. — О шановний Арсланбеку, оплоте трону і приборкувачу ворогів, справа моя не терпить зволікання. Піди скажи еміру, що я прийшов розвіяти його сум.

Емір зустрів лихваря похмуро:

— Говори, Джафаре. Але якщо твоя новина не розвеселить нас, ти дістанеш тут же, у палаці, дві сотні палиць.

— О великий владико, що затьмарює своїм блиском усіх царів,

---

¹ Ф і р м а н — у деяких мусульманських країнах указ правителя, звернений до його підданих.

колишніх, теперішніх і майбутніх, — сказав лихвар, — мені, нікчемному, відомо, що в нашому місті живе одна дівчина, яку сміливо назву перед лицем істини прекраснішою з усіх прекрасних.

Емір похжавішав, підвів голову.

— О повелителю! — вів далі лихвар вже сміливіше. — У мене немає слів, щоб гідно вихвалити її красу. Вона висока на зріст, чарівна, струнка і пропорційна, із сяючим чолом і рум'яним обличчям, з очима, схожими на очі газелі, з бровами, подібними до тонкого місяця! Її щоки, як анемони, і рот, як Сулейманова печать, і губи, її як корал, і зуби, як перли, і груди, як мармур, прикрашений двома вишнями, і плечі...

Емір зупинив потік його красномовства:

— Якщо дівчина справді така, як ти кажеш, то вона гідна посісти місце в нашому гаремі. Хто вона?

— Дівчина простого незнатного роду, о повелителю. Це дочка одного гончаря, нікчемним ім'ям якого я не наважусь образити слух повелителя. Я можу вказати її будинок, але чи буде за це нагорода відданому рабу еміра?

Емір кивнув Бахтіярові: до ніг лихваря упав гаманець. Він схопив його, змінившись на лиці через жадібність.

— Якщо вона виявиться гідною твоїх вихвалень, ти дістанеш ще стільки ж, — сказав емір.

— Слава щедрості нашого владика! — вигукнув лихвар. — Але нехай повелитель поквартиться, бо мені відомо, що за цією сарною полюють!

Брови еміра насупились, глибока зморшка розітнула перенісся:

— Хто?

— Ходжа Насреддін! — відповів лихвар.

— Знову Ходжа Насреддін! І тут Ходжа Насреддін! Він встигає усюди, цей Ходжа Насреддін, а ви, — і, похитнувши трон, емір різко обернувся до візирів, — ви завжди спізнюєтесь, нічого не робите і ганьбите нашу велич. Гей, Арсланбеку! Щоб ця дівчина була негайно доставлена сюди, у палац, а якщо ти не приведеш її, коли повертатимешся, тебе зустрине кат!

Не минуло й п'яти хвилин, як із воріт палацу вийшов, брязкаючи зброєю і виблискуючи на сонці щитами, великий загін стражників під командою самого Арсланбека, який причепив до парчевого халата золочену бляху на знак своєї сили та влади.

Збоку, накульгуючи й огидно шкандибаючи, ішов лихвар; він щохвилини відставав від стражників і наганяв їх підстрибом. На-

род тримався осторонь, проводжав лихваря недобрими поглядами, намагаючись здогадатись, яке нове злочинство він затіяв.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Ходжа Насреддін щойно закінчив дев'ятий у цей день горщик і, поставивши його на сонце, узяв із ночв велику грудку глини для наступного, десятого горщика.

У хвіртку раптом постукали — владно й гучно. Сусіди, які часто забігали до Ніяза, щоб зайняти цибулину чи шіпку перцю, стукали не так. Ходжа Насреддін і Ніяз перезирнулися тривожно, а хвіртка знову загуділа під зливою важких ударів. Цього разу Ходжа Насреддін чутким вухом уловив дзвін заліза і міді. «Варта», — шепнув він Ніязові. «Тікай», — відповів Ніяз. Ходжа Насреддін перескочив через огорожу, а Ніяз ще довго порався коло хвіртки, аби дати йому час піти якнайдалі. Нарешті відкинув клямку. Тієї ж миті з виноградника розлетілися на всі боки шпаки. Але у старого Ніяза не було крил, він не міг злетіти. Бідолаха зблід, затремтів, зігнувся в уклоні перед Арсланбеком.

— Твоєму дому, гончарю, випала велика честь, — сказав Арсланбек. — Повелитель правовірних і намісник Аллаха на землі, наш пан і володар, хай продовжаться його благословенні роки, сам великий емір зволів пригадати твоє нікчемне ім'я! До нього дійшло, що в твоєму саду росте прекрасна троянда, і він побажав прикрасити цією трояндою свій палац. Де твоя дочка?

Сива голова гончаря затрусилась, світло потьмяніло у нього перед очима. Глухо почув він короткий, наче передсмертний, стогін своєї дочки, яку стражники витягли з будинку на двір. Ноги старого підломилися в колінах, він упав на землю долілиць і більше вже не бачив і не чув нічого.

— Він знепритомнів від такого великого щастя, — пояснив Арсланбек своїм стражникам. — Не чіпайте його: хай він оговтається, а потім прийде до палацу, щоб висловити перед еміром свою безмежну подяку. Ходімо.

Ходжа Насреддін тим часом устиг оббігти довкола і вийшов на вулицю з другого боку. Він причаївся за кушами. Звідти він бачив хвіртку оселі Ніяза, двох стражників коло хвіртки і третю людину, у якій, придивившись, упізнав лихваря Джафара. «Еге ж, кульгавий собако! Це, значить, ти привів сюди стражників, щоб

схопити мене! -- думав він, усе ще не здогадуючись про істину. -- Ну, гаразд, шукайте! Доведеться вам піти з порожніми руками!»

Пі! Вони пішли не з порожніми руками! Ходжа Насреддін похолодів від жаху, побачивши, як вони вивели із хвіртки його кохану. Гюльджан намагалася пручатись, кричала підупалим голосом, але стражники тримали її міцно, обгородивши подвійним кільцем щитів.

Був червневий полудень – дуже спекотно, та Ходжу Насреддіна проймав мороз. А стражники наближались, дорога йшла повз ті кущі, за якими сховався Ходжа Насреддін. Голова йому запаморочилась. Він витягнув із піхов кривий ніж і припав до землі. Арсланбек ішов попереду, сяючи своєю золоченою бляхою, і йому першому встромився б у жирне горло під бороду цей ніж. Але раптом чиясь важка рука лягла на плече Ходжі Насреддіна, сильно притиснувши його до землі. Він здригнувся, відскочив, заніс руку з ножем – і опустив її, побачивши знайоме закоптіле обличчя коваля Юсула.

– Лежи! – прошепотів коваль. – Лежи і не ворухись. Ти збожеволів: їх двадцять чоловік, і всі озброєні, а ти один, і у тебе немає зброї, ти загинеш сам і не врятуєш її; лежи, кажу я тобі!

Він тримав Ходжу Насреддіна притиснутим до землі доти, поки загіг стражників, що супроводжували Гюльджан, не зник за поворотом дороги.

– Навіщо, навіщо ти мене утримав! – вигукнув Ходжа Насреддін. – Хіба не краще було б мені лежати тепер мертвим?!

– Рука супроти лева і кулак супроти меча – не діло розумних, – суворо відповів коваль. – Я стежив за цими стражниками від самого базару і встиг вчасно, щоб запобігти твоєму нерозважливому вчинку. Не вмерти повинен ти заради неї, а боротись і врятувати її, що достойніше, хоча й набагато важче. І не марнуй час на сумні роздуми, іди і дій. У них шаблі, щити і списи, але тебе Аллах забезпечив могутньою зброєю – гострим розумом і хитрістю, у чому з тобою не може зрівнятися ніхто.

Так він говорив; слова його були мужні й тверді, як те залізо, що він кував усе своє життя. Серце Ходжі Насреддіна зміцнилося, подібно до заліза, від цих слів.

– Спасибі тобі, ковалю! – сказав він. – Я не переживав ще хвилини, гірших за ці, але не личить мені впадати у відчай. Я їду, ковалю, і обіцяю тобі, що своєю зброєю діятиму звиятжно!

Він зробив крок із кущів на дорогу. У цей же час на дорогу виїшов із найближчого будинку лихвар, який затримався, щоб нагадати одному з гончарів про термін сплати.

Вони зіткнулися ніс до носа. Лихвар, сплотившись, одразу ж прошмигнув назад, зачинив двері і заклав їх засувом.

— Джафаре, горе тобі, о породження єхидни! — сказав Ходжа Насреддін. -- Я все бачив, усе чув, усе знаю!

Була хвилинка мовчання, потім голос лихвара відповів:

— Вишня не дісталася шакалу. Але вона не дісталася й соколу. Вишнею заволодів лев!

-- Подивимося ще! -- сказав Ходжа Насреддін. — А ти, Джафаре, запам'ятай мої слова: я витяг тебе з води, але, присягаюсь, ти будеш утоплений мною у тому ж самому ставку, твань обліпить твоє мерзотне тіло, водорості душитимуть тебе!

Не чекаючи відповіді, Ходжа Насреддін пішов далі. Він обминув будинок Ніза, побоюючись, щоб лихвар не підглядів і не доніс потім на старого; обігнувши вулицю і переконавшись, що ніхто за ним не стежить, Ходжа Насреддін швидко пробіг зарослий бур'яном пустир і повернувся до будинку Ніза через огорожу.

Старий лежав ниць на землі. Поряд тьмяно блищала купка срібних грошей, залишених Арсланбеком. Старий підняв назустріч Ходжі Насреддіну обличчя, залите сльозами, забруднене пилом; губи його покривились, він хотів щось сказати і не зміг, а коли погляд його упав на хустку, яку зронила дочка, він став битися сивою головою об жорстку землю і рвати бороду.

Ходжі Насреддіну довелося довго попоратися коло нього; нарешті він посадив його на лаву.

— Слухай, старий! -- сказав він. — Ти не один у своєму горі. Чи знаєш ти, що я любив її і вона мене теж любила? І чи знаєш ти, що ми домовились одружитись і я чекав тільки слушної нагоди, коли мені вдасться дістати багато грошей і сплатити тобі багатий калім¹?

— Навіщо мені калім? — відповів старий крізь ридання. — Хіба б я наважився суперечити хоча б у чомусь моїй голубці? Але пізно говорити про це, все пропало, вона вже в гаремі, і сьогодні ввечері смір володітиме нею!.. О горе, о ганьба! — закричав він. — Я піду до палацу і кинуся до його ніг, багатиму, волатиму й кричатиму, і якщо тільки серце в грудях його не кам'яне...

Хитаючись, він попростував непевними кроками до хвіртки.

— Зупинися! — сказав Ходжа Насреддін. — Ти забув, що еміри влаштовані зовсім інакше, ніж решта людей: у них зовсім немає сер-

---

¹ К а л і м — у східних країнах викуп за парчену, сплечений її родичам.

ця, і марно їх благати. У них можна тільки відібрати, і я, Ходжа Насреддін, — ти чуєш, старий! — відберу Гюльджан у нього!

— Він могутній, у нього тисячі солдатів, тисячі стражників і тисячі шпигунів! Що можеш ти вдіяти проти нього?

— Я не знаю ще, що саме зроблю. Але знаю тільки одне: він не ввійде до неї сьогодні! І він не ввійде до неї завтра. І він не ввійде до неї післязавтра! І він ніколи не ввійде до неї і не володітиме нею — це така ж істина, як те, що мене звать усюди — від Бухари до Багдада — Ходжа Насреддін! Стримай же свої сльози, старий, не лементуй над самим моїм вухом і не заважай мені думати!

Ходжа Насреддін думав недовго:

— Старий, де в тебе зберігається одяг твоєї покійної дружини?

— Він лежить отам, у скрині.

Ходжа Насреддін узяв ключа, зайшов до будинку і незабаром вийшов звідти перебраний жінкою. Його обличчя приховувала чадра, густо сплетена з чорного кінського волоса:

— Чекай на мене, старий, і сам не роби нічого.

Він вивів із хліва свого ішака, осідлав його і покинув надовго оселю Ніяза.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Перш ніж ввести Гюльджан у палацовий сад до еміра, Арсланбек викликав із гарему старих жінок і наказав їм підготувати Гюльджан, аби погляд еміра насолодився спогляданням її неперевершеної краси. Старі жінки негайно взялися до звичної справи: вони вимили теплою водою заплакане личко Гюльджан, перевдягли її в легкі шовки, насурмили їй брови, нарум'янили щоки, змастили волосся трояндовою олією, пофарбували нігті в червоний колір. Потім викликали з гарему Його Велику Цнотливість, головного євнуха, людину, відому колись своєю розпущою на всю Бухару, покликану через свої знання та досвід на емірську службу, оскоплену придворним лікарем і поставлену потім на одну з найвищих посад у державі. Його обов'язком було невиспуше стежити за ста шістдесятма наложницями еміра, аби вони завжди мали звабний вигляд і могли збуджувати пристрасть в емірі. Посада ця ставала з кожним роком важчою, бо емір пересичувався дедалі більше, а сили його убували. І головному євнухові не раз доводилось одержувати вранці від свого повелителя замість нагороди десяток багатів, що, втім, не було для євнуха надто

болісним покаранням, оскільки він, готуючи прекрасних наложниць до зустрічей з еміром, зазнавав кожного разу мук незрівнянно жакливіших і цілком схожих на ті, що обіцяні розпусникам у пеклі, де згадані розпусники, осуджені перебувати повсякчасно серед голих гурій, самі були прикуті залізними ланцюгами до стовпів.

Побачивши Гюльджан, головний євнух відсахнувся, уражений її красою.

— Вона воістину прекрасна! — вигукнув він тонким голосом. — Ведіть її до еміра, заберіть її геть з моїх очей! — Він швидко покрокував назад, б'ючись головою в стіни, голосно скрегочучи зубами і вигукуючи: — О, як мені тяжко, як гірко!

— Це добра ознака, — сказали старі жінки. — Значить, наш повелитель буде задоволений.

Бідолашну, безмовну Гюльджан повели до палацового саду.

Емір підвівся, підійшов до неї, трохи підняв чадру.

Усі візирі, вельможі й мудреці затулили очі рукавами халатів.

Емір довго не міг відвести погляд від її прекрасного обличчя.

— Лихвар не збрехав нам! — сказав він голосно. — Видати йому винагороду втричі більшу проти обіцяного.

Гюльджан пішла з саду в супроводі старих жінок. Емір помітно повеселішав.

— Він розважився, він повеселішав. Соловей його серця схилився до троянд її обличчя! — шепотіли придворні. — Завтра вранці він буде ще веселіший! Слава Аллаху, гроза пролетіла над нами, не уразивши нас ні громом, ні блискавкою.

Придворні поети, посмілівшись, вийшли наперед і стали по черзі вихваляти еміра, порівнюючи у віршах лице його з повним місяцем, стан його — зі струнким кипарисом, а царювання його — із місяцем у повні. «Цар поетів» дочекався, нарешті, нагоди прочитати, нібито в пориві натхнення, свої вірші, які ще з учорашнього ранку висіли на кінчику його язика.

Емір жбурнув йому жменю дрібних монет. І «цар поетів», повзаючи по килиму, збирав їх, не забувши поцілувати туфлю еміра.

Милостиво засміявшись, емір сказав:

— Нам теж спали на думку вірші:

*Коли ми вийшли ввечері у сад,
То місяць заховався в темні хмари,
Відчувши раптом всю свою нікчемність,
Птахи замовкли, вгамувався вітер...*

Поети всі впали навколішки з криками: «О великий! Він перевершив самого Рудегі!», а деякі лежали ниць на килимі, ніби упавши в забуття.

До залу ввійшли танцівниці, за ними — блазні, фокусники, факіри, і всіх емір винагородив щедро.

— Я шкодую лише, — сказав він, — що не могу повелівати сонцю, інакше я наказав би йому закотитися сьогодні раніше.

Придворні відповідали підслесливим сміхом.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Базар гудів і шумів, були найгарячіші години торгівлі, народ продавав, купував і обмінював, а сонце підбивалося дедалі вище, зганяючи людей у густу, пахучу тінь критих рядів. У круглі вікна очеретяних покрівель прямовисно падало яскраве проміння півдня, стояло димно-курними просвітчастими стовпами, у його сяйві блищали парча та шовк, м'яким прихованим полум'ям світився оксамит; усюди мелькали чалми, халати, фарбовані бороди, сліпила очі начищена мідь, з нею змагалось і перемагало її своїм найчистішим блиском благородне золото, розсипане перед мініяйлами на шкіряних килимках.

Ходжа Насреддін зупинив ішака біля тієї самої чайхани, з помосту якої місяць тому звернувся до жителів Бухари із закликом врятувати від «милості» еміра гончаря Ніяза. Небагато часу минуло відтоді, але Ходжа Насреддін устиг міцно подружитися з пузатим чайханником Алі, людиною прямою і чесною, якій можна було довіритись.

Вибравши хвилину, Ходжа Насреддін покликав:

— Алі!

Чайханник здивовано озирнувся: голос, що гукнув до нього, був чоловічий, а перед собою він бачив жінку.

— Це я, Алі! — сказав Ходжа Насреддін, не піднімаючи чадри. — Ти впізнав мене? Заради Аллаха, не витріщай очі — хіба ти забув про шпигунів?

Алі, озирнувшись, провів його до задньої темної кімнати, де зберігалися дрова та запасні чайники. Тут було сиро, прохолодно, шум базару ледве долинав ззовні.

— Алі, візьми мого ішака, — сказав Ходжа Насреддін. — Годуй його і тримай завжди напоготові! Він може знадобитися мені будь-якої хвилини. І нікому жодного слова не говори про мене.

— Але навіщо ти перебрався жінкою, Ходжа Насреддін? — запитав чайханник, щільніше причиняючи двері. — Куди ти прямуєш?

— Я іду до палацу.

— Ти збожеволів! — вигукнув чайханник. — Ти хочеш сам покласти голову просто в пащу тигру!

— Так треба, Алі. Скоро ти дізнаєшся чому. І давай попрощаємося про всяк випадок — я іду на небезпечне діло.

Вони міцно обнялись, у доброго чайханника виступили на очах сльози і покотилися по круглих червоних щоках. Він провів Ходжу Насреддіна і, тамуючи тяжкі зітхання, від яких колихався його жит, вийшов до своїх гостей.

Тривога крала серце чайханника, він був сумний, неухажливий, гостям доводилося двічі й тричі дзвеніти кришками чайників, нагадуючи йому про свою невгамовану спрагу. Серцем чайханник був там, коло палацу, разом зі своїм невгамовним другом. Стражники не впустили Ходжу Насреддіна.

— Я принесла незрівнянну амбру, мускус, трояндову олію! — говорив Ходжа Насреддін, вдало підробляючи свій голос під жіночий. — Пропустіть мене до гарему, доблесні воїни, я продам свій товар і поділюся прибутком з вами.

— Иди, іди звідси, жінко, торгуй собі десь на базарі, — грубо відповідали стражники.

Зазнавши невдачі, Ходжа Насреддін задумався і засмутився. Часу в нього було обмаль, сонце перейшло вже за полуденну межу. Він обійшов навколо палацового муру. Каміння лежало щільно, скріплене китайським розчином, жодної дірки, жодної щілини не знайшов у мурі Ходжа Насреддін, а виходи ариків були забрані частими чавунними ґратами.

«Я мушу потрапити до палацу, — сказав собі Ходжа Насреддін. — Це моє непохитне рішення, і я його виконаю! Якщо емір забрав у мене наречену за небесним приреченням, то чому для мене не може бути приречення проникнути у палац і повернути її? Я навіть відчуваю десь у глибині душі, що таке приречення для мене існує!»

Ходжа Насреддін попрямував до базару. Він вірив, що, коли рішення людини непохитне і мужність безмежна, приречення завжди прийде їй на допомогу. Із тисячі зустрічей, розмов і зіткнень неодмінно буде одна така зустріч і одне таке зіткнення, які разом створять слушну нагоду, і, вдало скориставшись нею, людина зуміє здолати всі перешкоди на шляху до своєї мети, здійснивши таким

чином приречення. Десь на базарі на Ходжу Насреддіна мала чека-ти така нагода. Він вірив у це непохитно і вирушив на її пошуки.

Ніщо не випадало з уваги Ходжі Насреддіна — жодне слово, жодне обличчя в галасливому багатотисячному натовпі. Його розум, слух і зір загострилися і досягли того ступеня, коли людина з легкістю долає межі, поставлені їй природою, і, певна річ, перемагає, бо її супротивники залишаються у своїх звичайних людських межах.

На перехресті ювелірного й мускусного рядів Ходжа Насреддін почув крізь шум і гомін натовпу чийсь вкрадливий голос:

— Ти кажеш, що чоловік розлюбив тебе і не розділяє з тобою ложа. Твоєму горю можна допомогти. Але для цього мені треба по-радитися з Ходжею Насреддіном. Ти чула, звісно, що він перебуває в нашому місті; дізнайся, де він переховується, скажи мені, і тоді ми з ним повернемо тобі чоловіка.

Наблизившись, Ходжа Насреддін побачив рябого шпигуна-ворожбита. Перед ним стояла жінка, тримаючи в руці срібну монету. Ворожбит, розкинувши на килимку свої боби, перегортав старовинну книгу:

— Якщо ж ти не розшукаєш Ходжу Насреддіна, — говорив він, — тоді горе тобі, о жінко, і чоловік твій назавжди покине тебе!

Ходжа Насреддін вирішив провчити ворожбита і сів навпочіпки перед килимком:

— Поворожи мені, о мудрий провидцю чужої долі.

Ворожбит розкинув боби.

— О жінко! — раптом вигукнув він, немовби уражений жахом. — Горе тобі, жінко! Смерть уже занесла над тобою свою чорну руку.

Навколо зібралось кілька цікавих.

— Я міг би допомогти тобі і відвести удар, але самотужки я не в змозі це зробити, — продовжував ворожбит. — Мені необхідно по-радитися з Ходжею Насреддіном. Якби ти могла дізнатись, де він переховується, і сказати мені, життя твоє було б врятовано.

— Гаразд. Я приведу до тебе Ходжу Насреддіна.

— Ти приведеш його! — ворожбит здригнувся від радості. — Але ж коли?

— Я можу привести його хоч зараз. Він зовсім близько.

— Де він?

— Поряд. За два кроки.

Очі ворожбита спалахнули жадібним вогнем.

— Я не бачу.

— Але ж ти ворожбит. Невже ти не можеш здогадатись? Ось він!
Жінка різко відкинула чадру, і ворожбит здивовано відсахнувся, побачивши перед собою обличчя Ходжі Насреддіна.

— Ось він! — повторив Ходжа Насреддін. — Про що ж ти хотів порадитись? Ти все брешеш, ти не ворожбит, а шпигун еміра! Не вірте йому, мусульмани, він одурює вас! Він сидить тут, щоб вистежити Ходжу Насреддіна!

Ворожбит озирався на всі боки, але поблизу не було жодного стражника. Зі сльозами на очах, скрегочучи зубами, він дозволив Ходжі Насреддіну піти геть. Натовп навколо грізно ремствував.

— Шпигун еміра! Брудний собака! — чулось звідусіль.

Тремтячими руками ворожбит скрутив свій килимок і кинувся щодуху до палацу.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

У караульному помешканні було брудно, порошно, смердючо й димно. Стражники сиділи на подертій кошмі, яка була притулком для бліх, і мріяли, чухаючись, про спіймання Ходжі Насреддіна.

— Три тисячі таньга! — говорили вони. — Подумати тільки: три тисячі таньга і посада головного шпигуна!

— І пощастить же комусь!

— Ех, якби мені! — зітхнув огрядний лінивий стражник, найдурніший з усіх, якого дотепер не прогнали зі служби тільки тому, що він призвичаївся ковтати цілком сирі яйця, не пошкодивши шкаралупи, чим розважав подеколи найяснішого еміра, одержуючи від нього невеликі подачки, але натомість зазнаючи згодом жахливих мук.

Рябий шпигун увірвався до караульного помешкання, як вихор:

— Він тут! Ходжа Насреддін на базарі! Він перевдягнений жінкою!

Стражники, на бігу хапаючи зброю, кинулися до брами.

Рябий шпигун біг за ними і кричав:

— Нагорода — моя! Ви чуєте?! Я перший побачив його! Нагорода — моя!

Народ, побачивши варту, кинувся врозсип. Зчинилася тиснява. Базар охопило сум'яття. Стражники врізалися з ходу в натовп, найревніший з них, що мчав попереду, схопив якусь жінку і зірвав з неї чадру, відкривши перед усіма її обличчя.

Жінка пронизливо закричала, їй відповів здалеку такий само пронизливий жіночий крик, ось закричала, вириваючись із рук стражників, третя жінка, четверта, п'ята... За дві хвилини весь базар сповнився жіночим виском, криками та риданнями.

Натовп завмер, приголомшений, заціпенілий. Такого блюзнірства ніколи ще не було в Бухарі. Багато хто побілів, інші почервоніли: жодне серце не билосся спокійно цієї хвилини. Стражники продовжували чинити бешкет, хапали жінок, штовхали, кидали, били, зривали одяг.

— Рятуйте! Рятуйте! — волали жінки.

Над натовпом грізно піднісся голос коваля Юсупа:

— Мусульмани! Що ви дивитесь?! Мало того, що стражники обирають нас, вони ще серед білого дня вводять у неславу наших дружин!

— Рятуйте! — кричали жінки. — Рятуйте!

Натовп загудів, заворушився. Якийсь водонос, почувши голос своєї дружини, кинувся до неї, стражники відштовхнули його, але йому на допомогу прийшли два ткачі та три мідники і відкинули геть стражників. Почалася бійка.

Вона стрімко поширювалася. Стражники розмахували шаблями, а на них з усіх боків летіли горщики, таці, глеки, чайники, підкови, поліна; стражники не встигали ухилитись. Бійка охопила весь базар.

Емір у цей час солодко спав у себе в палаці.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

— О вельмишановний, убілений сивиною старий, — говорив Насреддін, звертаючись до сивобородого старого, на вигляд араба, який, хвилюючись, казав йому, що повинен негайно потрапити до емірового палацу. — Я не знаю твого звання і твоєї справи, але невже ти вважаєш, що в палаці не зможуть обійтись без тебе навіть до завтра?! Багато поважних людей у нас в Бухарі не можуть тижнями потрапити до палацу; чому ж ти гадаєш, що для тебе буде зроблено виняток?

— Хай буде відомо тобі, — поважно відповів старий, прикро вражений словами Ходжі Насреддіна, — що я знаменитий мудрець, звіздар і лікар і прибув сюди з самого Багдада на запрошення еміра, щоб служити йому і допомагати в управлінні державою.

— О! — сказав Ходжа Насреддін, шанобливо вклоняючись старому. — Вітаю тебе, мудрий старче. Мені доводилося буват з Багдаді, і я знаю тамтешніх мудреців. Скажи мені своє ім'я.

— Якщо ти був у Багдаді, то, звичайно, чув про мене і про мої заслуги перед каліфом, бо я врятував від смерті його улюбленого сина, про що оголошено було по всій державі. Гуссейн Гуслія — моє ім'я.

— Гуссейн Гуслія! — вигукнув Ходжа Насреддін. — Невже ти і є сам Гуссейн Гуслія?!

Старий не зміг приховати усмішки, вельми задоволений, що його слава поширилася так далеко за межі рідного Багдада.

— Чому ти дивуєшся, — продовжував старий. — Саме так, я і є той самий знаменитий Гуссейн Гуслія, великий мудрець, рівного якомунемає ні в мудрості, ні в умінні обчислювати зірки, ні в мистецтві лікування. Але я зовсім позбавлений пихи та зарозумілості: аж бачиш, як просто я розмовляю з тобою, нікчемною людиною.

Старий присунув до себе подушку, сперся на неї ліктем, збираючись дійти в своїй люб'язності до милості щодо співбесідника і докладно повідати йому про свою велику мудрість, сподіваючись на те, що марнославно змусить співбесідника згодом усім розказувати про зустріч зі знаменитим мудрецем Гуссейном Гуслія, вихваляти його мудрість і навіть перебільшувати, щоб викликати у слухачів ще більшу пошану до нього, а отже, й до себе, бо саме так завжди чинять усі люди, що удостоїлися уваги високих персон. «У такий спосіб він сприятиме примноженню й закріпленню моєї слави серед простого народу, — думав Гуссейн Гуслія, — що теж не зайве: розмови в простому народі дійдуть через шпигунів і спостерігачів до слуху самого еміра і підтвердять перед ним мою мудрість, бо підтвердження з боку, безперечно, найкраще підтвердження; і врешті-решт, з усього цього я зможу мати для себе користь».

Щоб остаточно переконати співбесідника у своїй надзвичайній ученості, мудрець почав розказувати про небесні сузір'я, про їх розташування, щохвилини посилаючись при цьому на великих стародавніх мудреців.

Ходжа Насреддін слухав уважно, намагаючись запам'ятати кожне слово.

— Ні, — сказав нарешті Ходжа Насреддін. — Я все ж таки не можу повірити! Невже ти і є той самий Гуссейн Гуслія?!

— Ясна річ! — вигукнув старий. — Що ж у цьому дивного?

Ходжа Насреддін боязко відсунувся. Потім вигукнув із тривогою і співчуттям у голосі:

— О нещасний! Пропала твоя голова!

Старий поперхнувся, упустив чашку. Це було наче у шаховій грі, у якій, до речі, мало хто міг би змагатися з Ходжею Насреддіном.

Уся поважність і зарозумілість миттю злетіли зі старого.

— Як? Що? Чому? — запитував він перелякано.

Ходжа Насреддін показав на площу, де не зовсім ще стихнуло побоїще:

— Та хіба ти не знаєш, що все це сум'яття через тебе?! До слуху найяснішого еміра дійшло, що ти, виїжджаючи з Багдада, привселюдно присягнувся проникнути в гарем еміра — о горе тобі, Гуссейне Гуслія! — і збезчестити дружин еміра!

Щелепа мудреця відвисла, очі побіліли, він почав часто гикати з переляку...

— Я? — бурмотів він. — Я — в гарем?..

— Ти присягнувся в цьому підніжжям трону Аллаха. Так оголошили сьогодні глашатаї. І наш емір звелів схопити тебе, щойно ти прийдеш до міста, і негайно відтяти тобі голову.

Мудрець застогнав у знеможі. Він ніяк не міг зметикувати, хто з його ворогів ухитрився завдати йому такого удару; щодо іншого він не засумнівався, бо й сам у придворній боротьбі не раз крушив своїх ворогів таким чином і задоволено милувався потім їхніми головами, що стирчали на жердинах.

— І ось сьогодні, — вів далі Ходжа Насреддін, — шпигуни донесли емірові, що ти приїхав, і він повелів схопити тебе. Стражники кинулися на базар, почали всюди шукати тебе, переривати лавки, і зруйнувалася торгівля, і порушився спокій; помилково стражники схопили одного чоловіка, схожого на тебе, і похапки відтяти йому голову, а він, як виявилось, був муллою, відомим своїм благочестям та чеснотами, паства його мечеті обурилась, і подивися, що діється тепер через тебе в Бухарі!

— О я нещасний! — вигукнув мудрець, охоплений жахом і відчаєм.

Він почав жалісно волати, стогнати й скаржитись, і Ходжа Насреддін переконався, що досяг повного успіху у своєму намірі.

Бійка тим часом відкотилася до брами палацу, куди один за одним ховалися побиті й пом'яті стражники, розгубивши свою зброю. Базар гудів, хвилювався, але вже дещо тихіше.

— До Багдада! — стогнучи, вигукував мудрець. — Назад до Багдада!

— Але ж тебе схоплять біля міської брами! — заперечив Ходжа Насреддін.

— О горе! О велике лихо! Аллах бачить, що я безневинний; ніколи й нікому я не давав такої зухвалої, такої нечестивої клятви! Це

мої вороги обмовили мене перед еміром! Допоможи мені, добрий мусульманине!

Ходжа Насреддін тільки цього й чекав, бо не хотів перший пропонувати мудрецю свою допомогу, аби не викликати в нього підозри.

— Допомогти? — сказав він. — Чим же я можу тобі допомогти, не кажучи вже про те, що я, як відданий і вірний раб свого владики, повинен негайно віддати тебе в руки стражників?

Мудрець, гикаючи й тремтячи, благально подивився на Ходжу Насреддіна.

— Але ти говориш, що тебе обмовили безневинно, — поспішив заспокоїти його Ходжа Насреддін. — Я вірю тобі, бо ти в такому похилому віці, коли в гаремі нічого робити.

— Цілком справедливо! — вигукнув старий. — Та чи існує для мене шлях до порятунку?

— Існує, — відповів Ходжа Насреддін, повів старого до темної задньої кімнати чайхани і там віддав йому клунок із жіночим одягом. — Я купив це сьогодні, бо трапилася нагода, для моєї дружини і, якщо хочеш, можу обміняти на твій халат і чалму. Під жіночим покривалом ти сховаєшся від шпигунів та стражників.

Старий зі словами щирої подяки схопив жіноче вбрання, натягнув на себе. Ходжа Насреддін перевдягнувся в його білий халат, надів його чалму з підвернутим кінцем, підперізався широким поясом із зображеннями зірок. Старий пропонував обміняти й свого верблюда на ішака, та Ходжа Насреддін не схотів розлучатися зі своїм вірним другом.

Ходжа Насреддін допоміг старому вилізти на верблюда:

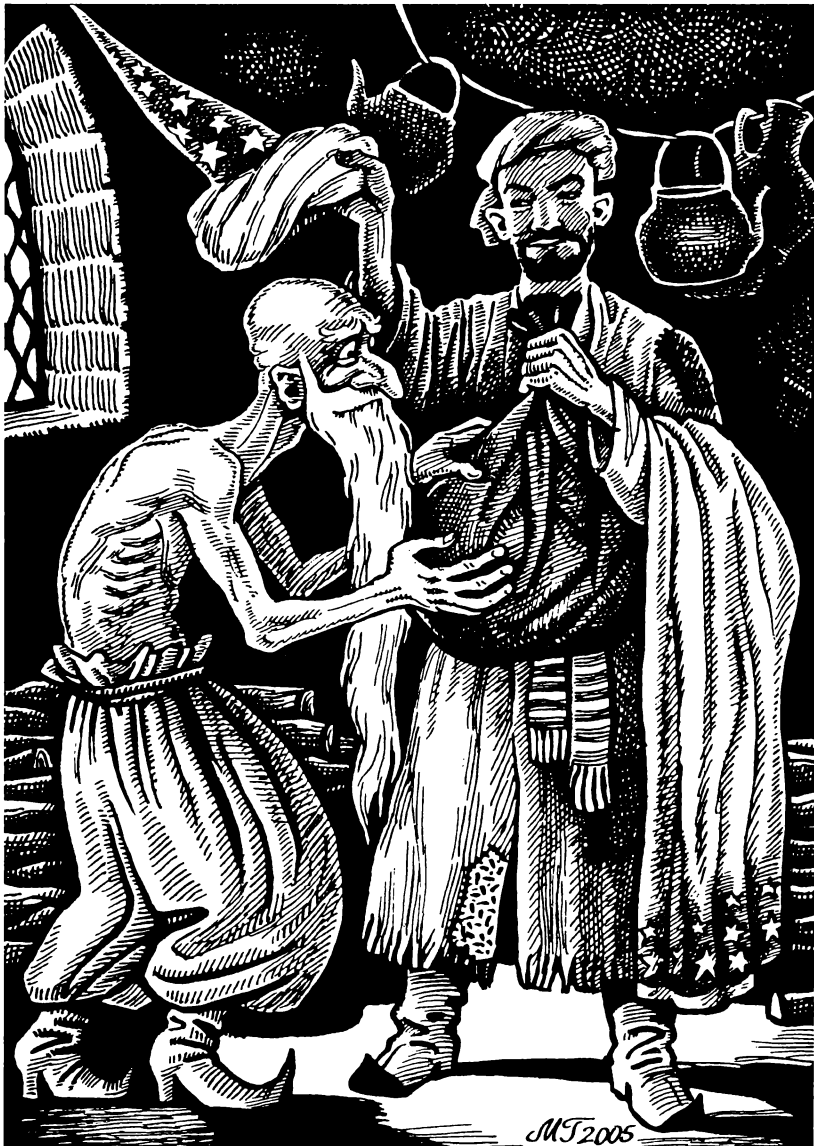
— Хай береже тебе Аллах, о мудрецю! Не забувай тільки, що з усіма ти мусиш говорити голосом тонким, як у жінки.

Старий погнав верблюда крупною риссю.

Очі Ходжі Насреддіна сяяли. Шлях до палацу був відкритий!..

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Переконавшись, що бійка на площі вщухає, найясніший емір вирішив вийти у великий зал до придворних. Він надав своєму обличчю виразу хоча й скорботного, але спокійного, щоб хтось із придворних не насмілювся раптом подумати, що страх має доступ до царственого серця еміра.

Ходжа Насреддін повів старого до темної задньої кімнати чайхани і там віддав йому клунок із жіночим одягом.

— Я купив це сьогодні, бо трапилася нагода, для моєї дружини і, якщо хочеш, можу обміняти на твій халат і чалму.

Він увійшов, і придворні завмерли, тремтячи від думки, як би емір по їхніх очах та обличчях не здогадався, що вони знають про справжні його почуття.

Емір мовчав, і придворні мовчали; панувало грізне мовчання.

Нарешті емір порушив його:

— Що ви скажете нам і що порадите? Вже не вперше ми питаємо вас про це!

Ніхто не підвів голови, не відповів. Раптом наче блискавка пересмикнула обличчя еміра. І невідомо, скільки голів, увінчаних чалмами і обрамлених сивими бородами, лягли б сьогодні на плаху і скільки влєсливих язиків, наскрізь прокушених у передсмертній судомі, замовкли б назавжди, висолопившись з посинілих вуст, мовби дратуючи живих, нагадуючи їм про цілковиту примарність їхнього благополуччя, про марність і суєту їхніх прагнень, клопотів та надій!

Але всі голови залишилися на плечах, і всі язики залишилися готовими до лестоців, бо увійшов палацовий наглядач і оголосив:

— Хвала осереддю Всесвіту! До брами палацу з'явився невідомий чоловік, який називає себе Гуссейном Гуслія, мудрецем з Багдада. Він говорить, що прибув у важливій справі і мусить негайно з'явитися перед світлими очима повелителя.

— Гуссейн Гуслія! — вигукнув емір, миттю пожвавівши.— Пропустіть його! Покличте його сюди!

Мудрець не увійшов, він вбіг, не скинувши навіть запорошених туфель, і простягся ниць перед троном.

— Вітаю славетного й великого еміра, сонце і місяць Всесвіту, грозу і благо його! Я поспішав день і ніч, щоб попередити еміра про страшну небезпеку. Хай емір скаже, чи не входив він сьогодні до жінки. Хай емір відповість своєму найнікчемнішому рабу, я благаю повелителя!..

— До жінки? — спантеличено перепитав емір. — Сьогодні?.. Ні... Ми збирались, але ще не входили.

Мудрець підвівся. Обличчя його було блідим. Він чекав на цю відповідь у надзвичайному хвилюванні. Глибоке, тривале зітхання полегшило йому груди, і рум'янець, поволі повертаючись, став забарвлювати його щоки.

— Слава всемогутньому Аллахові! — вигукнув він. — Аллах не дав згаснути світочеві мудрості й милосердя! Хай буде відомо великому емірові, що вчора вночі планети і зірки розташувались украй несприятливо для нього. І я, нікчемний і гідний цілувати лише прах

слідів еміра, вивчив і обчислив розташування планет і дізнався, що, поки не стануть вони у сприятливе й благотворне поєднання, емір не повинен торкатися жінки, інакше загибель його неминуча. Слава Аллахові, що я встиг вчасно!

— Стривай, Гуссейне Гуслія, — зупинив його емір. — Ти говориш щось незрозуміле...

— Слава Аллахові, що я встиг вчасно! — продовжував вигукувати мудрець (звісно, це був Ходжа Насреддін). — Тепер я до кінця днів моїх пишатимуся тим, що завадив емірові торкнутися сьогодні жінки і не допустив, щоб Всесвіт осиротів.

Він вигукнув це так радісно і гаряче, що емір не міг не повірити йому.

— Коли я, нікчемна мурашка, був осяяний промінням величі еміра, що зволів пригадати моє недостойне ім'я, і дістав повеління прибути до Бухари на службу еміра, то я ніби занурився в солодке море небувалого щастя. І я, звісно, виконав без жодної затримки це повеління і виїхав негайно, витративши лише кілька днів на складання гороскопа еміра, щоб, перебуваючи в дорозі, вже служити йому, спостерігаючи за рухом планет і зірок, які мають вплив на його долю. І ось вчорашньої ночі, поглянувши на небо, я побачив, що зірки розташувалися жакливо й зловісно для еміра, а саме: зірка Аль-Кальб, що означає жало, стала навпроти зірки Аш-Шуала, яка означає серце; далі побачив я три зірки Аль-Гафр, що означають жіноче покривало, дві зірки Аль-Ікліль, що означають корону, і дві зірки Аш-Шаратан, що означають роги. І було це у вівторок — день планети Марса, а день цей, на відміну від четверга, указує на смерть великих людей і вельми несприятливий для емірів. Зіставивши всі ці ознаки, зрозумів я, нікчемний звідар, що жало смерті загрожує серцю того, хто носить корону, якщо він торкнеться покривала жінки, і, щоб попередити носія корони, я поспішав день і ніч, загнав на смерть двох верблюдів і увійшов пішки до Бухари.

— О всемогутній Аллах! — вимовив уражений емір. — Невже нам справді загрозувала така страшна небезпека?! Але, можливо, ти просто переплутав, Гуссейне Гуслія?

— Я переплутав? — вигукнув мудрець. — Хай буде відомо емірові, що ніде від Багдада до Бухари немає нікого, рівного мені в мудрості, або в умінні обчислювати зірки, або виліковувати хвороби! Я не міг переплутати. Нехай владика і серце Всесвіту, великий емір, запитає своїх мудреців, чи правильно я позначив зірки і чи справедливо тлумачив їх розташування в гороскопі.

Мудрець із викривленою шиєю за знаком еміра виступив наперед.

— Незрівнянний побратим мій по мудрості Гуссейн Гуслія правильно назвав зірки, що доводить його знання, піддати сумніву які ніхто не наважиться. Але, — вів далі мудрець, і в голосі його Ходжа Насреддін відчув підступність, — чому наймудріший Гуссейн Гуслія не назвав перед великим еміром шістнадцятого стояння місяця і сузір'я, на яке це стояння припадає, бо без цих позначень необгрунтованим було б твердження, що вівторок, день планети Марса, точно вказує на смерть великих людей, у тому числі і носителів корони, бо планета Марс має дім в одному сузір'ї, підйом в другому, падіння в третьому і ущерб у четвертому? І відповідно до цього планета Марс має чотири різні вказівки, а не одну тільки, як сказав нам найповажніший і наймудріший Гуссейн Гуслія.

Мудрець замовк, і на губах його грала зміїна усмішка, придворні схвально зашепталися, радіючи осоромленню новоприбулого. Обєрігаючи свої доходи і високе становище, вони намагалися нікого стороннього не допускати до палацу і в кожній новій людині бачили небезпечного суперника.

Але Ходжа Насреддін, якщо вже за щось брався, то не відступав ніколи. Крім того, він наскрізь бачив і мудреця, і придворних, і самого еміра. Аніскільки не зняковівши, він поблажливо відповів:

— Можливо, мій поважний і мудрий брат незрівнянно перевершує мене в якійсь іншій галузі знань, але що стосується зірок, то він доводить своїми словами цілковите незнання з ученням наймудрішого з усіх мудрих ібн-Баджжа, який стверджує, що планета Марс, маючи дім у сузір'ї Овна та Скорпіона, підйом — у сузір'ї Козерога, падіння — в сузір'ї Рака і ущерб — у сузір'ї Терезів, проте завжди властива тільки дню вівторку, на який впливає згубно для носителів корони.

Відповідаючи, Ходжа Насреддін анітрохи не побоювався бути викритим у неуцтві, бо чудово знав, що в таких суперечках завжди перемагає той, у кого краще загострений язик, а щодо цього з Ходжею Насреддіном важко було комусь зрівнятись.

Ходжа Насреддін стояв, очікуючи заперечень мудреця і готуючись відповісти гідно. Але мудрець не прийняв виклику. Він промовчав. Хоча дуже сильно підозрював Ходжу Насреддіна у шахрайстві і неуцтві, але підозра не впевненість, можна й помилитись; зате про своє крайнє неуцтво мудрець знав точно і не наважився сперечатись. Таким чином, його спроба осоромити новоприбулого мала

протилежний результат. Придворні зашипіли на мудреця, і він показав очима, що супротивник надто небезпечний, щоб схопитися з ним відкрито.

Усе це, ясна річ, не залишилося поза увагою Ходжі Насреддіна. «Ну, начувайтесь! — думав він. — Ви ще визнаєте мене!»

Емір глибоко замислився. Ніхто не ворушився, аби йому не заважати.

— Якщо всі зірки названі і позначені тобою правильно, Гуссейне Гуслія, — сказав емір, — тоді справді тлумачення твоє справедливе. Ми тільки ніяк не можемо зрозуміти, чому в наш гороскоп потрапили дві зірки Аш-Шаратан, що означають роги? Ти встиг справді вчасно, Гуссейне Гуслія! Тільки сьогодні вранці до нашого гарему привели одну дівчину, ї ми збирались...

Ходжа Насреддін змахнув руками, удаючи, що його охопив жах.

— Вивергни її зі своїх думок, найясніший еміре, вивергни її! — закричав він, неначе забувши, що до еміра не можна звертатися прямо, лише побічно, у третій особі. При цьому він зметикував, що таке порушення правил, викликане нібито сильним душевним хвилюванням, спричиненим відданістю еміру та піклуванням про його життя, не тільки не буде поставлено у велику вину, але, навпаки, доводячи щирість виявлених ним почуттів, ще більше піднесе його в очах еміра.

Він так просив і благав еміра не доторкатися до дівчини, щоб потім йому, Гуссейнові Гуслія, не проливати річок сліз і не надягати чорного одіяння горя, що емір навіть був зворушений.

— Ну, заспокойся, заспокойся, Гуссейне Гуслія. Ми не ворог нашому народові, щоб залишити його осиротілим і потопаючим у скорботі. Ми обіцяємо тобі, проявляючи турботу про наше дорогоцінне життя, не входити до цієї дівчини і взагалі не входити в гарем, поки зірки не змінять свого розташування, про що ти нам своєчасно повідомиш. Підійди ближче.

Із цими словами він зробив знак своєму кальянникові і потім власноруч передав золотий чубук прибулому мудрецю, що було великою честю і милістю. Ставши навколішки і опустивши очі долу, мудрець прийняв милість еміра, причому по всьому його тілу пройшла дрож. («Від захоплення!» — подумали придворні, яких томила злобна заздрість.)

— Ми оголошуємо нашу милість і благовоління мудрецю Гуссейнові Гуслія, — сказав емір, — і призначаємо його найголовнішим

мудрецем нашої держави, бо його ученість, розум, а також велика відданість нам гідні всілякого наслідування.

Придворний літописець, обов'язком якого було записувати у хвалебних виразах усі вчинки і слова еміра, щоб його велич не потьмяніла в майбутніх століттях (про що емір піклувався надзвичайно), заскрипів очеретяним пером.

— Вам же, — вів далі емір, звертаючись до придворних, — ми, навіпаки, виявляємо своє незадоволення, бо вашому повелителю після всіх прикрощів, заподіяних Ходжею Насреддіном, загрожувала ще і смерть, та ви навіть не почесались! Подивися на них, Гуссейне Гуслія, подивися на цих бовдурів, на їхні пики, цілком подібні до ішачих! Справді, ще жоден государ ніколи не мав таких дурних і недбайливих візирів!

— Найясніший емір має рацію, — сказав Ходжа Насреддін, обводячи поглядом придворних, які мовчали, ніби прицілюючись, щоб завдати першого удару. — Обличчя цих людей, я бачу, не позначені печаттю мудрості.

— От-от! — зрадів емір. — Саме так — не позначені печаттю мудрості!

— Скажу ще, — продовжував Ходжа Насреддін, — що я так само не бачу тут облич, позначених печаттю доброчесності і чесності.

— Злодії! — впевнено сказав емір. — Усі злодії! Усі до єдиного! Чи повіриш, Гуссейне Гуслія, вони обкрадають нас удень і вночі! Нам доводиться самому стежити за кожною дрібницею в палаці, і кожного разу, перевіряючи палацове майно, ми чогось недоличуємось. Не далі як сьогодні вранці в саду ми забули наш новий шовковий пояс, а за півгодини його вже там не було!.. Хтось із них устиг... ти розумієш, Гуссейне Гуслія!..

Почувши ці слова, мудрець із викривленою шиєю якимось особливо покірливо і пісно опустив очі долу. В інший час цей рух залишився б непоміченим, але сьогодні всі відчуття Ходжі Насреддіна були вкрай загострені: він усе помічав і відразу про все здогадувався.

Він упевнено підійшов до мудреця, запустив руку йому за пазуху і витягнув звідти багато погаптований шовковий пояс.

— Чи не про цей пояс згадував великий емір?

Подив і жах скували придворних. Новий мудрець виявився справді небезпечним суперником, і перший же, хто виступив проти нього, був уже скрушений ним і повергнутий в порох. У багатьох мудреців, поетів, вельмож і візирів здригнулися серця цієї миті.

— Присягаюсь Аллахом, це той самий пояс! — закричав емір. — Гуссейне Гуслія, ти воістину незрівнянний мудрець! Ага! — із торжеством звернувся емір до придворних, причому обличчя його виражало найщирішу, жваву радість. — Попались нарешті! Тепер вам уже не вдасться вкрасти у нас жодної нитки; досить ми патерпілися від вашої крадіжки! А цьому ганебному злодію, що зухвало викрав наш пояс, виципати все волосся на голові, підборідді і на тілі, і дати йому по підосвах сотню кийків, і посадити його, голого, на ішака лицем до хвоста, і возити його по місту, оголошуючи повсюдно, що він злодій!

За знаком Арсланбека кати накинулися на мудреця і виштовхнули за двері; там, прямо на порозі, закипіла робота; через дві хвилини кати заштовхнули мудреця назад у зал, голого, позбавленого навіть волосся, сороміцького до незмоги. Тут усім стало зрозуміло, що дотепер тільки його борода та величезна чалма приховували убозтво розуму і клеймо пороку, що лежало на його обличчі, що людина з таким шахрайським обличчям може бути тільки найзатятішим шахраєм і злодієм.

Емір зморщився:

— Приберіть!

Кати потягли мудреця, і незабаром за вікном почувлися його зойки, супроводжувані гучними ударами кийків по п'ятах.

Потім його посадили голого на ішака лицем до хвоста і під оглушливий рев труб, під гуркіт барабанів повезли на базарну площу.

Емір довго розмовляв з приїжджим мудрецем. Придворні стояли нерухомо, що було для них украй важко: спека посилювалась, спітнілі спини під халатами свербіли нестерпно. Великий візир Бахтіяр, який більше за всіх побоювався нового мудреця, думав про те, як залучити придворних на свій бік, щоб скрушити з їхньою допомогою суперника, придворні ж, наперед здогадуючись за багатьма ознаками про результат боротьби, міркували, як би повигідніше відректись у вирішальний момент від Бахтіяра, зрадити його і завдяки цьому ввійти в довіру і милість до нового мудреця.

А емір усе розпитував про здоров'я каліфа, про багдадські новини, про дорожні події. Ходжі Насреддіну довелося по-всякому викручуватись. І все вже вийшло добре, і емір, стомлений бесідою, наказав приготувати собі ложе для відпочинку, аж раптом за відкритими вікнами почувлися голоси, чийсь крик.

До залу швидким кроком увійшов палацовий наглядач. Обличчя його сяяло радістю. Він оголосив:

— Хай буде відомо великому повелителеві, що богохульника і порушника спокою Ходжу Насреддіна спіймано і приведено до палацу!

Одразу ж після цих слів широко розчинилися горіхові різьблені двері. Стражники, переможно грюкаючи зброєю, ввели горбоносо-го сивобородого дідка в жіночому одязі і кинули його на килими перед тронем.

Ходжа Насреддін похолодів, стіни палацу немовби захиталися перед його очима, обличчя придворних оповив зеленуватий туман...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Багдадський мудрець, справжній Гуссейн Гуслія, попався біля самої брами, за якою він вже бачив крізь своє покривало поля і дороги, що розбігалися в різні боки; кожна з них обіцяла йому порятунок від страшної страти.

Але стражники, що охороняли в цей час міську браму, оклинули:

— Куди ідеш ти, жінко?

Мудрець відповів голосом молодого осиплого півня:

— Я поспішаю додому до чоловіка. Пропустіть мене, доблесні воїни.

Стражники переглянулись: голос здався їм підозрілим. Один із них узяв за вуздечку верблюда.

— Де ти живеш?

— Ось тут, неподалік, — відповів мудрець ще тонше. Але при цьому надмірно затримав повітря в горлі і закашлявся із жахливим хрипом і задишкою.

Тоді стражники зірвали з нього чадру. Радість їхня була безмежна.

— Ось він! Ось він! — кричали вони. — Давай в'язи! Хапай!

Потім вони повели старого до палацу, всю дорогу розмовляючи про страту, яка на нього чекає, про три тисячі таньга нагороди за його голову. Кожне слово стражників падало, як розжарене вугілля, на його серце.

Він лежав перед тронем, гірко ридаючи, благаючи про помилування.

— Підняти його! — наказав емір.

Стражники підняли старого. Із натовпу придворних виступив Арсланбек:

— Хай вислухає емір слово відданого раба свого. Це не Ходжа Насреддін, це зовсім інша людина: Ходжі Насреддіну немає ще і со-рока років, а це якийсь старий.

Стражники стривожились: нагорода спливала у них з рук. Всі інші здивовано мовчали.

— Чому ти ховався під жіночим одягом? — грізно запитав емір.

— Я їхав у палац до великого наймилосерднішого еміра, — відповів старий тремтячи. — Але зі мною зустрівся якийсь чоловік, невідомий мені, і сказав, що емір ще до моєї появи в Бухарі видав наказ, щоб відтяти мені голову, і я, пройнятий страхом, вирішив тікати у жіночому одязі.

Емір проникливо усміхнувся:

— З тобою зустрівся чоловік... Невідомий тобі. І ти одразу йому повірив?.. Дивна історія! За що ж ми хотіли відтяти тобі голову?

— За те, що я нібито прилюдно присягнувся проникнути до гарему великого еміра... Але, Аллах свідок, я ніколи не думав про це! Я вже старий, немічний і навіть від власного гарему давно відмовився...

— Проникнути до нашого гарему? — перепитав емір, стиснувши губи. По його обличчю було видно, що цей старий здається йому дедалі більш підозрілим. — Хто ти і звідки ти?

— Я Гуссейн Гуслія, мудрець, звізда і лікар з Багдада, і приїхав до Бухари за велінням і бажанням великого еміра!

— Значить, твоє ім'я Гуссейн Гуслія! Ти брешеш нам в очі, мерзенний старий! — заgrimав емір з такою силою, що «цар поетів» зовсім недоречно повалився навколішки. — Ти брешеш! Ось Гуссейн Гуслія!

Ходжа Насреддін, підкоряючись знаку еміра, сміливо вийшов наперед і став перед старим, відкрито дивлячись просто йому в очі.

Старий здивувався і позадкував. Але, одразу опанувавши себе, закричав:

— Еге! Та ж це та сама людина, яка, зустрівшись зі мною на базарі, сказала, що емір хоче відтяти мені голову!

— Що він говорить, Гуссейне Гуслія?! — вигукнув емір, до краю здивований.

— Який він Гуссейн Гуслія! — залентував старий. — Це я Гуссейн Гуслія, а він просто обманщик! Він привласнив собі моє ім'я! Ходжа Насреддін низько вклонився емірові.

— Хай пробачить мені великий владика моє сміливе слово, але безсоромність цього старого не має меж! Він каже, що я привласнив собі його ім'я. Може, він скаже, що цей халат я теж привласнив?

— Звісно так! — закричав старий — Це мій халат!

— Може, і ця чалма твоя? — запитав Ходжа Насреддін з насмішкою в голосі.

— Саме так! Це моя чалма! Ти виміняв у мене і халат, і чалму на жіночий одяг!

— Так! — сказав Ходжа Насреддін із ще більшою насмішкою в голосі. — А ось цей пояс часом не твій?

— Мій пояс! — запально відповів старий.

Ходжа Насреддін обернувся до трону:

— Найясніший владика емір на власні очі переконався, кого він бачить перед собою. Сьогодні цей брехливий і мерзенний старий говорить, що я привласнив собі його ім'я, що цей халат — його халат, і чалма його, і пояс його, а завтра він скаже, що цей палац — його палац, і вся держава — його держава, і що справжній емір Бухари не наш великий і сонцеподібний володар, що сидить наразі перед нами на троні, а що справжній емір — це він, ось цей брехливий, мерзенний старий! Від нього можна всього чекати! Адже він уже приїхав до Бухари з наміром увійти до гарему еміра, як до власного свого гарему!

— Ти маєш рацію, Гуссейне Гуслія, — сказав емір. — Ми переконалися, що цей старий — підозріла і небезпечна людина, у нього в голові чорні думки. І ми вважаємо, що треба негайно відділити його голову від тулуба.

Старий зі стогоном упав навколішки, закривши руками обличчя.

Але Ходжа Насреддін не міг допустити, щоб через нього була страчена людина, яка не скоїла тих злочинів, що їй приписували, хоча б це і був придворний мудрець, котрий, мабуть, багатьох погубив своєю підступністю.

Ходжа Насреддін вклонився емірові:

— Хай вислухає прихильно великий емір моє слово. Відтяти голову йому ніколи не пізно. Але спершу треба дізнатися його справжнє ім'я і справжні наміри, з якими він прибув до Бухари, аби з'ясувати, чи немає у нього спільників і чи не мерзенний він чорнокнижник, що вирішив скористатися несприятливим розташуванням зірок і добути порох від слідів великого еміра, змішати цей порох з мізками кажана і потім підкинути в кальян емірові, щоб

заподіяти йому зло. Хай великий емір залишить його поки живим і віддасть мені, бо звичайних тюремників він може обплутати своїми злими чарами, але перед моєю мудрістю вони будуть безсилі, оскільки мені відомі всі хитрування чорнокнижників і всі способи знищення їхнього чаклунства. Я замкну цього старого, вимовлю над замком благочестиві молитви, відомі тільки мені одному, щоб він не зміг силою чаклунства відімкнути замок без ключа, і потім жорстокими тортурами я примушу його сказати все!

— Ну що ж, — відповів емір. — Твої слова цілком розумні, Гуссейне Гуслія. Бери його і роби з ним, що хочеш, але тільки дивись, щоб він не вирвався з-під замка.

— Я відповідаю головою перед великим еміром.

Через півгодини Ходжа Насреддін — він же головний мудрець і зіздар еміра — пройшов до свого нового житла, приготовленого в одній із веж палацового муру; за ним, супроводжуваний стражниками, ішов похнюплений злочинець — справжній Гуссейн Гуслія.

У вежі, над помешканням Ходжі Насреддіна, була маленька кругла келія з чавунними ґратами у вікні. Ходжа Насреддін відчинив величезним ключем мідний позеленілий замок, відкрив окуті залізом двері. Стражники заштовхнули туди старого, кинувши йому тонкий оберемок соломи. Ходжа Насреддін, зачинивши двері, довго бурмотав потім над мідним замком, але настільки невиразно і швидко, що стражники не могли нічого розібрати, крім заклику, що часто повторювався, до Аллаха...

Своїм житлом Ходжа Насреддін був цілком задоволений. Емір прислав йому дванадцять ковдр, вісім подушок, безліч різного начиння, кошик з білими свіжими коржами, мед у глеку і багато інших страв зі свого столу. Ходжа Насреддін дуже втомився і згоднів, але перш ніж сісти за трапезу, він узяв шість ковдр, чотири подушки і поніс усе це вгору своєму полоненому.

Старий сидів у кутку на соломі і блискав із темряви очима, як розлючений кіт.

— Ну що ж, Гуссейне Гуслія, — мирно сказав Ходжа Насреддін. — Ми з тобою непогано влаштуємося в цій вежі: я нижче, а ти вище, як тобі і годиться по твоїх роках та мудрості. Скільки тут пилу! Я зараз підмету.

Ходжа Насреддін спустився, приніс глек з водою, віник, чисто вимів кам'яну підлогу, постелив ковдри, поклав подушки, потім ще раз спустився, приніс коржі, мед, халву, фісташки і на очах свого полоненого чесно розділив все навпіл.

— Ти не помреш з голоду, Гуссейне Гуслія, — говорив він. — Ми з тобою зуміємо роздобути їжу. Ось тобі кальян, а ось тут я поклав тютюн.

Влаштувавши все це в маленькій келії так, що вона набула ледь не кращого вигляду, ніж нижня, Ходжа Насреддін пішов, зачинивши двері на замок.

Гуссейн Гуслія залишився сам. Він зовсім розгубився. Старий довго думав, міркуючи, прикидаючи, але так і не зміг нічого зрозуміти в тому, що відбувалось. Ковдри були м'які, подушки зручні, і ні коржі, ні мед, ні тютюн не містили в собі отрути. Стомлений сьогоднішніми хвилюваннями, старий улігся спати, доручивши свою подальшу долю Аллахові.

У цей час винуватець усіх його нещасть Ходжа Насреддін сидів у нижній келії перед вікном, спостерігав повільний перехід сутінків у темряву і роздумував про своє дивне бурхливе життя, про кохану, яка тепер була тут, поряд, але нічого поки ще не знала. У вікно віяло свіжою прохолодою, спліталися над містом, як срібні нитки, дзвінки й сумні голоси муедзинів; на темне небо вийшли зірки, сяяли, горіли і мерехтіли чистим, холодним, далеким вогнем, і була там зірка Аш-Шуала, що означає серце, і три зірки Аль-Гафр, що означають покривало дівчини, і дві зірки Аш-Шаратан, що означають роги, і лише зловісної зірки Аль-Кальб, що означає жало смерті, не було там, у синій височині...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Слава живому, який не вмирає!

«Тисяча і одна ніч»

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Ходжа Насреддін здобув довіру і ласку еміра, став його найближчим радником у всіх справах. Ходжа Насреддін вирішував, емір підписував, а великий візир Бахтіяр тільки прикладав мідну різьблену печатку. «О великий Аллах, та що ж це діється у нашій державі! — подумки вигукував він, читаючи укази еміра про скасування податків, про безкоштовне користування дорогами і мостами, про зменшення базарного збору. — Адже так можна зовсім розорити казну! Цей новий мудрець — хай прогниють наскрізь його нутрощі! — зруйнував за один тиждень усе, над чим я трудився понад десять років!»

Якось Бахтіяр наважився доповісти про свої сумніви емірові. Повелитель відповів:

— Що знаєш ти, нікчемний, і що розумієш? Ми самі не менш за тебе сумуємо через ці укази; що спустошують нашу казну, але що можемо ми вдіяти, якщо так повелівають зірки! Утішся, Бахтіяре, це на короткий час, поки зірки не стануть у сприятливе поєднання. Поясни йому, Гуссейне Гуслія.

Ходжа Насреддін відвів великого візиря убік, посадовив на подушки і довго пояснював, чому додатковий податок на ковалів, мідників і зброярів слід негайно скасувати.

— Зірки Аль-Авва в сузір'ї Діви і Аль-Бальда в сузір'ї Стрізця протистоять зіркам Сад-Була в сузір'ї Водоля, — говорив Ходжа Насреддін. — Ти розумієш, о шановний і найясніший візирю, вони протистоять і далекі від поєднання.

— Ну і що ж, як вони протистоять? — заперечив Бахтіяр. — Вони і раніше протистояли, та це, однак, анітрохи не заважало нам справно стягувати податки.

— Але ж ти забув про зірку Ак-Дабаран у сузір'ї Вола! — вигукнув Ходжа Насреддін. — О візирю, подивися на небо, і ти переконаєшся!

— Навіщо мені дивитися на небо?! — відповів упертий візир. — Моя справа — стежити за збереженням і примноженням казни; я бачу, що з того дня, як ти з'явився в палаці, доходи казни зменшились і приплив податків скоротився. Наразі саме підійшов термін стягнення податків з міських ремісників; поясни мені, чому ми не можемо їх стягнути?

— Як чому?! — вигукнув Ходжа Насреддін. — Та я ж цілу годину тлумачу тобі про це! Невже ти дотепер не зрозумів, що на кожен із дванадцяти знаків зодіаку припадають два стояння місяця з однією третиною?!

— Але ж я мушу стягнути податки! — знову перервав візир. — Ти розумієш, податки!

— Зачекай, — зупинив його Ходжа Насреддін. — Я ще не роз'яснив тобі, що сузір'я Ас-Сурейя і вісім зірок Ан-Наїмі...

Тут Ходжа Насреддін удався в такі туманні й багатослівні пояснення, що в голові у великого візиря загуло і в очах потемніло. Він підвівся і вийшов, хитаючись. А Ходжа Насреддін обернувся до еміра:

— О повелителю! Старість хоча і вкрила сріблом його голову, та збагатила її лише зовні, не перетворивши на золото те, що знаходиться всередині голови. Він не зміг вмістити в себе мою мудрість. Він нічого не зрозумів, повелителю. О, якби в нього була хоча б тисячна частка того розуму, який має великий емір, що затьмарює навіть стародавніх мудреців!

Емір милостиво й самовдоволено посміхнувся. Усі ці дні Ходжа Насреддін дуже старанно прищеплював йому думку про його незрівнянну мудрість і у своєму намірі досяг повного успіху. І тепер, коли він доводив щось емірові, той слухав із глибокодумним виглядом і не заперечував, побоюючись виявити справжню глибину свого розуму.

Наступного дня Бахтіяр говорив у колі придворних:

— Новий мудрець, цей самий Гуссейн Гуслія, розорить нас усіх! Усі ми збагачуємося тільки під час стягнення податків, коли нам вдається зачерпнути з великої і повноводної річки, що тече до казни еміра. І ось прийшов нам час зачерпнути, та цей Гуссейн Гуслія заважає. Він посилається на розташування зірок, але коли і хто чув, щоб зірки, керовані Аллахом, розташовувалися б на шкоду знатним

і шляхетним людям, сприяючи водночас якимсь жалюгідним ремісникам, котрі, я певен, безсоромно прожирують зараз свій заробіток, замість того, щоб віддати його нам! Коли і хто чув про таке розташування зірок? Про це не сказано в жодній книзі, тому що така книга якби навіть і з'явилась, то була б негайно спалена, а людина, яка її склала, була б проклята і страчена, як найзатятіший богохульник, еретик і лиходій!

Придворні мовчали, ще не знаючи, на чий бік їм вигідніше стати — на бік Бахтіяра чи нового мудреця.

— Уже тепер приплив податків зменшується з кожним днем, — вів далі Бахтіяр. — І недалекий той час, коли зубожіє казна, і ми, наближені до еміра, розоримось, і замість парчевих халатів надінемо прості, грубі, і замість двадцяти дружин задовольнятимемося лише двома, і замість срібних блюд нам подадуть глиняні, і замість ніжного молодого баранця ми покладемо у плов жорстку яловичину, придатну лише для собак і ремісників! Ось що готує нам новий мудрець Гуссейн Гуслія, і той, хто цього не бачить, той сліпий, і горе йому!

Так він говорив, прагнучи підбурити придворних проти нового мудреця.

Марні були його зусилля.

Гуссейн Гуслія дедалі більше підносився в очах еміра.

Особливо ж відзначився він у «День вихвалання». За стародавнім звичаєм, усі візирі, вельможі, мудреці і поети щомісяця змагалися перед еміром у якнайкращому його вихвалінні. Переможцеві видавалася нагорода.

Усі висловили свої похвали, але емір залишився незадоволений.

— Те саме ви говорили нам і минулого разу, — сказав він. — І ми вважаємо, що ви не досить ревні у славослів'ї. Ви не бажаєте утруднювати свій розум, але ми примусимо вас потрудитися сьогодні. Ми будемо вас запитувати, а ви мусите відповідати, поєднуючи у своїх відповідях вихвалання з правдоподібністю.

Емір запитав:

— Якщо ми, великий емір бухарський, згідно з вашим твердженням, могутній і непереможний, то чому государі суміжних мусульманських країн дотепер не прислали до нас своїх послів із багатими дарунками і з виявленнями своєї повної покірності нашій непоборній владі? Ми чекаємо ваших відповідей на це запитання.

Придворні зовсім розгубились. Вони бурмотіли щось невиразне, всіляко намагаючись ухилитися від прямої відповіді. Один тільки

Ходжа Насреддін зберігав упевнений спокій. Коли черга дійшла до нього, він сказав:

— Хай удостояться мої жалюгідні слова уваги великого еміра. На запитання нашого владики відповісти легко. Усі інші государі, які правлять у сусідніх країнах, відчувають постійний страх і трепет перед всемогутністю нашого владики. І міркують вони так: «Якщо надішлемо ми великому, славному і могутньому емірові бухарському багаті дарунки, то він подумає, що земля наша дуже багата, і, спокусившись, прийде зі своїм військом і забере нашу землю. Якщо ж, навпаки, ми надішлемо йому дарунки бідніші, то він образиться і також пошле на нас своє військо. Він, емір бухарський, великий, славний і могутній, і краще за все не нагадувати йому про наше існування». От як міркують інші государі, і причину того, що вони не надсилають до Бухари послів із багатими дарунками, слід шукати в їхньому невпинному трепеті перед всемогутністю нашого владики.

— От! — скрикнув емір, який вельми захопився відповіддю Ходжі Насреддіна. — От як треба відповідати на запитання еміра! Ви чули?! Учїться, о бовдури, подібні до чурбаків! Справді Гуссейн Гуслія перевершує вас усіх своєю мудрістю вдесятеро! Оголошуємо йому своє благовоління.

Наразі палацовий кухар підбіг до Ходжі Насреддіна і напихав йому повний рот халви та льодяників. Щоки Ходжі Насреддіна роздулися, він задихався, густа солодка слина текла по його підборіддю.

Емір поставив ще кілька таких само підступних запитань. Відповіді Ходжі Насреддіна були кожного разу найкращими.

— У чому полягає найперший обов'язок придворного? — запитав емір.

Ходжа Насреддін відповів йому так:

— О великий і блискучий повелителю! Найперший обов'язок придворного полягає в щоденному тренуванні спинного хребта, аби останній набув необхідної гнучкості, без якої придворний не може належним чином виявити свою відданість і благоговіння. Спинний хребет придворного має згинатись, а також звиватися в усіх напрямках, на відміну від скостенілого хребта якогось там простолюдина, який навіть і вклонитися як слід не вміє.

— Саме так! — закричав у захопленні емір. — Саме так, у щоденному тренуванні спинного хребта! Удруге оголошуємо наше благовоління мудрецю Гуссейнові Гуслія!

Ходжі Насреддіну вдруге напихали рот халвою і льодяниками.

Цього дня багато хто з придворних перейшов від Бахтіяра на бік Ходжі Насреддіна.

Увечері Бахтіяр покликав до себе Арсланбека. Новий мудрець однаково загрожував їм обом, і заради того, щоб його знищити, вони забули на деякий час старовинну ворожнечу.

— Добре б підсипати йому чогось у плов, — сказав Арсланбек, який був майстер на такі справи.

— А потім емір зітне нам голови! — заперечив Бахтіяр. — Ні, шановний Арсланбеку, діяти треба інакше. Ми маємо всіляко вихваляти й звеличувати мудрість Гуссейна Гуслія і домогтися того, щоб у серце еміра закрався сумнів, чи не перевершує в очах придворних мудрість Гуссейна Гуслія його власну, емірову мудрість. А ми невпинно вихвалитимемо і звеличуватимемо Гуссейна Гуслія, і настає день, коли емір відчує ревності. І цей день для Гуссейна Гуслія буде останнім у його піднесенні і першим у його падінні!

Але доля дбайливо оберігала Ходжу Насреддіна, і навіть похибки його обертала йому на користь.

Коли Бахтіяр і Арсланбек, щоденно й непомірно вихваляючи нового мудреця, майже досягли поєднаними зусиллями своєї мети і емір, поки що таємно, але вже почав ревнувати, трапилося так, що Ходжа Насреддін схибив.

Вони гуляли з еміром в саду, вдихаючи аромат квітів і насолоджуючись співом птахів. Емір був мовчазний. У цьому мовчанні Ходжа Насреддін відчував приховану неприязнь, але причини збагнути не міг.

— А як твій полонений, той самий старий? — запитав емір. — Чи дізнався ти, Гуссейне Гуслія, його справжнє ім'я і наміри, з якими він прибув до Бухари?

Ходжа Насреддін думав у цей час про Гюльджан і відповів неуважно:

— Хай пробачить великий повелитель нікчемного раба свого. Я не зміг добитися від цього старого жодного слова. Він мовчить як риба.

— Але ти пробував застосувати до нього тортури?

— О великий повелителю, ще б пак! Позавчора я виламував йому суглоби, а вчора цілий день залізними кліщами розхитував йому зуби.

— Це хороші тортури, розхитувати зуби, — сказав емір. — Дивно, що він мовчить. Може, прислати тобі на допомогу майстерного й досвідченого ката?

— О ні, хай великий повелитель не утрудняє себе турботами! Завтра я застосую нові тортури: я протикатиму язик і ясна цього старого розжареним шилом.

— Стривай, стривай! — вигукнув емір, і обличчя його просяяло. — Але як він тоді зможе назвати своє ім'я, якщо ти простромиш йому розжареним шилом язик? Ти не подумав про це, Гуссейне Гуслія, і не передбачив, але ми, великий емір, подумали, передбачили і запобігли твоїй помилці, з чого видно, що ти, хоча й незрівнянний мудрець, але наша мудрість набагато переверщує твою, у чому ти зараз переконався.

Радісний, сяючий емір повелів негайно скликати придворних, а коли вони зібрались, оголосив їм, що сьогодні перевершив своєю мудрістю Гуссейна Гуслія, запобігши помилці, яку мудрець ледве не скоїв.

Придворний літописець ретельно записав кожне слово еміра, щоб прославити мудрість його в наступних століттях.

Від цього дня ревності полишили серце еміра.

Так, завдяки випадковій помилці, Ходжа Насреддін зруйнував підступні задуми своїх ворогів.

Але бували у нього, і дедалі частіше, нічні самотні години нестерпної нудьги. Повня стояла високо над Бухарою, слабким сяйвом світилися кахельні шапки незліченних мінаретів, а могутні кам'яні підніжжя тонули в голубому димі. Линув вітерець, прохолодний над кривлями і задушливий унизу, де земля і стіни, розжарившись вдень, не остигали за ніч. Усе навколо спало — палац, мечеті, будинки, тільки сова порушувала пронизливими криками гарячу дрімоту священного міста. Ходжа Насреддін сидів біля відчиненого вікна. Серцем він знав, що Гюльджан не спить, думає про нього, і, можливо, обоє вони дивляться наразі на той самий мінарет, але один одного не бачать, розділені стінами, ґратами, вартою, евуном і старими жінками. Ходжа Насреддін зумів відімкнути браму палацу, але гарем, як і раніше, залишався замкненим наглухо, тільки слухна нагода могла відчинити його перед Ходжею Насреддіном. Він невтомно шукав цієї нагоди. Марно! Він навіть не зміг і досі послати Гюльджан звісточку про себе.

Він сидів біля вікна, цілував вітер і говорив йому: «Ну, хіба тобі важко це зробити! Залети на хвилинку в її вікно, торкнися її губ. Передай Гюльджан мій цілунок і мій шепіт, скажи, що я не забув її, що я врятую її!» Вітер летів собі далі, Ходжа Насреддін знову залишався сам на сам зі своєю тугою.

Настав день, а з ним — звичайні клопоти й турботи. Знову довелося йти у великий зал і там чекати виходу еміра, слухати влесливі слова придворних, розгадувати хитрі підступи Бахтіяра, ловити його погляди, сповнені прихованої отрути. Потім треба було падати ниць перед еміром, вихваляти його, потім довгі години сидіти з ним удвох, дивитися, приховуючи огиду, на його одутле, пом'яте обличчя, уважно слухати його дурне базікання, пояснювати йому розташування зірок. Усе це до того набридло й остогидло Ходжі Насреддіну, що він навіть перестав придумувати для еміра нові докази і все поспіль — головний біль еміра, нестачу води на полях, підвищення цін на пшеницю — усе пояснював тими самими словами, посилаючись на ті самі зірки.

— Зірки Сад-ад-Забіх, — говорив він нудним голосом, — протисфоять сузір'ю Водоля, тоді як планета Меркурій стала ліворуч від сузір'я Скорпіона. Цим і пояснюється сьогодні безсоння повелителя.

— Зірки Сад-ад-Забіх протистоять планеті Меркурій, тоді як... Це треба запам'ятати. Повтори, Гуссейне Гуслія.

Пам'яті у великого еміра не було ніякої. Наступного дня розмова починалася знову:

— Падіж худоби в гірських місцевостях пояснюється тим, великий еміре, що зірки Сад-ад-Забіх стали в поєднання з сузір'ям Водоля, тоді як планета Меркурій протистоїть сузір'ю Скорпіона.

— Значить, зірки Сад-ад-Забіх, — говорив емір. — Це треба запам'ятати.

«Всемогутній Аллах, до чого ж він дурний! — з тугою думав Ходжа Насреддін. — Він ще дурніший за каліфа багдадського! До чого він мені набрид, і чи швидко я вирвуся звідси!»

А емір починав знову:

— У нашій державі, Гуссейне Гуслія, панують зараз повний мир і заспокоєння. І навіть нічого не чути про цього нечестивця, про Ходжу Насреддіна. Куди б він міг податись і чому мовчить? Поясни нам, Гуссейне Гуслія.

— О всемогутній владико, зосередження Всесвіту! Зірки Сад-ад-Забіх, — починав нудним і тягучим голосом Ходжа Насреддін і знову повторював усе сказане вже багато разів. — А крім того, великий еміре, цей нечестивець Ходжа Насреддін бував у Багдаді і, певна річ, чув про мою мудрість. Коли йому стало відомо, що я приїхав до Бухари, то він зачаївся, поійнятий страхом і трепетом, бо він знає, що мені зовсім не важко його зловити.

— Зловити! Це було б дуже добре! Але яким чином думаєш ти зловити його?

— Я для цього почекаю сприятливого поєднання зірок Сад-ад-Забіх з планетою Юпітер.

— З планетою Юпітер, — повторював емір. — Це треба запам'ятати. Чи знаєш ти, Гуссейне Гуслія, яка мудра думка осяяла нас сьогодні вночі? Ми подумали, що Бахтіяра треба зняти з його посади, а великим візирем призначити тебе.

І доводилось падати ниць перед еміром, вихваляти його і дякувати йому, а потім пояснювати, що тепер не можна змінювати візирів, бо зірки Сад-ад-Забіх не сприяють цьому. «Мерщій, мерщій вирватися звідси!» — вигукував подумки Ходжа Насреддін.

Так, чекаючи слушної нагоди, Ходжа Насреддін нидів у палаці. Його вабили до себе базар, натовп, чайхана, димна харчевня; він віддав би всі емірські страви за миску цибулевої, пекучої від перцю юшки з баранячих ніг, за жили і хрящі в базарному дешевому плові. Він обміняв би свій парчевий халат на будь-яке рване дрантя, аби замість славослів'я і вихвалянь почути просту, природну мову і гучний щиросердий сміх.

Але доля продовжувала випробовувати Ходжу Насреддіна, бо йому ніяк не випадало слушної нагоди. Тим часом емір дедалі частіше запитував його, коли ж нарешті зірки дозволять йому підняти царствою рукою покривало нової наложниці.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Одного разу емір у непризначений час покликав до себе багдадського мудреця. Було дуже рано, весь палац спав, чувся плескіт палацових фонтанів, воркували горлички, шелестіли крилами. «Навіщо я знадобився йому?» — дивувався Ходжа Насреддін, підіймаючись яшмовими сходами в опочивальню еміра.

Назустріч йому нечутно, наче тінь, з опочивальні вислизнув Бахтіяр. Вони на ходу обмінялися вітаннями. Ходжа Насреддін насторожився, передчуваючи якусь капость.

В опочивальні він застав головного євнуха. Його Велика Цнотливість, жалісно стогнучи, лежав ниць перед ложем еміра, а поряд на килимі валялися уламки оздобленої золотом пальмової тростини.

Важкі оксамитові завіси відгороджували опочивальню від свіжого вранішнього вітру, від сонячного проміння й пташиного щебету.

Її осявало тьмяне полум'я світильника, який хоча і був зроблений із чистого золота, але чадив і смердів нітрохи не менше від звичайного, глиняного. У кутку диміла різблена курильниця, виділяючи пряні й солодкі пахощі, що не могли, однак, забити чадний запах баранячого сала. Повітря в опочивальні було таке густе, що у Ходжі Насреддіна залоскотало в носі й задряпало в горлі.

Емір сидів, висунувши з-під шовкової ковдри волохаті ноги; Ходжа Насреддін помітив, що п'яти у повелителя були темно-жовті, немовби він коптив їх час від часу над своєю індійською курильницею.

— Гуссейне Гуслія, ми перебуваємо в дуже поганому настрої, — мовив емір. — У цьому винен наш головний євнух, якого ти бачиш перед собою.

— О великий повелителю! — скрикнув Ходжа Насреддін, холодіючи. — Невже він наважився?

— Та ні! — Емір, зморщившись, махнув рукою. — Ну як він може наважитись, якщо ми з властивою нам мудрістю все передбачили, перш ніж призначити його головним євнухом, про все поклопотались. Зовсім інша справа. Ми дізналися сьогодні, що цей негідник, наш головний євнух, забувши про велику ласку, якої ми його удостоїли, призначивши на одну з найвищих посад у державі, став злочинно нехтувати своїми обов'язками. Skorиставшись тим, що ми останнім часом не відвідуємо наших наложниць, він наважився на три дні покинути гарем, щоб вдатися до згубного пороку — куріння гашишу. І в гаремі порушився порядок і спокій, а наші наложниці, позбавлені нагляду, побилися між собою, повидирали одна в одної волосся і подряпали обличчя, чим завдали нам, великому емірові, чималих збитків, бо жінка з подряпаним обличчям або рідким волоссям не може вважатися досконалою, як на наші очі. Крім того, трапилася ще одна подія, яка завдала нам великого смутку: наша нова наложниця занедужала і ось уже третій день не приймає їжі.

Ходжа Насреддін стрепенувся. Емір рухом руки зупинив його:

— Стривай, ми ще не все сказали. Вона занедужала і може розстатися з життям. Якби ми увійшли до неї хоча б один раз, то її хвороба і навіть смерть не так вже сильно засмутили б наше серце, але наразі, ти сам розумієш, Гуссейне Гуслія, ми вельми й вельми засмучені. Ось чому ми вирішили, — вів далі емір, підносячи голос, — щоб надалі не зазнавати засмучення і прикроців, усунути цього негідника і розпусника з його посади, позбавити всіх наших милостей

і дати йому двісті батогів. Тобі ж, о Гуссейне Гуслія, ми, навпаки, вирішили надати свою велику милість і призначити тебе на посаду, що звільнилась, тобто головним євнухом нашого гарему!

У Ходжі Насреддіна підкосилися ноги, зупинилося дихання, похолоділо всередині.

Емір, звівши брови, грізно запитав:

— Ти, здається, маєш намір заперечувати нам, Гуссейне Гуслія? Можливо, ти віддаєш перевагу марній швидкоплинній насолоді перед великим щастям служити нашій царственій особі? Відповідай, якщо так!

Ходжа Насреддін уже оволодів собою. Він уклонився емірові:

— Хай береже Аллах нашого великого повелителя. Милість еміра до мене, нікчемного, справді безмежна. Великий владика має дивовижну властивість відгадувати найпотаємніші бажання своїх наближених, що дає йому змогу повсякчасно обдаровувати їх своєю ласкою. Скільки разів мріяв я, нікчемний, посісти місце цієї зледацілої й дурної людини, що лежить тепер на килимі і стогне тонким голосом, зазнавши справедливого покарання тростиною; скільки разів я мріяв, але не наважувався сказати про своє бажання емірові. Але сам великий повелитель...

— Так у чому ж річ? — доброзичливо й радісно перебив його емір. — Наразі ми покличемо лікаря, він візьме свої ножі, і ти підеш з ним кудись у відлюдне місце, а ми тим часом накажемо Бахтіярові написати указ про призначення тебе головним євнухом. Гей! — гукнув емір і плеснув у долоні.

— Хай прихилить повелитель свій слух до жалюгідних слів моїх, — поквалом мовив Ходжа Насреддін, із побоюванням кидаючи оком на двері. — З великою радістю й готовністю я негайно пішов би з лікарем у відлюдне місце, але мене зупиняє лише піклування про благоденство повелителя. Адже мені після цього доведеться довго лежати в ліжку, а нова наложниця повелителя за цей час може померти і серце еміра огорне чорний туман смутку, навіть думка про це мені нестерпна. Тому я і гадаю, що треба спочатку вигнати недугу з тіла наложниці, а вже потім я піду до лікаря, щоб підготувати себе до посади головного євнуха.

— Гм, — сказав емір і з великим сумнівом подивився на Ходжу Насреддіна.

— О повелителю! Адже вона вже три дні не приймає їжі.

Гм!.. — повторив емір і звернувся до євнуха, що лежав перед ним. — Ти, нікчемне породження павука, відповідай нам, чи сильно

...Тобі ж, о Гуссейне Гуслія, ми, навпаки, вирішили надати свою велику милість і призначити тебе на посаду, що звільнилась, тобто головним євнухом нашого гарему!..

занедужала наша нова наложниця, чи справді нам варто турбуватися за її життя.

Ходжа Насреддін відчував, як повзуть по його спині цівки холодного поту. Страшенно стривожений, він очікував відповіді.

Євнух сказав:

— О великий владико, вона стала худюю й блідою, як молодий місяць, обличчя її немов воскове, і пальці холодні. Старі жінки кажуть, що це вельми несприятливі ознаки...

Емір занурився в роздуми. Ходжа Насреддін відхилився у тінь і подякував димній напівтемряві, що панувала в опочивальні і приховувала блідість його обличчя.

— Так! — сказав емір. — Якщо це правда, то вона, мабуть, дійсно помере, чим вельми засмутить нас. Головне те, що ми жодного разу ще до неї не входили. Та чи впевнений ти, Гуссейне Гуслія, що зможеш її вилікувати?

— Великому повелителюві достеменно відомо, що від Бухари до Багдада немає лікаря, кращого за мене.

— Иди, Гуссейне Гуслія, і приготуй їй ліки.

— Великий владико, мені треба спочатку визначити її хворобу. А для цього я маю оглянути її.

— Оглянути? — емір посміхнувся. — Коли ти будеш головним євнухом, Гуссейне Гуслія, тоді встигнеш надивитись.

— О повелителю! — Ходжа Насреддін схилився до землі. — Я мушу...

— Нікчемний рабе! — закричав емір. — Чи відомо тобі, що ніхто зі смертних не має права під загрозою жахливої страти бачити обличчя наших наложниць! Чи відомо тобі це?

— Відомо, о повелителю! — відповів Ходжа Насреддін. — Але я не кажу про обличчя. Я ніколи б не наважився подивитися на її обличчя. Мені достатньо побачити її руку, бо такий вправний лікар, як я, може визначити будь-яку хворобу за кольором нігтів.

— Руку? — перепитав емір. — Що ж ти відразу не сказав, Гуссейне Гуслія, і змусив нас даремно гніватись? Руку — це, звісно, можна. Ми самі пройдемо з тобою до гарему; вважаємо, що споглядання жіночої руки не зашкодить нам.

— Споглядання руки не може зашкодити великому повелителюві, — відповів Ходжа Насреддін, зметикувавши, що побачитися з Гюльджан сам на сам йому все одно не вдасться, і якщо вже без свідка не обійтись, то краще хай цим свідком буде сам емір, аби згодом у серце його не закралися якісь підозри.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Нарешті після стількох днів безплідного очікування двері гарему розчинилися перед Ходжею Насреддіном.

Стражники відступили, схилившись. Ходжа Насреддін піднявся слідом за еміром кам'яними сходами, ступив у хвіртку, побачив прекрасний сад: кущі троянд, левкої, гіацинти, водограї, басейни з білого та чорного мармуру, над якими стояла легка пара. На квітах, на траві, на листі блищала й тремтіла ранішня роса.

Блідість і рум'янець шохвилини змінювалися на обличчі Ходжі Насреддіна. Євнух розчинив горіхові різьблені двері. Із темної глибини пахнуло густим настоем амбри, мускусу та трояндової олії. Це і був гарем, сумне житло прекрасних полонянок еміра.

Ходжа Насреддін старанно примічав усі кути, переходи і повороти, щоб потім у вирішальний момент не заплутатись, не погубити себе і Гюльджан. «Праворуч, — твердив він, — тепер ліворуч. Тут сходи. Тут чергує стара жінка. Тепер знову ліворуч...»

Переходи скупо освітлювалися голубим, зеленим і рожевим світлом, що пробивалося крізь китайське різнокольорове скло. Євнух зупинився перед низенькими дверима:

— Вона тут, повелителю.

Ходжа Насреддін слідом за еміром переступив заповітний поріг. Це була маленька кімната, вистелена й обвішана килимами. У нішах стояли перламутрові шкатулки з браслетами, сережками, намистами, на стіні висіло велике срібне дзеркало. Бідолашній Гюльджан ніколи й не снилися такі розкоші! Ходжа Насреддін затремтів, побачивши її маленькі, розшиті перлами туфлі. Вона вже встигла стоптати задники! Скільки сили знадобилося йому, щоб приховати своє хвилювання!

Євнух указав рукою на шовкову завіску в кутку. Там лежала Гюльджан. «Вона спить», — сказав він пошепки.

Ходжу Насреддіна проймав дрібний дрож. Його кохана була поряд. «Кріпись, мужайся!» — говорив він собі.

Але як тільки він наблизився до завіски, почув зітхання сплячої Гюльджан, побачив легке колисання шовку в узголів'ї — немовби залізними пальцями стиснули йому горло, сльози виступили у нього на очах і дух перехопило.

— Чому ти зволікаєш, Гуссейне Гуслія? — запитав емір.

— О повелителю, я прислухаюся до її дихання. Я прагну вловити крізь цю завіску биття серця твоєї наложниці. Як її звати?

— Її звати Гюльджан, — відповів емір.

— Гюльджан, — гукнув до дівчини Ходжа Насреддін.

Завіска, що мірно колисалася в узголів'ї, повисла нерухомо. Гюльджан прокинулася і завмерла, не знаючи ще, уві сні чи наяву почувся цей дорогий, близький голос.

— Гюльджан! — повторив Ходжа Насреддін. Вона слабо скрикнула. Ходжа Насреддін швидко сказав: — Моє ім'я — Гуссейн Гуслія. Я — новий мудрець, зіздар і лікар, що прибув із Багдада на службу до еміра. Ти розумієш, Гюльджан, я новий мудрець, зіздар і лікар на ім'я Гуссейн Гуслія.

Обернувшись до еміра, Ходжа Насреддін додав:

— Вона чомусь злякалась, почувши мій голос. Мабуть, цей євнух погано поводився з нею у відсутність повелителя.

Емір суворо подивився на євнуха. Той затрусився і зігнувся до землі, не сміючи сказати жодного слова на своє виправдання.

— Гюльджан, тобі загрожує небезпека, — сказав Ходжа Насреддін. — Та я врятую тебе, і ти повинна вірити мені, бо моє мистецтво долає все.

Він замовк, чекаючи відповіді. Невже Гюльджан не зрозуміла, не здогадалась? Але ось почувся її голос:

— Я чую тебе, Гуссейне Гуслія, мудрець із Багдада, я знаю тебе і вірю тобі, про що й кажу тут у присутності повелителя, ноги якого я бачу крізь щілинку в моїй завісці.

Пам'ятаючи, що перед лицем еміра необхідно зберігати вчений і поважний вигляд, Ходжа Насреддін суворо сказав:

— Дай мені руку, щоб я за кольором нігтів міг визначити твою хворобу.

Шовк сколихнувся, розсунувся. Ходжа Насреддін обережно взяв тонку руку Гюльджан. Свої почуття він міг виразити тільки потиском. Гюльджан слабо відповіла йому. Він повернув її руку долонею вгору, розглядав уважно і довго. «Як вона схудла!» — думав він із болем у серці. Емір нахилився через його плече, засопів над самим вухом. Ходжа Насреддін показав йому ніготь мізинця Гюльджан і стурбовано похитав головою. Хоча ніготь на мізинці нічим не відрізнявся від решти нігтів, проте емір угледів у ньому щось особливе, стулив губи і відповів Ходжі Насреддіну багатозначним, розуміючим поглядом.

— Що в тебе болить? — запитав Ходжа Насреддін.

— Серце, — відповіла вона одним зітханням. — У мене болить серце від горя й туги.

— У чому причина твого горя?

— Я розлучена з тим, кого кохаю.

Ходжа Насреддін прошепотів емірові:

— Вона захворіла тому, що розлучена з повелителем.

Обличчя еміра осяяла радість. Він засопів ще дужче.

— Мене розлучили з моїм коханим! — говорила Гюльджан. —
І от тепер я відчуваю, що мій коханий тут, поряд, але не можу ні обійняти, ні поцілувати його. О, чи настане день, коли він обійме мене і наблизить до себе!..

— Всемогутній Аллах! — вигукнув Ходжа Насреддін, прикидаючись здивованим. — Яку сильну пристрась викликав у неї повелитель за такий короткий час!

Емір був у нестямі від захоплення. Він навіть не міг спокійно стояти на місці, почав тупцювати і по-дурному посміюватися в кулак.

— Гюльджан! — сказав Ходжа Насреддін. — Заспокойся. Той, кого ти кохаєш, чує тебе.

— Так, так! — не витримав емір. — Він чує, Гюльджан! Твій коханий чує тебе!

За завіскою пролунав тихий сміх, подібний до дзюрчання води. Ходжа Насреддін продовжував:

— Тобі загрожує небезпека, Гюльджан, але не бійся. Я, знаменитий мудрець, звіздар і лікар Гуссейн Гуслія, врятую тебе!

— Він урятує! — захоплено вторив емір. — Він обов'язково врятує!

— Ти чуєш, що говорить повелитель, — закінчив Ходжа Насреддін. — Ти повинна вірити мені, я врятую тебе від небезпеки. День твоєї радості близький. Повелитель не може наразі ввійти до тебе, бо я попередив його, що зірки забороняють йому торкатися покривала жінки. Але зірки вже змінюють своє розташування, ти розумієш, Гюльджан! Скоро вони стануть у сприятливе поєднання, і ти обіймеш коханого. День, у який я надішлю тобі ліки, передуватиме твоєї радості. Ти розумієш, Гюльджан?! Отримавши ліки, ти повинна бути готовою!

— Спасибі, спасибі тобі, Гуссейне Гуслія! — відповіла вона, сміючись і плачучи з радощів. — Спасибі тобі, незрівнянний і мудрий цілителю хвороб. Мій коханий поряд, я відчуваю, як разом б'ються наші серця!

Емір і Ходжа Насреддін вийшли.

Біля хвіртки їх наздогнав головний євнух.

— О повелителю! — закричав він, падаючи навколішки. — Воіс-

тину такого вправного лікаря ще не бачив світ. Три дні вона лежала перухомо, а наразі раптом залишила своє ложе, сміється, танцює і навіть удостоїла мене ляпаса, коли я наблизився до неї.

«Пізнаю, — подумав Ходжа Насреддін. — Вона завжди мала важку руку, моя Гюльджан!»

За вранішньою трапезою емір обсипав усіх придворних милостями. Ходжі Насреддіну він подарував два гаманці: великий, наповнений сріблом, і трохи менший — із золотом.

— Яку, однак, пристрасть викликали ми в неї! — говорив він, сміючись. — Скажи правду, Гуссейне Гуслія, тобі нечасто доводилось бачити таку пристрасть? А як тремтів її голос, як вона сміялась і плакала! Ще й не те побачиш ти, Гуссейне Гуслія, коли обіймеш посаду головного євнуха!

Шепіт пішов рядами схилених придворних. Обличчям Бахтіяра ковзнула злорадна усмішка. Тільки тепер Ходжа Насреддін зрозумів, хто підказав емірові цю думку — призначити його головним євнухом.

— Вона вже одужала, — вів далі емір, — і наразі немає жодних причин зволікати з твоїм призначенням. Тепер ми з тобою, Гуссейне Гуслія, вип'ємо чаю, а потім ти можеш усамітнитися разом із лікарем. Гей, ти! — звернувся він до лікаря. — Сходи за своїми пожами. Бахтіяре, подай мені указ.

Ходжа Насреддін подавився гарячим чаєм і закашлявся. Бахтіяр з готовим указом в руках вийшов наперед, тремтячи від мстивої насолоди. Емірові подали перо, він розписався і повернув указ Бахтіярові, який покwapом приклав до нього мідну різьблену печать.

Усе це скоїлося за одну хвилину.

— Здається, у тебе відібрало мову від такого великого щастя, о шановний мудрецю Гуссейне Гуслія! — з переможною усмішкою сказав Бахтіяр. — Але придворний звичай вимагає, щоб ти подякував емірові.

Ходжа Насреддін став навколішки перед еміром.

— Нарешті здійснилася моя мрія! — говорив він. — І як мені прикро, що доведеться затриматись, щоб приготувати ліки для наложниці еміра і закріпити її зцілення, без чого хвороба знову повернеться в її тіло.

— Хіба готування ліків займає так багато часу? — стривожено запитав Бахтіяр. — Ліки можна приготувати за півгодини.

— Саме так, — підтвердив емір. — Півгодини, цього цілком достатньо.

— О повелителю, все залежить від зірок Сад-ад-Забіх, — відповів Ходжа Насреддін, вдаючись до останнього й найсильнішого засобу. — Залежно від їх поєднання мені знадобиться від двох до п'яти днів.

— П'ять днів! — вигукнув Бахтіяр. — О найшановніший Гуссейне Гуслія, я ніколи ще не чув, щоб на приготування ліків було потрібно п'ять днів!

Ходжа Насреддін звернувся до еміра:

— Може, найясніший володар забажає доручити подальше лікування нової наложниці не мені, а великому візиреві Бахтіяру? Хай він спробує вилікувати її, але тоді я не ручаюся за її життя.

— Що ти, що ти, Гуссейне Гуслія! — злякався емір. — Бахтіяр зовсім не знається на хворобах, та і взагалі розумом не дійшов, про що ми з тобою вже говорили, коли я пропонував тобі обійняти посаду великого візиря.

По всьому тілу великого візиря пройшла повільна судома; він кинув на Ходжу Насреддіна злобний погляд.

— Іди і приготуй ліки, — закінчив емір. — Але п'ять днів — це надто довго, Гуссейне Гуслія. Може, ти зумієш впоратися швидше, бо нам не терпиться побачити тебе головним євнухом.

— Великий владико, мені й самому не терпиться! — вигукнув Ходжа Насреддін. — Я намагатимусь впоратися швидше.

Задкуючи й низько вклоняючись, він пішов собі геть. Бахтіяр супроводив його поглядом, у якому відчувався явний жаль, що ворог і суперник іде, не втративши нічого проти колишньої ваги.

«О змія, о підступна гієна! — думав Ходжа Насреддін, скрегогучи зубами від люті. — Але ти спізнився, Бахтіяре, тепер ти нічого не встигнеш мені зробити, бо я знаю те, що хотів узнати: усі входи, переходи й виходи в гаремі еміра! О моя безцінна Гюльджан, ти ухитрилася захворіти саме вчасно і своєю хворобою врятувала Ходжу Насреддіна від ножів палацового лікаря. Утім, по правді кажучи, ти дбала й про себе!»

Він пішов до своєї вежі. Біля її підніжжя у затінку сиділи стражники і грали в кістки, один із них, котрий уцент програвся, скидав уже чоботи, щоб поставити їх на кін. Було дуже спекотно, але у вежі, за товстими мурами, панувала вогка прохолода. Підіймаючись вузькими кам'яними сходами, Ходжа Насреддін пройшов повз свої двері просто до верхньої кімнати, де утримувався багдадський мудрець.

Старий за час свого полону надзвичайно обріс, вигляд його став

диким, очі блищали з-під навислих брів. Він зустрів Ходжу Насреддіна прокляттями:

— Чи довго ти триматимеш мене замкненим, о сину гріха, хай звалиться камінь на твою голову і вийде в підощву! О мерзенний шахраю і ошуканцю, що привласнив собі моє ім'я, мій халат, мою чалму і мій пояс, хай прогризуть тебе живцем могильні черв'яки, хай поточать вони твій шлунок і твою печінку!

Ходжа Насреддін звик і не ображався:

— Шановний Гуссейне Гуслія, на сьогодні я придумав для тебе нові тортури, а саме: здавлення твоєї голови за допомогою мотуз'яної петлі й палиці. Унизу сидять стражники, ти мусиш кричати так, щоб вони чули.

Старий підійшов до заграбованого вікна і почав кричати нудним голосом:

— О всесильний Аллах! О, муки мої нестерпні! О, не здавлюй мені голову за допомогою мотуз'яної петлі й палиці! О, краще смерть, ніж такі муки!

— Зачекай, шановний Гуссейне Гуслія, — зупинив його Ходжа Насреддін. — Ти кричиш ліниво і без жодного старання, а стражники, май на увазі, надзвичайно досвідчені в таких справах. Якщо вони відчують у твоєму лементі удаваність і донесуть Арсланбеку, ти потрапиш до рук справжнього ката. Тож краще постарайся тепер. Зараз я покажу тобі, як треба кричати.

Ходжа Насреддін підійшов до вікна, набрав повні груди повітря і раптом залементував так, що старий, затуливши вуха, сіпнувся вбік.

— О нащадку нечестивих! — вигукнув він. — Та де ж мені взяти таку глотку, щоб крики мої було чути на другому кінці міста!

— Це для тебе єдиний спосіб не потрапити до рук ката, — заперечив Ходжа Насреддін.

Старому довелося піднатужитись. Він кричав і волав так жалісно, що стражники біля підніжжя вежі перервали на якийсь час гру і захоплено слухали.

Після цього старий довго не міг відкашлятись і відсапатись.

— Ох! — говорив він. — Хіба можна задавати таку роботу моїй старій гортані! Ну, чи задоволений ти сьогодні моїми зойками, мерзенний голодранцю, хай відвідає тебе Азраїл¹?

— Цілком задоволений, — відповів Ходжа Насреддін. — І на-

---

¹ А з р а ї л — у мусульман ангел смерті.

разі, наймудріший Гуссейне Гуслія, ти отримаєш нагороду за свої дбання.

Він витягнув гаманці, подаровані еміром, висипав гроші на тацю і розділив на дві рівні частини.

Старий не переставав лаятись і проклинати.

— За що ти мене лаєш? — спокійно сказав Ходжа Насреддін. — Хіба я згальбив чимось ім'я Гуссейна Гуслія? Чи принизив його ученість?! Ось гроші, бачиш? Емір дав їх Гуссейнові Гуслія, знаменитому звіздарю й лікарю, за те, що вінвилікував дівчину з гарему.

— Тивилікував дівчину? — старий задихнувся. — Але що ти тямиш у хворобах, ти, неуку, шахраю і голодранцю!

— Я зовсім не знаюся на хворобах, зате знаюся на дівчатах, — відповів Ходжа Насреддін. — І тому буде справедливо розділити дарунок еміра навпіл — тобі за те, на чому ти знаєшся, а мені за те, на чому я знаюсь. Крім того, мушу сказати тобі, Гуссейне Гуслія, що я лікував її не абияк, а дослідивши наперед розташування зірок. Учора вночі я побачив, що зірки Сад-ад-Сууд збіглися з зірками Сад-аль-Ахбія, тоді як сузір'я Скорпіона повернулося до сузір'я Козерога.

— Що? — заволав старий і в гніві й обуренні став бігати по кімнаті. — О неуку, гідний лише поганяти ішаків. Ти не знаєш навіть того, що зірки Сад-ад-Сууд не можуть співпасти з зірками Сад-аль-Ахбія, бо й ті й інші знаходяться в одному сузір'ї! І як ти міг побачити в цю пору року сузір'я Скорпіона? Я сам всю ніч дивився на небо, там співпадали зірки Сад-Була і Ас-Симак, тоді як Аль-Джахба опускалась, ти чуєш, неуку! Ніякого Скорпіона там немає наразі! Ти переплутав, о погоничу ішаків, який узявся не за свою справу, ти прийняв за Скорпіона зірки Аль-Хака, які протистоять тепер зіркам Аль-Бутейн!

Обурюючись і звинувачуючи Ходжу Насреддіна в неуцтві, він довго говорив про істинне розташування зірок. Ходжа Насреддін слухав уважно, прагнучи запам'ятати кожне слово, щоб потім не схибити, розмовляючи з еміром у присутності мудреців.

— О неуку, син неука, внук і правнук неука! — продовжував старий. — Ти навіть не знаєш, що зараз, у дев'ятнадцяте стояння місяця, яке називається Алі-Шуала і припадає на знак Стрільця, людські долі визначаються тільки зірками цього знака і жодними іншими, про що ясно сказано в книзі наймудрішого Шихаб-ад-діна Махмуда ібн-Караджі...

«Шихаб-ад-діна Махмуда ібн-Караджі, — запам'ятовував Хо-

джа Насреддін. — Завтра ж у присутності еміра викрию бородатого мудреця в незнанні цієї книги, щоб вселити в його серці рятівний страх перед моєю вченістю...»

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

У будинку лихваря Джафара стояло дванадцять запечатаних горщиків, наповнених золотом, йому ж неодмінно хотілося мати двадцять. Але доля, немовби навмисне, аби застерегти недосвідчених довірливих простаків, відзначила Джафара печаттю надзвичайного шельмівства: йому доводилось докладати багато зусиль, щоб заманити у свої сіті нову жертву; горщики його наповнювалися повільніше, ніж він би хотів. «Ах, якби я міг позбутися своєї потворності! — мріяв він. — Тоді люди не розбігалися б, побачивши мене, ставилися б до мене з довірою і не підозрювали б підступності в моїх словах. І мені тоді було б набагато легше одурювати, і мої доходи примножилися б незрівнянно».

Коли містом пройшла чутка, що новий мудрець еміра Гуссейн Гуслія виявив надзвичайне мистецтво зцілення від хвороб, лихвар Джафар, прихопивши з собою кошик із багатими дарунками, зајиввся в палац до Арсланбека.

Арсланбек, зазірнувши в кошик, висловив цілковиту готовність зробити послугу:

— Ти прийшов саме вчасно, шановний Джафаре. Наш повелитель перебуває сьогодні в щасливому настрої, я сподіваюсь, що він не відмовить тобі.

Емір вислухав лихваря, прийняв дарунок — золоту шахівницю з білими полями зі слонової кістки — і наказав покликати мудреця.

— Гуссейне Гуслія, — сказав він, коли Ходжа Насреддін став перед ним навколішки. — Оцей чоловік, лихвар Джафар, — наш відданий раб, котрий має заслуги перед нами. Повеліваємо тобі негайно зцілити його від горба, кульгавості, більма та інших вад.

І емір відвернувся на знак того, що не бажає слухати ніяких заперечень. Ходжі Насреддіну лишалося тільки вклонитись і вийти. Услід виповз лихвар, тягнучи, подібно до черепахи, свій горб.

— Ходімо мерщій, о наймудріший Гуссейне Гуслія! — говорив він, не впізнавши під фальшивою бородою Ходжу Насреддіна. — Ходімо мерщій, сонце ще не зайшло, і я встигну зцілитися до ночі... Ти ж чув: емір наказав тобі негайно зцілити мене!

Ходжа Насреддін проклинав у душі і лихваря, і еміра, і самого себе за те, що перестарався, вихваляючи свою мудрість. Ну як він тепер виплутається з цієї справи? Лихвар смикав Ходжу Насреддіна за рукав, примушуючи додати кроку. Вулиці були безлюдні, ноги Ходжі Насреддіна утопали в гарячому пілі. Він ішов і думав: «Ну як мені тепер виплутатись? — Раптом він зупинився: — Здається, мені настав час дотримати своєї клятви! — Миттю він усе розрахував і зважив. — Так, час настав! Лихварю, о безжальний мучителю злидарів, сьогодні ти будеш утоплений!» Він відвернувся, аби лихвар не помітив блиску в його чорних очах.

Вони завернули в провулок, де курив по дорозі вітер, здіймаючи запорошені смерчі. Лихвар відкрив перед Ходжею Насреддіном хвіртку своєї оселі. У глибині двору, за низенькою огорожею, що відмежовувала жіночу половину, Ходжа Насреддін помітив крізь листя якийсь рух, уловив тихий шепіт і сміх. То були дружини і наложниці лихваря, які раділи появі гостя; у своєму полоні інших розваг вони не знали. Лихвар зупинився, грізно глянув — і все стихло... «Я звільню вас сьогодні, прекрасні полонянки!» — подумав Ходжа Насреддін.

Кімната, до якої провів його лихвар, не мала вікон, а двері зачинялися на три замки і ще якісь засуви, таємниці яких була відома тільки господареві. Він довго порався, дзвенів відмичками, перш ніж засуви впали і двері розчинились. Саме тут зберігалися горщики з грішми, тут же лихвар спав на дошках, що прикривали вхід до підземелля.

— Роздягнись! — наказав Ходжа Насреддін.

Лихвар скинув одіж. Голе тіло його було надзвичайно потворним. Ходжа Насреддін зачинив двері й почав творити заклинання.

Тим часом у дворі зібралися численні родичі Джафара. Чимало з них були винні йому і сподівались, що сьогодні з радощів він простить борги. Марно вони сподівались: лихвар чув крізь зачинені двері голоси своїх боржників і злобно усміхався в душі. «Я скажу їм сьогодні, що прощаю борги, — думав він, — але розписок я їм не поверну, розписки залишаться у мене. І вони, заспокоївшись, почнуть безтурботне життя, а я нічого не скажу, я мовчатиму, але таємно весь час підраховуватиму. І коли на кожну таньга боргу наросте ще десять таньга і сума боргу перевищить вартість будинків, садів і виноградників, що належать нині моїм боржникам, я покличу суддю, відмовлюсь від своїх обіцянок, пред'явлю розписки, продам усе їхнє майно, залишу їх жебраками і наповню золотом

ще один горщик!» Так мріяв Джафар, якого томило невтоленне користололюбство.

— Вставай і одягайся! — наказав Ходжа Насреддін. — Зараз ми підемо до водойми святого Ахмеда, і ти зануришся в її священні води. Це необхідно для твого зцілення.

— Водойма святого Ахмеда! — перелякано вигукнув лихвар. — Я вже тону в колись у її водах. Запам'ятай, о наймудріший Гуссейне Гуслія, що плавати я не вмію.

— Ти повинен на шляху до водойми безперервно читати молитви, — сказав Ходжа Насреддін. — І ти не повинен думати про земні речі. Крім того, ти візьмеш гаманець із золотом і кожному стрічному даруватимеш золоту монету.

Лихвар стогнав і охав, але виконав усе як слід. Дорогою зустрічались йому різні люди — ремісники, жебраки. Змінюючись на лиці, він кожному дарував золоту монету. Ззаду йшли численні родичі. Ходжа Насреддін покликав їх подивитись, щоб уникнути згодом звищувачення в тому, що навмисне втопив лихваря.

Сонце сідало за дахи, дерева накрили водойму своєю тінню, дзвеніли комарі. Джафар роздягнувся, підійшов до води.

— Тут дуже глибоко, — сказав він жалісно. — Гуссейне Гуслія, ти не забудь: адже я не вмію плавати.

Родичі спостерігали безмовно. Лихвар, прикриваючи долонею свою голизу і боязко зіщулившись, обійшов навколо водойми, вибираючи мілке місце.

Та ось Джафар сів навпочіпки і, тримаючись за навислі кущі, боязко спробував воду ногою.

— Холодно, — поскаржився він; очі його округлились.

— Ти надто зволікаєш, — відповів Ходжа Насреддін, намагаючись не дивитися на лихваря, щоб не допустити до свого серця несправедної жалості. Але він пригадав страждання бідняків, розорених Джафаром, запеклі губи хворої дитини, пригадав сльози старого Ніяза; обличчя Ходжі Насреддіна спалахнуло гнівом, він сміливо й відверто подивився лихвареві просто в очі.

— Ти надто зволікаєш! — повторив він. — Якщо хочеш зцілитися, то лізть.

Лихвар поліз. Він ліз дуже повільно, і коли його ноги були по коліно у воді, то животом він усе ще лежав на березі. Нарешті випростався. Глибина біля самого берега була йому до пояса. Сколихнулися водорості, лоскочучи холодними дотиками йому тіло. Мерзлякувато рухаючи лопатками, він зробив крок уперед

і озирнувся. Зробив ще крок і знов озирнувся. У його очах було німе благання. Ходжа Насреддін не звернув уваги на це благання. Пожаліти лихваря значило б приректи на подальші страждання тисячі бідарів.

Вода покрила горб лихваря, але Ходжа Насреддін неблаганно заганяв його далі й далі у глибину.

— Ще, ще... Хай вода торкнеться твоїх вух, інакше я не беруся зціляти. Ну, іди ж сміливіше, шановний Джафаре! Сміливіше! Зроби ще крок! Ну, ще трохи!

— Елп! — раптом сказав лихвар і пішов під воду з головою.

— Елп! — повторив він, показуючись за секунду на поверхні.

— Він тоне! Він тоне! — закричали родичі.

Знялося сум'яття і штовханина, лихвареві протягували руки, палиці; одні хотіли допомогти йому від чистого серця, інші старалися тільки для годиться.

Ходжа Насреддін одразу визначив, хто з цих людей і скільки винен. Сам він бігав, лементував і клопотався більше за всіх:

— Давай! Ну давай же руку, шановний Джафаре! Ти чуєш, давай руку! Давай!

— Давай! Давай! — хором вторили родичі.

Лихвар продовжував мовчки пірпати, показуючись на поверхні рідше й рідше. І тут, в оцих священних водах, він знайшов би свій кінець, якби не прибіг звідкись босий водонос із порожнім бурдюком за спиною.

— Що я бачу! — вигукнув він, побачивши втопаючого. — Та ж це лихвар Джафар!

І не роздумуючи, просто як був, в одязі, він стрибнув у воду, простягнув Джафарові руку, уривчасто крикнувши:

— На!

Лихвар учепився і був благополучно витягнутий на берег. Поки він оговтувався, водонос охоче пояснював родичам:

— Ви неправильно його рятували. Ви кричали «давай», тоді як треба було кричати йому «на»! Вам відомо, звісно, що поважний Джафар уже тонув колись у цій священній водоймі і був урятований якимсь чоловіком, що проїздив мимо на сірому ішакові. Ця людина застосувала для порятунку лихваря саме такий спосіб, і я запам'ятав його. Сьогодні ця наука стала мені у пригоді...

Ходжа Насреддін слухав, кусаючи губи. Виходило так, що він урятував лихваря двічі: один раз власними руками і другий — руками водоноса. «Ні, я все-таки втоплю його, хоча б мені довелося

для цього прожити в Бухарі ще цілий рік», — думав він. Тим часом лихвар відсапався і став сварливо кричати:

— О Гуссейне Гуслія, ти взявся зцілити мене, а натомість ледве не втопив! Присягаюсь Аллахом, ніколи більше я не підйду до цієї водойми ближче ніж на сто кроків! І який же ти мудрець, Гуссейне Гуслія, якщо не знаєш, як треба рятувати людей з води; простий водонос перевернує тебе своїм розумом! Подайте мені мій халат і чалму; ходімо, Гуссейне Гуслія; уже темніє, а нам треба завершити почате. Водоносе! — додав лихвар, підводячись, — пам'ятай, що термін твого боргу закінчується за тиждень. Але я хочу нагородити тебе і тому дарую тобі половину... тобто я хотів сказати — чверть... ні, одну десяту частину твого боргу. Це цілком достатня винагорода, бо я міг би виплисти сам, без твоєї допомоги.

— О шановний Джафаре, — боязко сказав водонос. — Ти не вплив би без моєї допомоги. Пробач мені хоча б чверть мого боргу.

— Ага! Значить, ти рятував мене з корисною метою! — закричав лихвар. — Значить, у тобі говорили не почуття доброго мусульманина, а одне лише користолобство! За це, водоносе, ти маєш бути покараним. З твого боргу я нічого тобі не прощаю!

Водонос, похнюпившись, відійшов убік. Ходжа Насреддін із жалем подивився на нього, потім — із ненавистю і презирством на Джафара.

— Гуссейне Гуслія, ходімо мерщій, — квапив лихвар. — Про що ти там шепочешся з цим користолобним водоносом?

— Зачекай, — відповів Ходжа Насреддін. — Ти забув, що повинен дарувати кожному стрічному золоту монету. Чому ти нічого не дав водоносові?

— О горе мені, о розорення! — вигукнув лихвар. — Цьому нікчемному користолобцю я мушу ще давати гроші! — він розв'язав гаманця, шпурнув монету. — Хай ця буде остання. Вже смеркло, і ми нікого не зустрінемо дорогою назад.

Але Ходжа Насреддін недарма шенотівся про щось із водоносом.

Рушили пазал: попереду — лихвар, за ним — Ходжа Насреддін, позаду — родичі. Але не пройшли вони і п'ятдесяти кроків, як назустріч їм із провулка вийшов водонос — той самий, якого вони щойно залишили на березі.

Лихвар відвернувся, хотів пройти повз нього. Ходжа Насреддін суворим голосом зупинив його:

— Не забувай, Джафаре: кожному стрічному!

У нічному повітрі пролунав болісний стогін: це Джафар розв'язував гаманця.

Отримавши монету, водонос зник у темряві. Але через п'ятдесят кроків знову вийшов назустріч. Лихвар побілів і затрясся.

— Гуссейне Гуслія, — тужливо сказав він. — Подивись, адже це знову той самий...

— Кожному стрічному, — повторив Ходжа Насреддін.

У тихому повітрі знову прозвучав стогін. Це Джафар розв'язував гаманця.

Так було всю дорогу. Водонос через кожні п'ятдесят кроків з'являвся назустріч. Він захекався, дихав важко й переривчасто, його обличчя заливав піт. Він нічого не розумів у тому, що діється. Схопивши монету, він прожогом кидався в обхід, щоб через хвилину знову вискочити звідкись із куців на дорогу.

Лихвар, рятуючи свої гроші, весь час прискорював кроки і нарешті кинувся бігцем. Але хіба міг він зі своєю кульгавістю змагатися з водоносом, який, наче збожеволівши, мчав, мов вихор, перескакував через огорожі; він ухитрився вискочити назустріч лихвареві не менше п'ятнадцяти разів і, нарешті, перед самим будинком зістрибнув звідкись з даху і загородив собою хвіртку. Отримавши останню монету, він у знеможі повалився на землю.

Лихвар проскочив у хвіртку. За ним увійшов Ходжа Насреддін. Лихвар шпурнув до його ніг порожнього гаманця і несамовито закричав:

— Гуссейне Гуслія, моє зцілення коштуватиме мені надто дорого! Я вже витратив понад три тисячі таньга на подарунки, на милостиню і на цього клятого водноноса!

— Заспокойся! — відповів Ходжа Насреддін. — За півгодини ти будеш винагороджений. Хай посеред двору запалять велике багаття.

Поки слуги носили дрова і розпалювали багаття, Ходжа Насреддін думав про те, як би обдурити лихваря і звалити на нього вину за невідале зцілення. Різні способи спадали йому на думку, але він відкидав їх поспіль, не визнаючи за гідні. Багаття тим часом розгоралось, язики полум'я, які злегка коливав вітер, піднялися високо, осяявши багряним блиском листя виноградника.

— Роздягнись, Джафаре, і тричі обійди навколо багаття, — сказав Ходжа Насреддін. Він усе ще не придумав гідного способу і витрачав час. Обличчя його було стурбоване.

Родичі безмовно спостерігали. Лихвар ходив навколо багаття,

немов мавпа на ланцюгу, розмахуючи руками, які звисали майже до колін.

Обличчя Ходжі Насреддіна раптом прояснішало. Він полегшено зітхнув і, відкинувшись, випростав плечі.

— Дайте мені ковдру! — сказав він голосно. — Джафарє і всі інші, підійдіть до мене!

Він вишикував родичів у коло, а лихваря посадив у середині на землю. Потім звернувся до них з такими словами:

— Зараз я накрию Джафара цією ковдрою і прочитаю молитву. А всі ви, і Джафар у тому числі, повинні, заплющивши очі, повторювати цю молитву за мною. І коли я скину ковдру, Джафар буде вже зцілений. Але я мушу попередити вас про одну вкрай важливу умову, і якщо хтось порушить цю умову, то Джафар лишиться неціленим. Слухайте уважно і запам'ятовуйте.

Родичі мовчали, готові слухати й запам'ятовувати.

— Коли ви повторюватимете за мною слова молитви, — чітко й голосно сказав Ходжа Насреддін, — жоден із вас, а надто сам Джафар, не повинен думати про мавпу! Якщо хтось із вас почне думати про неї або, ще гірше, уявляти її собі — з хвостом, червоним задом, огидною мордою і жовтими іклами, — тоді, звісно, ніякого зцілення не буде і не може бути, бо звершення благочестивої справи несумісне з думками про таку мерзенну істоту, як мавпа. Ви зрозуміли мене?

— Зрозуміли! — відповіли родичі.

— Готуйся, Джафарє, заплющ очі! — урочисто мовив Ходжа Насреддін, накриваючи лихваря ковдрою. — Тепер ви заплющьте очі, — звернувся він до родичів. — І пам'ятайте мою умову: не думати про мавпу.

Він вимовив співучим голосом перші слова молитви:

— Мудрий Аллах, який усе відає, силою священних знаків Аліф, Лам, Мім і Ра даруй зцілення нікчемному рабу твоєму Джафарові.

— Мудрий Аллах, який усе відає, — вторив на різні голоси хор родичів.

І ось на обличчі одного Ходжа Насреддіна помітив тривогу і збентеження, другий родич почав кашляти, третій — плутати слова, а четвертий — трусити головою, неначе хотів відігнати настирливу мару. А за хвилину і сам Джафар став неспокійно вертїтися під ковдрою: мавпа, огидна й невимовно мерзенна, з довгим хвостом та жовтими іклами, невідступно стояла перед ним і навіть дразнила лихваря, показуючи наперемінно то язик, то круглий червоний зад, тобто місця, найнепристойніші для споглядання мусульманина.

Ходжа Насреддін продовжував голосно читати молитву і раптом зупинився, немовби прислухаючись. За ним замовкли родичі, дехто з них позадкував. Джафар заскрипів під ковдрою зубами, бо його мавпа почала поводитися зовсім непристойно.

— Що?! — громовим голосом вигукнув Ходжа Насреддін. — О нечестивці і богохульники! Ви порушили мою заборону, ви наважились, читаючи молитву, думати про те, про що я заборонив вам думати! — Він зірвав ковдру з лихваря і напустився на нього: — Навіщо ти покликав мене? Тепер я розумію, що ти не хотів зцілитись! Ти хотів принизити мою мудрість, тебе намовили мої вороги! Але начувайся, Джафаре! Завтра ж про все буде відомо емірові! Я розповім йому, що ти, читаючи молитву, навмисне з блюзнірською метою весь час думав про мавпу! Начувайся, Джафаре, і ви всі начувайтесь: це вам дурно не минеться, ви знаєте, як карається богохульство!

А оскільки за богохульство справді призначалося дуже важке покарання, то всі родичі заціпеніли від жаху, а лихвар почав щось белькотіти, намагаючись виправдатися. Але Ходжа Насреддін не слухав, він різко обернувся і пішов, хлопнувши хвірткою...

Незабаром зійшов місяць, заливши всю Бухару м'яким теплим світлом. А в будинку лихваря до пізньої ночі чулися крики і лайка: там розбиралися, хто перший подумав про мавпу...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Обдуривши лихваря, Ходжа Насреддін вирушив до палацу.

Бухара засинала, завершивши денні труди. Прохолодний морок стояв у провулках, під мостами дзвінко співала вода. Пахло сирію землею, подекуди ноги Ходжі Насреддіна роз'їжджалися по грязюці: мабуть, тут працював особливо старанний поливальник, який добре зволожив дорогу, щоб порив нічного вітру не здійняв пилу і не потривожив сон втомлених людей у дворах та на дахах. Сади, що потонули у темряві, дихали понад огорожами нічною запашною свіжістю. Далекі зорі підморгували з висоти Ходжі Насреддіну, обіцяючи успіх. «Так! — сміявся він. — Світ влаштований все-таки непогано для того, хто має на плечах голову, а не порожній горщик!»

Дорогою він повернув на базарну площу, побачив яскраві гостинні вогні в чайхані свого друга Алі. Ходжа Насреддін обійшов чайхану, постукав у двері. Йому відчинив сам господар. Вони обня-

лися, увійшли до темної кімнати. За тонкою перегородкою чулися голоси, сміх, дзвін посуду. Алі зачинив двері, запалив каганець.

— Все готово, — повідомив він. — Я чекатиму Гюльджан у чайхані. Коваль Юсуп приготував для неї безпечний притулок. Ішак день і ніч стоїть осідланий, він здоровий, справно їсть і дуже погладшав.

— Спасибі, Алі. Не знаю, чи вдасться мені колись віддячити тобі.

— Вдасться, — сказав чайханник. — Тобі, Ходжа Насреддін, усе вдасться, і не будемо більше говорити про подяку.

Вони сіли, почали шептатися. Чайханник показав чоловічий халат, який приготував для Гюльджан, велику чалму, щоб приховати її коси.

Вони домовилися про все. Ходжа Насреддін уже зібрався іти, коли почув за стіною знайомий голос. Це був голос рябого шпигуна. Ходжа Насреддін прочинив двері, виглянув.

Рябий шпигун, у багатому халаті, в чалмі, з фальшивою борідкою, сидів у колі простолюдинів і поважно просторікував:

— Той, хто весь час видавав себе перед вами за Ходжу Насреддіна, зовсім не Ходжа Насреддін, а просто самозванець. Справжній Ходжа Насреддін — це я! Але я давно зрікся усіх своїх помилок, зрозумівши їх згубність і нечестивість. І я, істинний, справжній Ходжа Насреддін, раджу вам усім наслідувати мій приклад. Я зрозумів нарешті, що іслам — це єдина праведна віра, зрозумів, що наш великий, сонцеподібний емір дійсно намісник Аллаха на землі, доказом чого є його незрівнянна мудрість, його благочестя і милосердя. Це кажу вам я, істинний і справжній Ходжа Насреддін!

— Еге! — тихенько сказав Ходжа Насреддін, підштовхнувши ліктем чайханника. — Які штуки вони утинають, гадаючи, що мене немає в місті. Доведеться нагадати їм про себе. Алі, я залишу поки у тебе свою фальшиву бороду, свій парчевий халат і чалму, а ти дай мені якийсь дрантя.

Чайханник подав йому халат, який вже давно був підстилкою, — брудний, рваний і повний бліх.

— Ти що, їх навмисне розводиш? — запитав Ходжа Насреддін, натягуючи халат. — Мабуть, збираєшся торгувати блошиним м'ясом. Але ж блохи з'їдять тебе раніше, Алі.

По цім слові він вийшов на вулицю. Чайханник повернувся до своїх гостей, нетерпляче очікуючи, що буде далі. Чекати йому довелося недовго. Із провулка вийшов Ходжа Насреддін стомленою ходою людини, яка цілий день була в дорозі. Він піднявся в чайха-

ну, сів у затінку, зажадав чаю. Ніхто не звертав уваги на Ходжу Насреддіна: хіба мало різних людей мандрують бухарськими дорогами? Рябий шпигун вів далі:

— Помилку у мене було безліч, та тепер я, Ходжа Насреддін, розкався і присягнувся завжди бути благочестивим, виконувати всі настанови ісламу, підкорятися емірові, його візірям, його управителям і стражникам. Відтоді я знайшов спокій і блаженство та примножив свої статки; раніше я був жалюгідним бродягою, а тепер живу, як належить жити кожному доброму мусульманинові.

Якийсь погонич із батоном за поясом шанобливо простягнув рябому шпигуну піалу з чаєм:

— Я приїхав до Бухари з Коканда, о незрівнянний Ходжа Насреддін. Я багато чув про твою мудрість, але ніколи в житті не думав, що мені доведеться зустрітися з тобою і навіть розмовляти. Тепер я розказуватиму всім про зустріч з тобою і переповідатиму твої слова.

— От-от! — рябий шпигун схвально кивнув. — Розкажуй всім, що Ходжа Насреддін виправився, зрікся своїх помилок, тепер він благочестивий мусульманин, вірний раб великого еміра. Хай всі знають про це.

— У мене є до тебе запитання, о незрівнянний Ходжа Насреддін, — продовжував погонич. — Я благочестивий мусульманин і не хочу порушувати закон навіть через незнання, але я не знаю, як треба поводитись у тому разі, якщо купаєшся в річці і раптом почувеш заклик муедзина. В який бік краще за все звернути свій погляд?

Рябий шпигун поблажливо усміхнувся:

— Ясна річ, у бік Мекки...

Із темного кута почулось:

— У бік одягу. Так буде краще за все, щоб не повертатися додому голим.

Попри повагу до рябого шпигуна, усі опустили голови, приховуючи усмішки.

Шпигун пильно подивився на Ходжу Насреддіна, але в затінку не впізнав його.

— Хто ще там квакає з кута? — сказав він пихато. — Гей ти, голдранцю, здається, ти надумав змагатися в дотепності з Ходжею Насреддіном.

— Де вже мені, нікчемному, — відповів Ходжа Насреддін і скромно зайнявся у своєму кутку чаюванням.

До шпигуна звернувся якийсь селянин:

— Скажи мені, о благочестивий Ходжа Насреддін, коли мусульманину доводиться брати участь у похоронах, де, за настановами ісламу, краще знаходитись — попереду похоронних нош чи позаду?

Шпигун для більшої ваги підняв угору палець, збираючись відповісти, але голос із кута випередив його:

— Це зовсім байдуже — попереду чи позаду, аби не на самих ношах.

Смішливий чайханник схопився за пузо і присів від реготу; не могли утриматися й інші. Цей чоловік у кутку, мабуть, по слово далеко не ходив і міг би при нагоді посперечатися навіть із Ходжею Насреддіном.

Шпигун, лютіючи, поволі повернув голову:

— Гей, ти, як тебе там! У тебе, я бачу, надто довгий язик, як би тобі не довелося його втратити! Мені було неважко здолати його своєю дотепністю, — додав шпигун, звертаючись до оточення, — але ми ведемо наразі благочестиву й спасенну бесіду, у якій дотепність недоречна. Усьому свій час, і тому я залишаю без відповіді слова голдранця. Отже, я, Ходжа Насреддін, закликаю вас, о мусульмани, в усьому наслідувати мій приклад: поважайте мулл, підкоряйтеся владі, і благоденство пануватиме у ваших оселях. А найголовніше, не слухайте різних підозрілих бродяг, які неправдиво називають себе Ходжею Насреддіном, подібно до того, наприклад, бродяги, який недавно безчинствував у Бухарі і безслідно зник, почувши про прибуття до міста справжнього Ходжі Насреддіна. Ловіть, хапайте таких самозванців і віддавайте їх до рук емірської варти.

— Правильно! — вигукнув Ходжа Насреддін, вийшовши з мороку.

Усі одразу впізнали його і заціпеніли від несподіванки. Шпигун побілів. Ходжа Насреддін впритул підійшов до нього, а чайханник Алі непомітно став за ним, готовий схопити шпигуна будь-якої хвилини.

— Так ти і є справжній Ходжа Насреддін?

Шпигун розгублено озирнувся, шоки його трусилились, очі бігали. Проте він знайшов у собі сили відповісти:

— Так, я і є істинний, справжній Ходжа Насреддін, усі ж інші — самозванці, і ти в тому числі!

— Мусульмани, чого ж ви дивитесь! — закричав Ходжа Насреддін. — Він сам признався! Хапайте його, тримайте, хіба ви не чули указу еміра і не знаєте, як треба поводитись із Ходжею Насреддіном! Хапайте його, інакше ви самі поплатитесь як приховувачі!

Він зірвав зі шпигуна фальшиву бороду.

Усі в чайхані впізнали рябе ненависне обличчя з плоским носом і бігаючими очима.

— Він сам признався! — закричав Ходжа Насреддін, підморгнувши праворуч. — Хапайте Ходжу Насреддіна! — Він підморгнув ліворуч.

Чайханник Алі перший схопив шпигуна. Той кинувся, було, навтьоки, але його наздогнали водоноси, селяни, ремісники. Якийсь час нічого не було видно, крім кулаків, що здіймались і опускались. Ходжа Насреддін старався більше за всіх.

— Я пожартував! — лементував, стогнучи, шпигун. — О мусульмани, я пожартував, я не Ходжа Насреддін! Відпустіть мене!

— Брешеш! — кричав у відповідь Ходжа Насреддін, працюючи кулаками, подібно до вправного тістомісильника. — Ти сам признався, ми чули! О мусульмани, ми всі тут безмежно віддані нашому емірові й повинні в точності виконати його указ, тому бийте Ходжу Насреддіна, о мусульмани! Тягніть його до палацу, щоб віддати до рук стражників! Бийте його на славу Аллаха і на славу еміра!

Шпигуна потягли до палацу. Дорогою били його не менш ретельно. Ходжа Насреддін, наділивши його наостанок стусаном трохи нижче спини, повернувся до чайхани.

— Уф! — сказав він, витираючи піт. — Ми, здається, його добряче обробили! Та й зараз йому непереливки, ти чуєш, Алі?

Здалеку долинали збуджені голоси і відчайдушний лемент шпигуна. Він усім насолив, цей шпигун, і сьогодні кожен прагнув відплатити йому, прикриваючись указом еміра.

Задоволений і радісний чайханник, усміхаючись, погладжував пузо:

— Це буде йому наука. Більше він ніколи не прийде до моєї чайхани!

Ходжа Насреддін переодягнувся в задній кімнаті, причепив бороду і знову перетворився на Гуссейна Гуслія, мудреця з Багдада.

Прийшовши до палацу, він почув стогони, що долинали з каравульного помешкання. Ходжа Насреддін заглянув туди.

Рябий шпигун, весь опухлий, побитий, зім'ятий, лежав на кошмі, а над ним із ліхтарем в руці стояв Арсланбек.

— Шановний Арсланбеку, що трапилось? — безневинним голосом запитав Ходжа Насреддін.

— Дуже прикра річ, Гуссейне Гуслія. Цей бродяга Ходжа Насреддін знову повернувся до міста і вже встиг побити нашого най-

кращого шпигуна, який, за моїм наказом, усюди видавав себе за Ходжу Насреддіна і виголошував благочестиві промови з метою послабити згубний вплив справжнього Ходжі Насреддіна на жителів Бухари. Аж бачиш, що з цього вийшло!

— Ох, ох! — сказав шпигун, підводячи обличчя, прикрашене синцями. — Ніколи більше не буду я зв'язуватися з цим проклятим бродягою, бо знаю, що наступного разу він мене уб'є. І я не хочу більше служити шпигуном, завтра ж я поїду кудись світ за очі — туди, де ніхто мене не знає, і займуся там чесною працею.

«Бачу, що мої друзі постаралися на совість! — думав Ходжа Насреддін, роздивляючись шпигуна і відчуваючи навіть деяку жалість до нього. — Якби до палацу було кроків на двісті далі, то навряд би вони доставили його живим. Подивимось, чи піде йому на користь цей урок».

На ранішній зорі Ходжа Насреддін бачив із вікна своєї вежі, як вийшов із брами палацу рябий шпигун з маленьким вузликом у руках. Накульгуючи то на праву, то на ліву ногу, хапаючись за груди, плечі й боки, шохвилини сідаючи, щоб відсапатись, він перетнув базарну площу, освітлену першим прохолодним промінням, і зник у затінку критих рядів. На зміну темній ночі поставав ранок — чистий, прозорий, ясний, обмитий рососою, пронизаний сонячним світлом. Птахи цвірінькали, свистіли і щебетали, метелики злітали високо, щоб зігрітися в першому промінні, бджола сіла на підвіконня перед Ходжею Насреддіном і почала повзати у пошуках меду, запах якого донісся до неї з глека, що стояв на вікні.

Сходило сонце, старовинний, незмінний друг Ходжі Насреддіна; кожного ранку зустрічалися вони, і кожного ранку Ходжа Насреддін умів радіти сонцю так, немов не бачив його цілий рік. Сходило сонце, як добрий, щедрий бог, який рівно на всіх виливає свою ласку, і все в світі, вдячно радіючи, розкривало назустріч йому свою красу, горіло, блищало і сяяло в уранішньому промінні — пухнасті хмари, кахлі мінаретів, мокре листя, вода, трава і квіти; навіть простий грубий буличник, забутий і обділений природою, навіть він, зустрічаючи сонце, зумів прикрасити себе, іскрився і блищав у зламі, немов обсипаний алмазним пилом. І хіба міг Ходжа Насреддін у цю годину лишатися байдужим перед лицем свого сяючого друга? Дерево тріпотіло під яскравим сонячним промінням, і Ходжа Насреддін тріпотів разом із ним, немов сам був одягнений зеленим листям; на ближньому мінареті воркували голуби, чистили крила, і Ходжі Насреддіну хотілося почистити крило; два метелики пурха-

ли перед вікном — йому хотілося бути третім у їхній легкій грі. Очі Ходжі Насреддіна сяяли від щастя, він пригадав рябого шпигуна і побажав, щоб цей ранок був для нього ранком нового життя — чистого і ясного. Та одразу ж він подумав, що в душі цієї людини накопичилося стільки мерзоти, що вона не зможе звільнитися від неї і, відлежавшись, візьметься знову за старе.

Ходжа Насреддін, як це буде видно з подальшого, не помилився у своїх передбаченнях. Надто добре розумівся він на людях, щоб помилятися в них. А як хотілося йому помилитись, як зрадив би він духовному зціленню рябого шпигуна! Але гниле не може знову стати квітучим і свіжим, сморід не перетворюється на пахощі. Ходжа Насреддін сумно зітхнув.

Найзавітнішою мрією його була мрія про світ, у якому всі люди житимуть, як брати, не знаючи ані пожадливості, ані заздрості, ані підступності, ані злості, допомагатимуть одне одному в біді й розділятимуть радість кожного як загальну радість. Але, мріючи про такий щасливий світ, він із гіркотою бачив, що люди живуть неправильно, пригноблюють і поневолюють одне одного і поганяють душі свої всілякою мерзотою. Скільки часу знадобиться людям, щоб зрозуміти, нарешті, закони чистого і чесного життя? А в тому, що люди колись зрозуміють ці закони, Ходжа Насреддін анітрохи не сумнівався. Він твердо вірив, що хороших людей на світі набагато більше, ніж поганих; лихвар Джафар і рябий шпигун з їхніми наскрізь прогнилими душами — це лише потворні винятки; він твердо вірив, що від природи людині дано тільки хороше, а все погане в ній — це чужий накіп, привнесений у людську душу ззовні неправильним, несправедливо влаштованим порядком життя; він твердо вірив, що настане час, коли люди почнуть перебудовувати й очищати життя, водночас очищаючи і душі свої від усілякої погані... Те, що він, Ходжа Насреддін, думав саме так, а не інакше, доводять численні історії про нього, на яких відбився чекан¹ душі його, у тому числі ця книга. І хоча чимало було таких, хто задля користі або з низької заздрості чи зі злості намагався очорнити його пам'ять, вони не досягли успіху в своєму намірі, бо брехня ніколи не переможе правду. Пам'ять про Ходжу Насреддіна залишилась і надалі залишиться благородною й світлою, вона зберігатиме, подібно до алмаза, вічно і всупереч всьому свій чистий блиск! І дотепер подорожні, зупиняючись перед скромним надгробком у турецькому Ак-Шехірі, згаду-

---

¹ Ч е к а н -- інструмент для чеканення, схожий на тупе зубило, карбівка.

ють добрим словом Ходжу Насреддіна, веселого бродягу з Бухари, і повторюють слова поета: «Він віддав серце землі, хоча й кружляв світом, немов вітер, — немов вітер, який після його смерті розніс у Всесвіт аромат квітучих троянд його серця. Прекрасне життя, витрачене на те, щоб залишити по собі у світі чекан душі своєї і оглянути всю красу світу!»

Утім, дехто говорить, що під цим надгробком ніхто не лежить, що лукавий Ходжа Насреддін навмисне поставив його і, розпустивши всюди чутки про свою смерть, пішов собі блукати світом. Чи так це було, чи не так? Не будуватимемо безплідних припущень; скажемо тільки, що від Ходжі Насреддіна можна чекати чого завгодно!

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Вранішні години пролетіли, на зміну їм прийшов задушливий, спекотний день.

Усе було готово до втечі.

Ходжа Насреддін піднявся до свого полоненого:

— Термін твого полону, наймудріший Гуссейне Гуслія, скінчився. Сьогодні вночі я покидаю палац. Я залишу твою кімнату незачищеною, але з тією умовою, що ти вийдеш звідси не раніше ніж за два дні. Якщо ти порушиш цей термін, то випадково можеш застати мене ще в палаці, і тоді, сам розумієш, мені доведеться звинуватити тебе у втечі і віддати катові. Прощавай, Гуссейне Гуслія, мудрець із Багдада, не згадуй мене лихом! Доручаю тобі відкрити емірові істину і назвати йому моє ім'я. Слухай уважно: мене звати Ходжа Насреддін!

— О! — вигукнув старий, відсахнувшись, і більше нічого не міг сказати, так уразило його це ім'я.

Скрипнули, зачиняючись, двері. Кроки Ходжі Насреддіна застигли внизу. Старий обережно підійшов до дверей, доторкнувся до них — вони були відімкнені. Старий виглянув — нікого. Тоді він поквалом зачинив двері й заклав зсередини засувом. «Ні! — бурмотів він. — Краще я просиджу тут ще цілий тиждень, аби не зв'язуватися з Ходжею Насреддіном». Увечері, коли вже спалахували у позеленілому небі перші зірки, Ходжа Насреддін із глиняним глеком у руках підійшов до стражників, які охороняли вхід до гарему еміра.

Стражники, не помітивши його наближення, продовжували свою розмову.

— Ось упала ще одна зірка, — сказав огрядний лінивий стражник, поглинач сирих яєць. — Якщо вони падають, як ти кажеш, на землю, то чому люди ніколи не знаходять їх?

— Вони падають, мабуть, у море, — відповів другий стражник.

— Гей ви, доблесні воїли, — втрутився Ходжа Насреддін. — Поκληчте сюди головного євнуха, я мушу передати йому ліки для хворої паложниці.

Прийшов головний євнух, благоговійно, обома руками прийняв глек, у якому не було нічого, крім крейди, розчиненої у простій воді з арика, вислухав докладне напучення, як користуватися цими ліками, і пішов собі геть.

— О паймудріший Гуссейне Гуслія! — улесливо мовив огрядний стражник. — Ти знаєш все на світі, мудрість твоя не має меж! Скажи нам, куди падають зірки з неба і чому люди ніколи не знаходять їх на землі?

Ходжа Насреддін не міг утриматись, щоб не пожартувати.

— А ви хіба не знаєте? — сказав він без тіні усмішки. — Коли зірки падають, то розсипаються на дрібні срібні монети, а потім жебраки підбирають ці монети. Я навіть знав людей, які розбагатіли таким чином.

Стражники презирнулись. На їхніх обличчях з'явилося невимовне здивування.

Ходжа Насреддін пішов далі, сміючись з дурних стражників. Він і гадки не мав, як найближчим часом цей жарт стане йому у пригоді.

До півночі він просидів у своїй вежі. Та ось усе стихло і в місті, і в палаці; вогні згасли. Зволікати далі було не можна: літні ночі пролітають на швидких крилах. Ходжа Насреддін зійшов униз і крадькома, вибираючи затінені місця, попростував до емірського гарему. «Стражники, мабуть, уже заснули», — думав він.

Як же він засмутився, коли, наблизившись, почув тихі голоси стражників.

— От якби хоч одна зірка впала сюди! — говорив огрядний лінивий стражник. — Ми підбрали б срібло і одразу б розбагатіли.

— Знаєш, я все-таки не вірю, що зірки можуть розсипатися на срібні монети, — відповів другий стражник.

— Але ж так говорить багдадський мудрець, — заперечив перший. — Ученість його відома всім, він, певна річ, не помиляється.

«Хай вам біс! — подумки вигукував Ходжа Насреддін, зачавшись у тіні. — Ах, навіщо тільки я сказав їм про зірки, тепер вони сперечатимуться до ранку! Невже доведеться відкласти втечу?»

Над Бухарою в недосяжній височині горіли-чистим і тихим світлом тисячі зірок: одна маденька зірка раптом зірвалась і кинулася у стрімкий політ, розтинаючи навскіс небо, їй навздогін кинулася інша зірка, залишивши за собою миттєвий, сліпучий розчерк. Була середина літа, наближався час зоряних дощів.

— Якби вони розсипалися на срібні монети, — почав другий стражник...

У Ходжі Насреддіна раптом з'явилася думка. Він, кваплячись, дістав із кишені гаманця, щільно напханого сріблом. Йому довелося чекати дуже довго, а зірки не падали. Нарешті одна полетіла. Ходжа Насреддін кинув монету під ноги стражникам. Срібло задзвеніло на кам'яних плитах.

Стражники спочатку заціпеніли, потім підвелися, пильно дивлячись один на одного.

— Ти чув? — тремтячим голосом запитав перший.

— Чув, — відповів другий, заїкаючись.

Ходжа Насреддін кинув ще монету. Вона блиснула в місячному промінні. Лінивий стражник, коротко скрикнувши, упав животом на неї.

— З... зловив? — спитав німіючим язиком другий.

— З... зловив, — відповів тремтячими губами товстун, підіймаючись і показуючи монету.

У небі раптом обірвалося кілька зірок одразу. Ходжа Насреддін почав кидати срібло жменями. Тиша ночі сповнилася тонким, співучим дзвоном. Стражники, наче збожеволівши, покидали свої списи і стали нишпорити на землі.

— Знайшов! — закричав один хрипким голосом. — Ось вона!

Другий повзав мовчки і раптом забурчав, натрапивши на цілий розсип монет.

Ходжа Насреддін підкинув їм ще жменю і безперешкодно прослизнув у хвіртку.

Тепер йому було легко. М'які персидські килими робили нечутними кроки. Він пам'ятав геть усі переходи. Євнух спав...

Гюльджан зустріла його вологим, гарячим поцілунком і, тремтячи, припала до нього.

— Мерщій! — прошепотів він.

Ніхто не зупинив їх, тільки євнух заворочався і застогнав уві сні. Ходжа Насреддін нахилився над ним. Але євнухові було ще рано вмирати: він поцмокав губами і знову захріп... Слабке місячне світло пробивалося крізь різнокольорове скло.

Біля самої хвіртки Ходжа Насреддін зупинився, виглянув. Стражники, стоячи рачки посеред двору, дивилися в небо, чекали, коли впаде зірка. Ходжа Насреддін, сильно розмахнувшись, кинув ще жменю монет; вони впали десь далеко за деревами. Стражники помчали туди. Вони зшаленіли настільки, що нічого вже не бачили перед собою і, шумно дихаючи і судорожно скрикуючи, ломилися навиростець, через огорожу колючого чагарнику, залишаючи на гілках клапті від своїх штанів і халатів.

Цієї ночі з гарему можна було вкрасти всіх наложниць, а не тільки одну.

— Мерщій! Мерщій! — говорив Ходжа, тягнучи за собою дівчину. Вони підбігли до вежі, піднялись, Ходжа Насреддін дістав з-під ліжка давно приготовану мотузку.

— Тут високо... Я боюсь, — прошепотіла Гюльджан. Він сердито прикрикнув на неї, і вона підкорилась.

Ходжа Насреддін обв'язав її петлею, вийняв з вікна задалегідь вишияні ґрати.

Гюльджан сіла на підвіконня. Було дуже високо, вона затремтіла.

— Вилазь! — владно сказав Ходжа Насреддін і злегка підштовхнув її у спину.

Вона заплющила очі, ковзнула по гладкому камінню, повиснула...

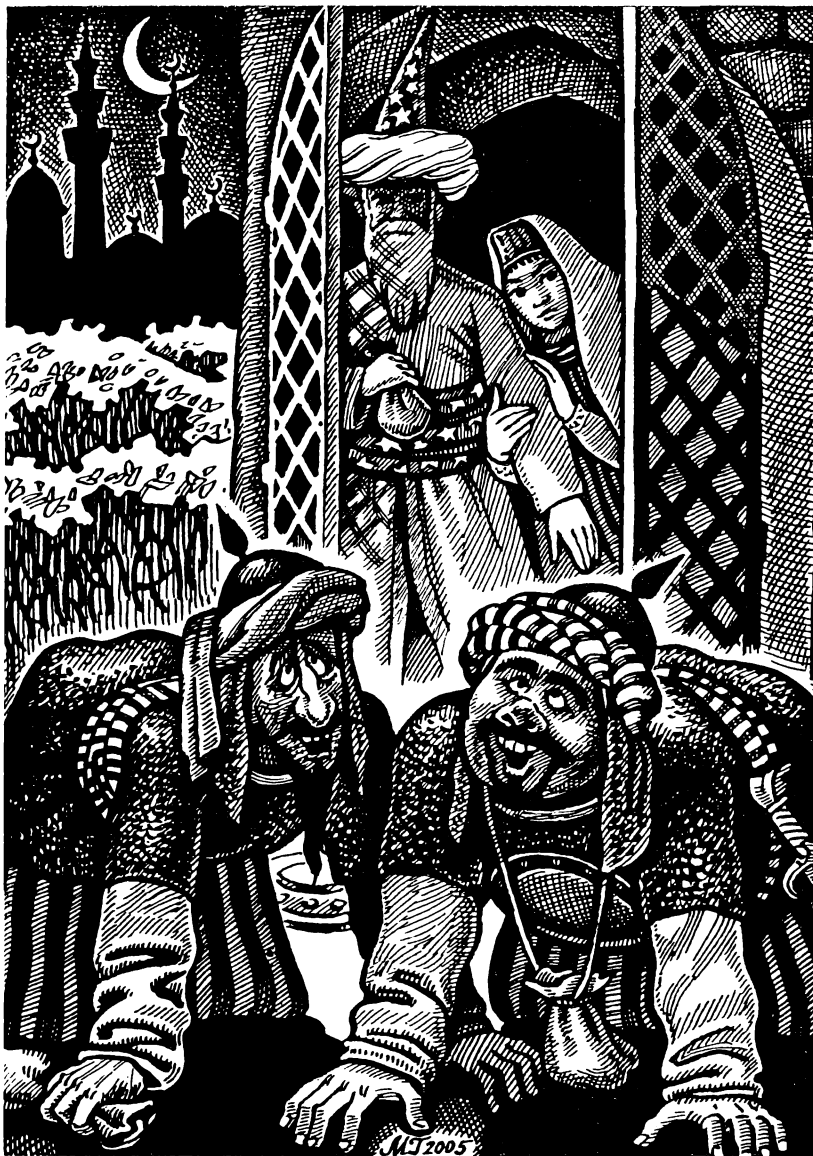
Гюльджан оговталася вже на землі. «Біжи! Біжи!» — почула вона зверху. Ходжа Насреддін висунувся до пояса з вікна, махав їй руками, смикав мотузку. Гюльджан поспіхом відв'язалась і побігла через безлюдну площу.

Вона не знала, що цієї хвилини весь палац був уже поінтий тривоگوю і сум'яттям. Головний євнух, який після недавнього повчання тростиною став надзвичайно ретельно ставитись до емірської служби, йшов серед ночі до кімнати нової наложниці і побачив, що ліжко її порожнє. Євнух кинувся до еміра, розбудив його. Емір покликав Арсланбека, Арсланбек підняв палацову варту, запалали смолоскипи, задзвеніли щити і списи.

Послали за багдадським мудрецем. Емір зустрів Ходжу Насреддіна галасливими скаргами:

— Гуссейне Гуслія, до чого ж дійшла розпушта в нашій державі, якщо ми, великий емір, не маємо навіть у власному нашому палаці спокою від цього бродяги Ходжі Насреддіна! Та чи чуване таке, щоб із емірського гарему вкрали наложницю!

— О великий еміре, — наважився втрутитися Бахтіяр. — А може, це зробив не Ходжа Насреддін.

...Біля самої хвіртки Ходжа Насреддін зупинився, виглянув.
Стражники, стоячи рачки посеред двору, дивилися в небо,
чекали, коли впаде зірка...

— А хто ж іще? — закричав емір. — Уранці нам доповіли, що він повернувся до Бухари, а вночі зникає наложниця, яка була його нареченою! Хто б ще міг це зробити, крім Ходжі Насреддіна?! Шукайте його, поставте усюди потрійні караули; він, певно, не встиг ще вибратися з палацу! Арсланбеку, запам'ятай: твоя голова підстрибує на твоїх плечах!

Почалися пошуки. Варта обнишпорила всі кути в палаці. Усюди палали смолоскипи, відкидаючи тремтячий вогонь.

Більше за всіх старався у пошуках сам Ходжа Насреддін. Він піднімав краї килимів, шарив палкою в мармурових басейнах, кричав і метушився, заглядаючи в чайник, у глеки і навіть у мишачі нори.

Повернувшись до опочивальні еміра, він доповів:

— Великий владико, Ходжа Насреддін уже встиг покинути палац.

— Гуссейне Гуслія! — гнівно відповів емір. — Твоя легковажність дивує нас. А що, коли він десь сховався? Значить, він може проникнути до нашої опочивальні. Гей, варту сюди! Варту! — закричав емір, нажаханий цією думкою.

За стіною вдарила гармата — аби настрахати невловимого Ходжу Насреддіна.

Емір забився в якийсь кут і кричав звідти:

— Варту! Варту!

Він не заспокоївся доти, доки Арсланбек не поставив тридцять стражників біля дверей його опочивальні й по десять стражників під кожним вікном.

Тільки тоді емір виліз зі свого кута і сказав жалісно:

— Як ти гадаєш, Гуссейне Гуслія, чи не сховався цей бродяга десь у нашій опочивальні?

— Двері й вікна охороняються вартою, — відповів Ходжа Насреддін. — Нас у цій кімнаті лише двоє. Звідки ж узятися тут Ходжі Насреддіну?

— Але викрадення нашої наложниці не минеться йому так! — закричав емір. Страх у його душі змінився люттю, пальці судорожно стискалися, немов під ними він відчував горло Ходжі Насреддіна. — О Гуссейне Гуслія! — продовжував емір. — Немає межі нашому гніву і обуренню! Адже ми так і не встигли жодного разу ввійти до неї; думка про це сповнює скорботою наше царствене серце! А винні в цьому, о Гуссейне Гуслія, твої зірки; якби ми могли відтяти усім зіркам голови за такі зловмисні вчинки! Але цього разу Ходжа Насреддін не вислизне від нас безкарно! Ми вже віддали наказ Арс-

ланбекові! Тобі, Гуссейне Гуслія, ми також доручаємо докласти всіх зусиль до піймання цього бродяги! Запам'ятай, що від успіху в цій справі залежить твоє призначення на посаду головного євнуха. Завтра ти повинен покинути палац, Гуссейне Гуслія, і не повертатися назад без Ходжі Насреддіна.

Мружачи лукаві ясні очі, Ходжа Насреддін схилився перед еміром до землі.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

До ранку Ходжа Насреддін розказував емірові про свої плани спіймання Ходжі Насреддіна: Плани ці були вельми хитромудрі, емір залишився задоволений.

Уранці, одержавши на витрати гаманець золота, Ходжа Насреддін востаннє піднявся у вежу, поклав у шкіряний пояс гроші і озирнувся із зітханням: йому раптом стало шкода покидати своє житло — стільки самотніх безсонних ночей провів він тут і стільки передумав; він залишав у цих похмурих стінах частинку своєї душі.

Він зачинив за собою двері, легко збіг кам'яними крутими сходами — назустріч свободі. Знову весь світ був відкритий перед ним. Шляхи, перевали і гірські стежки звали його в далеку дорогу, зелені ліси обіцяли йому притулок у затінку на м'якому листі, річки чекали на нього, щоб напоїти студеною водою, птахи приготували на радість йому найкращі пісні, — він надто довго пробув у своїй золоченій клітці, веселий бродяга Ходжа Насреддін, і світ скучив без нього.

Але біля самої брами просто в серце йому було завдано страшного удару.

Він зупинився і, збліднувши, притиснувся до стіни.

У розчинену браму під охороною численних стражників входили низкою з похиленими головами і зв'язаними руками його друзі; він побачив старого гончаря Ніяза, чайханника Алі, коваля Юсупа і багатьох інших; усі, з ким він коли-небудь зустрічався, говорив, у кого просив води напиться або брав оберемок сіна для ішака, — всі були тут! Сумний хід замикав Арсланбек.

Не скоро схаменувся Ходжа Насреддін, а коли схаменувся — брама вже зачинилась і у дворі нікого не було: всіх відвели в підземелля.

Ходжа Насреддін кинувся шукати Арсланбека:

— Що трапилось, шановний Арсланбеку? Звідки ці люди? Який злочин вчинили вони?

— Ці люди — приховувачі і спільники клятого Ходжі Насреддіна! — відповів з торжеством Арсланбек. — Мої шпигуни вистежили їх, і сьогодні ж вони будуть привселюдно покарані на горло, якщо не видадуть Ходжу Насреддіна. Але який ти блідий, Гуссейне Гуслія! Ти сильно засмучений!..

— Ще б пак! — відповів Ходжа Насреддін. — Отже, нагорода спливає з моїх рук до твоїх!

Ходжі Насреддіну довелося залишитися в палаці. Та хіба міг він учинити інакше, якщо безневинним людям загрожувала смерть?

Опівдні на площі вишикувалося військо, оточивши потрійним колом суддівський поміст. Народ, оповіщений глашатаями про майбутні stratи, чекав мовчки. Розжарене небо дихало пекучою спекою.

Розчинилася брама палацу, й у звичайному порядку вибігли спочатку глашатаї, за ними — варта, вийшли музиканти, слони, почет, і, нарешті, виплили з брами ноші еміра. Народ простягся ниць. Ноші підняли на поміст.

Емір посів своє місце на троні. Із брами палацу вивели осуджених. Натопт зустрів їх появу гулом. Родичі і друзі осуджених стояли в перших рядах, щоб краще бачити.

Кати клопоталися, готували сокири, палі, мотузки. Сьогодні у катів був важкий день: їм належало стратити поспіль шістдесят чоловік.

Старий Ніяз був першим у цій фатальній черзі.

Кати тримали його під руки, праворуч від нього була шибенія, ліворуч — плаха, а просто перед ним стирчала із землі загострена паля.

Великий візир Бахтіяр гучно й урочисто оголосив:

— В ім'я Аллаха милостивого і милосердного! Повелитель Бухарі і сонце Всесвіту, емір бухарський, зваживши на терезах справедливості гріхи, які вчинили шістдесят його підданих, приховуючи богохульника, порушника спокою, сіяча розбратів і здійснювача непристойних справ Ходжу Насреддіна, ухвалив таке: гончаря Ніяза, як головного приховувача, у якого зазначений бродяга на ймення Ходжа Насреддін тривалий час переховувався, позбавити життя через відділення його голови від його тулуба.

Що ж до інших злочинців, то першим покаранням для них буде

споглядання страти, яка скоїться над Ніязом, аби вони тремтіли, очікуючи для себе ще гіршої долі. Про спосіб страти кожного з них буде оголошено окремо...

На площі стояла така тиша, що кожне слово Бахтіяра виразно чулося в задніх рядах.

— І хай буде відомо всім, — продовжував він, підносячи голос, — що і надалі з кожним приховувачем Ходжі Насреддіна буде вчинено так само, і жоден не unikне руки ката. Якщо ж хто-небудь з осуджених вкаже місцеперебування цього злодія і нероби, той не тільки буде звільнений від страти, не тільки отримає нагороду еміра і небесне благословення, але і звільнить від покарання всіх інших. Гончарю Ніязе, ти можеш позбавити себе й інших від страти, якщо відкриєш місцеперебування Ходжі Насреддіна.

Ніяз довго мовчав, не підводячи голови. Бахтіяр повторив своє запитання. Ніяз відповів:

— Ні, я не можу вказати його місцеперебування.

Кати потягли старого до плахи. Хтось крикнув у натовпі. Старий став навколішки і, витягнувши шию, поклав на плаху сиву голову.

У цю мить Ходжа Насреддін, розштовхавши придворних, виступив наперед і став перед еміром.

— О повелителю! — сказав він голосно, так, щоб почув народ. — Накажи зупинити страту, я зараз зловлю Ходжу Насреддіна!

Емір здивовано втупився в нього. Народ на площі заворушився. Кат, підкоряючись знаку еміра, опустив до ніг свою сокиру.

— О владико! — голосно сказав Ходжа Насреддін. — Чи буде справедливо, щоб цих дрібних приховувачів стратили, тоді як залишиться живим найголовніший приховувач, у якого Ходжа Насреддін жив останнім часом і живе тепер, який поїв, годував, нагороджував його й усляко опікувався ним?

— Ти маєш рацію, — поважно мовив емір. — Якщо є такий приховувач, то по справедливості йому слід першому відтяти голову. Але вкажи нам цього приховувача, Гуссейне Гуслія.

Натовпом пройшов стриманий гомін; передні передавали заднім слова еміра.

— Проте якщо великий емір не схоче страчувати цього головного приховувача, якщо великий емір залишить його живим, то чи справедливо тоді страчувати дрібних приховувачів? — запитав Ходжа Насреддін.

Емір відповів, дивуючись дедалі більше:

— Якщо ми не побажаємо страчувати головного приховувача,

то, звісно, відмовимося від страти дрібних приховувачів. Але одне незрозуміло нам, Гуссейне Гуслія, які причини можуть змусити нас утриматися від страти головного приховувача? Де він? Вкажи його нам, і ми негайно відділимо його голову від його тулуба.

Ходжа Насреддін звернувся до народу:

— Ви чули слова еміра? Повелитель Бухари сказав, що якщо він відмовиться від страти головного приховувача, якого я зараз назву, тоді всі ці дрібні приховувачі, що наразі стоять біля плахи, будуть звільнені й відпущені до своїх сімей. Чи так я сказав, о повелителю?

— Ти правильно сказав, Гуссейне Гуслія, — підтвердив емір. — Даємо в цьому наше слово. Але вкажи нам швидше на головного приховувача.

— Ви чуєте? — сказав Ходжа Насреддін, обернувшись до народу. — Емір дає слово!

Він глибоко зітхнув. Він відчував на собі тисячі очей.

— Найголовніший приховувач... — Він затнувся, обвів очима площу; багато хто помітив скорботу і смертну тугу на його обличчі. Він прощався зі своїм улюбленим світом, з людьми і сонцем.

— Мерщій! — нетерпляче вигукнув емір. — Кажі швидше, Гуссейне Гуслія!

Ходжа Насреддін сказав твердим дзвінким голосом:

— Найголовніший приховувач — це ти, еміре!

Різким рухом він скинув свою чалму, зірвав фальшиву бороду.

Натовп ахнув, завмер. Емір, витріщивши очі, беззвучно ворухив губами. Придворні скам'яніли. Тиша тривала недовго.

— Ходжа Насреддін! Ходжа Насреддін! — закричали в натовпі.

— Ходжа Насреддін! — зашепотіли придворні.

— Ходжа Насреддін! — вигукнув Арсланбек.

Нарешті схаменувся і сам повелитель. Губи його невиразно вимовили:

— Ходжа Насреддін!

— Так, це я! Ну що ж, еміре, накажи відтяти собі голову як найголовнішому приховувачу! Я жив у тебе в палаці, ділив з тобою їжу, одержував від тебе нагороди, я був твоїм головним і найближчим радником у всіх справах. Ти — приховувач, еміре, накажи відтяти собі голову!

Ходжу Насреддіна схопили. Він не чинив опору, він кричав:

— Емір обіцяв звільнити осуджених! Ви чули слово еміра.

Народ почав гудіти, хвилюватись. Потрійний ланцюг стражни-

ків насилу стримував натиск натовпу. Дедалі голосніше лунали вигуки:

- Звільніть осуджених!
- Емір дав слово!
- Звільніть!

Гул у натовпі наростав і поширювався. Ланцюги стражників подавалися назад під натиском народу. Бахтіяр нахилився до еміра:

- О повелителю, їх треба звільнити, інакше народ збунтується. Емір кивнув.
- Емір дотримує свого слова! — закричав Бахтіяр.

Стражники розступились. Осуджені відразу зникли в натовпі.

Ходжу Насреддіна повели до палацу. Багато хто в натовпі плакав, услід йому кричали:

-- Прощавай, Ходжа Насреддін! Прощавай, наш улюблений, благородний Ходжа Насреддін, ти будеш завжди безсмертний у наших серцях.

Він ішов з високо піднятою головою, на його обличчі не було страху. Перед брамою він обернувся, махнув на прощання рукою. Натовп відповів йому могутнім гуркотом.

Емір поквапом заліз у свої ноші. Разом зі своїм почтом він рушив у зворотну путь.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Зібрався диван — судити Ходжу Насреддіна.

Коли він увійшов, зв'язаний по руках і ногах, під охороною стражників, придворні похнюпились. Їм було соромно дивитися один на одного. Мудреці морщилися, огладжуючи бороди, емір, відвернувшись, зітхав і покашлював.

А Ходжа Насреддін дивився прямим, ясним поглядом; якби не його скручені за спиною руки, можна було б подумати, що злочинець не він, а всі ці люди, що сидять перед ним.

На суд разом з іншими придворними з'явився і справжній Гуссейн Гуслія, багдадський мудрець, звільнений, нарешті, зі свого ув'язнення. Ходжа Насреддін дружньо підморгнув йому, багдадський мудрець підскочив на подушках і зашипів від люті.

Суд тривав недовго. Ходжу Насреддіна засудили до смерті. Лишилося вибрати спосіб страти.

-- О великий владико! — мовив Арсланбек. — Я гадаю, що цього

злочинця слід набити на палю, щоб він закінчив своє життя в найжорстокіших муках.

Ходжа Насреддін навіть бровою не поворухнув, він стояв і безтурботно всміхався, підставивши обличчя сонячному променю, що падав у зал крізь верхнє розчинене вікно.

— Ні! — рішуче сказав емір. — Султан турецький уже набивав на палю цього богохульника, але той, мабуть, знає, як уникати шкоди для себе від такого способу страти, інакше він не пішов би живим із рук султана.

Бахтіяр порадив відтяти Ходжі Насреддіну голову.

— Щоправда, це один з найлегших видів смерті, — додав він, — зате найвірніший.

— Ні! — сказав емір. — Каліф багдадський вже стинав йому голову, а він все-таки живий.

По черзі підіймалися вельможі, пропонували повісити Ходжу Насреддіна, здерти з нього шкіру. Емір відкинув усі ці поради, бо, потайки спостерігаючи за Ходжею Насреддіном, не помічав ознак страху на його обличчі, що було в очах еміра явним доказом недієвості пропонованих способів.

Збентежені придворні замовкли. Емір почав гніватись.

Тоді підвівся багдадський мудрець. Уперше він говорив перед еміром, тому ретельно обдумав свою раду, щоб вирізнитися мудрістю серед інших.

— О великий повелителю Всесвіту! Якщо цьому злочинцеві дотепер не завдали шкоди всілякі способи страти, то чи не є це прямим свідоцтвом того, що йому допомагає нечиста сила, той самий дух п'їтьми, ім'я якого непристойно називати тут, перед лицем еміра?

Виголосивши ці слова, мудрець подув собі на плечі, слідом за ним подули всі інші, крім Ходжі Насреддіна.

— Розсудивши і зваживши все, що стосується цього злочинця, — продовжував мудрець, — наш великий емір відкинув пропоновані способи умертвіння Ходжі Насреддіна, побоюючись, що нечиста сила знову допоможе злочинцеві уникнути справедливої кари. Але існує ще один спосіб страти, якому названий злочинець Ходжа Насреддін жодного разу не піддавався, а саме — утоплення!

Багдадський мудрець, високо скинувши голову, переможно подивився на присутніх.

Ходжа Насреддін стрепенувся.

Емір помітив його рух. «Ага! Так от у чому була його таємниця!»

Ходжа Насреддін думав у цей час: «Дуже добре, що вони заговорили про нечисту силу, значить, надія ще не втрачена для мене!»

— Відомо мені з розповідей і книг, — вів далі мудрець, — що в Бухарі є священна водойма, іменована водоймою шейха Ахмеда. Ясна річ, нечиста сила не наслідують наближатися до цієї водойми, саме тому і належить, о повелителю, занурити злочинця на тривалий термін з головою у священні води, після чого він помре.

— Ось рада мудреця, гідна нагороди! — вигукнув емір.

Ходжа Насреддін докірливо сказав багдадському мудрецеві:

— О Гуссейне Гуслія, хіба так я поведився з тобою, коли ти був у моїй владі? От і сподівайся після цього на людську подяку!

Було ухвалено після заходу сонця привселюдно втопити Ходжу Насреддіна у священній водоймі шейха Ахмеда. А щоб дорогою Ходжа Насреддін не зміг втекти, вирішили доставити його з палацу до водойми у шкіряному мішку і в цьому ж мішку втопити.

Цілий день біля водойми стукотіли сокири: теслярі зводили поміст. Вони знали, навіщо знадобився емірові цей поміст, але що могли вони вдіяти, якщо над кожним з них стояв стражник? Вони працювали мовчки, з похмурими, озлобленими обличчями; закінчивши, вони відмовилися одержати мізерну платню і пішли, дивлячись у землю.

Поміст і весь берег навколо вистелили килимами. Протилежний берег призначався для народу.

Шпигуни доносили, що місто хвилюється. Тому Арсланбек зігнав до водойми багато війська, поставив гармати. Побоюючись, щоб народ дорогою не відбив Ходжу Насреддіна, Арсланбек наказав приготувати чотири мішки, набиті ганчір'ям: ці фальшиві мішки він збирався відправити до водойми відкрито, людними вулицями, а мішок з Ходжею Насреддіном, навпаки, найглухішими провулками. Хитрість свою він ретельно обставив: до фальшивих мішків приставив по вісім стражників, а до мішка з Ходжею Насреддіном тільки трьох.

— Я пришло до вас від водойми гінця, — сказав стражникам Арсланбек. — Чотири фальшиві мішки ви повинні винести одразу, один за одним, а п'ятий мішок зі злочинцем — трохи переходом і непомітно, коли всі цікаві, що товпляться біля брами, кинуться за фальшивими мішками. Чи добре ви мене зрозуміли? Пам'ятайте, що відповідати доведеться вам головою.

Увечері на площі вдарили барабани, сповіщаючи про закінчення базару. До водойми з усіх боків потяглися люди. Незабаром прибув

емір із почтом. На помості й навколо нього запалили смолоскипи. Полум'я шипіло і гнулося від вітру, на воді тремтіли багрові відблиски. Протилежний берег тонує у темряві; з помосту, осяяного вогнями, не видно було натовпу, але добре чулося, як він ворухиться, рухається і дихає, зливаючи свій неясний тривожний гул з поривами нічного вітру.

Бахтіяр гучним голосом прочитав кудись у темряву указ еміра про піддавання смерті Ходжі Насреддіна. У цей час і вітер ущух — була така тиша, що у найяснішого еміра полізли мурашки по спині. Знову зітхнув вітер, разом з ним зітхнув тисячами грудей натовп.

— Арсланбеку! — сказав емір, і голос його затремтів. — Чому ти зволікаєш?

— Я вже відправив гінця, о повелителю.

Раптом у темряві почулися крики, брязкіт зброї; десь почалася сутичка. Емір підскочив на місці, озираючись.

За хвилину в освітлене коло перед помостом увійшли вісім стражників без мішка.

— Де ж злочинець? — закричав емір. — Його відняли у стражників, він вислизнув! Арсланбеку, ти бачиш!

— О повелителю! — відповів Арсланбек. — Твій нікчемний раб передбачив усе: у цьому мішку було ганчір'я.

З іншого боку знову почувся шум бійки. Арсланбек поспішив заспокоїти еміра:

— Хай віднімають, о повелителю! У цьому мішку теж немає нічого, крім ганчір'я.

...Перший мішок відбив у стражників чайханник Алі зі своїми друзями, другий — ковалі на чолі з Юсупом. Незабаром гончарі відбили третій мішок, але і в ньому було саме ганчір'я. Четвертий мішок пропустили до помосту вільно. Стражники при світлі смолоскипів на очах у всього натовпу підняли мішок над водою і витрусили; з нього посипалося ганчір'я.

Натовп завмер, безмірно здивований. Саме цього і прагнув вельми досвідчений Арсланбек, який добре розумів, що подив спричиняє бездіяльність.

Настала черга п'ятого мішка. Тим часом стражники, яким він був доручений, десь затримались і досі ще не доставили його до водойми.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Коли стражники вивели Ходжу Насреддіна з підземелля, він сказав:

— Значить, ви потягнете мене на власних спинах? Шкода, що тут немає мого ішака, він би луснув від сміху.

— Мовчи! Скоро тобі доведеться заплакати! — злобно відповіли стражники. Вони не могли пробачити Ходжі Насреддіну, що він сам віддався в руки еміра, позбавивши варту винагороди.

Розп'ялюючи тісний мішок, вони почали запихати в нього Ходжу Насреддіна.

— О слуги шайтана! — кричав Ходжа Насреддін, складений утричі. — Невже ви не могли вибрати просторий мішок!

— Нічого! — відповідали стражники, пихкаючи і обливаючись потом. — Тобі недовго доведеться терпіти. Не розчепірюйся ж, о сину гріха, бо інакше ми втиснемо твої коліна у твій живіт!

Зчинився гвалт, збіглася палацова челядь. Нарешті після тривалих зусиль стражники запихнули Ходжу Насреддіна в мішок і зав'язали мотузкою. У мішку було тісно, темно і смерділо. Душу Ходжі Насреддіна оповив чорний морок; здавалось, порятунку для нього тепер немає. Він волав до долі і всемогутнього випадку. «О ти, доле, що стала для мене матір'ю, о ти, всемогутній випадку, що оберегав мене дотепер, мов батько, де ви наразі, чому не поспішите на допомогу до Ходжі Насреддіна? О доле, о всемогутній випадку!»

А стражники вже пройшли половину шляху; вони несли мішок, міняючись через кожні двісті кроків; по цих коротких зупинках Ходжа Насреддін вів сумний рахунок — скільки пройдено і скільки залишилось.

Він добре усвідомлював, що доля і випадок ніколи не приходять на допомогу до того, хто замінює діло скаргами та закличками. Дорогу здолає той, хто йде; хай у дорозі ослабнуть і підігнуться його ноги — він мусить повзти на руках і колінах, і тоді обов'язково вночі помітить він удалині яскраве полум'я багать і, наблизившись, побачить купецький караван, що зупинився на відпочинок, і караван цей неодмінно виявиться попутним, і знайдеться вільний верблюд, на якому подорожній доїде туди, куди йому треба... Той же, хто сидить на дорозі і впадає у відчай, скільки б він не плакав і не скаржився, не викликає співчуття в бездушному камінні; він помре від спраги в пустелі, труп його стане здобиччю смердючих гієн, кістки його занесе горючий пісок. Скільки людей померло передчасно, більше тому, що не досить сильно хотіли жити! Таку смерть Ходжа Насреддін вважав ганебною для людини.

«Ні! — сказав він собі і, зціпивши зуби, вперто повторив: — Ні!
Я не помру сьогодні! Я не хочу вмирати!»

Але що він міг зробити, складений утрічі й засунутий в тісний мішок, у якому не можна було навіть поворухнутись: коліна і лікті неначе прилипли до тулуба. Вільним у Ходжі Насреддіна залишався тільки язик.

— О доблесні воїни, — сказав він із мішка. — Зупиніться на хвилинку, я хочу прочитати перед смертю молитву, щоб всемілостивий Аллах прийняв мою душу у світлі селища свої.

Стражники опустили мішок на землю.

— Читай! Але з мішка ми тебе не випустимо. Читай свою молитву в мішку.

— А де ми знаходимось? — запитав Ходжа Насреддін. — Я це тому питаю, що хочу, аби ви обернули мене лицем до найближчої мечеті.

— Ми знаходимося поблизу Каршинської брами. Тут усюди мечеті, у який бік ми б не обернули тебе лицем. Читай же швидше свою молитву. Ми не можемо довго затримуватись.

— Спасибі, о благочестиві воїни, — сумним голосом відповів із мішка Ходжа Насреддін.

На що він розраховував? Він і сам не знав. «Я виграю кілька хвилин. А там подивимось. Може, щось трапиться...»

Він почав голосно молитись, дослухаючись водночас до розмов стражників.

— І як ми не зміркували відразу, що новий звіздар — це і є Ходжа Насреддін? — засмучувалися стражники. — Якби ми впізнали і зловили його, то дістали б від еміра велику нагороду!

Думки стражників линули у звичному напрямку, бо пожадливість складала саму суть їхнього життя.

Цим і скористався Ходжа Насреддін. «Спробую зробити так, щоб вони пішли абикуди від мішка, хоча б на найкоротший час... Можливо, мені вдасться розірвати мотузку, можливо, хтось пройде дорогою і звільнить мене».

— Швидше закінчуй молитву! — закричали стражники, штовхаючи мішок ногами. — Чуєш, ти! Нам ніколи чекати!

— Одну хвилину, доблесні воїни! У мене є останнє прохання до Аллаха. О всемогутній, всемілостивий Аллах, зроби так, щоб та людина, яка знайде закопані мною десять тисяч таньга, виділила б із них одну тисячу, і віднесла б до мечеті, і віддала б муллі, доручивши йому молитися за мене протягом року.

Почувши про десять тисяч таньга, стражники принишкли. Хоча Ходжа Насреддін нічого не бачив зі свого мішка, він добре уявляв, які наразі у стражників обличчя, як вони переглядаються і штовхають один одного ліктями.

— Несіть мене далі, — сказав він покірливим голосом. — Віддаю дух мій в руки Аллаха.

Стражники не рухалися з місця.

— Ми ще трохи відпочинемо, — вкрадливо сказав один з них. — (О Ходжа Насреддін, не думай, що ми безсердечні, недобрі люди. Тільки служба змушує нас поводитися з тобою так жорстоко; якби ми могли прожити з нашими сім'ями без емірської платні, тоді ми, певна річ, негайно випустили б тебе на волю...

— Що ти кажеш! — перелякано прошепотів другий. — Якщо ми його випустимо, то емір зітне нам голови.

— Мовчи! — зашипів перший. — Нам би тільки одержати гроші.

Ходжа Насреддін не чув шепоту, але знав, що стражники шепочуться, і знав, про що саме шепочуться.

— Я не маю серця на вас, о воїни, — мовив він із благочестивим зітханням. — Я сам надто грішний для того, щоб осуджувати інших. Якщо Аллах дарує мені прощення на тому світі, обіцяю вам помолитися за вас перед його троном. Ви кажете, що якби не емірська платня, ви б мене випустили? Подумайте над своїми словами! Адже цим ви порушили б волю еміра і, отже, вчинили б тяжкий гріх. Ні! Я не хочу, щоб ви через мене обтяжували гріхом свої душі; піднімайте мішок, несіть мене до водойми, хай здійсниться воля еміра і воля Аллаха!

Стражники розгублено дивились один на одного, проклинаючи благочестиве розкаяння, яке раптом — і зовсім, на їхню думку, нечасно — оволоділо Ходжею Насреддіном.

До розмови долучився третій стражник, який досі мовчав, щось вмудровуючи.

— Як тяжко бачити людину, яка лише перед смертю почала розкаюватись у своїх гріхах та помилках, — сказав він, підморгуючи товаришам. — Ні, я не такий! Я вже давно розкаювся і веду благочестивий спосіб життя. Але благочестя на словах, не супроводжуване бажаними Аллаху справами, є мертвим, — продовжував стражник, тоді як його товариші затискували роти долонями, щоб не розреготатись, бо він був відомий як затятий гравець у кістки і розпусник. — Ось я, наприклад, супроводжую своє благочестиве життя праведною й благочестивою справою, а саме: я будую в мо-

єму рідному селищі велику мечеть і заради цього відмовляю собі і своїй сім'ї навіть у їжі.

Один зі стражників не витримав і, давлячись від сміху, пішов у темряву.

— Я заощаджую кожен гріш, — продовжував благочестивий стражник, — і все-таки мечеть зводиться надто повільно, що сповнює скорботою моє серце. Цими днями я продав корову. Хай мені доведеться продати останні чоботи — я згоден ходити босоніж, аби тільки завершити розпочату справу.

Ходжа Насреддін схлипнув у мішку. Стражники перезирнулись. Справа у них неначе залагоджувалась. Вони ліктями квапили свого кмітливого товариша.

— О, якби мені зустрілася така людина, яка згодилася б пожертвувати вісім чи десять тисяч таньга на закінчення цієї мечеті! — вигукнув він. — Я б присягнувся перед нею, що упродовж п'яти і навіть десяти років ім'я її щодня підносилося б, оповите запашним димом молитви, з-під склепінь цієї мечеті до трону Аллаха!

Перший стражник сказав:

— О мій благочестивий товаришу! У мене немає десяти тисяч таньга, але, може, ти згодишся прийняти мої останні заощадження — п'ятсот таньга. Не відкидай мого скромного дарунка, мені теж хочеться прилучитись до цієї праведної справи.

— І мені, — сказав другий, заїкаючись і тремтячи від внутрішнього сміху. — У мене є триста таньга...

— О праведнику, о благочестивцю! — вигукнув Ходжа Насреддін, схлипуючи. — Як мені шкода, що не можу прикласти до своїх губ край твого халата! Я великий грішник, але зглянься на мене і не відкинь мого дарунка. У мене є десять тисяч таньга. Коли я, вчинивши богохульний обман, був наблизений до еміра, то часто одержував від нього в подарунок гаманці із золотом та сріблом; накопичивши десять тисяч таньга, я вирішив заховати їх, аби, тікаючи, прихопити по дорозі. А оскільки я вирішив тікати через Каршинську браму, то і закопав ці гроші на Каршинському цвинтарі під одним зі старих надгробків.

— На Каршинському цвинтарі! — вигукнули стражники. — Значить, вони десь тут, поруч!

— Так! Наразі ми знаходимося на північному краї цвинтаря, і якщо пройти...

— Ми знаходимося на східному краї! Де, де вони заховані, твої гроші?

— Вони заховані на західному краї цвинтаря, — сказав Ходжа Насреддін. — Але спочатку присягнися мені, о благочестивий стражнику, що мое ім'я справді поминатиметься в мечеті щодня упродовж десяти років.

— Присягаюся! — сказав стражник, тремтячи з нетерплячки. — Присягаюся тобі ім'ям Аллаха і пророка його Магомета! Ну, кажи швидше, де закопані твої гроші?

Ходжа Насреддін зволікав. «А що, коли вони вирішать віднести мене спочатку до водойми, відклавши на завтра пошуки грошей? — думав він. — Ні, цього не буде. По-перше, вони пойняті пожадливістю й нетерплячкою, по-друге, вони побоятся, що хтось може їх випередити, по-третє, вони не довіряють один одному. Яке ж указати їм місце, аби вони якнайдовше порались?»

Стражники чекали, схилившись над мішком. Ходжа Насреддін чув їхнє важке дихання, неначе вони щойно прибігли здалеку.

— На західному краї цвинтаря є три старих надгробки, розташовані трикутником, — сказав Ходжа Насреддін. — Під кожним із них я закопав по три тисячі триста тридцять три таньга з однією третиною...

— Розташовані трикутником, — хором повторювали стражники, уподібнюючись до слухняних учнів, які повторюють за вчителем слова Корану. — По три тисячі триста тридцять три таньга з однією третиною...

Вони домовилися, що двоє підуть за грошима, а третій залишиться вартувати. Це могло б засмутити Ходжу Насреддіна, якби він не був здатний передбачати людські вчинки: він точно знав, що третій стражник не довго сидітиме біля мішка. Передбачення виправдалися: залишившись один, стражник почав неспокійно зітхати, кашляти, ходити назад і вперед по дорозі, брязкаючи зброєю. Дослухаючись до цих звуків, Ходжа Насреддін вгадував усі його думки: стражника гризла тривога за свої три тисячі триста тридцять три таньга з однією третиною. Ходжа Насреддін терпляче очікував.

— Як довго вони там вовтузяться, — сказав стражник.

— Вони, мабуть, ховають гроші в якесь інше місце, а завтра ви всі троє прийдете за ними, — відповів Ходжа Насреддін.

Це був влучний удар. Стражник шумно засопів, потім почав удавано позіхати.

— Як мені хочеться перед смертю послухати якусь спасенну історію, — сказав із мішка Ходжа Насреддін. — Може, ти пригадаєш і розкажеш мені, о добрий стражнику.

— Ні! — сердито відповів стражник. — Я не знаю спасенних історій. До того ж я втомився, піду приляжу ось тут на траві.

Але він не зміркував, що його кроки по землі віддаватимуться гучно й далеко. Спочатку він ішов поволі, потім до Ходжі Насреддіна долинув частий тупіт: стражник помчав на цвинтар.

Настав час діяти. Але марно катався і перекидався Ходжа Насреддін: порвати мотузку йому не вдалось. «Перехожого! — благав Ходжа Насреддін. — О доле, хай з'явиться перехожий!»

І доля послала йому перехожого.

Доля і сприятливий випадок завжди приходять на допомогу тому, хто сповнений рішимості боротися до кінця (про це вже було сказано раніше, але істина не тьмяніє від повторення). Ходжа Насреддін щосили борювався за своє життя, і доля не могла відмовити йому в допомозі.

Перехожий ішов поволі; він був кульгавий, як визначив Ходжа Насреддін за звуком його кроків, і не молодий, бо страждав на задишку.

Мішок лежав посеред дороги. Перехожий зупинився, довго роздивлявся, тицьнув мішок разів зо два костуром.

— Що це за мішок? Звідки він тут узявся? — скрипучим голосом вимовив перехожий.

Ходжа Насреддін — о велика радість! — упізнав голос лихваря Джафара. Тепер він не сумнівався у своєму порятунку. Аби тільки стражники якнайдовше шукали...

Він кашлянув у мішку — тихенько, щоб не налякати лихваря.

— Еге! Та тут людина! — вигукнув, відскочивши, Джафар.

— Звісно, людина, — спокійно відповів Ходжа Насреддін, змінивши голос. — А що в цьому дивного?

— Як що дивного? Навіщо ти заліз у мішок?

— Значить, треба було, якщо заліз. Іди своєю дорогою і не набридай мені розпитуваннями.

Ходжа Насреддін знав, що цікавість лихваря тепер украй збуджена і він нізачо не піде.

— Справді дивна подія — зустріти на дорозі людину, яка сидить у зав'язаному мішку! — говорив лихвар. — Може, тебе посадили в мішок силоміць?

— Силоміць! — повторив Ходжа Насреддін. — Хіба я сплатив би шістсот таньга, щоб мене посадили в мішок силоміць!

— Шістсот таньга! За що ж ти сплатив такі гроші?

— О перехожий, я розкажу тобі все, якщо ти пообіцяєш, вислу-

хавши, піти геть і не порушувати більше мій спокій. Цей мішок належить одному арабові, що живе у нас в Бухарі і має дивну властивість зціляти хвороби та позбавляти потворності. Хазяїн дає його в користування, але за великі гроші і не всім. Я був кульгавим, горбатим і кривим на одне око, і от я надумав одружитися. Тоді батько моєї нареченої, аби не засмутити її спогляданням моєї потворності, повів мене до цього араба, і я отримав мішок у тимчасове користування терміном на чотири години, сплативши хазяїнові шістсот таньга. А оскільки цей мішок виявляє свої цілющі властивості тільки поблизу цвинтаря, то я і прийшов після заходу сонця сюди, до старого Каршинського цвинтаря, разом із батьком моєї нареченої, який, зав'язавши мішок мотузкою, пішов собі геть, бо присутність сторонньої людини може зіпсувати всю справу. Араб, хазяїн мішка, попередив мене: як тільки я залишусь один, до мене підлетять три джини¹, чинячи шум і дзвін своїми мідними крилами. І джини людськими голосами запитують мене, де на цвинтарі закопані десять тисяч таньга, на що я мушу відповісти їм таким таємничим заклинанням: «Той, хто носить мідний щит, той має мідне чоло. На місці сокола сидить пугач. О джини, ви шукаєте там, де не ховали, поцілуйте за це під хвіст мого ішака!» Точнісінько так все і було: з'явилися джини і запитали мене, де закопані десять тисяч таньга; почувши мою відповідь, вони надзвичайно розлютились і почали бити мене, а я, пам'ятаючи слова араба, продовжував кричати: «Той, хто носить мідний щит, той має мідне чоло, поцілуйте під хвіст мого ішака!» Тоді джини підхопили мішок і кудись понесли... А далі я вже нічого не пам'ятаю, опам'ятався я за дві години на тому самому місці цілком зцілений: мій горб зник, нога випрямилась, і око прозріло, у чому я переконався, дивлячись у дірочку, яку хтось зробив у мішку ще до мене. І тепер я досиджую в мішку свій термін лише тому, що гроші вже сплачені, — не пропадати ж їм дарма! Звісно, я припустився помилки: треба було домовитися з якоюсь людиною, що має такі самі вади, як у мене. Ми взяли б мішок на двох, просиділи б у ньому кожен по дві години, і наше зцілення обійшлося б нам лише по триста таньга. Але що поробиш: нехай пропадають мої гроші, найголовніше те, що я все-таки зцілювся. Тепер, перехожий, ти знаєш все, дотримай же своєї обіцянки і йди собі

---

¹ Арабське слово «джини» означає «злий дух». В узбецькій мові є слово «джинний», що означає «одержимий злим духом». Уживається в значенні біскупатий, божевільний, схилений, недоумкуватий і, зрештою, просто дурень.

геть. Я трохи ослабнув після зцілення, мені важко розмовляти. Вже десята людина чіпляється до мене з розпитуваннями, я втомився повторювати всім те саме.

Лихвар слухав із пильною увагою, перериваючи іноді розповідь Ходжі Насреддіна вигуками, сповненими надзвичайного здивування.

— Слухай, о чоловіче, що сидить у мішку! — сказав лихвар. — Ми обидва можемо мати користь з нашої зустрічі. Ти шкодуєш про те, що не домовився заздалегідь з людиною, яка має такі самі вади, щоб узяти цей мішок у користування на двох. Але тобі ще не пізно про це домовитись, бо саме я і є людина, потрібна тобі: я горбатий, кульгавий на праву ногу і кривий на одне око. І я охоче сплачу триста таньга за те, щоб просидіти в мішку дві години, що залишилися.

— Ти, мабуть, смієшся з мене, — відповів Ходжа Насреддін. — Хіба можливий такий чудовий збіг! Якщо ти говориш правду, то подякуй Аллахові за таку щасливу нагоду! Я згоден, перехожий, але попереджаю, що сплатив наперед, і тобі теж доведеться сплатити наперед. У борг я не повірю.

— Я сплачу наперед, — сказав лихвар, розв'язуючи мотузку. — Не гаятимемо часу, бо хвилини йдуть, а наразі вони вже належать мені.

Вилязачи з мішка, Ходжа Насреддін прикрив обличчя рукавом халата. Та лихвареві ніколи було роздивлятись: він поквапом відраховував гроші, шкодуючи про хвилини, які марно пролітають.

Із кректанням та стогонами лихвар заліз у мішок, нахиливши голову.

Ходжа Насреддін затягнув мотузку, відбіг убік і причаївся в тіні за деревом.

Він устиг саме вчасно. З боку цвинтаря почулася гучна лайка стражників. Спочатку з пролому в огорожі виповзли на дорогу їхні довгі тіні, потім і самі вони з'явилися, відбиваючи місячне сяйво міддю своїх щитів.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

— Гей ти, бродяго! — кричали стражники, штовхаючи мішок ногами, причому їхня зброя бряжчала і дзвеніла, що цілком могло скидатися на шум мідних крил. — Ми обнишпорили весь цвинтар

нічого не знайшли. Говори, о сину гріха, де закопані десять тисяч ганьга?

Лихвар твердо пам'ятав таємниче заклинання.

— Той, хто носить мідний щит, той має мідне чоло, — відповів він із мішка. — На місці сокола сидить пугач. О джину, ви шукаєте там, де не ховали, поцілуйте за це під хвіст мого ішака!

Почувши такі слова, стражники просто пошаленіли.

— Ти ошукав нас, подібний до смердючого пса, і ти ще називаєш нас дурнями! Дивіться, дивіться, він вивалює у пилюці весь мішок, значить, він катався і перекидався на дорозі в надії звільнитись, поки ми, роздираючи до крові руки, поралися на цвинтарі! Ти жорстоко поплатишся за свій обман, о мерзотне породження лисиці!

Стражники обрушили на мішок зливу важких ударів; потім, не задовольнившись цим, вони по черзі станцювали на мішку у своїх підкованих чоботях. А лихвар, виконуючи вказівки Ходжі Насреддіна, безперервно кричав: «Хто носить мідний щит, той має мідне чоло!..» — чим довів стражників до повної несамовитості. Шкодуючи, що їм не дозволено самим розправитися зі злочинцем, вони підхопили мішок і потягли до водойми.

Ходжа Насреддін вийшов зі свого укриття на дорогу, обмив у арику обличчя, скинув халат, розкривши назустріч нічному вітру широкі груди. Як радісно і легко було йому тепер, коли чорне дихання смерті пролетіло, не обпаливши його! Він відійшов убік, розстелив халат, підклав камінь під голову і ліг — він втомився у задушливому й тісному мішку, він хотів відпочити. У верхів'ях дерев шумів вітер, пливли в небесному океані золоті сонми¹ зірок, джюрчала вода в арику; усе це стало Ходжі Насреддіну вдсятеро миліше й ближче, ніж раніше. «Так! У світі надто багато хорошого, щоб я згодився коли-небудь померти, навіть якби мені твердо обіцяли рай; адже там можна сказитися з нудьги, сидячи вічно й незмінно під тим самим деревом, в оточенні тих самих гурій²».

Так він думав, лежачи під зірками на теплій землі, чуйно прислухаючись до невмирущого, завжди вируючого життя: стукало серце в його грудях, скрикував нічним голосом пугач на цвинтарі, хтось тихенько й обережно пробирався крізь кущі — либонь, їжак; пряно пах-

¹ С о н м — велика кількість, безліч чогось.

² Г у р і ї — у мусульманській міфології вічно юні прекрасні діви, які живуть у раю і втішають праведників.

...Стражники обрушили на мішок зливу важких ударів; потім, не задовольнившись цим, вони по черзі станцювали на мішку у своїх підкованих чоботях...

ла прив'яла трава, і вся ніч була сповнена якоїсь прихованої метушні, неясних шерехів, повзання й шелестіння. Світ жив і дихав — широкий, однаково відкритий для всіх, готовий з однаковою гостинністю прийняти у свої безмежні простори і мурашку, і птаха, і людину; і єдина вимога для них — не уживати на зле виявлені до них привіт і довіру. Господар з ганьбою проганяє гостя, який за святковим столом, скориставшись загальними веселощами, починає нишпорити по кишенях інших гостей; так само виганявся з веселого й радісного світу мерзений лихвар, цілком подібний до цього злодія.

Ходжа Насреддін не відчував анінайменшого жалю до нього, та й хіба можна жаліти того, хто своїм зникненням полегшить життя тисячам і тисячам інших людей! Ходжа Насреддін шкодував лише про те, що лихвар — не єдиний і не останній лиходій на землі; о, якби можна було зібрати в один мішок усіх емірів, сановників, мулл та лихварів і втопити їх одразу в священній водоймі шейха Ахмеда, щоб вони своїм отруйним подихом не сушили весняних квітів на деревах, щоби дзвоном своїх грошей, брехливими проповідями та брязкотом мечів не заглушали вони пташиного щебету, щоб не заважали вони людям насолоджуватися красою світу і гідно виконувати свою головну справу на землі — бути завжди і в усьому щасливими!

Тим часом стражники, аби не спізнитись, чимдалі більше прискорювали свої кроки і нарешті пустилися бігцем. Лихвар, трясучись і підстрибуючи в мішку, терпляче очікував кінця своєї надзвичайної подорожі; він чув брязкіт зброї, шерех каміння під ногами стражників і дивувався з того, що могутні джини не здіймаються в повітря, а біжать, розпустивши свої мідні крила по землі, як це роблять молоді півні, ганяючись за курями. Аж ось вдалині почувся якийсь гул, що нагадував віддалений рев гірського потоку, і лихвар спочатку подумав, що джини зтягли його кудись у гори, можливо, до своєї обителі Хан Тенгрі — Вершини Духів. Проте незабаром він став розрізняти окремі голоси і переконався, що потрапив до нічного багатолюдного зборища; судячи з галасу, тут були тисячі людей, як на базарі, але відколи це базари в Бухарі почали торгувати вночі? Раптом він відчув, що підноситься вгору: ага, значить, джини вирішили-таки злетіти в повітря. Звідки він міг знати, що стражники в цей час піднімалися сходами на поміст? Зійшовши, вони скинули мішок, він звалився, дошки прогнулися й заgrimіли під ним. Лихвар охнув і крякнув.

— Гей ви, джини! — не витримав він. — Якщо ви так кидатимете мішок, то покалічите мене ще більше, тоді як вам належить зробити навпаки!

У відповідь він дістав лютого стусана:

— Ти зараз знайдеш своє зцілення, о сину гріха, на дні водойми святого Ахмеда.

Ці слова зовсім збили лихваря з пантелику: до чого тут водойма святого Ахмеда? Він ще більше здивувався, почувши над мішком голос свого старовинного приятеля (лихвар міг би присягнути-ся в цьому!), поважного Арсланбека, начальника палацової варти і війська.

Думки в голові лихваря пішли шкереберть: звідки раптом узявся Арсланбек, чому він сварить джинів за те, що вони затримались у дорозі, і чому джини, відповідаючи йому, не тямлять себе від страху та раболіпства; адже не може бути, щоб Арсланбек обіймав водночас посаду головного джина! І як слід тепер поводитись — промовчати чи гукнути його? Оскільки щодо цього лихвар не дістав ніяких пояснень, то й вирішив про всяк випадок промовчати.

Тим часом гул натовпу посилювався, і дедалі частіше й голосніше звучало якесь одне слово: здавалося, все довкола — і земля, і повітря, і вітер — насичено цим словом, воно гуділо, шуміло, гуркотіло і, завмираючи, відлунювало вдалині. Лихвар припишкнув, дослухуючись. І він розчув.

— Ходжа Насреддін! — гудів натовп тисячами голосів. — Ходжа Насреддін! Ходжа Насреддін!

Раптом все стихло, і в мертвій тиші лихвар почув шипіння палаючих смолоскипів, шелестіння вітру, сплески води. Мурашки пробігли по його потворній спині, чорний жах почав поволі підповзати до нього, обдаючи його своїм крижаним подихом, від якого він заціпенів.

Пролунав новий голос, і лихвар міг би присягнутись, що голос цей належить великому візиреві Бахтіяру:

— Вім'я Аллаха все милостивого і всемогутнього! З веління великого і сонцеподібного еміра бухарського карається на смерть злочинець і осквернитель віри, порушник спокою і сіяч розбратів Ходжа Насреддін через утоплення в мішку!

Чийсь руки підхопили мішок і підняли. Тут лихвар зрозумів, що потрапив у смертельну пастку.

— Зачекайте! Зачекайте! — залементував він. — Що ви хочете зробити зі мною?! Зачекайте, я не Ходжа Насреддін, я лихвар Джафар! Відпустіть мене! Я лихвар Джафар, я не Ходжа Насреддін! Куди ви мене потягли, кажу вам: я лихвар Джафар!

Емір і почёт мовчки слухали його крики. Багдадський мудрець Гуссейн Гуслія, який сидів ближче від усіх до еміра, сказав, скрушно хитаючи головою:

— Яка безодня безсоромності прихована в цьому злочинці. То він називав себе Гуссейном Гуслія, мудрецем із Багдада, тепер він намагається обдурити нас, називаючи себе лихварем Джафаром!

— І він думає, що тут знайдуться дурні, які повірять йому, — додав Арсланбек. — Послухайте, послухайте, як майстерно він змінює свій голос!

— Відпустіть мене! Я не Ходжа Насреддін, я Джафар! — надринався лихвар, тоді як двоє стражників, стоячи на краю помосту, розміреними рухами розгойдували мішок, готуючись шпурнути його в темну воду. — Я не Ходжа Насреддін, скільки разів треба вам повторювати!

Але цієї миті Арсланбек махнув рукою, і мішок, важко перевертаючись у повітрі, полетів униз; почувся сильний сплеск, блиснули в червоному світлі смолоскипів бризки, і вода зімкнулась, поглинувши грішне тіло і грішну душу лихваря Джафара.

Над натовпом у темряві знялось і повисло єдине величезне зітхання. Кілька хвилин стояла страшна тиша, і раптом усіх приголомшив пронизливий зойк, сповнений невимовної муки.

То кричала і билася на руках свого старого батька прекрасна Гюльджан.

Чайханник Алі відвернувся, обхопив руками голову. Коваль Юсуп весь здригався, його проймав дрібний переривистий дрож...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Після страти емір зі своїм почтом відбув до палацу.

Арсланбек, побоюючись, що злочинця можуть витягти, перш ніж він задихнеться, наказав оточити водою і не підпускати нікого. Натовп сколихнувся, відступив під натиском стражників і зупинився, злито чорніючи живою мовчазною громадою. Арсланбек спробував розігнати натовп, але люди тільки переходили з місця на місце або ховалися в темряву, щоб, перечекавши, повернутися на колишнє місце.

У палаці почалося велике тріумфування. Емір святкував перемогу над своїм ворогом. Блишало золото і срібло, кипіли казани, диміли жаровні, гуділи бубни, ревли труби, гуркотіли, стрясаючи

повітря, барабани, і стільки вогнів було на цьому святі, що над палацом еміра стояла заграва, як від пожежі.

Але місто навколо палацу мовчало, занурене у пільму і поійняте скорботною тишею.

Емір щедро роздавав дарунки, багато хто цього дня поживився. Поети охрипли від безперервного славослів'я, спини їх почали тихенько, але солодко скніти: так часто доводилось нахилитися за срібними та золотими монетами.

— Покликати сюди писаря! — наказав емір. Прибіг писар і швидко заскрипів очеретяним пером.

— «Від Великого й Блискучого, що затьмарює сонце, Володаря, Повелителя і Законодавця Бухари Еміра Бухарського — Великому й Блискучому, що затьмарює сонце, Володареві, Повелителеві і Законодавцеві Хіви Хану Хівинському посилаються троянди привіту і лілії доброзичливості. Повідомляємо Вас, о Улюблений і Царствений Брате Наш, про новину, яка може зігріти вогнем захоплення Ваше Серце і солодко розм'якшити Вашу Печінку, а саме: сьогодні, в сімнадцятий день місяця Сафара, Ми, Великий Емір Бухарський, піддали привселюдній страті відомого всьому світу своїми богохульними й непристойними діяннями злочинця Ходжу Насреддіна — хай прокляне його Аллах! — через утоплення в мішку, яке утоплення вчинено було в Нашій присутності і на Наших Очах, завдяки чому Ми Самі царственным словом Нашим свідчимо перед Вами, що вишеназваний лиходій, порушник спокою, осквернитель віри і сіяч розбратів, нині не перебуває в живих і не зможе більше надокучати Вам, о Улюблений Брате Наш, своїми богомерзкими витівками...»

Такі ж листи емір написав каліфу багдадському, султану турецькому, шаху іранському, хану кокандському, еміру афганському та багатьом іншим государям суміжних і несуміжних країн. Великий візир Бахтіяр скрутив листи у трубки, привісив до них печаті і вручив гінцям, наказавши вирушати негайно. І в нічний час відкрилися з гучним скрипом і виском петель усі одинадцять воріт Бухари, і, розбризкуючи дзвінкий щебінь, висікаючи іскри підковами своїх коней, в усі сторони великими дорогами помчали гінці до Хіви, Тегерана, Стамбула, Багдада, Кабула та багатьох інших міст.

...Пізньої ночі, через чотири години після страти, Арсланбек відвів варту від водойми.

— Хто б він не був, хоч би й сам шайтан, не міг він залишитися живий, пролежавши чотири години у воді! — сказав Арсланбек. — І не діставайте його, хай, хто хоче, вовтузиться з його поганим трупом.

Як тільки останній стражник зник у темряві, натовп подався до берега, зашумів і загудів; запалили заздалегідь приготовані смолоскипи, що лежали неподалік у кущах. Скорботно закричали жінки, оплакуючи Ходжу Насреддіна.

— Треба поховати його як доброго мусульманина, — сказав старий Ніяз.

Гюльджан стояла коло нього, спираючись на його плече; вона була нерухома й безмовна.

Чайханник Алі і коваль Юсуп полізли з баграми у воду. Вони шукали довго, нарешті зачепили мішок і потягли до берега. Коли він виринув з води — чорний, виблискуючий при світлі смолоскипів, обплутаний чіпкими водоростями, — жінки завили ще голосніше, заглушаючи своїми зойками веселу музику, що долинала з палацу.

Десятки рук підхопили мішок.

— Несіть за мною, — сказав Юсуп, освітлюючи шлях смолоскипами.

Мішок поклали під крислатим деревом на траву. Народ, що стовпився навколо, мовчки чекав.

Юсуп витяг ніж, обережно розрізав мішок уздовж, зазирнув в обличчя мертвому і раптом відсахнувся, закляк із витріщеними очима, намагаючись щось вимовити язиком, який йому не підкорявся.

Чайханник Алі кинувся на допомогу до Юсупа, але і з чайханником скоїлося те саме; він скрикнув і раптом повалився на спину, товстим пузом до неба.

— Що трапилось? — загомоніли в натовпі. — Пустіть нас, покажіть нам!

Гюльджан, ридуючи, стала навколішки, нахилилася до бездиханного тіла, але хтось підсунув смолоскип — і вона відсахнулася, страшенно налякана й здивована.

Тут полізли зі смолоскипами з усіх боків, берег яскраво освітився, і багатоголосий могутній крик потряс тишу ночі:

— Джафар!

— Це лихвар Джафар!

— Це не Ходжа Насреддін!

Було заціпеніння, сум'яття, а потім люди раптом заволали, полізли на плечі одне одному, почалася тиснява і штовханина: кожен хотів переконатися на власні очі. З Гюльджан творилося таке, що старий Ніяз поквапився відвести її подалі від берега, побоюючись за її розум: вона плакала й сміялась, вірила й не вірила, і поривалася поглянути знов.

— Джафар, Джафар! — лунали радісні крики, у яких безслідно тонував далекий гул святкування в палаці. — Це лихвар Джафар! Це він! І його сумка з борговими розписками тут!

Прошло багато часу, перш ніж хтось схаменувся і запитав, звертаючись до всіх:

— Але де ж тоді Ходжа Насреддін?

По всьому натовпу загуділо з краю в край, з кінця в кінець:

— Але де ж тоді Ходжа Насреддін? Куди він дівся, наш Ходжа Насреддін?

— Тут він, тут, — пролунав знайомий спокійний голос, і всі, обернувшись, із подивом побачили живого й не супроводжуваного стражниками Ходжу Насреддіна, який ішов, позіхаючи й ліниво потягуючись: він непомітно заснув біля цвинтаря і тому спізнився до водойми.

— Я тут! — повторив він. — Кому я потрібен, підходьте! О благородні жителі Бухари, навіщо ви зібралися біля водойми і що ви тут робите в такий пізній час?

— Як навіщо зібрались? — відповіли сотні голосів. — Ми зібралися, о Ходжа Насреддін, щоб попрощатися з тобою, гідно оплакати й поховати тебе.

— Мене? — сказав він. — Оплакувати?.. О благородні жителі Бухари, ви погано знаєте Ходжу Насреддіна, якщо думаєте, що він збирається колись померти! Я просто приліг відпочити біля цвинтаря, а ви вже й вирішили, що я помер!

Більше йому не вдалося нічого сказати, бо налетів із несамовитим криком товстий чайханник Алі, за ним — коваль Юсуп; Ходжа Насреддін ледве не задихнувся в їхніх гарячих обіймах. Дрібнучи, підбіг Ніяз, але старого одразу ж відтіснили. Ходжа Насреддін опинився в середині великого натовпу, де кожен хотів обійняти і привітати його, а він, переходячи з обіймів в обійми, прагнув туди, де чувся сердитий і нетерплячий голос Гюльджан, яка марно намагалася пробитися до нього крізь натовп. Коли нарешті вони зустрілись, Гюльджан кинулась йому на шию. Ходжа Насреддін при всіх цілував її, відкинувши покривало, і ніхто, навіть найревніші охоронці законів і пристойності, не посмів угледіти в цьому щось негоже.

Ходжа Насреддін підніс руку, закликаючи до тиші й уваги.

— Ви збирались оплакувати мене, о жителі Благородної Бухари! Та хіба не знаєте ви, що я безсмертний?!

*Я — Ходжа Насреддін,
Мабуть, в світі один.
І — не стану брехати —
Не збираюсь вмирати!*

Він стояв, осяяний яскравим полум'ям шиплячих смолоскипів; натовп дружно підхопив його пісню, і над нічною Бухарою полинула на крилах вітру весела, радісна мелодія:

*Хай і босий, і голий,
Я — бродяга веселий!
Хочу весело жити,
Сонцю, людям радіти.*

Куди було палацу до таких веселощів і тріумфування!

— Розкажи! — закричав хтось. — Розкажи, як ти ухитрився втопити замість себе лихваря Джафара?

— Так! — пригадав Ходжа Насреддін. — Юсупе! Ти пам'ятаєш мою клятву?

— Пам'ятаю! — озвався Юсуп. — Ти дотримав її, Ходжа Насреддін!

— Де він? — запитав Ходжа Насреддін. — Де лихвар? Ви взяли його сумку?

— Ні. Ми не торкалися його.

— Ай-ай-ай! — докірливо сказав Ходжа Насреддін. — Невже не розумієте ви, о жителі Бухари, із лишком наділені благородством, але трохи не сповна розуму, що коли ця сумка потрапить до рук спадкоємців лихваря, вони вичавлять з вас усі борги до останнього гроша?! Подайте мені його сумку!

Десятки людей поквапились виконати наказ Ходжі Насреддіна, принесли мокру сумку і подали йому.

Він навмання витяг одну розписку.

— Сідельнику Мамед! — крикнув він. — Хто тут сідельник Мамед?

— Я, — відповів тонкий, деренчливий голос; із натовпу виступив наперед маленький старий у кольоровому, вкрай рваному халаті і з борідкою з трьох волосин.

— Завтра ти, сідельнику Мамед, повинен сплатити за цією розпискою п'ятсот таньга. Але я, Ходжа Насреддін, звільняю тебе від сплати боргу: оберни ці гроші на свої потреби і купи собі новий халат, бо твій більше схожий на достигле бавовняне поле: звідусіль лізе вата!

З цими словами він порвав розписку на клаптики.

Так він учинив з усіма розписками.

Коли була порвана остання, Ходжа Насреддін, сильно розмахнувшись, шпурнув сумку у воду.

— Хай вона лежить на дні завжди і вічно, ця сумка! — вигукнув він. — І хай ніколи ніхто не надіне її на себе! О благородні жителі Бухари, немає більшої ганьби для людини, ніж носити таку сумку, і що б не трапилося з кожним із вас, і якщо навіть хтось із вас розбагатіє, — на що, утім, мало надії, поки живий і здоровий наш сонцеподібний емір та його невсипущі візирі, — але якщо так трапиться і хтось із вас розбагатіє, то він ніколи не повинен надягати таку сумку, щоб не вкрити вічною ганьбою і себе самого, і своє потомство до чотирнадцятого коліна! А крім того, він повинен пам'ятати, що на світі є Ходжа Насреддін, який жартувати не любить, — ви всі бачили, якому покаранню піддав він лихваря Джафара! Тепер я прощаюся з вами, о жителі Благородної Бухари, настав мені час вирушати в далеку дорогу! Гюльджан, ти поїдеш зі мною?!

— Поїду, куди схочеш! — відповіла вона.

Жителі Бухари гідно проводили Ходжу Насреддіна. Каравансарайники привели для нареченої білого, як бавовна, ішака; жодної темної плямочки не було на ньому, і він гордовито сяяв, стоячи поряд зі своїм сірим товаришем, старовинним і вірним супутником Ходжі Насреддіна у його мандрах. Але сірого ішака анітрохи не збентежило таке блискуче сусідство; він спокійно жував зелену соковиту конюшину і навіть відштовхував своєю мордою морду білого ішака, мовби хотів показати, що, попри безперечну перевагу щодо масті, білий ішак ще не має перед Ходжею Насреддіном таких заслуг, які має він, сірий ішак.

Ковалі притягли переносний горн і підкували обох ішаків, сидельники подарували два багатих сідла: оздоблене оксамитом — для Ходжі Насреддіна і оздоблене сріблом — для Гюльджан. Чайханники принесли два чайники і дві китайські найкращі піали, зброяр — шаблю знаменитої сталі гурда, щоб Ходжі Насреддіну було чим оборонятися в дорозі від розбійників; килимники принесли попони, арканники — волосяний аркан, котрий, якщо його розтягнути кільцем навколо сплячого, оберігає від укусу отруйної змії, бо змія, наколюючись на жорсткі волосинки, не може переповзти через нього.

Принесли свої подарунки ткачі, мідники, кравці, шевці; уся Бухара, за винятком мулл, вельмож і багатіїв, збирала в дорогу свого Ходжу Насреддіна.

Гончарі, сумні, стояли осторонь: їм нічого було подарувати. Навіщо потрібен людині в дорозі глиняний глек, якщо є мідний, дарований чеканниками?

Аж раптом підніс свій голос найстаріший з гончарів, якому було вже понад сто років:

— Хто це говорить, що ми, гончарі, нічого не подарували Хсджи Насреддін? А хіба його наречена, ця прекрасна дівчина, не походить зі славного й знаменитого стану бухарських гончарів?

Гончарі закричали і загомоніли, із захопленням сприйнявши слова старого. Потім вони дали від себе Гюльджан суворий наказ — бути Ходжі Насреддін вірною, відданою подругою, аби не принизити слави й честі свого стану.

— Наближається світанок, — звернувся Ходжа Насреддін до народу. — Незабаром відкриють міську браму. Ми з моєю нареченою мусимо виїхати непомітно. Якщо ж ви підете нас проважати, то стражники, гадаючи, що всі жителі Бухари вирішили покинути місто і переселитися на інше місце, закриють браму і нікого не випустять. Тому розходьтеся по домівках, о жителі Благородної Бухари, хай буде спокійним ваш сон, хай ніколи не нависають над вами чорні крила біди, і хай справи ваші будуть успішні! Ходжа Насреддін прощається з вами! Чи надовго? Я не знаю і сам...

На сході вже з'явилася вузька, ледь помітна смужка. Над водою здіймалася легка пара. Народ почав розходитись, люди гасили смолоскипи, кричали, прощаючись:

— Щасливої дороги, Ходжа Насреддін! Не забувай свою рідну Бухару!

Особливо зворушливим було прощання з ковалем Юсупом і чайханником Алі. Товстий чайханник не міг утриматися від сліз, які рясно зволожили його червоні повні щоки.

До відкриття брами Ходжа Насреддін пробув у будинку Ніяза, але як тільки перший муедзин простягнув над містом сумно-дзвінку нитку свого голосу, Ходжа Насреддін і Гюльджан рушили в дорогу. Старий Ніяз проводив їх до рогу вулиці: далі Ходжа Насреддін не дозволив, і старий зупинився, дивлячись услід їм вологими очима, поки вони не сховалися за рогом. Прилетів легкий ранішній вітер і почав клопотатися на запорошеній дорозі, дбайливо замітаючи сліди.

Ніяз побіг додому, швидко піднявся на дах, звідки було видно далеко за міський мур, і, напружуючи старі очі та змахуючи непрошені сльози, довго дивився на буре, спалене сонцем узгір'я, яким виляся, ідучи за тридев'ять земель, сіра стрічка дороги. Він довго

чекав, у його серце почала закрадатися тривога: чи не потрапили, либонь, Ходжа Насреддін і Гюльджан до рук стражників? Та ось, придивившись, старий розрізнув удалині дві плями — сіру й білу: вони все віддалялись, усе зменшувались, потім сіра пляма зникла, злившись з узгір'ям, а біла виднілася ще довго, то зникаючи у ви-долинках та западинах, то з'являючись знову. Нарешті і вона щез-ла, розчинилась у мареві... Починався день, і починалася спека. А старий, не помічаючи спекоти, сидів на даху у гіркій задумли-вості, його сива голова тряслась, і задушливий клубок підступив до горла. Він не ремствував на Ходжу Насреддіна і свою дочку, він бажав їм довгого щастя, але йому було гірко й боляче думати про себе — тепер зовсім спустіла його домівка, і нікому було скрасити дзвінкою піснею й веселим сміхом його самотню старість. Пові-яв гарячий вітер, сколихнув листя виноградника, здійняв пил, за-чепив крилом горщики, що сушилися на даху, і вони задзвеніли тужливо, тонко, протяжно, немовби й вони сумували за тими, хто покинув дім...

Ніяз прокинувся, почувши якийсь шум за спиною, озирнувся: до нього на дах підіймалися драбиною один за одним три брати, усі молодець до молодця, і всі гончарі. Вони підійшли і схилилися перед старим в уклонах, сповнених якнайглибшої пошани.

— О поважний Ніязе! — сказав старший з них. — Твоя дочка пішла від тебе за Ходжею Насреддіном, але тобі не слід побиватися та ремствувати, бо такий вічний закон землі, що зайчиха не живе без зайця, лань не живе без оленя, корова не живе без бика і качка не живе без селезня. А хіба дівчина може прожити без вірного й від-даного друга, і хіба не парами створив Аллах усе, що живе на землі, розділивши навіть бавовняні пагони на чоловічі та жіночі? Але щоб не була чорною твоя старість, о поважний Ніязе, вирішили ми всі троє сказати тобі ось що: той, хто поріднився з Ходжею Насредді-ном, той поріднився з усіма жителями Бухари, і ти, о Ніязе, порід-нився відтепер з нами. Тобі відомо, що минулої осені ми, тужачи і стогнучи, поховали нашого батька і твого друга, найповажнішого Усмана Алі, і нині біля нашого вогнища є порожнє місце, призначе-не для старшого, і ми позбавлені щоденного щастя шанобливо споглядати білу бороду, без якої, так само як і без дитячого галасу, домівка вважається наполовину порожньою, бо добре і спокійно буває на душі у людини тільки тоді, коли вона знаходиться посе-редині між тим, хто має білу бороду і дав їй життя, і тим, хто лежить у колісці, кому він сам дав життя. А тому, о шановний Ніязе, ми

просимо тебе вислухати нас і не відмовлятися від прохання, і увійти до нашої оселі, і посісти біля нашого вогнища місце, призначене для старшого, і бути нам усім трьом за батька, а нашим дітям за дідуся.

Брати просили так настійливо, що Ніяз не міг відмовитись: він увійшов до їхньої оселі і був прийнятий з великим шануванням. Так на схилі віку він за своє чесне й чисте життя був винагороджений найбільшою нагородою, яка тільки існує на землі для мусульманина: він став Ніяз-бобо, тобто дідусем, главою великої сім'ї, де в нього було чотирнадцять онуків, і погляд його міг насолоджуватися безперервно, переходячи з одних рожевих щок, вимазаних шовковицею і виноградом, на інші, не менш брудні. І слух його відтоді ніколи не пригнічувала тиша, так що йому з незвички доводилося навіть іноді важкувато і він ішов у свій старий будинок відпочити й пожуритися за такими близькими його серцю і такими далекими, що пішли невідомо куди... У базарні дні він вирушав на площу і розпитував караванників, прибулих до Бухари з усіх кінців землі: чи не зустрілися їм дорогою двоє подорожніх — чоловік на сірому ішакові і жінка на білому, без жодної темної плямочки? Караванники морщили свої загорілі чола, заперечно хитали головами: ні, такі люди їм дорогою не траплялись.

Ходжа Насреддін, як завжди, зник безслідно, щоб раптом з'явитися там, де на нього аж ніяк не чекають.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ, який міг би стати початком нової книги

*Я здійснив сім подорожей, і про кожну подорож
є дивовижна оповідь, яка хвилює розум.*

«Тисяча і одна ніч»

І він з'явився там, де на нього аж ніяк не чекали. Він з'явився у Стамбулі.

Це сталося на третій день після отримання султаном листа від еміра бухарського. Сотні глашатаїв роз'їжджали містами й селами Блискучої Порти¹, оповіщаючи народ про смерть Ходжі Насредді-

---

¹ Б л и с к у ч а П о р т а — одна з урочистих назв колишньої Турецької імперії.

на. Радіючи цій звістці, мулли двічі на день, уранці і увечері, оголошували в мечетях лист еміра і дякували Аллахові.

Султан бенкетував у палацовому саду, у прохолодному затінку тополь, зрошуваних вологим пилом фонтанів. Навколо товпилися візирі, мудреці, поети та інша палацова челядь, яка жадібно очікувала подачок. Чорні раби рухалися низькими з димлячими підносами, кальянами та глеками в руках. Султан був у доброму гуморі й весь час жартував.

— Чому сьогодні, незважаючи на таку спеку, у повітрі відчуваються солодка легкість і пахощі? — лукаво примружившись, запитував він мудреців і поетів. — Хто з вас гідно відповість на наше запитання?

І вони, кидаючи пожадливі погляди на гаманець у його руках, відповідали:

— Подих нашого ясновельможного повелителя наповнив повітря солодкою легкістю, а пахощі поширилися тому, що душа нечестивного Ходжі Насреддіна перестала нарешті отруювати світ своїм мерзеним смородом.

Остеронь, спостерігаючи за порядком, стояв охоронець спокою й благочестя у Стамбулі — начальник варти, котрий відрізнявся від бухарського начальника варти Арсланбека хіба що більшою лютістю та надзвичайною худорбою, причому обидві ці властивості супроводили в ньому одна одну, що було давно помічено жителями Стамбула, і вони щонеділі з тривогою в очах розпитували палацових банщиків про стан поважних тілес начальника: якщо відомості були зловісними, то всі жителі, що мешкали поблизу палацу, ховалися по своїх домівках і без нагальної потреби нікуди не виходили аж до наступного банного дня. Так от, цей самий начальник, який завдавав жаху жителям Стамбула, стояв дещо остеронь; його голова, увінчана чалмою, стирчала на довгій тонкій шиї, як на жердині (багато хто в Стамбулі потайки б зітхнув, почувши таке порівняння!).

Усе було як годиться, ніщо не затьмарювало свята і не провіщало біди. Ніхто й не помітив палацового наглядача, який, звично і вправно прослизнувши між придворними, підійшов до начальника варти і щось шепнув йому. Начальник здригнувся, змінився на лиці і швидкими кроками вийшов услід за наглядачем. За хвилину він повернувся — блідий, з тремтячими губами. Розштовхуючи придворних, він підійшов до султана і в уклоні зламався перед ним навпіл:

— О великий повелителю!..

— Що там таке? — незадоволено запитав султан. — Невже ти на-

віть у такий день не можеш утримати при собі свої паличні й тюремні новини? Ну, кажи мерщій!

— О ясновельможний і великий султане, язик мій відмовляється...

Султан стривожився, звів брови. Начальник варти напівпошепки закінчив:

— Він у Стамбулі!

— Хто? — глухо запитав султан, хоч одразу зрозумів, про кого йдеться.

— Ходжа Насреддін!

Начальник варти тихо вимовив це ім'я, але придворні мають гарний слух; по всьому саду зашелестіло:

— Ходжа Насреддін! Він у Стамбулі!.. Ходжа Насреддін у Стамбулі!

— Звідки ти знаєш? — хрипким голосом запитав султан. — Хто сказав тобі? Чи можливо це, якщо ми маємо листа еміра бухарського, у якому він своїм царственным словом запевняє нас, що Ходжі Насреддіна більше немає серед живих?!

Начальник варти подав знак палацовому наглядачеві, і той підвів до султана якусь людину із плоским носом на рязьому обличчі, із жовтими неспокійними очима.

— О повелителю! — пояснив начальник варти. — Цей чоловік довго служив шпигуном при палаці еміра бухарського і дуже добре знає Ходжу Насреддіна. Потім він переїхав до Стамбула, і я узяв його на посаду шпигуна, на якій він перебуває і тепер.

— Ти бачив його? — перебив султан, звертаючись до шпигуна. — Ти бачив на власні очі?

Шпигун відповів ствердно.

— Але ж ти, можливо, обізнався?

Шпигун відповів заперечно. Ні, він не міг обізнатись. І поряд із Ходжею Насреддіном їхала якась жінка на білому ішакові.

— Чому ж ти не схопив його відразу?! — вигукнув султан. — Чому ти не віддав його до рук стражників?

— О ясновельможний повелителю! — відповів шпигун і упав, тремтячи, на коліна. — У Бухарі я потрапив якимось до рук Ходжі Насреддіна, і якби не милість Аллаха, то не пішов би від нього живим. І коли я сьогодні побачив його на вулицях Стамбула, то зір мій помутився від страху, а коли я оговтався, він уже зник.

— Такі в тебе шпигуни! — вигукнув султан, блиснувши очима на начальника варти, що зігнувся перед ним. — Самий тільки вигляд злочинця їх жахає!

Він відштовхнув ногою рябого шпигуна і пішов до своїх покоїв у супроводі довгого ланцюга чорних рабів.

Візирі, сановники, поети й мудреці стривоженим гудучим на-товпом попрямували до виходу. За п'ять хвилин у саду нікого не залишилось, крім начальника варти, який, дивлячись кудись у пустоту каламутними очима, безсило опустився на мармуровий край водойми і довго сидів, прислухаючись на самоті до тихого плескоту й сміху фонтанів. І здавалося, він в одну мить так схуд і висох, що якби жителі Стамбула побачили його, то кинулися б врозсіп хто куди, не підбираючи загублених туфель.

А рябий шпигун тим часом мчав, задихаючись, розпеченими вулицями до моря. Там він знайшов арабський корабель, готовий до відплиття. Хазяїн корабля, не маючи жодних сумнівів у тому, що бачить перед собою розбійника, який утік із в'язниці, заломив непомірну ціну; шпигун не став торгуватись, вибіг на палубу і забився у темний брудний куток. Потім, коли тонкі мінарети Стамбула потонули в голубому серпанку туману і свіжий вітер напнув вітрила, він виповз зі своєї схованки, обійшов корабель, заглянув в обличчя кожній людині і, нарешті, заспокоївся, упевнившись, що Ходжі Насреддіна на кораблі немає.

Відтоді решту свого життя рябий шпигун прожив у постійному й безперервному страху: куди б він не приїжджав — до Багдада, Каїра, Тегерана чи Дамаска, — йому не вдавалося прожити спокійно більше трьох місяців, бо в місті обов'язково з'являвся Ходжа Насреддін. І, здригаючись від однієї думки про зустріч з ним, рябий шпигун тікав далі й далі. Тут було б цілком доречно порівняти Ходжу Насреддіна з могутнім ураганом, який диханням своїм безупинно жене перед собою сухий жовтий лист, видаєрає його з трави і видуває з розколин. Так був покараний рябий шпигун за все зло, яке він заподіяв людям!

А наступного дня в Стамбулі почалися дивні й надзвичайні події!.. Але не слід людині розказувати про те, чого вона сама не бачила, і описувати країни, у яких ніколи не була; на цім слові ми й завершуємо в нашій оповіді останній розділ, який міг би стати початком для нової книги про подальші пригоди незрівнянного й неперевершеного Ходжі Насреддіна у Стамбулі, Багдаді, Тегерані, Дамаску та в багатьох інших прославлених містах...

ЗАЧАРОВАННЫЙ ПРИНЦ

книга друга

Багато мандрував я різними краями землі; я побував у гостині у багатьох народів і зривав по колоску з кожної ниви, бо краще ходити босоніж, ніж у тісному взутті, краще терпіти всі незгоди шляху, ніж сидіти вдома... І ще скажу: на кожну нову весну треба вибирати й нове кохання, — друже, торішній календар не годиться сьогодні!..

Сааді

Учені мудреці минулих століть залишили у спадок світові безліч книг, щоб смолоскипом своїх знань освітлювати нам, тим, хто живе тепер, звивисті і небезпечні шляхи нашого життя. У цих книгах можна прочитати геть про все: про війни і землетруси, про дива і пророцтва, кожна сторінка прикрашена іменами шейхів, каліфів, непереможних воїнів та інших прославлених мужів землі; про одну тільки людину нічого, жодного слова, не сказано в цих книгах — про Ходжу Насреддіна, хоча й був він знаменитий на весь світ.

Таке упущення з боку мудреців не дивує нас. У ті далекі роки нерідко траплялось, що той чи інший мудрець сів у своїй книзі насіння багатства і шани, але пожинав — на жаль! — лише незліченні біди. З цієї причини мудреці були вкрай обережні в словах і думках, що видно з прикладу найблагочестивішого Мухаммеда Расуля Ібн-Мансура: переселившись до Дамаска, він почав писати книгу «Скарб доброчесних» і вже дійшов до життєпису багатогрішного візіря Абу-Ісхака, коли раптом дізнався, що дамаський градоправитель — прямий нащадок цього візіря по материнській лінії. «Хай буде благословенний Аллах, який вчасно послав мені цю звістку!» — вигукнув мудрець, негайно відлічив десять чистих сторінок і на кожній написав лише «Щоб уникнути», — після чого одразу перейшов до історії іншого візіря, могутні нащадки якого мешкали далеко від Дамаска. Завдяки такій далекоглядності згаданий мудрець прожив у Дамаску без потрясінь ще багато років і навіть зумів померти своєю смертю: не був змушений зійти на замогильний міст, несучи перед собою в руці власну голову, на кшталт ліхтаря.

Книги мовчать про Ходжу Насреддіна. Важкий камінь заборони лежав у ті роки на його імені. Так повеліли могутні володарі — ка-

ліфи, султани і шахи — в надії помститися йому хоча б у наступних століттях, позбавивши його посмертної слави. Але запитаємо: чи вдалося їм досягти своєї мети? Стара історія, та сама в усі часи, сказано про це у Сел²ана Саведжі:

«Гідний прославиться, хоча б усі вихори об'єдналися проти нього!»

Бо є одна книга, над якою не владні каліфи, — пам'ять народу. У цій великій книзі і знайшов Ходжа Насреддін своє безсмертя.

Є в місті Ходженті, на березі Сирдар'ї, великий пустир, де ніхто не селиться і не розводить садів, тому що річка в цьому місці повертає, б'є під берег і щороку змиває його на три-чотири лікті. Річка змила пустир уже наполовину і впритул підійшла до могутнього карагача, який самотньо росте тут, оголивши з одного боку його вузлувате грубе коріння, що збігає глинистим урвищем до води. Відкритий сонцю, вдосталь забезпечений вологою карагач розкинувся крилато і зеленіє густо, загьмарюючи своєю пишнотою сусідні дерева, що жалюгідною купкою збилися віддалік, біля курної великої дороги. Страждаючи від спраги і спеки, вони ледве шелестять кволим, виснаженим листям і, подібно до багатіх нікчемних людей, злобно заздрають щасливому гордієві. «Дарма, — думають вони, — річка ще підміє берег, на якому він тримається, і, втративши опору, він звалиться і попливе за течією, щоб згинути безславно десь на піщаній міліні. А ми стоятимемо тут, як і раніше, проголошуючи подяку долі, що виростила нас далеко від річки; хай непоказне наше рідке листя, безсиле укрити подорожнього прохолодною тінню, хай обсіпає нас гарячий пил з дороги, а наше коріння здавлюється сухим і жорстким ґрунтом, — ми задоволені і не бажаємо іншої долі, бо прагнення породжують небезпеку, прикладом чому є гордий карагач».

Вони помиляються: карагач не звалиться в річку і не попливе за течією. Вода змиє лише все дрібне, кволе навколо нього, але не здолає його могутнього коріння, що заглибилося в землю, під саме дно. Карагач утримується на березі, і та сама річка, що підмивала його, нанесе до нього плодоносного мулу, і він, укріпивши собою берег, зеленітиме ще довго, дедалі ширше розкидаючи свою могутню литу крону, тоді як ті, що стояли на віддалі, вже віддадуть своє жалюгідне життя вогню у вогнищах. І навіть коли облізе вся його кора, висохне деревина і припиниться рух соків у стовбурі, його не зрубають і не розпилять на дрова, а обнесуть красивою огорожею і показуватимуть подорожньому, що заїхав до Ходжента, кажучи: «Ось карагач, посажений та вирощений самим Ходжею Насреддіном!»

І ще дізнається подорожній, що населена пекарями, які пекуть коржі, ходжентська слобода Раззок (що означає «подавець хліба насушного») має в народі ще іншу назву: слобода Ходжі Насреддіна, тому що саме тут, за переказами, стояв за минулих часів його будинок. Жителі Ходжента розкажуть подорожньому, що у горах, дорогою до Ашту, є озеро Ходжі Насреддіна; на березі його розташоване маленьке селище Чорак; у цьому селищі є чайхана Ходжі Насреддіна, а в чайхані під дахом живуть горобці Ходжі Насреддіна — нащадки одного знаменитого горобця, про якого йдеться далі. Там також є печера з дивною назвою: «Житло благочестивого злодія», сарик Ходжі Насреддіна, місток Ходжі Насреддіна — одне слово, все дихає тут його пам'яттю, неначе він виїхав звідси на своєму ішакові тільки вчора.

Вдягнувшись у халат ретельності і озброївшись палицею терпіння, ми відвідали усі ці місця. Ми ночували під багатьма кривлями, грілися біля багатьох багать, розмовляли про Ходжу Насреддіна з багатьма людьми; доля сприяла нам у пошуках, і ось сьогодні ми відкриваємо ще одну сторінку його життя і говоримо слідом за наймудрішим ібн-Туфейлем: «Хай стане ця історія повчанням тому, хто має серце або хто вміє слухати й бачити...»

ЧАСТИНА ПЕРША

Після цього купець із дружиною вирушили у далеку дорогу. Вони їхали довго, перетинаючи гори і степи, моря і пустелі, у полуденну спеку і на світанку: Аллах зберіг їхні шляхи, і на тридцятий день вони досягли міста Басри...

«Тисяча і одна ніч»

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Покинувши Бухару, Ходжа Насреддін зі своєю дружиною Гюльджан попрямував спочатку до Стамбула, а звідти до арабів. Він порушив спокій по черзі в Багдаді, Медині, Бейруті та Басрі, привів у небувале сум'яття Дамаск, потім завітав мимохідь до Каїра, де на короткий час обійняв посаду головного каїрського судді. Кого і як він судив — ми не знаємо; достовірно відомо тільки те, що потім Ходжу Насреддіна шукали й ловили по всьому Єгипті цілих два роки. Він же був у цей час далеко — в інших землях, на інших шляхах.

Вічний бродяга, він ніде не зупинявся надовго; на світанку сідлав він ішаків — білого для Гюльджан, сірого для себе, і знову рушав у дорогу, все вперед і далі, щодня міняючи нічліг. Уранці його леденив мороз і заносила завірюха на гірському сніговому перевалі, опівдні нерухома спека кам'янистих ущелин сушила йому губи, увечері він дихав запашною свіжістю долини і пив з арика каламутну воду, народження якої від льоду і снігів бачив сьогодні там, угорі.

Якби його воля, він так ніколи й не покинув би мандрів і все їздив би, їздив, опоясуючи землю маленькими слідами копит

свого ішака. Але людина, яка має дружину, повинна мати і дітей; Ходжа Насреддін не ухилився від цього правила: на четвертий рік подружнього життя Гюльджан подарувала йому четвертого сина. Радів Ходжа Насреддін, раділа Гюльджан, шумно раділи, плескаючи в долоні, брати новонародженого, радісно ревів білий ішак, сповіщаючи всіх двоногих у перах і без пер, усіх чотириногих, усіх, що плавають і повзають, про прихід у світ молодого господаря. Тільки сірий ішак не радів, похмуро пересмикував вухами і дивився в землю, не помічаючи весняної краси, щедро розлитої навкруги.

Через місяць рушили далі — Гюльджан на своєму білому ішакові, а Ходжа Насреддін на сірому. Перед Ходжею Насреддіном, на самому загривку ішака сидів старший син, другий сидів позаду, на крижах ішака, і бавився тим, що, зловивши і загнучи до себе ішачий хвіст, вибирав із кисточки застрягли в ній реп'яхи; третій син їхав у правих саквах, а четвертого уклали в ліві.

— Гюльджан, мій ішак щось нудьгує останнім часом, — сказав Ходжа Насреддін. — Чи не захворів він, либонь, урятуй нас Аллах і помилуй від такого лиха!

— Купи на наступному базарі хороший батіг, і він одразу повеселішає, — порадила Гюльджан.

Ішак, слухаючи цю розмову, тільки зітхав, ремствуєючи в душі на свого хааяїна.

Минув рік. Знову прийшла весна, південний вітер розкрив квітки абрикосів, сади залилися біло-рожевою піною цвітіння, сповнилися писком, свистом, щебетом і цвірінканням, арики виступили з берегів і ночами гуділи гучно й повно, як труби. Якось на привалі сірий ішак, пощипуючи свіжу весняну траву, подивився на Гюльджан і помітив, що вона ніби знову поповнішала. Переконавшись у справедливості своїх підозр, він заревів, обірвав мотузку і кинувся убік, ламаючи куці.

Тільки тоді Ходжа Насреддін здогадався про причину сумної задумливості довговухого.

— Моя прекрасна Гюльджан, — сказав він, — буде справедливо, якщо ти візьмеш двох останніх синів до себе, на білого ішака.

Відтоді занудьгував уже білий ішак, а сірий, натомість, поставивши вуха сторчма, крутив і розмахував хвостом, жваво перебираючи копитами по дорозі.

Аж ось минуло ще два роки — і занудьгували обидва ішаки.

— Може, купимо третього? — запропонувала Гюльджан.

— О моя незрівнянна трояндо, адже якщо так триватиме й далі, то скоро за нами піде цілий караван! — відповів Ходжа Насреддін. — Ні, я бачу, роки мандрів закінчилися для мене, прийшли роки споглядання й роздумів.

— Слава Аллахові! — вигукнула Гюльджан. — Нарешті ти здогадався, що в твоєму віці і з таким сімейством непристойно теліпатися дорогами, подібно до якогось бездомного бродяги. Ми поїдемо до Бухари, оселимось у мого батька...

— Зачекай, — зупинив її Ходжа Насреддін, — ти забула, що в Бухарі царює той самий найясніший емір, і він, певна річ, пам'ятає свого придворного звіздаря Гуссейна Гуслюю. Оселимось краще десь тут, у Коканді чи у Ходженті.

З пагорба, де він поставив цього дня свій шатер для нічлігу, було видно дві дороги: одна — велика, торгова, на Коканд, друга — вузька, пугівець, до Ходжента. Великою кокандською дорогою, у важкій хмарі пилу, повільно з гудінням котився темний потік верблюжих караванів, гарб, вершників, пішоходів; ходжентська дорога була пустинною, тихою, і високе небо над нею трохи рожевіло, забарвлене прозорим світлом зорі.

— Поїдемо до Коканда, — сказав Ходжа Насреддін.

— Ні, краще поїдемо до Ходжента, — відповіла Гюльджан. — Я втомилася від великих міст, від галасливих базарів, я хочу відпочити в тиші.

Він зрозумів свою помилку: бажаючи потрапити до Коканда і знаючи вперту вдачу дружини, слід було запропонувати їй Ходжент. «У таку глушину!» — вигукнула б вона, і вранці вони попрямували б великою дорогою. Але виправляти помилку було пізно, а сперечатися навіть небезпечно, бо є справедливим старовинне прислів'я: «Хто сперечається з дружиною — скорочує своє довголіття».

Зітхнувши, Ходжа Насреддін сказав:

— Я був колись у Ходженті і дотепер пам'ятаю смак тамтешнього знаменитого винограду. Гаразд, хай буде по-твоєму...

І вони оселилися в Ходженті, у слободі пекарів Раззок, на самому березі Сирдар'ї. Велика річка, годувальниця незліченних поколінь, вихопившись з тісних ущелин у долину, упокорювала тут скажений напір своїх жовтих клекотливих вод і біля Ходжента йшла плавно, могутньо, даруючи життя рослинам, тваринам та людям і присипляючи вночі дітей Ходжі Насреддіна тихим дзюрчанням струменів, що підмивали глинистий берег.

У ті роки, про які тут ідеться, від минулої слави Ходжента та від його багатств нічого вже не залишилось. Тепер це було маленьке сонне містечко, населене дрібними крамарями, садівниками, городниками й безліччю дряхлих чалмоносних старих: відставних мулл, мударисів, улемів і кадіїв. Старі молилися в мечетях, старі сиділи в чайханах, бродили вулицями, провулками й площами, наповнюючи місто немічним кашлем і човганням тувель, що відставали від п'ят. Таке скупчення старих в одному місті було дивним, — здавалось, усі вони таємно змовилися віддати свій прах лише жовтій ходжентській землі і з цією метою з'їхалися сюди з усіх кінців мусульманського світу.

Опоясаний з усіх боків багатководними ариками, захищений горами від холодних вітрів, Ходжент з його садами і виноградниками був справжнім раєм для кожного втомленого бурями життя — ось чому ходжентці ніколи не втомлювалися дякувати Аллахові за велике щастя жити в такому благословенному місці.

Одна тільки людина в усьому місті думала інакше — якийсь Узакбай, колишній базарний наглядач із Самарканда. Утім, цей Узакбай був узагалі дивною і непривітною людиною: завжди носив великі темні окуляри, що закривали наполовину його обличчя, ні з ким не зближувався, не розмовляв, піде не бував у гостях і нікого не запрошував до себе. Така нетовариськість наштовхнула сусідів на думку, що він має темну душу, обтяжену багатьма лиходійствами. Хлопчаки шарахали від нього в сторони і кричали з-за рогів та огорож: «Пугач! Пугач в окулярах!» А він усе мовчав, лише похитуючи головою і невесело всміхаючись цьому прізвиську.

Так, під личиною Узакбая переховувався Ходжа Насреддін. Він знав: у цьому тісному містечку, де кожна людина на очах, варто йому тільки схибити в одному слові, зробити один невірний крок — і на його сім'ю обрушиться цілий самум¹! Довелося закрити обличчя темними окулярами, перебрати на себе чуже ім'я, налякати відлюдністю сусідів і, вчинивши все це, відчуті Ходжент похмурою в'язницею, а себе самого — нещасним і нездоленим на землі.

Він гірко нарікав на Аллаха, який вклав у його душу два суперечливих і взаємоворожих начала: непереборну пристрасть до бродяжництва і гарячу любов до сім'ї. Ці сили роздирали його навпіл, він був справжнім мучеником, тим більше, що свої страждання приховував на самому дні серця. Кому він міг поскаржитися, з ким

---

¹ С а м у м — піщаний ураган у пустелях Азії та Африки.

поділитись? Із Гюльджан, вірною і коханою подругою? Але саме в ній і втілювалась одна з сил, що розкраює; втіленням же другої був ішак, який мирно дрімав і товстів над своєю годівницею. І хоча ішак був позбавлений дару людської мови, тільки перед ним уночі міг вилити душу нещасний страдник.

А наступний новий день був схожий на вчорашній. Ходжа Насреддін знову надягав окуляри, крізь які саме сонце здавалося йому темним і тьмяним, і йшов на базар за покупками. Повернувшись, брався до всіляких дрібних господарських справ — у дворику, у саду чи в сараї.

Зате вечір завжди й неподільно належав йому. Сім'я вечеряла без господаря; він у цей час сидів в одній околичній чайхані на березі Сирдар'ї.

Це була найубогіша, найбрудніша в усьому Ходженті чайхана, яку відвідували тільки жебраки, злодії, бродяги та інший міський набрид. Проте тут Ходжа Насреддін почувався у безпеці.

Чадно диміли миски з баранячим жиром. Рябий чайханник — скупник краденого, з перебитим носом і безсоромно задергими дірками ніздрів — метушився перед киплячими кумганами. Скоро починали збиратися й гості. Наповнюючи повітря огидним смородом свого неймовірного лахміття, походження якого не узявся б визначити навіть сам верховний вождь циганських племен «люлі», у тибетейках, засалених до того, що їх можна було б підсмажувати, горбаті, кульгаві, сліпі, слабі, уражені трясучкою, у корості та виразках, з палицями і на милицях — гості з усіх боків повзли до чайхани і з криками, лайкою, суперечками починали обговорювати денні справи, свої копійчані успіхи й невдачі. Дивлячись на всю цю голоту, що копошилася у тьмяному світлі каганців, Ходжа Насреддін гірко думав: «Ось усе, що залишилося мені від великого й прекрасного світу!»

А світ лежав перед ним — широкий, просторий, відкритий в усі кінці. Зоря тьмяніла, сутінки згушались, сонна річка дихала прохолодною свіжістю, — світ підкорявся ночі, і зірки, розгораючись дедалі чистіше й яскравіше, віддалялися від наскрізної повітряної чорноти неба і тягнули до землі тремтячі кришталеві нитки — «струни ангелів», як сказав би поет Хафіз.

Ходжа Насреддін не квапився йти додому. Половина гостей уже хропла, лежачи покотом на брудній підлозі, чайханник гасив вогні під кумганами, вже починалася в усьому місті перша сонноспівуча переключка півнів, а він усе сидів, усе думав, намагаючись

знайти вихід, який би примирив у його душі дві вже згадані взаєморозривні сили і звільнив би його з ходжентського нестерпного полону.

Він і сам ще не знав о цю пору, що його ходжентський полон уже закінчився: в душі дозріла рішучість і чекає тільки хвилини, щоб оволодіти розумом, а потім втілитись у справу; йому, як навислій лавині, не вистачало тільки поштовху!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Нарешті доля послала йому одну дивну зустріч, яка поклала початок подальшим подіям.

Прямуючи ввечерами до чайхани, Ходжа Насреддін завжди проходив повз одного глухонімого жебрака, що сидів під очеретяним навісом біля входу до старої напівзруйнованої мечеті Гюхар-Шад. На вигляд це був звичайнісінький жебрак, який нічим не відрізнявся від своїх незліченних товаришів, що снували базаром, блукали вулицями, густо роїлися навколо мечетей, гробниць та інших священних місць, що сприяють розм'якшенню сердець правовірних, а головне, ослабленню зав'язок на їхніх гаманцях. Одне тільки було незрозуміле в цьому жебракові: чому він вибрав для себе мечеть, яка була давно недіючою, ніким не відвідуваною і малоприсадною для процвітання його ремесла? Отримавши від Ходжі Насреддіна щоденні півтанга, жебрак дякував мовчазним уклоном, покірливим поглядом добрих старечих очей, які ніби повернули собі з далекого минулого дитячу ясність. Потім він згортав свою діряву підстилку і йшов до руїн мечеті, де, мабуть, і жив, розділяючи свою самотність з кажанами та совами.

І ось одного разу глухонімий жебрак раптом заговорив. Було це наприкінці зими, у непогожі сутінки; хмари закривали зорю, накрапував косий рідкий дощ, свистів в оголених деревах вітер, рябив тьмяну воду в калюжах, тріпав і згортав очеретяний навіс над головою старого жебрака. Ходжа Насреддін зупинився перед ним, поліз у кишеню за монетою, але дістати не встиг: жебрак простягнув до нього висохлу руку і проникливим голосом мовив:

— Не засмучуйся, Ходжа Насреддін, скоро ти скинеш свої темні окуляри.

Ходжа Насреддін так і завмер на місці з витріщеними очима, роззявленим ротом і рукою, засунутою в кишеню. Він добре знав

усі хитрощі жебраків і не здивувався б тому, що глухонімиї заговорив. Але звідки відоме старому його ім'я?

Жебрак здогадався про думки співбесідника.

— Не бійся мене, Ходжа Насреддін! — у глибині його блідих очей спалахнуло світло. — Плекаючи надію на твою допомогу, я вже багато років прагну бесіди з тобою, але дотепер це ніколи мені не вдавалося, хоча я неодноразово бачив тебе й раніше. Я бачив тебе в Бухарі, коли сидів зі своєю чашкою біля водойми Лябі-Науз, бачив тебе в Самарканді...

— Зачекай, — перебив Ходжа Насреддін, подив якого зростав з кожним словом жебрака. — Яким чином і звідки ти дізнався про моє перебування тут? Ти вселив у моє серце тривогу.

— Вивергни її зі свого серця! В усій окрузі тільки я знаю про твоє перебування тут. Мені сказав про це один мій духовний брат з нашого таємного братства Тих, Що Мовчать І Осягають, або інакше — Зоряномандрівних дервішів. Проходячи на початку зими базаром, він випадково побачив тебе саме тієї миті, коли необережний носильник своїм пакунком скинув на землю твої темні окуляри.

— Пригадую! — озвався Ходжа Насреддін. — Проте у твого духовного брата дуже гострі очі, якщо він устиг в одну мить пізнати мене. Чи впевнений ти, що він не поєднує таємне братство Тих, Що Мовчать І Осягають з іншим і теж таємним братством Тих, Що Підслуховують, Підглядають і Вистежують?

— Не гріши! — суворо зупинив його жебрак. — Це був добродішесний брат, пам'ять про якого для мене священна, бо він уже перейшов із тлінного земного буття до іншого, вищого стану.

— Пробач мені, мудрий старче, — сказав Ходжа Насреддін, відчуваючи до дервіша внутрішній потяг і довіру. — Скажи тепер: чому саме сьогодні ти звернувся до мене?

— Згідно з нашим статутом, я протягом трьохсот шістдесяти трьох днів на рік глухий і німиї, — відповів старий. — Ти перший, з ким я заговорив після річного мовчання. Саме сьогодні почалися ті два моїх дні, коли я вільний зняти печать зі своїх вуст. Що ж стосується наших колишніх зустрічей, то вони завжди були або раніше, або пізніше за ці дні, і я мовчав, хоча моє серце прагнуло тебе і душа обливалася сльозами.

— Говори, яке твоє горе, якої допомоги ти чекаєш від мене! — вигукнув Ходжа Насреддін, зворушений словами старого. — Може, тобі потрібні гроші, поважний старче? У мене якраз приховані

у відлюдній місцині сто п'ятдесят таньга, про які моя дружина нічого не знає.

— Я дервіш і не шукаю в світі ніяких вигод, крім духовних, — відповів старий із гідністю. — Ні, не про гроші я прошу тебе; проте тут, на дорозі, на холодному вітрі, не місце говорити про такі речі — ходімо зі мною.

Вони пішли до руїн мечеті.

Старий провів гостя у маленьку келію, що якимсь дивом уціліла від землетрусу, запалив за допомогою кресала світильник. Ходжа Насреддін побачив у кутку солом'яне ліжко старого, глиняний глек для води, черепок, накритий темним і черствим коржем, об'єденими мишами по краях. Більше нічого не було в келії, та більш нічого їй не потрібно було старому, який осягнув усю глибину і мудрість учення дервішів.

Узявши корж, старий обережно обломив у долоню об'єднені краї, висипав крихти на клапоть тканини, постелений у кутку перед мишачою піркою. Потім розділив корж навпіл і подав одну половину гостеві:

— Повечеряймо спочатку перед нашою бесідою.

Гудів за стіною вітер, прослизав у щілини, пригинаючи й коливаючи тонке полум'я світильника; вторячи гойданням вогню, по стінах і стелі гойдалася тінь, то застилаючи, то знову відкриваючи худе горбоносе обличчя старого.

Тут, у цій убогій келії, під тужливий свист вітру, під злитий шум настирного дощу, під мишачий писк і метушню в соломі, розпочалася їхня бесіда. Старий поліз кудись у куток, дістав з-під соломи вузлик, розв'язав його і висипав на кам'яну підлогу жменю дрібно-го срібла.

— Ось гроші, які ти опускав у мою чашку. Я зберіг їх усі, до твоєї вчорашньої монети; візьми і приєднай до тих ста п'ятдесяти таньга, про які не знає твоя дружина.

— Ніколи ще я не брав назад своєї милостині! — заперечив Ходжа Насреддін. — Залиш у себе ці гроші, шановний старче, і при нагоді віддай якомусь обтяженому сім'єю бідняку. Тепер скажи: якої допомоги ти чекаєш від мене?

Не відповівши, старий занурився в глибокий роздум, важкий для його серця, судячи із зітхань, якими він супроводжувався. Минуло багато часу, гніт нагорів і потріскував, розкидаючи іскри, полум'я осіло і ледве жевріло.

Ходжа Насреддін паличкою обережно зняв нагар — полум'я спалахнуло, освітивши старого.

Він підвів голову:

— Скажи мені спочатку, Ходжа Насреддін, чи пізнав ти вже свою віру?

— Свою віру? — здивувався Ходжа Насреддін. — Я знаю її з дитячих років. Іслам — ось моя віра, хоча мушу зізнатися, що частенько проти неї грішу.

— Це загальна віра, — сказав старий. — Але кожному з тих, хто живе, відкривається ще своя особлива, власна віра, що існує тільки для цієї людини. Я питаю про твою власну віру, віру тільки для тебе.

Ходжа Насреддін змушений був зізнатися, що своєї власної віри не знає.

— Так я і думав, — мовив старий. — А тим часом саме вона і містить ключ до всіх загадок, які нас мучать. Пізнай свою віру, і п'ятьма стане для тебе світлом, плутанина — ясністю, нісенітниця — відповідністю. Твоє життя, о Ходжа Насреддін, було завжди багатодіяльним, але раніше це торкалося тільки зовнішнього його плину, тоді як дух, не занепокоєний ніякими пошуками, цілком обходився простим здоровим глуздом і безперешкодно насолоджувався всією повнотою своєї спорідненості зі світом. А тепер діяльність перейшла всередину, захопила і дух, котрий ніби теж завів свого ішака і кочує з ним із Бухари причин до Стамбула наслідків, Багдада сумнівів і Дамаска заперечень. Шукай свою віру, Ходжа Насреддін; якщо сам не зможеш знайти — я підкажу.

— О мудрий старче, ти зазирнув на саме дно моєї душі! Тобі відомі всі мої потаємні помисли!

— Відомі, — підтвердив старий. — Знай, що я подумки супроводжую тебе в усіх твоїх поневіряннях, беру участь у всіх твоїх справах. Де б ти не був і що б не робив — усе, до останнього слова, зрештою тобою, доходить до мене і відбивається в моїй пам'яті, щоб потім переплавитися на доброчесний роздум. У мені ти бачиш ніби самого себе, але вже такого, що перейшов у завершальний термін земного буття, коли на зміну бурям і пристрастям приходять спокій і мудрість.

— Великий Аллах! Справді, дивна річ: зустріти на дорозі самого себе, але вже старим і в подобі жебрака!

У голові в Ходжі Насреддіна трохи гуділо: старий своїми дивними словами збив його з пантелику і безмірно здивував.

Але це був тільки початок; багато ще дивного мав він почути.

— Поважний старче, але в чому все ж таки полягає та справа, заради якої ти звернувся до мене?

Дервіш опутив сиву голову:

— Близька, близька година, коли, безмовний і бездиханний, лежатиму я на похоронних ношах, — озвався він із глибокою скорботою в голосі. — Передбачення цієї години сповнює мене трепетом, і в сльозах я звертаю до тебе свої благання: допоможи!

— Чим? Підняти тебе з похоронних нош?

— Ні, врятувати моє духовне єство від повернення до низького первинного стану, в якому я вже був колись, за незапам'ятних часів. Скільки перевтілень зазнав за цей нескінченний час мій дух, скільки тяжких зусиль він доклав на шляху до досконалості, а тепер, через мою злочинну недбайливість, йому належить почати все коло спочатку, з першого, найнедосконалішого шабля...

— Милосердний Аллах! — вигукнув Ходжа Насреддін, трясучи головою. — Я нічого не розумію, зовсім нічого! Скажи мені простими ясними словами: чого тобі від мене потрібно?

— Якір мого порятунку в твоїх руках! — повторив старий. — Але, бачу, ти не зрозумієш мене, доки я не відкрию тобі деяких таємниць, відомих нам, Тим, Що Мовчать І Осягають.

— Гаразд, — підкрився Ходжа Насреддін, бачачи, що в інший спосіб добитися від старого ясної відповіді не можна. — Гаразд, я готовий до прийняття твоїх таємниць.

— Тоді почнемо в ім'я істини! — мовив жебрак урочистим голосом. — Тільки пересядь спочатку на інше місце: мої миші бояться і досі не вийшли до вечері зі своєї нірки.

Ходжа Насреддін пересів на інше місце, миші вийшли зі своєї нірки і повечеряли; після цього старий, молитовно огладивши долонями бороду, виголосив:

— Хай благословить вища мудрість нашу бесіду і пошле тобі дар розуміння, а мені — дар ясності і глибини в моїх словах.

Він заплющив очі і кілька хвилин мовчав, зберігаючи на обличчі поважний, зосереджений вираз, неначе дослухаючись до таємного голосу зсередини; потім його обличчя прояснішало, і він підняв палець угору, закликаючи гостя до уваги.

Таємниця старого про перевтілення духу була давно відома Ходжі Насреддіну з бесід із індійськими дервішами, але задля годиться він мовчав. Непомітно його думки відхилилися вбік: до сім'ї, до весни, що наближалась, і від повчань старого залишився лише монотонний голос, подібний до мірного дзижчання прядки, а слова зникли. «За тиждень повіє південний вітер, дороги розм'якнуть, сніг на перевалах осяде, — думав Ходжа Насреддін. — Пройде ще

тиждень, і вирушать у дорогу дальні каравани, піднімуться кочівники зі своїми стадами...»

А прядка все дзижчала, дзижчала... А ще за хвилину в келії почулося легке хропіння з переливами та ніжне посвистування носом.

Ходжа Насреддін спав. Губи його розтулились, тьобетейка з'їхала на ліве око, голова похилилась, плечі обвисли. На щастя, він сидів у тіні, і старий не помітив його ганебної сонливості. Але великі таємниці, завіса над якими вже трохи піднялась, так і залишилися закритими для нього, а разом з ним і для нас.

Він спав, і сни його були далекі від усяких неземних таємниць. Наснилися йому дороги, про які так невідступно думав він наяву, галасливі базари, такі милі його серцю, верблужі каравани в пустелі, гірські перевали, де подорожні, тримаючись за спільну вірвовку, сходять угору крізь мокрі щільні хмари. Він бачив сліпуче синє полум'я південних морів, хиткі, кришталево гладкі вали, які ваговито котяться під високий ніс корабля, скрегіт і повзання уздовж бортів іржавого рульового ланцюга, вигнуті, напнуті вітром вітрила турецьких фелюг.

Тьобетейка зісковзнула з голови Ходжі Насреддіна, впала йому на коліна. Він здригнувся й прокинувся.

Дервіш продовжував своє повчання:

— Можуть запитати: де ж знаходить своє нове втілення наш дух, що покинув землю, і де перебував він раніше, до появи на землі? А планети; а зірки, розсіяні у Всесвіті! Ми приходимо на землю з якоїсь зірки і йдемо на зірку, ми — зоряні мандрівники, о Ходжа Насреддін! Ось чому зоряний купол вабить до себе наші погляди і сповнює нас піднесеним розчуленням: ми бачимо над собою нашу одвічну й безмежну батьківщину, від якої дістали безсмертя.

Ходжа Насреддін вирішив, що тепер саме час поставити старому якесь запитання і цим приховати свою ганебну сонливість.

— О мудрий старче, мені часто доводилося бачити зірки, що падали. Як же розуміти їх падіння? Адже добре, якщо обірвалась і впала та зірка, на якій я вже встиг побувати в одному з колишніх своїх втілень, але що якщо впаде та, на яку я маю переселитись? Де ж мій дух буде її розшукувати після завершення земного буття і куди він повинен діватись, якщо не знайде її у Всесвіті?

Старий злегка сторопів і, відкинувши голову, довго дивився на Ходжу Насреддіна здивованим поглядом.

— А я щойно хотів похвалити тебе за ретельність, з якою ти вникав у мої повчання, не перебиваючи хід моїх думок дурними й не-

доречними запитаннями, — сказав він із незадоволенням. — Проте вже пізно, уже прослівали перед північчю півні і міська варта вдарила в барабани, закликаючи жителів гасити вогні у вогнищах; іди з миром додому, подумай про таємниці, які я повідав тобі, а завтра ввечері приходить знову, і ми продовжимо бесіду.

Ходжа Насреддін підвівся, мовчки вклонився жебракові, виїшов з келії. Ніч зустріла його сирим вітром і темрявою — непроглядною, як той морок нещастя, у якому перебуває чимало лінивих духом і розумом. Але дощ ущух, хмари рідшали; у просвіт, що позначився на заході, виглянула самотня зірочка — боязка, немовби вся заплакана. Здивовано дивилася вона з висоти крізь мокрі вії на чорну холодну землю, і стільки ласкавої лагідності було в її сяйві, що Ходжа Насреддін, розчулившись, побажав неодмінно потрапити саме на цю зірку, якщо вже йому справді судилися зоряні мандри. «О прекрасна голуба зірочко, будь привітна до мене, коли прийде мій час!» — подумки вигукнув він, підносячись своїм безсмертним духом у надземну височину, аж саме в цю хвилину його смертна плотська оболонка посковзнулася на ріденькому містку з двох жердин і шумно, з плескотом і бризками, завалилася в глибокий арик, повний крижаної води. Ходжа Насреддін змок до нитки, вивозився в грязюці, замерз і поспів, перш ніж дістався до своєї домівки. «І куди тільки носить тебе шайтан у таку темряву!» — сварилася Гюльджан, розвішуючи перед вогнищем його мокрий одяг; він мовчав, лаючи в душі останніми словами благочестивого старого з усіма його зоряномандрівними повчаннями, заради яких доводиться вирушати вночі у такі сумні земні мандри...

Проте наступного вечора він знову сидів у тій самій келії, слухаючи друге повчання жебрака.

Цього разу він дізнався, що для кожного втілення є свій особливий закон, який наш дух повинен виконати, щоб завершити втілення досконалішим і збагатитися новими властивостями, необхідними для переходу в наступне, вище буття.

— Що стосується земного втілення, — говорив старий, — то його закон — це закон діяльного добра. Знай: майбутні радісні століття землі належать діяльним — назву їх Дервішами, Що Борються і Творять, — яким і належить остаточно знищити земне зло. Ти, о Ходжа Насреддін, — передвісник цих благодоблесних творців, ось чому сенс твого земного буття такий значущий, що має послужити прикладом для багатьох поколінь після нас...

Ходжа Насреддін з пильною увагою слухав пророцтва жебрака про райський розквіт землі — не раніше, однак, ніж тисяч через п'ятсот років... Старий дєрвіш, впевнений у своєму безсмерті, був за панібрата зі століттями та тисячоліттями, але Ходжу Насреддіна такий термін засмучував. Він звик вважати землю рідним домом, а не випадковим караван-сараєм на шляхах зоряних мандрів, і йому хотілося скоріше навести лад у своєму домі. П'ятсот тисяч років! Розумовий погляд його губився у цій неозорості...

А час ішов до півночі. Ходжа Насреддін спробував повернути зоряномандрівного старого з його туманних ширянь до землі, до тієї справи, заради якої вони зійшлись у цій келії.

— Відчуваючи себе досить просвітленим, о віщій старче, — заговорив він з усією можливою шанобливістю, — я вважаю... дозволяю собі, так би мовити, зухвалість, покладаючись на твою поблажливість... що тепер зміг би зрозуміти, якої саме допомоги ти чекаєш від мене. Наважусь додати, що час пізній, а хвилини летять, — повідай же мені свою справу.

Старий похилив голову:

— Справа ця дуже важка...

— Говори! Берусь її виконати, аби тільки вона не виходила за межі людських сил. Утім, якщо й виходить, але не надто далеко, — я теж виконаю!

Глибоко зітхнувши, старий почав свою розповідь:

— У ті дні, коли я нічого ще не знав про братство Тих, Що Мовчать і Осягають, коли я був багатий і вів ганебний спосіб життя, вдаючись до насолод і різних пороків, коли мені ще й на думку не спадало роздати все своє майно бідним, а самому залишитися голим і босим, — у ті дні в числі інших багатств я володів одним гірським озером, що знаходиться тут, у Фергані. І ось одного разу — о чорний день мого життя! — я програв це озеро у кістки якомусь Агабекові, що поєднує в собі лютість дракона і безсердечність павука. Заволодівши озером, Агабек оселився на його березі і змусив нещасних жителів селища сплачувати таку нечувану ціну за воду для поливів, що багато хто зубожів, а інші зовсім розорились...

Приховане ридання перехопило голос старого. Він на мить замовк, але подолав своє хвилювання і вів далі:

— Щороку з настанням весни до мене долинають чутки про лютість і користолобство цієї людини. Я страждаю, проливаю сльози, мучуся розкаянням, але виправити нічого не можу. Подібно до каменя, висить на мені це зло, і, коли я закінчу свій земний

шлях, воно завадить моєму переходу до іншого, вищого буття, бо дух людини не може вважатися таким, що досяг належного ступеня досконалості, якщо на землі лишилося після нього посіяне ним і не виправлене...

— Розумію, розумію! — підхопив Ходжа Насреддін, помітивши, що старий розпрямляє крила, готуючись знову злетіти. — Отже, я мушу відібрати у Агабека це озеро? Ти маєш рацію, багатомудрий наставнику, такого завдання я ніколи б не зміг для себе осягнути, не вислухавши заздалегідь усіх твоїх повчань. Слухай же, я ніколи не бачив цього Агабека, але наперед тобі ручаюсь, що його доходи сильно зменшаться цього року. Кажі, де знаходиться воно, твоє озеро?

Старий мовчав. У нічній тиші Ходжа Насреддін почув далекий спів півнів. Була північ.

Останній, другий день старого закінчився згідно з обітницею, його уста стулилися до наступної весни.

— Одне слово! — стривожено вигукнув Ходжа Насреддін. — Одне тільки слово: де?

Старий мовчав.

Ходжа Насреддін не міг приховати досади:

— На все знайшовся у тебе час, високоповажний старче: на тривалі зоряномандрівні розмови, на повчання про світове світло, але одне-єдине земне слово, до того ж найпотрібніше, ти не сказав, останньої секунди тобі не вистачило!

У невимовній скорботі, у відчаї жебрак закрив долонями худе виснажене обличчя.

Жаль гарячою хвилею штовхнув Ходжу Насреддіна в серце, щоби його залилися пекучою фарбою сорому.

— Пробач мене за жорстокий докір! — вигукнув він, торкнувшись рукою плеча жебрака. — Заспокойся, я знаю: твоє озеро в горах Фергани, цього досить. Я знайду озеро і знайду Агабека, присягаюся тією зіркою, на яку мені належить переселитися! Як тільки зацвіте мигдаль у моєму садку, я рушу в дорогу. Удосконалюю спокійно своє духовне єство і далі, о зоряномандрівний старче, а все інше залиш мені!

Повертаючись у темряві додому, тьопоючи по калюжах, Ходжа Насреддін то всміхався, то занурювався в роздуми. «Божевільний чи мудрець цей жебрак?» — запитував він себе. Ніч була холодна, сира, але в пахучій вологості вітру, у чистоті та ясності зоряного блиску відчувалося наближення весни.

Ходжа Насреддін повернув у свій провулок. Тут край дороги стояла дуплиста, добре йому знайома тополя — дуже стара, судячи з рубців та чорних мозолів на її зашкарублій корі. Зараз її стовбур не було видно в темноті, яка злила воедино землю, будинки й огорожі, але крислата крона тонко просвічувала на темно-прозорому небі; трохи сріблястому від зірок. Підскочивши, Ходжа Насреддін вхопив нижню гілку тополі й обережно, щоб не зламати, притягнув до себе. Лише тиждень тому тополя була млявою, у важкому зимовому сні, наче у смерті, а наразі під пальцями виразно позначилися бруньки, ще не клейкі, але вже запашні. І, припавши вухом до зморшкуватої кори, Ходжа Насреддін уловив слабкий, ледве чутний звук, подібний до стогону далекої струни, — чи то гул північного вітру, чи то те, що почалося всередині тополі, — потаємний рух соків від коріння до верхівки.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Після цих пам'ятних бесід Ходжа Насреддін вже не опускав гроші в чашку старого жебрака, але завжди захоплював з дому свіжий ячмінний корж, загорнутий у чисту ганчірку.

Жебрак, як і раніше, дякував мовчазним укланом і поглядом, сповненим надії.

— Скоро, тепер уже скоро! — відповідав на цей погляд Ходжа Насреддін. — Ось потеплішає в горах, підсохнуть дороги, і я вирушу на пошуки озера:

Дедалі чистішим, вищим, синішим ставало небо, рідше затягували його хмари; опівдні на сонці можна було сидіти без халата. Схвильований приходом весни, Ходжа Насреддін схуднув, очі його світилися молодим гострим блиском, сон його в ці дні був переривистий і чуйний.

Минув ще тиждень; однієї ночі Ходжа Насреддін, якого мучило безсоння, вийшов у свій маленький садочок — і завмер від захоплення. Земля пливла в голубому диму, а темно-прозоре повітря над нею гуділо й стогнало, сповнене закличним гелготінням гусей, дзвоном і свистом качиних крил. Вільні птахи летіли на північ. «В дорогу, в дорогу!» — мідними голосами кричали гуси, збираючи високо в небі, під самими зірками, свої каравани; «Мерщій, мерщій!» — відповідали їм метушливі качки і врозбрід, абияк, з усіх

боків, зграями, парами й поодинці мчали низько і стрімко, майже зачіпаючи дерева. Зітхав у саду вітер, обсипаючи землю білим дощем пелюсток, гуділа в ариках весняна співуча вода; у стайні тривожно й радісно заіржало лоша і гучно вдарило копитом у глиняну підлогу. Ходжа Насреддін довго стояв забувши, слухаючи великий рух небесних доріг.

Світанок застав його в стійлі у ішака.

— Не засмучуйся, дні нашої скорботи закінчилися! — говорив він, обійнявши за шию свого довговухого друга. — За тиждень ми будемо вже далеко, на великих дорогах, на гамірних базарах. Але Гюльджан... як бути з нею? Сказати їй прямо, відкрити правду? Але ти ж знаєш її вдачу: якби вона раптом потонула в річці, — урятуй нас, Аллах, і помилуй від такого нещастя! — то я пішов би шукати її тіло не вниз за течією, а вгору!

Він замислився. Різні думки, мов летючі блискавки, спалахували в його голові, та він відкидав їх усі, одну за одною.

— Невже я так подурів? Що ж ти мовчиш, мій вірний ішаче; думай, допомагай мені!

Ішак відповів зітханням і бурчанням у животі. Цієї миті прозорий рожевий промінь сходу ковзнув крізь дверну щілину в стійло; очі Ходжі Насреддіна яскраво спалахнули назустріч зорі.

— Ну, ясна річ! — вигукнув він. — Якщо я не можу поїхати від сім'ї, то чому б моєї сім'ї не поїхати від мене?

Повернувшись цього дня з базару, він сказав дружині:

— Я зустрів сьогодні одного бухарця, який добре знає старого Ніяза, твого батька. Цей бухарець виїхав з Бухари два місяці тому і наразі з попутним караваном повертається назад. Він розповів, що твій батько живий, здоровий і не терпить нужду, тільки сильно сумує. Який жаль, що мені заборонений в'їзд до Бухари і ми не можемо відвідати його!

Гюльджан нічого не відповіла, тільки схилилася нижче над своїм шитвом. Ходжа Насреддін дивився на неї з сумною і доброю посмішкою. Хто міг би пізнати в цій товстій галасливій жінці з червоним обличчям колишню Гюльджан? Але у Ходжі Насреддіна був подвійний зір, і він, коли хотів, міг дивитися на свою кохану дружину очима серця і бачити її колишньою. «О моя лагідна голубко, пробач мені за цей обман! — подумки вигукував він. — Але ти сама добре знаєш свою вдачу — скажи по совісті, чи можу я чинити інакше?»

Наступного дня він відновив розмову про бухарця.

— Я хотів покликати його в гості, але караван уже рушив до Бухари, — сказав він за обідом, дивлячись у стіну, щоб не зустрічатися очима з Гюльджан, бо насправді ніякого бухарця ні вчора, ні сьогодні він не бачив, а все вигадав, від початку до кінця.

— За тиждень вони будуть у Бухарі, — задумливо говорив він. — Увійдуть до міста через південні ворота, які видно з даху вашого будинку. І, можливо, старий Ніяз побачить з даху цей караван. А потім бухарець розкаже йому про нас, що ми живі, здорові і живемо в Ходженті, лише за кілька тижнів дороги від Бухари. І ще він розкаже Ніязу, що Аллах послав йому семеро внуків і всі вони люблять свого діда, хоча ніколи не бачили його...

Гюльджан зітхнула, на її віях повисла сльоза. Ходжа Насреддін зрозумів: глина її серця розм'якшена — тепер саме час крутити гончарне коло своєї хитрості і ліпити горщик задуму.

— А варто б, варто б було показати старому його внуків, — сказав він із сумом у голосі. — Хай уразить Аллах сліпотою і гнійними виразками цього розбійника-еміра, через якого я не можу з'явитися в Бухарі! Утім, заборона стосується тільки мене, а ти з дітьми могла б поїхати. За тиждень ти вже обіймала б старого; шкода, що у нас немає грошей на цю поїздку.

— Як немає грошей? — озвалася Гюльджан. — А гаманець із вісьмастами таньга, що лежить у скрині?

Ходжа Насреддін тільки й чекав, щоб вона перша заговорила про гаманець. Уся подальша розмова була відома йому наперед, як відома буває досвідченому човняреві річка, на якій він виріс, з усіма вигинами, мілинами і небезпечними перекатами.

Він упевнено спрямував уперед свій човен.

— О ні! — вигукнув він. — Цих грошей чіпати не можна; вони потрібні для дому. Я вже розподілив.

— Розподілив? Он як?

Небезпечний переказат наближався. У голосі дружини Ходжа Насреддін ясно розчув грізний гул його вирів.

Він удруге вдарив веслом і, проминувши всі тихі затони, вивів свій човен на саму середину річки, у бистрину:

— По-перше, треба в саду влаштувати хорошу водойму і вистелити її кам'яними плитами, щоб дітям було де купатись у спекотні дні.

— Ти маєш рацію, — озвалася Гюльджан. — Як же обійтись без водойми, коли річка проходить під самим нашим садом, за десять кроків? А вистелити можна і мармуром...

Човен мчав стрімко, попереду вже виднілася біла піна, що кипіла на підводному камінні.

— Водойма обійдеться в двісті таньга, — Ходжа Насреддін загнув два пальці. — Крім того, я думаю побудувати в саду альтанку і прикрасити її всередині килимами. Теслярі кажуть, що на це знадобиться ще двісті. Стільки ж доведеться заплатити за килими.

— Уже шістсот, — злічила Гюльджан. — Залишається ще двісті.

— Вони теж потрібні, — поквапився сказати Ходжа Насреддін. — Замість нашої дощатої хвіртки я хочу поставити горіхову, різьблену. А наостанок покличу майстрів, щоб вони розписали весь наш будинок зсередини і зовні синіми квітами.

Сині квіти наразі тільки спали йому на думку; він сказав це і сам злякався.

— Навіщо ж зовні? — запитала Гюльджан.

— Для краси, — пояснив Ходжа Насреддін.

Весло раптом переломилось, човен із розгону вдарився об каміння, перекинувся, вир підхопив і поніс Ходжу Насреддіна. Були крики і були сльози аж до самого вечора.

— Щоб відвідати бідолашного самотнього старого — грошей немає, а розписувати будинок синіми квітами — гроші е! — кричала Гюльджан. — І навіщо розписувати його зовні: адже однаково перший дощ змиє весь твій безглуздий розпис!

Ходжа Насреддін мовчав. Два дні довелося йому з непокритою головою стояти під зливою її докорів — зате на третій день біля воріт з'явилася крита гарба: сяюча, горда своєю перемогою, Гюльджан виїжджала з усіма дітьми до батька в Бухару.

— Будь обережний на мостах і на узгір'ях, — наставляв Ходжа Насреддін візника. — Не пускай свого коня ускач.

Розімлілий на сонці візник куняв у солодкій дрімоті; дримала й ряба кобила, осівши на ліву задню ногу; повчання Ходжі Насреддіна були зовсім не потрібні, бо минуло вже чимало років відтоді, як ця поважна пара пускалася вскач.

Настеливши на гарбу м'якої рисової соломи і прикривши її дорожнім килимком, Ходжа Насреддін довго носив з домівки різні вузли, кошики, сумки; нарешті з хвіртки вийшла Гюльджан, а за нею ланцюжком, за зростом, — семеро, і всі сини.

Візник стрепенувся, набув поважного вигляду, міцно упер ноги в голоблі, змахнув батогом, показуючи всіма цими рухами, що він готовий, і знову задрімав, добре знаючи, що ще не скоро скажуть йому: «Великий Аллах над нами; ну, поїхали!» А коби-

ла навіть і не прокидалась, тільки змінила ногу, осівши тепер на правий бік.

Ходжа Насреддін допоміг дружині піднятися по спицях колеса на гарбу, потім передав їй усіх синів, міцно цілуючи кожного на прощання. На гарбі утворився багаторукий строкатоголовий клубок, що видавав писк, виск і крики, а посередині, як квочка над курчатами, сиділа заклопотана Гюльджан, якій останньої миті стало сумно.

— О мій дорогий чоловіче, чи добре ти запам'ятав мої доручення?

— Запам'ятав, усе запам'ятав, о трояндо мого серця! По-перше, віднести до мідника полагодити дірявий кумган, по-друге, прочистити димар, по-третє, віддати м'ясникові борг, шістнадцять таньга.

— І ще огорожа, — нагадала Гюльджан, показуючи на широкий пролом у глиняній огорожі, біля хвіртки. — Обов'язково полагодь огорожу.

— Я візьмуся за неї вже сьогодні, як тільки проведжу вас. Не затримуйся в Бухарі надто довго, о світло моїх очей!

— Ми повернемося рівно за три місяці.

Знову почалося прощання — обійми, поцілунки, писк, виск і лемент; Ходжа Насреддін у цій метушні ніяк не міг устежити, кого із синів він поцілував двічі, а кого пропустив, і вдесьте починав цілувати всіх знову.

Тим часом сонце підбилося вже високо, вранішні легкі тіні змінилися денними, короткими й різкими, візник виспався, кобила застоялась — настав час вирушати в дорогу.

— Великий Аллах над нами; ну, поїхали! — тремтячим голосом сказав Ходжа Насреддін.

— Великий Аллах! — відповів візник, і гарба, скриплячи, гойдаючись, поволі крутячи свої величезні колеса, рушила з місця.

Ходжа Насреддін ішов ззаду. Минули провулок, минули знайому тополю, яка вже викинула листя і нависла легкою зеленою хмаркою над дорогою.

Проминули базарну площу; недалеко було вже до міської брами.

Гюльджан сказала чоловікові:

— Якщо ти надумав проваджати нас до самої Бухари, сідай уже краще поряд зі мною.

Він подякував їй усмішкою за цей жарт, зупинив гарбу, востаннє перецілував усе сімейство — від Гюльджан до найменшого... І довго

потім стояв на дорозі, дивлячись услід тим, що поїхали; нарешті гарба сховалася за поворотом, її скрипіння стихнуло — він залишився один.

Задумливий і сумний, повертався він додому, згадуючи слова ібн-Хазма: «У розлуці три чверті горя бере на себе той, хто залишається, той же, хто іде, забирає з собою лише одну чверть».

Дворик зустрів його сонячною тишею; тільки кричала в саду світлим самотнім голосом іволга; раніше, через вічний шум і дитячу метушню, Ходжа Насреддін жодного разу не чув її.

Не заходячи до опустілої оселі, він попростував до сарая, прочинив двері, тихенько свиснув. Темрява не відповіла. Він свиснув удруге. У сарайчику почулися тяжкі зітхання, сопіння, шелестіння, і вийшов ішак — товстий, сонний, похмурий; відвикнувши від сонця, він незадоволено мружився на яскравому світлі. Ішак напорошив вуха і подивився навколо, немовби дивуючись.

— Чому ти дивуєшся? — спитав Ходжа Насреддін. — Що в домі так тихо? Вони всі поїхали до Бухари, до старого Ніяза, і ми з тобою тепер вільні, як вільні птахи.

Зібрати сакви й осідлати ішака було для Ходжі Насреддіна справою п'яти хвилин.

— Ого, та ти роз'ївся, як гіссарський баран! — говорив він, затулюючи попругу. — Але за тиждень, присягаюсь, ти будеш схожий на хорта! У нас, мій вірний товаришу, дуже багато справ і дуже мало часу. Уперед! Велика дорога чекає на нас!

Він замкнув будинок мідним замком, припер хвіртку зсередини двома товстими жердинами і потім, аніскільки не турбуючись про подальше збереження свого майна, виїхав через пролом в огорожі на дорогу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Проминувши базарну площу, він спрямував ішака в бік мечеті Гюхар-Шад.

Жебрак сидів на звичайному місці і, злегка закинувши голову, дивився у блакитне небо, задумливо й тихо усміхаючись, мабуть, передчуваючи свій політ крізь цю світлоносну безодню.

Ходжа Насреддін зупинив ішака:

— Благослови мене, о мудрий старче! Чекай мене назад за три місяці; тоді я розповім тобі про озеро, про Агабека і, сподіваюсь, зможу назвати мою віру.

Якою радістю, яким захопленим розчуленням освітилося обличчя старого! Він підвівся і вклонився Ходжі Насреддін, торкнувшись рукою землі; губи його беззвучно ворухились: він творив напутну молитву.

За міською брамою дорога повертала до річки. Ходжа Насреддін їхав спочатку прибережними садами, потім повернув на путівець, у поля. Навколо лежала, волого димлячись, рілля, усяяна людьми: були саме у розпалі весняні роботи.

У низинах, на рисових полях, працювали по троє: могутній горбатий бик по коліно у воді поволі тягнув грубу соху; за сохою, виблискуючи вигином пітної спини, ішов орач; позаду, високо здіймаючи голінасті червоні ноги, важко крокував лелека, який вибирав із рідкого мулу пуголовків та різних черв'ячків. «Хай благословить Аллах вашу працю!» — кричав їм Ходжа Насреддін; усі троє зупинялись і повертали голови до дороги; орач, змахнувши долонею піт із чола, відповідав: «Спасибі, хай благословить Аллах твій шлях!» — і повільний хід тривав у тому ж порядку: попереду — бик, за ним — орач, і ззаду — лелека.

Була середина квітня; тінь від дерев, ще вчора прозора, крізна, сьогодні лягала на дорогу густо й злито, так щедро зодягала весна дерева молодим листям. Великомилоствива, вона не робила різниці між благородним мигдалем і вбогим степовим саксаулом, між двоногими і чотириногими, крилатими та плазунами, — на всіх рівно виливала вона свою благодать, визнаючи всіх однаково гідними життя і щастя. Назустріч їй дружним тріумфальним хором свистіли і щебетали птахи, квакали жаби, дзвеніли ящірки, а мурашки, комахи та інша земна дрібнота, від природи позбавлена голосу, виражала своє захоплення повзанням та метушнею.

Чи міг Ходжа Насреддін мовчати серед такого радісного тріумфу природи? Сп'янілий від весняного простору, сонця, свободи, він прилучив свій голос до загального радісного хору.

Ось його пісня:

*Арик струмить — для мене,
Бджоли гудуть — для мене,
Квітнуть сади — для мене,
Тому що я — людина!*

*Співають пісень — для мене,
І в бубни б'ють — для мене,*

*Палає душа у мене,
Тому що я — людина.*

*Поля навколо — для мене,
Ішак, вірний друг, — для мене,
Кличе мене дорога,
Тому що я — людина!*

*Води блищать — для мене,
Стадо іде — для мене,
Рокам мене не здолати,
Тому що я — людина!*

Усе, що траплялось йому дорогою, знаходило відгомін у його пісні, а оскільки земля створена Аллахом круглою, тому й земні дороги, переходячи одна в одну, не мають кінців, тож і пісня Ходжі Насреддіна була безкінечною. Він міг би, об'їхавши навколо світу, повернутися додому з протилежного боку, але з тією ж піснею:

*Куля земна — для мене,
Вона замала для мене,
Додому я повертаюсь,
Тому що я — людина!*

*Гюльджан мене зустрічає,
І довго мені докоряє,
І довго бурчить на мене,
Та потім мене цілує,
Тому що я — людина!*

Тим часом путівець дедалі ширшав, колії глибшали; назустріч траплялося більше гарб, вершників, пішоходів.

А близько полудня Ходжа Насреддін із тремтячим серцем почув попереду глухий злитий гуркіт, подібний до гулу далекого водоспаду.

То гуділа й гуркотіла велика дорога!

Пізнав цей гул і ішак, який стрепенувся і пустився назустріч йому крупною риссю. «Уперед! Уперед!» — кричав Ходжа Насреддін, б'ючи ішака п'ятами, але той і без підганянь весь час додавав ходу. Окуляри підскакували на носі Ходжі Насреддіна; він зірвав

їх і шпурнув на дорогу; ударившись об камінь, окуляри розлетілися на скляні бризки.

За півгодини велика дорога була перед ним. Як завжди, над нею важкою хмарою висів пил, крізь який безупинно рухалися люди, коні, бики, ішаки, верблюди: одні — до Коканда, на базар, інші — з Коканда. Усе це тіснилося, штовхалося, іржало, мукало, ревло і водало на різні голоси, зчиняючи оглушливий нестрункий гамір.

Ходжа Насреддін сміливо спрямував ішака в саму гущавину; дорога підхопила його, закрутила і понесла. Його штовхнули праворуч, підіпхнули ліворуч, якийсь бик боляче вшкварив його хвостом по обличчю, верблюд чхнув на голову. «Бережись, бережись!» — нестерпним голосом залентував йому в саме вухо візник, оскаженілий від спеки й гармидеру. Ходжа Насреддін ледве встиг ухилитися від його батога, та наступної миті почув над собою прокляття і лайку дужого караванника, готового скрушити все і всіх на своєму шляху, аби тільки встигнути зі своїм караваном на місце в належний термін і дістати обіцяну нагороду.

Але вже за п'ять хвилин Ходжа Насреддін цілком подолав своє замішання. «Бережись, бережись!» — залентував він голосом, ще нестерпнішим, ніж у того візника, і подався вперед. Він штовхав і обганяв попутних, воював зі стрічними, вправно ухилився від гарб, пірнав під ланцюги, якими зв'язують караванних верблюдів, відважно спрямовував ішака в бурі, просякнуті густим запахом хвилі овечих отар...

Ніч провів він у придорожній чайхані, а зорю зустрів уже знову в сідлі. Дорога в цей ранній рожевий час була тиха й пустинна: каравани, гарби ще не знімалися з ночівель. Ішак брів то по одному боці дороги, то по іншому, як хотів; Ходжа Насреддін не заважав йому і не чіпав повіддя, занурений у свої думки. «Ще ніч у дорозі — і завтра я побачу Коканд! Там, на базарі, я вже напевно дізнаюся щось про цього Агабека», — думав він, і перед його уявним поглядом поставали кокандські площі, мечеті, базар, ханський палац із огороженим високим муром гаремом, де ниділи, за чутками, двісті тридцять сім дружин — по одній на кожен день року, не рахуючи постів. Свого часу Ходжа Насреддін побував у Коканді й залишив по собі довгу пам'ять; він усміхнувся, пригадавши гарячу серпневу ніч, мотузку на гаремному мурі, задушливу темряву гаремних переходів та закутків, і, нарешті... Але тут Ходжа Насреддін круто зупинив коня своєї пам'яті. «О моя безцінна Гюльджан, обравши тебе, я збережу тобі вірність завжди і скрізь, навіть у давніх спогадах!» Захоплений

і зворушений власним благородством, відчуваючи в грудях присмне розслаблення, як від занурення в теплу воду, він вологими очима поглянув довкола і від несподіванки ледь не звалився з сідла.

Дороги не було; під копитами ішака розстилався килим свіжої росяної трави і виляся вузьенька стежина; унизу, під косогором, бігла сердита гірська річка, уся в піні та вирах, збоку зеленіла стіна квітучого чагарнику. А попереду, підносячи за хмари свої снігові вершини, поставав похмурий гірський хребет, який ще годину тому був праворуч від дороги.

— О сину гріха, о мерзотна помісь шакала і ящірки, куди ти завів мене, проклятий ішаче?! — вигукнув Ходжа Насреддін. — Я ніколи не бував тут, не знаю, куди веде ця стежина і що за річка шумить внизу! Навіщо ти звернув з великої дороги, які злочинні задуми плекаєш ти у своїй голові?

Спершу він хотів було підняти батіг і гарненько ним попрацювати; але такий мирний, незворушний спокій стояв навколо, так привітно дзижчали у чагарнику бджоли і гуділи товсті волохаті джмелі, так пахло повітря диким медом, так ласкаво гріло сонечко і всміхалося високе небо, що його рука сама собою опустилась, не торкнувшись батою спини ішака.

— Ти, можливо, дізнався від якогось стрічного ішака, свого приятеля, де знаходиться це озеро? — спитав Ходжа Насреддін. — Га-разд, хай вибір дороги належить тобі: ти — пан, я — слуга; іди, куди хочеш, я піду за тобою.

Чи міг він цієї хвилини гадати, що його слова виявляться про-рочими, що незабаром він справді стане слугою свого ішака, а той — його знатним, вибагливим паном? Але не будемо забігати вперед, пам'ятаючи слова доброчесного Музаффара Юсупа Раджабі: «Не уподібнюйся у своїй розповіді щеняті, що вищить і крутиться, намагаючись схопити самого себе за кінчик хвоста», — і перейдемо до наступного розділу, де розповідається про те, як Ходжі Насреддіну довелося змагатися зі своїм власним ім'ям, і про те, які сумні для нього наслідки мала ця подія.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Після короткого відпочинку він знову сів у сідло, опустив поводі і спокійно занурився в роздуми, надавши ішакові змогу вибирати дорогу на власний розсуд.

Стежинка підіймалася вгору дедалі вище, річка сховалася на дно глибокої ущелини і, ставши невидимою, глухо бурчала звідти; назустріч бігли численні дрібні стрімкі арики¹, для яких там і тут були перекинуті через ущелину водяні містки — дерев'яні жолоби; покриті моховитою цвіллю, вони задумливо ронили в світлу глибину під собою тонкі цівки. Незабаром стежка заглибилася в пахучі чагарники, зарості плюща та дикого винограду; сонячне світло, пробиваючись крізь гілки, ковзало по обличчю Ходжі Насреддіна гарячими плямами; так само легко, не залишаючи слідів, ковзали і його думки, вірніше — примари думок, такі швидкоплинні й невловимі були вони.

До найближчого селища виявилось години півтори шляху, а весняне сонце добряче пригрівало; Ходжа Насреддін скинув халат і їхав у одній сорочці, щохвилини витираючи хусткою піт з обличчя. Зате селище зустрів його прохолодою чайхани, яка висіла над кручею і з усіх боків була відкрита гірському вітрові.

Дужий чайханник, зрадівши новому гостеві, кинувся роздувати вогонь під кумганами — потягнуло смолянистим запахом арчі, запашного дерева ферганських гір.

Гостей у чайхані, крім Ходжі Насреддіна, було четверо: старий із жовто-сивою бородою і такими ж сивими бровами, що нависали над очима, — судячи з усього, тутешній житель, землероб; двоє пасухів у сиром'ятних м'яких черевиках і у товстих повстяних обмотках, облетених ременями, у грубих, також повстяних, накидках; і останній, четвертий, худий і блідий бродячий ремісник, швець або кравець, із дорожнім мішком, що лежав у нього під ліктем. Вони сиділи тісним колом, обходячись одним чайником і однією круговою чашкою, і шепотілися про щось заборонене — про це говорили боязкі погляди, які вони кидали на Ходжу Насреддіна.

Аби не заважати їхній бесіді, він сів спиною до них, обличчям до кручі.

Внизу розстигалася квітуча долина: поля, сади, селища, далі височили пологі пагорби, а ще далі — гори, за якими лежала Індія. Уранішній серпанок розійшовся, і гори неначе наблизились. Ходжа Насреддін ясно бачив білі пустелі сніжних полів, кручі й ущелини, сповнені фіолетових тіней, нижче снігів по бурокам'янистих схилах вилися срібні жилки потоків. І в обличчя йому потягнуло звідти, з гір, тонким і свіжим сніговим вітром.

---

¹ А р и к — зрошувальний канал у Середній Азії.

А шепіт у кутку ставав дедалі гарячішим; Ходжа Насреддін відчував потилицею чотири пари пильних очей. «Говорять про мене, зараз підійдуть і запитають».

Так і трапилось: старий підвівся і підійшов до Ходжі Насреддіна.

— Мир тобі, подорожній, що відвідав наше загублене в горах селище. Ми помітили сліди жовтого пилу на твоїх чоботях, а тут у нас дороги кам'янисті й дають тільки білий пил. І ми вирішили, що ти людина чужоземна і приїхав до нас із долини, чи не так?

— Так, я приїхав з долини, — сказав Ходжа Насреддін, протягуючи старому чашку і дзвенячи по ній нігтем на знак запрошення.

— Тоді скажи нам, о подорожній, — мовив старий, прийнявши чашку й усаджуючись навпроти, — які незвичайні події відбулися в долині за кілька останніх днів? Мабуть, збунтувалися ходжентські пекарі? Або канібадамські маслороби відмовилися платити податки? Або, може, щось скоїлося в Ура-Тюбі?

— Ні, я нічого такого не чув, — відповів Ходжа Насреддін, здивований цими запитаннями.

Старий багатозначно підморгнув своїм приятелям.

— Я теж нічого не чув, а запитав просто так, про всяк випадок, — сказав він хитрим голосом. — Ми тут живемо в глушині, люди з долини у нас бувають зрідка — ось я і запитав...

— Про всяк випадок? — посміхнувся Ходжа Насреддін. — Знай же, поважний старче, який запитує «про всяк випадок», що канібадамські маслороби справно платять свої податки; крім того, повідомляю, теж «про всяк випадок», що місто Ходжент стоїть на колишньому місці і не провалилося крізь землю, що в околицях Намангана не з'явився дракон, що вивергає полум'я. Може, ти бажаєш дізнатися ще про якісь новини — «про всяк випадок»?

Старий зрозумів нашірку, промовчав, насупивши навислі брови і сховавши за ними очі: він боявся довіритися невідомій людині, хоча невисловлене запитання палило й мучило його.

Ходжа Насреддін вирішив допомогти старому:

— Шановний, уважно подивися на моє обличчя, заглянь мені в очі — хіба я схожий на шпигуна?

— Ти упірнув на саме дно моїх помислів, — відповів старий. — Я справді коливаюся між страхом і бажанням поставити тобі вельми дивне і небезпечне запитання. Але якби ти знав наших доброчесних правителів, цих кровопивців... тобто цих світочів справедливості, хотів я сказати, хай збереже Аллах на радість нам їхні благословенні роки й укріпить вудила в їхніх непідкупних долонях!

— Не намагайся вихваляти переді мною правителів, поважний старче: адже я вже сказав тобі, що я не шпигун.

— Твоє обличчя викликає в мене довіру, подорожній, я відкриюся перед тобою. Ми хотіли запитати, — старий притишив голос до шепоту, інші, усі троє, присунулися впритул, — ми хотіли запитати, чи не знаєш ти про появу в наших місцях Ходжі Насреддіна?

Усе що завгодно очікував почути Ходжа Насреддін, тільки не своє ім'я!

Він поперхнувся чаєм, закашлявся.

— Так, так, Ходжа Насреддін з'явився! — гарячим шепотом підхопив молодий пастух. — Один погонич овечих отар бачив його на власні очі на великій дорозі поблизу Ходжента...

— Цей погонич жив колись у Бухарі і знає Ходжу Насреддіна в обличчя, — додав другий пастух, смаглявий високий горець із чорною борідкою і палаючими очима, що блищали з-під широких сердитих брів.

— І не тільки погонич, — зауважив старий. — Ходжу Насреддіна бачив також один караван-баші на тій самій кокандській великій дорозі.

А Ходжа Насреддін, слухаючи цих людей, думав, що надто покпапився зняти свої темні окуляри. Його впізнали; сидячи в цій маленькій чайхані, він подумки чув наростаючий гул кокандського, андижанського та інших долинних базарів, схвильованих його ім'ям. «Оце вже невчасно шум! — роздумував він. — Треба усім цим чуткам і розмовам покласти край!»

— Ви помиляєтеся, добрі люди, — звернувся він до співбесідників. — Караван-баші й погонич обізнались, оце й усе. Мені достеменно відомо, що Ходжа Насреддін перебуває наразі далеко від тутешніх місць.

— Але його бачив ще якийсь бродячий торговець! — палко заперечив ремісник, худі бліді щоки якого узялися від хвилювання червоними плямами.

«Ще й торговець! — вигукнув про себе Ходжа Насреддін. — Справді, сам шайтан підбив мене зняти окуляри!»

— Значить, у Ходжі Насреддіна є у Фергані якийсь двійник, — сказав він. — Повторюю, справжній Ходжа Насреддін ніяк не міг з'явитися на тутешніх дорогах.

— Чому ж, о подорожній? На чому ґрунтується твоя впевненість? — запитав старий.

Озався і чайханник від своїх кумганів:

— Якщо минулого тижня Ходжа Насреддін і справді мандрував десь далеко, то чому б йому сьогодні не з'явитися у нас? — Чайханник підійшов до співрозмовників, замінив порожній чайник. — Для нього не існує відстаней; зумів же він одного разу пройти від Герата до Самарканда за чотири дні!

— Отож-то й є, що він уже більше не мандрує, — сказав Ходжа Насреддін. — Знайте, добрі люди, колишнього Ходжі Насреддіна більше немає. Він обзавівся численною сім'єю, купив будинок і забув про колишні мандри. Його сірий ішак з кожною дниною товстішає у своєму стійлі, та й сам Ходжа Насреддін неабияк розтовстів від мирного сидячого життя. Він став дурнішим, зледащів і тепер нікуди не виходить з дому без темних окулярів, побоюючись, як би його не впізнали.

— Ти хочеш сказати, що він став до того ще й боягузом? — тремтячим голосом запитав пастух з борідкою. — Усім відомо, що він ніколи й нічого не боявся!

— Більше хвалився, — зневажливо відповів Ходжа Насреддін. — У всіх цих небилицях про нього три чверті — вигадка.

— Вигадка? — вигукнув ремісник. — Але хто ж тоді завдає жаху несправедним вельможам, якщо всі розповіді про Ходжу Насреддіна — вигадка?

Пастухи, чайханник і старий презиралися й перемигувались.

— Не знаю, не знаю, — сказав Ходжа Насреддін, не помітивши цих зловісних ознак. — Мені відомо навіть більше — що він змінив своє ім'я. Нині його звуть Узакбай, нині він...

Договорити йому не вдалось: чайханник, крякнувши, з усієї сили опустив йому на спину свій здоровезний кулак; тієї ж миті молодий пастух з неймовірною спритністю почав сунути йому кудакі під ребра з обох боків; старий вчепився слабкими пальцями йому в бороду з криком:

— Значить, наш Ходжа Насреддін більше вже не Ходжа Насреддін — ти брешеш, клятий шпигуне!

Їх розіслали навмисне по всіх дорогах, цих шпигунів, щоб вони обмовляли Ходжу Насреддіна і ганьбили його! — вторив ремісник, не забуваючи орудувати своїм мішком, у якому було щось жорстке, важке й кутасте.

— Зачекайте! — волав Ходжа Насреддін, захищаючи від ударів то голову, то боки. — Кого ви б'єте в ім'я Ходжі Насреддіна? Ви б'єте самого...

Побоючись за цілість своїх кісток, він уже готовий був відкри-

тися перед ними (що, однак, навряд чи було б прийнято з довірою), але завадив чайханник. Могутнім стусаном він викинув Ходжу Насреддіна з помосту на дорогу, під ноги ішакові:

— Забирайся звідси, ганебний шакале, і ніколи більше не з'являйся в нашому селищі! Інакше, присягаюсь, я обламаю об твою спину всі мої жердини!

Не відповідаючи жодним словом, Ходжа Насреддін підвівся з карачок, підхопився в сідло і риссю погнав ішака по дорозі, охаючи й кречуччи при кожному поштовхові. А услід йому летіла з чайхани п'ятиголоса лайка.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Так сумно закінчилося його змагання зі своїм власним ім'ям — приклад, повчальний для багатьох. Тут буде доречно пригадати слова веселого бродяги й п'яниці Хафіза, побитого натовпом на ширазькому базарі за глузливий відгук про незрівнянні газелі¹ поета Хафіза: «О моє славне ім'я, раніше ти належало мені, тепер я належу тобі; колись я радів, що ти біжиш попереду мене на багато днів шляху, а нині бажав би прив'язати гирі до твоїх ніг; я — кінь, а ти — мій жорстокий вершник із важким батоном у руці! Так обертається для людини на цій скорботній землі навіть її слава — на шкоду й тягар їй!..»

Не ближче ніж у п'яти польотах стріли Ходжа Насреддін зупинив ішака. Спішившись і сівши на придорожній камінь, він довго обмацував руки, ноги, шию і голову: «Хай уразить Аллах трясучою цього смердючого ремісника! — бурчав він, розтираючи синці. — Хотів би я знати, що він тягає у своєму клятому мішку — точильний камінь, праску чи шевські колодки?»

Міркуючи про цей випадок і застосовуючи до себе скаргу Хафіза, він рушив далі кам'янистою, нагрітою сонцем дорогою. Той самий квітучий чагарник видавав пряний запах дикого меду, на каменях грілися різнокольорові ящірки — бірюзові, сапфірові, смарагдові і просто сіренькі, зі скромним, але, якщо придивитись, дуже красивим і тонким візерунком на спинці, у небі дзвеніли жайворонки і свистіли стрижі, спалахували в сонячних смугах бджоли, мерехтіли слю-

---

¹ Газель — віршова форма східної поезії. Складається з 10—12 двовіршів, об'єднаних однією римою, яка повторюється в кожному парному рядку.

дяними крильцями бабки; одне слово, все довкола було таким само, як і годину тому, нібито Ходжа Насреддін не переривав свій шлях і ніколи не заїжджав до тієї негостинної чайхани понад кручею.

Маючи хорошу пам'ять, Ходжа Насреддін у разі потреби умів і забувати. До того ж біль у спині та боках стихнув, за що він мав дякувати своєму товстому дорожньому халату, який пом'якшив удари. Невдовзі його образа зовсім розтанула — він посміхнувся, потім засміявся і, нарешті, голосно розреготався:

— Ти чуєш, мій вірний ішаче! Мене вже б'ють в ім'я Ходжі Насреддіна; тепер не вистачає тільки, щоб на славу Ходжі Насреддіна мене повісили!

Його жартівливі слова перервав слабкий протяжний стогін.

Ішак фиркнув, нашорошив вуха, зупинився.

Подивившись праворуч, Ходжа Насреддін побачив чоловіка, який лежав під кущем, з головою накритий халатом.

— Що з тобою, чоловіче? Чому ти лежиш тут і стогнеш так тоскно, немов твоя душа розлучається з тілом?

— Вона й справді розлучається, — тужливим голосом, охаючи й стогнучи, відповів з-під халата невідомий. — Благаю Аллаха, щоб вона покинула тіло якнайскоріше, бо мої страждання жажливі, а мукки нестерпні.

Довелося Ходжі Насреддіну спішитись.

— І давно прив'язалася до тебе ця зла недуга? — запитав він, схиляючись над хворим.

— Вже п'ятий рік сидить вона в мені, — простогнав хворий. — Щовесни, саме в цей час, вона, подібно до лютого звіра, настагає мене і цілий місяць мучить гірше за найжорстокішого ката. Аби запобігти її лютості, я мушу завчасно вжити певних лікувальних заходів; цього разу я не зміг цього зробити і ось лежу на дорозі, всіма покинутий, забутий, без допомоги й співчуття.

— Заспокойся! — сказав йому Ходжа Насреддін. — Тепер у тебе є і допомога, і співчуття. Ми разом дістанемося до найближчого селища, знайдемо лікаря, і з його допомогою ти здійсниш потрібні лікувальні дії.

— Лікаря? Ох, для цього мені потрібен аж ніяк не лікар.

Хворий підвівся, скинув халат з голови, відкривши плоске широке обличчя, зовсім голе, без жодних ознак вусів чи бороди, прикрашене крихітним носом і парою різнокольорових очей; одне тьмяно синіло, затягнуте більмом, зате друге, жовте і кругле, дивилося так пронизливо, що Ходжі Насреддіну стало навіть ніяково.

— Візьми мене до селища, добра людино! — з глибоким зітханням і стогонами хворий виповз з-під халата. — Візьми до селища; можливо, там, серед людей, мої страждання полегшаться.

Абияк він сів у сідло. Ішак, розуміючи, що везе хворого, був обережний на спусках і не стрибав через арики, а переходив їх убрід. Ходжа Насреддін крокував поряд, скося поглядаючи на свого стогнучого супутника. «Це, мабуть, рідкісний пройдисвіт і шахрай — інакше звідки б узявся такий диявольський жовтий блиск у його єдиному оці? — роздумував він. — Але, можливо, я помиляюсь і ображаю своїми низькими підозрами найдоброчеснішу людину, зовнішність якої зовсім не відповідає її внутрішньому єству?..» Була в цьому хворому якась двоїстість, що не дозволяла Ходжі Насреддіну остаточно утвердитися в думці про його шахрайство; але, з іншого боку, як не намагався він думати про свого супутника добре, жовтий блиск у глибині єдиного ока бентежив його і спрямовував думки у протилежний бік.

Дорога пішла круто вниз. Минули два повороти, і Ходжа Насреддін побачив унизу жовті плоскі дахи невеликого селища. За димом, що весело здіймався в ясне небо, він упізнав чайхану і, пам'ятаючи про нещодавню науку, дав собі тверде слово не встрявати ні в які бесіди про себе самого, що б не говорили навколо.

Але кому судилося бути в один день двічі битим, той таки буде цього дня двічі битий; саме так з ним і трапилось.

У чайхані він зажадав ковдру, дбайливо уклав хворого, потім звернувся до чайханника із запитанням про лікаря.

— Доведеться послати до сусіднього села, — сказав чайханник, присадкуватий паруб'яга з круглою великою головою, низьким чолом і короткою волохатою шиєю, червоною, як у м'ясника. — А поки хворий нехай вип'є чаю, може, йому полегшає.

Випивши два чайники, хворий схилив голову на подушку і задрімав, тихо стогнучи в своєму страдницькому напівсні.

Ходжа Насреддін підсів до інших гостей і завів з ними розмову, сподіваючись дізнатися що-небудь про гірське озеро Агабека.

Та ні, ніхто з них нічого не чув про таке озеро. Що ж до людини на ім'я Агабек, то чи не розшукує подорожній того мірошника, який минулого року так вигідно продав свою кульгаву корову, спритно утаївши від покупця її ваду? Чи, може, ковала Агабека? Або того Агабека, старший син якого щойно одружився?

— Дякую вам, добрі люди, та тільки мені потрібен зовсім інший Агабек.

Інший? Тоді чи не той, що минулої осені провалився зі своїм

*...Абияк він сів у сідло. Ішак, розуміючи, що везе хворого,
був обережний на спусках і не стрибав через арики,
а переходив їх убрід...*

нав'юченим биком на старенькому містку через струмок? Або ковал Агабек?.. Прагнучи зробити послугу Ходжі Насреддіну, вони назвали десятка з півтора Агабеків, але власника гірського озера серед них не було.

— Дарма, я знайду його в іншому місці, — говорив Ходжа Насреддін, дещо втомлений балакучістю співбесідників.

— Хай буде з тобою благовоління Аллаха, — відповідали вони, щиро шкодуючи, що не можуть допомогти йому в пошуках.

Хтось ззаду легко торкнувся плеча Ходжі Насреддіна; він думав — чайханник, обернувся і здивовано витріщив очі. Перед ним, радісно посміхаючись, стояв нещодавній хворий, котрий лише годину тому знаходився на межі переходу із тлінного земного буття до іншого стану (Ходжа Насреддін міг би присягнувшись, що до найнижчого, який тільки існує для найприторенніших шахраїв). Він стояв і посміхався, його плоска пика сяяла, кругле око світилося нестерпним котячим вогнем.

— Чи справді це ти, о мій стражденний супутнику?

— Так, це я! — бадьорим голосом відповів одноокий. — І хочу сказати, що нам тепер не треба затримуватися в чайхані.

— А як же лікувальна дія? Ми чекаємо на лікаря.

— Усе вже зроблено. Для такої дії стороння людина тільки зашкодить, я завжди лікуюся сам, без лікаря.

Усе ще дивуючись його зціленню, Ходжа Насреддін розрахувався з чайханником і попрямував до ішака. Одноокий, випередивши його, кинувся затягувати попрягу сідла. «Вдячність йому знайома», — подумав Ходжа Насреддін.

— Куди ж ти підеш тепер? — звернувся він до одноокого. — Можливо, нам по дорозі, я — в Коканд.

— І я теж туди, дякую тобі, добра людино! — палко вигукнув одноокий і, жодної секунди не гаючи, сів у сідло; слова Ходжі Насреддіна він зрозумів по-своєму, так, як йому було вигідно: що він і далі їхатиме на ішакові, а його добродійник піде пішки.

— Сідай вже краще мені просто на спину, — сказав Ходжа Насреддін.

Присоромлений насмішкою, одноокий почав виправдовуватись, кажучи, що хотів тільки перевірити попрягу. «Він не зовсім позбавлений сорому й совісті», — відзначив про себе Ходжа Насреддін.

Рушили далі. За селищем, уздовж дороги, мовби збігаючи до неї з крутого схилу, тяглися сади, обгороджені низенькими, по пояс, огорожами з дикого каміння. Сюди, у передгір'я, весна запізнюва-

лася, наче і їй було важко здолати підйоми й повороти місцевих до-
ріг: дерева тут тільки-но зацвітали.

Вузька кам'яниста дорога була зовсім безлюдною, колії — ледь помітними; гарбяний шлях тут закінчувався, далі, до перевалу, ішов тільки в'ючний. Дедалі прохолодніше, свіжіше ставав вітер, що летів від снігових вершин, дедалі багатководніше — каламутно-крижані арики, ширше — голубий простір навколо. Небо синіло. Повітря було таким летучим і легким, що Ходжі Насреддіну ніяк не вдавалося наповнити ним груди.

Одноокий дихав теж насилу, але ходи не сповільнював, хоча Ходжа Насреддін, жаліючи його, раз у раз притримував ішака.

— Ти, мабуть, дуже поспішаєш?

Одноокий не відповів, тільки озирнувся через плече на дорогу.

«А може, він зовсім і не шахрай? — міркував Ходжа Насреддін, намагаючись забути про жовтий котячий вогонь у єдиному оці його супутника. — Може, він поспішає до сім'ї або на виручку до приятеля, який вскочив у халепу?...»

Недовго довелося йому помилятися.

Ззаду почувся далекий тупіт коней.

Одноокий додав кроку і став озиратися щохвилини.

— Скачуть, — не витримав він.

— Та нехай собі скачуть, дороги вистачить на всіх, — безтурботно відповів Ходжа Насреддін.

Через десять кроків одноокий сказав:

— Я щось дуже стомився. Добре було б нам відпочити де-небудь, осторонь. За камінням, в укритті...

— Навіщо ж нам звертати вбік? — заперечив Ходжа Насреддін. — Ми чудово можемо відпочити й на дорозі.

— Але за камінням краще: немає вітру, — сказав одноокий, якимось дивно шулячись; його жовте око розширилось і потемнішало.

Кінський тупіт насунувся впритул; одноокий закрутився, заметушився, і тут з-за повороту вихопилися вершники. Попереду на несідланому коні, махаючи босими ногами, мчав чайханник, за ним — гості, нещодавні співбесідники Ходжі Насреддіна.

— Стій, ані руш! — грізним голосом заволав чайханник. — Стійте, кляті злодії!

Ледве не збивши Ходжу Насреддіна з ніг, бризнувши йому в обличчя колючим дощем розтрошеного каміння з-під копит, він проскочив уперед, круто на всьому скаку осадивши коня, підняв його на дибки, повернув і поставив упоперек дороги.

Підїхали й інші, спішилися й оточили Ходжу Насреддіна та його супутника.

— Ви!.. — сказав, задихаючись, чайханник. — Де мій новий мідний кумган уратюбинської роботи?

Він кинувся до ішака і заходився обнишпорювати сакви.

— Твій кумган? — спитав здивований Ходжа Насреддін. — Тобі самому, шановний, краще знати, де знаходяться твої речі. Навіщо ти нишпориш по моїх саквах? Хіба що у твого кумгана раптом вирости ноги і він сам стрибнув у сакви?

— Вирости ноги? — хрипким голосом залементував чайханник, у якого раптом налилися кров'ю обличчя і шия. — Сам стрибнув у твої сакви, мерзенний злодію?

З цими словами він, на невимовний подив Ходжі Насреддіна, витягнув з правої сакви новенький блискучий кумган.

Розлютившись, чайханник підскочив, ударив себе в груди кулаком. Це було знаком для його товаришів. Наступної миті Ходжа Насреддін і одноокий лежали на дорозі, осипані лайкою, ударами та стусанами. Ходжі Насреддіну ще раз випала нагода подякувати своєму товстому дорожньому халатові.

— Він навмисне забивав нам баки своїми Агабеками!

— А другий тим часом поцупив кумган!

— Як вправно він прикидався хворим!

Удари й стусани поновились. Нарешті чайханник та його друзі цілком насолодились помстою. Спітнілі, задихані, вони залишили поле битви, такої безславної для Ходжі Насреддіна.

Знову вдарили у каміння дзвінки підкови, стихли вдалині...

Ходжа Насреддін підвівся, його перші слова були звернені до ішака:

— Тепер я розумію, навіщо ти звернув уранці з великої дороги, о мерзенний сину свого негідного батька! Мій халат здавався тобі надто запорошеним? Але пам'ятай: якщо тільки ще хтось утретє заходитьсь вибивати пил з мого халата, забувши спочатку зняти його з моїх плечей, — тоді горе тобі, о довговухе вмистище гною! Я не полінуюсь і проїду сто польотів стріли, але розшукаю десь шкуродерню із заржавілими від крові гаками, із кривими зазубленими ножами, зробленими із серпів, із довгими карагачевими жердинами, на яких розп'ялюють ішачі шкури! Начувайся!

Ішак блимав білястими віями; морда в нього була безневинна, покірлива, наче всі ці погрози його зовсім не обходили.

Одноокий лежав долілиць і не ворухився.

Ходжа Насреддін злегка струсонув його за плече.

Одноокий боязко підвів голову:

— Вийхали? Я гадав, відпочивають... — Обтрушуючи пил з хала-та, він додав: — Добре, що вони всі були босоніж.

— Не розумію, що в цьому доброго.

— Якщо босоніж, то б'ють п'ятами, — пояснив одноокий. — А п'ята силою удару незрівнянно поступається носку чобота.

— Тобі краще знати...

— Особливо дошкульні для ребер канібадамські чоботи, — говорив одноокий. — Тамтешні майстри для краси підкладають у носок жорстку підшовну шкіру — кому краса, а кому лихо...

— Жодного разу не пробував я на своїх ребрах канібадамських чобіт і не збираюся пробувати, — сказав Ходжа Насреддін. — Мабуть, буде краще, шановний, якщо тут, на цьому самому місці, ми розстанемося, і назавжди!

Він сів на ішака, тихенько клацнув його між вух — звичний знак рушати.

Одноокий раптом залився сльозами і впав навколішки, загородивши Ходжі Насреддіну шлях.

— Вислухай мене! — тужно закричав він. — Ніхто, жодна людина в світі, не знає про мене правди! Благаю, будь милосердний, вислухай, і тоді багато що постане зовсім інакше перед твоїми очима!

Його хвилювання було непідробним, сльози — ширими; крупний дріж стрясав усе його тіло.

— Так, я злодій! — Він захлинувся риданнями, ударив себе в груди кулаком. — Я — мерзенний злочинець і сам це знаю! Але повір, незнайомцю, я сам більше за всіх потерпаю від своєї злочинності. І немає в світі жодної душі, яка схотіла б мене зрозуміти!..

Усе це було так несподівано, що Ходжа Насреддін розгубився.

Почасти з цікавості, почасти з жалощів він згодився вислухати злодія.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Вони сіли на каміння, і одноокий злодій почав розповідь про своє дивне сумне життя:

— Нестримна пристрасть до крадіжки виявилась у мене дуже рано. Ще будучи немовлям, я одного разу вкрав срібну шпильку з грудей моєї матері, і, коли вона перевертала всю домівку в пошу-

ках цієї шпильки, я, ще не вміючи розмовляти, нишком посміхався, лежачи в своїй колісці, заховавши дорогоцінну здобич під ковдру. Коли я зміцнів і навчився ходити, то став справжнім лихом для своєї сім'ї. Я тягнув усе, що потрапляло до моїх рук: гроші, тканини, борошно, масло. Вкрадене я ховав так вправно, що ні батько, ні мати не могли розшукати; потім, вибравши зручний час, я біг зі своєю здобиччю до одного безносого горбатого бродяги, який мешкав на старому цвинтарі, серед провалених могил та врослих у землю надгробків. Він вітав мене словами: «Нехай у мене виросте ще один горб попереду, якщо ти, о дитино, подібна до пуп'янка, який ще не розпустився, не закінчиш своє життя на шибениці або під ножем ката!» Ми починали грати в кістки — цей старий горбань зі слідами всіляких пороків на зів'ялому обличчі і я, чотирирічне рожеве хлопча, з пухкими щічками та ясным безневинним поглядом...

Злодій схлипнув, звернувшись подумки до золотого неповоротного дитинства, потім шумно потягнув носом, витер сльози і вів далі:

— П'яти років від народження я був майстерним гравцем у кістки, але господарство наше на той час помітно занепало. Мати не могла бачити мене без сліз, а з батьком робилися корчі, і він говорив: «Хай буде проклята та година, коли я тебе породив!» Та я не слухав ані благань, ані докорів і, оправившись після побиття, брався до старого. На день мого семиріччя наша сім'я зубожіла, зате горбань відкрив на базарі власну чайхану із гральним таємним кублом та курильнею гашишу в підвалі під помостом... Побачивши, що вдома вже брати нічого, я спрямував свої жадібні погляди й нечестиві помисли до сусідів. Я вщент розорив колісника, який жив ліворуч від нас, викравши у нього з дна колодязя горщик з грошима, які він копив протягом усього життя; потім я за два місяці довів до цілковитого убогства сусіда праворуч. Жодні замки та засуви не могли мене зупинити: я відмикав їх так само легко, як просту клямку. Терпець моему батькові урвався, він прокляв мене і вигнав з дому. Я пішов, прихопивши його єдиний халат і решту грошей — двадцять шість таньга. Мені було тоді вісім з половиною років... Не стомлюватиму твого слуху розповідями про мої мандри, скажу тільки, що я побував і в Мадрасі, і в Гераті, і в Кабулі, і навіть у Багдаді. Усюди я крав, — це було моєю єдиною справою, і в ній я досяг надзвичайної спритності. Саме тоді я і вигадав цей мерзенний спосіб — лягати на дорогу, прикидаючись хворим, щоб обкрасти людину, яка виявила до мене мило-

сердя. Скажу, не вихваляючись, що в ганебному злодійському ремеслі навряд чи зі мною може зрівнятися хтось із злодіїв не тільки Фергани, а й усього мусульманського світу!

— Стривай! — перервав його Ходжа Насреддін. — А знаменитий Багдадський злодій, про якого розказують такі дива?

— Багдадський злодій? — Одноокий засміявся. — Знай же, що я і є той самий Багдадський злодій!

Він помовчав, насолоджуючись подивом, що відобразився на обличчі Ходжі Насреддіна, потім його жовте око затяглося туманом спогадів:

— Більшість розповідей про мої пригоди — пусті вигадки, але є і правда. Мені було вісімнадцять років, коли я вперше потрапив до Багдада, у це казкове місто, сповнене скарбів та капловухих дурнів, що володіють ними. Я хазяйнував у крамницях та скринях багдадських купців, як у своїх власних, а наприкінці заліз до скарбниці самого каліфа. Правду кажучи, не так уже й важко було це зробити. Скарбницю охороняли три величезні негри, кожен з яких міг сам на сам битися з биком, і тому вона вважалася неприступною для злодіїв та грабіжників. Але я знав, що один із негрів глухий, як старий пень, другий — курить гашиш і завжди спить, навіть на ходу, а третій — такий несусвітний боягуз, що шерех нічної жаби в кущах вкидає його у дроз і трепет. Я узяв порожній гарбуз, прорізав у ньому отвори, що зображували очі та вискалений рот, насадив гарбуз на палицю, вставив усередину палаючу свічку, покрити усе це білим саваном і підняв уночі з кущів назустріч боязкому негрові. Він дико скрикнув і впав як мертвий. Сонливий не прокинувся, глухий не почув, за допомогою відмичок я безперешкодно увійшов до скарбниці і виніс звідти стільки золота, скільки здужав підняти. Уранці звістка про пограбування каліфської скарбниці поширилася по всьому місту, а потім по всьому мусульманському світові, і я став знаменитий.

— Переповідають, що згодом Багдадський злодій одружився з дочкою каліфа, — нагадав Ходжа Насреддін.

— Чистісінька брехня! Усі ці небилиці про мене та різних принцес — дурниця й вигадки. З дитячих років я зневажав жінок і — дяка Аллахові! — ніколи не знав того дивного божевілля, яке називають коханням. — Останнє слово він вимовив із відтінком зневаги: мабуть, дуже пишаючись своєю цнотливістю. — До речі, жінки, якщо їх обікрасти хоч на саму крихту, поведуться так непристойно і зчиняють такий неймовірний гвалт, що людина мого ремесла не може

відчувати до них нічого, крім огиди. Нізачо в світі я не одружився б ні з якою принцесою, навіть найпрекраснішою!

— Почекаємо, доки ти не зміниш на краще свою думку про китайську чи індійську принцесу, — мовив Ходжа Насреддін. — Тоді я скажу: півсправи зроблено, залишається тільки умовити принцесу.

Злодій зрозумів і оцінив насмішку; його плоску шельмівську пику з більмом на одному оці і з величезним синцем під другим осяяла усмішка:

— Схоже на те, що сам Ходжа Насреддін підказав тобі таку тонку й уїдливу відповідь.

Почувши своє ім'я, Ходжа Насреддін насторожився, боязко озирнувся. Але навколо було ясне весняне безлюддя; ковзали бурими схилами тіні хмар, що пливли на південь, висіли в сонячному повітрі на мерехтливих крилах бабки; поряд із Ходжею Насреддіном примостилася на гарячому камінні смарагдова ящірка і дрімала, розплющуючи час від часу жваві чорні очиці з вузьким золотим обідком.

— Тобі доводилося зустрічати Ходжу Насреддіна у твоїх злодійських поневір'ях?

— Доводилося, — відповів одноокий. — Темні, неосвічені люди часто приписують мені його вчинки, і навпаки. Але насправді між нами немає і не може бути ніякої схожості. На відміну від Ходжі Насреддіна, я провів усе життя у пороках, сіючи в світі тільки зло і аніскільки не піклуючись про вдосконалення свого духовного ества, без чого, як відомо, неможливий перехід із тлінного земного буття до іншого, вищого стану. Своїми мерзенними діяннями я прирікав себе на те, щоб знову розпочати все коло зоряних мандрів.

Ходжа Насреддін не вірив своїм вухам: одноокий говорив словами старого дервіша з ходжентської мечеті Гюхар-Шад! «Невже і він, цей злодій, причетний до таємного братства Тих, Що Мовчать І Осягають?» — подумав Ходжа Насреддін, але одразу відкинув цю думку, як зовсім несусвітну.

Здогадки, одна однієї неймовірніші, тіснилися в його голові.

— Такий я, — говорив одноокий скрушним голосом. — Тільки повний неук може шукати схожості між мною та Ходжею Насреддіном, усе життя якого присвячене діяльному добру і має стати прикладом для багатьох поколінь у майбутніх століттях.

Останні сумніви зникли: він повторював слова старого жебрака. «Чи знає він моє ім'я?» — роздумував Ходжа Насреддін, проникли-

во вдивляючись в лице злодія, аби розпізнати хоча б слабку тінь нещирості.

— Скажи, а де зустрівся ти з Ходжею Насреддіном?

Підозри не виправдалися; цього разу совість одноокого була чиста: він і справді не знав, хто сидить на камені перед ним.

— Я зустрів його в Самарканді. З душевним болем мушу зізнатися, що й цю єдину зустріч я відзначив ганебним вчинком. Якось навесні, шастаючи самаркандським базаром, я почув шепіт: «Ходжа Насреддін! Ходжа Насреддін!» Шепотілися двоє ремісників; подивившись своїм єдиним оком у напрямку їхніх поглядів, я побачив перед однією крамничкою нічим не примітну на вигляд, середніх років людину, що тримала в поводі сірого ішака. Ця людина купувала халат і збиралася розплачуватись. Її обличчя я бачив тільки мить. «Так ось він який, прославлений Ходжа Насреддін, порушник спокою, ім'я якого благословляють одні і проклинають інші!» — подумав я. І в мою душу закралася диявольська спокуса — обікрасти його. Ні, не заради наживи, бо я тоді мав достатньо грошей, а лише через мерзенне злодійське честолюбство. «Хай я буду єдиним у світі злодієм, який може похвалитись, що обікрав самого Ходжу Насреддіна!» — сказав я собі і, нітрохи не зволікаючи, почав здійснювати свій задум. Потихеньку, ззаду, я підійшов до ішака і гладенькою паличкою сунув йому під хвіст стручок розрізаного навпіл червоного їдкого перцю. Відчувши у деяких місцях свого тіла нестерпне паління, ішак почав вертїти головою і хвостом, а потім, вирішивши, що під його задом розклали багаття, заревів, вирвався з рук Ходжі Насреддіна і кинувся убік, перекидаючи на своєму шляху кошики з коржами, абрикосами та черешнями. Ходжа Насреддін погнався за ним; зчинилася метушня; скориставшись з цього, я без перешкоди взяв халат із прилавка.

— Так це був ти, о нащадку нечестивих, о сину гріха й ганьби! — вигукнув Ходжа Насреддін із палаючими очима. — Присягаюсь Аллахом, ніколи й ніхто до тебе не дозволяв собі зі мною таких жартів! Ти мало не звів з розуму нас обох, — я пролив десять потїв, намагаючись втихомирити його брикання й крики, перш ніж здогадався заглянути йому під хвіст! Ех, якби ти нагодився мені тоді під гарячу руку, після цього навіть канібадамські чоботи здалися б тобі м'якшими за пухові подушки!

Забувшись, він своїм обуренням видав себе; а коли схаменувся, було вже пізно: злодій зрозумів, з ким звела його доля на дорозі.

Важко описати почуття одноокого злодія. Він упав перед Хо-

джею Насреддіном на коліна, схопив полу його халата і припав губами до неї, немов прочанин, що зустрівся зі святим шейхом.

— Пусти! — кричав Ходжа Насреддін, смикаючи халат. — Ви що, змовились обов'язково зробити з мене святого? Я найзвичайніша людина на цій землі, скільки вам разів повторювати! І не хочу бути ніким іншим: ні шейхом, ні дервішем, ні чудотворцем, ні зоряним мандрівником!

— Хай буде благословенна навіки-віків дорога, на якій ми зустрілись! — твердив собі одноокий, — Допоможи мені, о Ходжа Насреддін, мій порятунок у твоїх руках!

— Пусти! — У запалі Ходжа Насреддін смикнув халат так, що пола затріщала. — Де це записано, що я повинен рятувати усіх жебраків і всіх злодіїв, що блукають білим світом? Хотів би я знати, хто рятує мене самого від вас?

Але, мабуть, доля і справді записала десь у своїх книгах, що Ходжі Насреддіну за межею сорокаріччя належить займатися духовним спасінням заблуканих душ; довелось-таки йому знов усістися на той самий камінь і дослухати до кінця сповідь одноокого злодія.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

— Подальші події мого життя відбувалися стрімко, — продовжував злодій. — Багато що я пропускаю, розповім тільки про найголовніше. Я погрузав у своїх згубних пороках і помилках, доки не зустрів одного благочестивого старого, мудрі повчання якого закарбувалися в моїх грудях, як Сулейманова печать¹. Цей старий відкрив мені всю мерзенність моїх пороків і вказав спосіб очищення, але я, дурний, не зумів ним скористатись. Розкажу все як було, по порядку. П'ять років тому, наприкінці зими, я прийшов до Маргелана — міста шовку. Шайтан спокусив мене запуслити руку в пояс до одного афганця, і на цьому я попався. Афганець мене схопив, я вирвався, навздогін кинувся весь базар, я кидався, як перепел у тенегах. Мабуть, цей день став би в моєму житті останнім, але, забігши до одного провулка, я почув слабкий старечий голос: «Ховайся тут!..» Край дороги сидів якийсь старий жебрак. «Ховайся», — по-

---

¹ Йдеться про чарівний перстень легендарного царя Ізраїльсько-Іудейської держави Соломона (в мусульманській міфології — Сулеймана). Перстень з печаттю у формі шестикутної зірки вважався у мусульман наймогутнішим талісманом.

вторив він. Ми обмінялися халатами; я сів на його місце і низько нахилив голову, щоб сховати обличчя, а жebraк перейшов через до-рогу і сів навпроти. Переслідувачі, які увірвалися до провулка, не звернули уваги на двох покірливих жebraків, промчали мимо, роз-сипалися по дворах. Skorиставшись цим, старий вивів мене з про-вулка і сховав у своєму вбогому житлі.

— Досить, — перервав Ходжа Насреддін: йому все вже було зро-зуміло. — Цей жebraк надумав повернути тебе на шлях добродес-ності, довго розказував про зоряні мандри нашого духу, про кінце-ву перемогу добра на землі через п'ятсот тисяч років, але як тільки опівночі проспівали півні, він замовк і не вимовив ані слова.

— Невже це був ти? — Одноокий з ляку відсунувся від Ходжі Насреддіна. — Невже це правда, що я чув про тебе, ніби ти можеш перебирати на себе який схочеш вигляд?

— Розповідай далі. Чому ж ти не пішов благочестивим шляхом, вказаним старим?

— О горе! — вигукнув одноокий. — Твоє запитання встромля-ється в моє серце, подібно до отруєної колочки! Знай же, що я не залишився глухий до повчань старого. Немов жарке полум'я, його слова розтопили свинець моїх помилок. Перш ніж проспівали ніч-ні півні і старий замовк, я, заливаючись сльозами, розкаювався. Охо-плений благоговійним трепетом, я дав йому клятву виправитися, вступити на шлях добродесності, щоб ніколи вже його не полиша-ти. Саме тоді й назвав старий твоє ім'я і відкрив мені велике зна-чення твого земного буття. «Подивися на Ходжу Насреддіна! — го-ворив він. — Ось людина, яка все своє життя щедро збагачує світ добром, не думаючи й не піклуючись про це, — просто тому, що не вміє жити інакше. Якщо ти зможеш зрівнятися з ним хоча б най-меншою мірою — ти врятований для майбутнього вищого буття в інших втіленнях». Я покинув халупу старого на крилах надії, моє серце світилося в грудях. Присягаюсь, уже давно я вступив би на вказану ним стежку, якби диявол, цей одвічний ворог людей, цей підступний гаситель усіх наших рятівних устремлінь і благородних поривів, не поквапився підстелити мені під ноги свій мерзенний, жилавий, облізлий хвіст, наступивши на який я і посковзнувся!.. Прагнучи якнайшвидше почати нове життя, я вирішив рушити до Коканда, де мене знали менше, ніж у інших містах. У мене було близько чотирьох тисяч таньга; у моїй уяві привабливо вимальову-валося майбутнє, сповнене однієї тільки чесноти, без щонайменшої домішки гріха. Я збирався відкрити в Коканді чайхану, застелити

її килимами, повісити клітки зі співочими птахами і в тиші, у прохолоді, під ніжний плескіт фонтана, вести з гостями благочестиві бесіди, сповнюючи їхні душі світлом істини, відкритої мені старим. Для себе я визначив найскромніший спосіб життя, а весь надлишок доходів вирішив віддавати сиротам і вдовам. Підрахувавши майбутні витрати на придбання чайхани, посуду, килимів та інших речей, я переконався, що грошей мені вистачить на все, крім музик, які грали б на дугарах і тонкими голосами співали доброзвичних пісень повчального змісту. Бракувало дрібних грошей, якихось трьохсот-чотирьохсот таньга. Саме тоді диявол і викопав яму спокуси на моєму шляху, звівши мене дорогою до Коканда з одним вправним гравцем у кістки. «Зіграю востаннє, — сказав я собі. — Цей гріх мені проститься, бо я використаю виграні гроші для хорошої, праведної справи; якщо ж у мене після виграшу буде надлишок грошей — я роздам їх бідним». Здавалося б, людина з такими благочестивими намірами має право чекати на допомогу зверху у грі, але трапилось інакше...

— Що було далі, мені відомо, — сказав Ходжа Насреддін. — Ви грали всю ніч, а наступного ранку ти залишився без гроша в кишені. Твоя чайхана, килими, клітки з птахами, фонтани, музики, доброзвичайні бесіди і повчальні пісні — усе поплило в кишеню до щасливого гравця. Крім того, ти віддав йому свої чоботи, халат, тубетейку і навіть, здається, сорочку, залишившись в одних штанах.

— В ім'я пророка! — вигукнув одноокий. — Яке всезнання! Звідки ти знаєш — навіть про сорочку? Значить, це правда, що по очах будь-якої людини ти читаєш її минуле й майбутнє?

— По твоєму єдиному оку я можу прочитати тільки минуле; що стосується майбутнього, то воно приховано за твоїм більмом. Розповідай далі.

— Що лишалося мені робити після програшу? Розстатися назавжди із мріями про добротесне життя? Від таких думок світ затягло чорним димом переді мною. «Ні! — вирішив я. — Треба бути твердим у своїх устремліннях до добра. Це диявол збиває мене з обраного шляху, бачачи, що моя душа вислизає з його хижих лап. Краще я вчиню ще один, останній гріх, але вступлю на шлях, указаний старим!» З таким твердим наміром я прийшов у Коканд, і тут почув повину, яка мене спантеличила. Виявляється, у Коканді нещодавно став правити новий хан, і це місто; яке було раніше квітучим садом для всіх злодіїв і шахраїв, перетворилося тепер для них на безплідну пустелю. Новий хан запровадив такі жорстокі порядки,

що злодіям не лишилося нічого іншого, як тільки тікати з міста або кидати своє ремесло. Хан із ганьбою прогнав зі служби старого начальника міської варти, за якого упродовж багатьох років невпинно молилися в мечетях усі кокандські злодії, і поставив нового — людину діяльну, честолюбну і безсердечну, на ім'я Камільбек. Новий начальник, шукаючи ханського благовоління, присягнувся викоренити в місті усілякі крадіжки; на час мого прибуття до Коканда він досяг неабияких успіхів у цьому жорстокому намірі. Він наповнив місто безліччю досвідчених шпигунів і лютих стражників, не можна було вкрасти нічого, навіть горошини з мішка, щоб одразу не потрапити до їхніх лап. Спійманим відтинали кисть правої руки і на чолі розжареним залізом випалювали тавро; якщо навіть якийсь спритній людині і вдавалося вкрасти якусь дрібницю, то нікуди було її дівати, бо за купівлю краденого призначалося таке саме покарання, і всі боялись. Таким чином, на моєму шляху до праведного життя виникла нова перешкода — жорстокий начальник зі своїми лютими порядками. Кілька днів провів я у роздумах, не знаючи, що робити, з чого почати. Тим часом настав уже травень, наближалось свято дідуса Турахона, гробниця якого знаходиться, як тобі відомо, неподалік від Коканда. І ось мерзенний диявол, у своєму невтомному прагненні заволодіти моєю душею, вселив мені згубну думку: скористатися цим святом, щоб роздобути грошей, необхідних для вступу на шлях благочестя...

Але залишимо на короткий час одноокого злодія і Ходжу Насреддіна, розповімо про весняне свято дідуса Турахона, позаяк без цієї розповіді багато що залишилося б незрозумілим у нашій подальшій оповіді.

За давнім переказом, Турахон, родом кокандець, залишився вже в п'ятирічному віці круглим сиротою і пішов просити милостиню на базар. До самого дна випив він гірку чашу безутішного сирітства. Таке випробування може або зробити людину жорстокою, перетворивши її серце на камінь, або спрямувати до піднесеної людської мудрості, якщо образу й гіркоту за себе вона — силою свого духу — зможе переплавити на образу й гіркоту за всіх. Так і трапилося з Турахоном: у зрілий вік він увійшов з душею, сповненою гніву на жорстокосердих багатіїв та жалості до бідних, особливо до беззахисних дітей.

Йому було двадцять п'ять років, коли він з одним караваном пішов із Коканда, повернувся ж до рідних країв уже сорокарічним. Усі ці роки він провів в Індії та Тибеті, вивчаючи таємниці лікуван-

ня, і досяг у своїй справі надзвичайної майстерності. Розказували, що він зціляє дотиком, говорили ще, що з багатих людей він завжди бере за зцілення велику платню, але все, що отримав, витрачає на дітей бідноти.

Турахон завжди ходив у супроводі юрби дітей різного віку; коли в нього були гроші, він підходив до лавки торговця іграшками чи ласощами і купував її всю для своїх маленьких друзів. Якщо ж грошей у нього не було, а на очі навертався якийсь напівголий малюк, Турахон без зайвих слів вів його спочатку до продавця халатів, потім до продавців чобіт, поясів, тубетейок і всюди вимовляв тільки два слова: «Будь милосердний!» І продавці, тремтячи під вимогливим поглядом старого, — а до дорослих він ставився вельми суворо, — взували й одягали дитину, не насмілюючись навіть натякнути про гроші, бо пам'ятали, що дідусь Турахон може не тільки зціляти, але й карати жорстокосердих, насилаючи на них хвороби.

Коли він помер, тисячі дітей, заливаючись сльозами, проводжали старого на цвинтар. Учені мудариси й мулли не згодилися зарахувати Турахона до сонму праведників: він, мовляв, не дотримував постів, порушував правила і встановлення ісламу і за все життя не пожертвував жодного гроша на прикрашення гробниць, кажучи, що живим біднякам гроші потрібніші, ніж мертвим шейхам. Але простий народ сам, своєю волею, визнав Турахона за праведника; слава його поширилася далеко за межі Коканда, по всьому Сходу. А травневе свято його імені належало дітям.

Повір'я говорило, що напередодні свого свята дідусь Турахон ходить по дворах і розносить дітлахам, гідним його уваги, подарунки, залишаючи їх у підвішених для цього тубетейках. Діти починали готуватися до урочистого дня задовго до весни. Ще дули пронизливі крижані вітри, ще летів із імлистого неба сухий колючий сніг, ще стояли чорними, мов уві сні, сади і дзвеніла під колесами гарб земля, перетворена морозом на камінь, а діти вже зграйками збиралися вранці за стінами, огорожами та в інших місцях, захищених від вітру, і з посинілими, хлюпаючими носами, мерзнучи у своїх блаженьких халатиках і затискуючи долонями вуха, вели поважні тривалі розмови про Турахона. Дітлахи достеменно знали, що він вельми розбірливий, — отримати від нього подарунок було справою дуже хитрою і вдавалося далеко не кожному. Для цього за п'ятдесят днів, що передували святу, було потрібно, по-перше, жодного разу не засмутити батьків, по-друге, щодня вчиняти якусь добру справу, наприклад допомогти сліпому перейти місток чи донести якомусь

старому його поклажу, по-третє, на ці п'ятдесят днів треба було відмовитися від солодошів, що так спокусливо красувалися на лотках рознощиків, і накопичити грошей для придбання нової красивої тюбетейки (було відомо, що дідусь Турахон не любить старих, за-смальцьованих тюбетейок і звичайно залишає їх без уваги, роблячи виняток лише для найбідніших дітей). Протягом п'ятдесяти днів у всіх сім'ях панували тиша та доброзвичайність. Діти були завжди слухняні, ходили навшпиньки і розмовляли напівпошепки, щоб не прогнівати дідуса Турахона. Навіть найвідчайдушніші пустуни перетворювалися у цей час на покірливих овечок; не чутно було криків, зойків, не видно бійок, гри в камінчики та молодецьких перегонів, із гиканням та свистом, на спинах один у одного

А напередодні свята повсюдно починалася велика суєта й метушня: таємні зустрічі, полохливий шепіт, прискорене биття маленьких сердець. Річ у тому, що мулли вельми несхвально ставилися до цього свята, а в інших місцях забороняли його зовсім, що додавало йому в очах юних шанувальників Турахона ще більшої принадності. Потрібно було пришити до тюбетейки три ниточки: білу — знак добра, зелену — знак весни і синю — знак неба; потім, із настанням ночі, таємно вийти з дому в сад чи виноградник і там повісити тюбетейку, стоячи обличчям до усипальниці Турахона і не відриваючи погляду від сузір'я Семи Алмазів. Після цього слід було тричі прочитати таємні слова, звернені до Турахона, і тричі вклонитися до землі, — і, тільки вчинивши все це, можна було повертатися додому й лягати спати. Найсуворіше заборонялось схоплюватися вночі й бігати до тюбетейок, — ось чому ця ніч для багатьох маленьких нетерпеливців була дуже важкою.

Зате святковий ранок надолужував усе! Радісний виск стояв у кожній оселі. Одним дідусь Турахон залишав у подарунок шовкові халатики, другим — чобітки з червоними чи зеленими китичками, третім — іграшки й ласощі, дівчаткам — туфлі, перстенці, сукні... Отаким добрим та дбайливим був дідусь Турахон! І цілий день у садах, у легкому зеленому серпанку весняного листя, кружляли яскраві дитячі хороводи і чулася пісенька, складена дітьми на честь свого покровителя:

*Вітер з півдня розкриває
Цвіт вишневий навесні.
День такий прозоро-світлий,
Сонця промені ясні...*

*І під свист птахів веселий,
Перервавши вічний сон,
Прокидається в гробниці
Добрий старий Турахон.*

*А коли поїме малечу
Найсолодший перший сон,
Він виходить із гробниці,
Добрий старий Турахон.*

*Тихо-тихо, мов навшпиньки,
Ходить він із дому в дім,
Подарунки витягає
Із мішка, що завжди з ним.*

*За дарунки в день травневий,
Ясний, теплий, золотий,
Красно дякуємо діду
В нашій тісеньці простій.*

*Дослухаючись до пісні,
Знов занурюючися в сон,
Посміхнеться нам ласкаво
Добрий старий Турахон.*

Повернемося тепер до покинутих нами Ходжі Насреддіна та його одноокого супутника. За час нашої відсутності нічого тут, на дорозі, не змінилось: вони так само сиділи на камінні, світило сонце, ковзали схилами тіні хмар, висіли в теплому повітрі на мерехтливих крилах бабки, грілися на пригріві ящірки.

Одноокий продовжував свою розповідь:

— Я учув підступні нашіптування диявола. У ніч, що передувала святу Турахона, я обійшов навколишні двори, сади та виноградники і скрізь збирав тубетейки з подарунками. Кілька разів я повертався до свого лігва, що знаходилось у підвалі покинутої сторожової вежі, спорожняв мішки і знову йшов за здобиччю. Ще вдосвіта я був власником кількох тисяч тубетейок, безлічі дитячих халатиків, чобітків із китичками, сукенок, туфельок, браслетів, намист та інших дрібних речей. Дивлячись на строкату купу зібраного мною добра, я думав: «Тут вистачить на дві чайхани з музиками! І я мо-

жу продавати все це безперешкодно. Хто наважиться впізнати свою річ? Адже святкування пам'яті дідуся Турахона заборонено в Коканді, — хто схоче потрапити через якісь халатики й тюбетейки до в'язниці?» Ось до яких мерзенних помислів я дійшов! Стомлений безсонною ніччю, я непомітно задрімав.

Пробудження було жахливим! Усе моє лігво трусилося й гоїдалось, осяяне якимсь дивним мерехтливим, синюватим-летючим блиском. І в цьому грізному блиску переді мною стояв сам праведний Турахон! Його обличчя палало гнівом, очі пропалювали наскрізь, голос гримів, подібно до гірського водоспаду. «О нещастивцю! — вигукнув він. — О мерзенний грішнику й негіднику! Ти наважився вкрасти у дітей їхню чисту радість; замість криків захоплення й тріумфування, такого милого моему серцю, тепер усюди чути плач і ллються сльози! Ти наважився заплямувати моє безпорочне ім'я, що скажуть тепер про мене діти, коли не знайдуть не тільки подарунків, але й своїх нових тюбетейок? Вони скажуть: дідусь Турахон — брехун, ошуканець і злодій; чи чуєш ти, о смердюче вмістище всіх людських пороків і мерзот!» Заціпенівши від страху, я слухав гнівні слова праведника. «Вислухай свій вирок, о мерзенний злодію, гідний харчуватися тільки м'ясом дохлих гієн! — заgrimав він. — Відтепер я прирікаю тебе завжди і скрізь красти, як би не спротивилася тобі ця справа. Ти відчуватимеш огиду до крадіжки і все-таки крастимеш! Щороку перед моїм святом ти зазнаватимеш найсильніших болів у животі, від яких зможеш позбавитися лише одним способом — крадіжкою! Біль ушухне, зате яких жахливих мук совісті ти зазнаватимеш кожного разу після вчинення крадіжки! Цілий рік стримуватись, цілий рік жадати добродетності, навіть наблизитися до неї, — і все-таки на кінець року вкрасти, зруйнувавши цим одразу всю будівлю своїх устремлінь до добра і своєї стриманості від зла!.. І це триватиме доти, доки ти не спокутуєш переді мною своєї вини, а в який спосіб ти повинен спокутувати її — сам здогадайся!» І слідом за цими завершальними словами Турахона пролунав новий громоподібний удар, який похитнув усе моє лігво. Пролунав жахливий тріск, на мене посипалася глина; одурівши, із помутнілим поглядом, я вискочив із підвалу, і тієї ж миті вежа звалилась, хоронячи під собою все вкрадене мною добро.

— Це було п'ять років тому, на початку травня, — підхопив Ходжа Насреддін. — Саме тоді сильний землетрус, супроводжуваний небувалою грозою, зруйнував у Коканді багато будинків. Він дався

взнаки навіть у Ходженті: там звалилася старовинна мечеть Гюхар-Шад, та сама, де нині сидить один старий деревіш...

Аж тут він зупинився, вирішивши поки що не говорити одноокому про своє знайомство з ходжентським старим.

— Так ось хто, виявляється, був винен у цьому землетрусі — ти!

— На жаль, я, — підтвердив одноокий. — Потім я дізнався, що надгробний камінь в усипальниці Турахона цього дня дав тріщину. Він тріснув, коли праведник, пройнятий гнівом, виходив із могили, щоб покарати мене. Відтоді я перебуваю в жалюгідному й нещасному становищі. Щороку в цей час, перед святом Турахона, я зазнаю найжорстокіших мук, яким ти був свідок. Позбавитися їх я не можу інакше, як тільки шляхом крадіжки. Тепер ти розумієш, що я мав на увазі, коли згадував про лікувальну дію, яка не потребує втручання лікаря, і розумієш, чому кумган опинився у твоїй сакві.

— Тепер розумію. А скажи, чи не повертається твоя недуга, якщо тебе ловлять і відбирають вкрадене?

Про це Ходжа Насреддін довідався не дарма — про всяк випадок, у передбаченні майбутнього.

— Ні, не повертається. Але коли мене ловлять — кожного разу вельми жорстоко б'ють. Сьогодні били за кумган...

— І мене разом із тобою, — нагадав Ходжа Насреддін.

— А рік тому андижанські стражники побили за молитовний килимок...

— І стражники відпустили тебе? Не посадили до підземної в'язниці?

— Хіба ти не чув казки про дурного kota? — усміхнувся одноокий. — У однієї людини в будинку завелися миші. Аби позбавитися їх, він підібрав десь бездомного обідраного kota. Дурний кіт за одну ніч винищив усіх мишей; вранці хазяїн, побачивши, що ніхто більше не загрожуватиме його запасам, вигнав kota на вулицю із затишної домівки, де були м'які подушки, тепле вогнище і блюдце з молоком... Стражники розумніші за kota!

Посміявшись з цієї казки, Ходжа Насреддін запитав одноокого, навіщо той прямує до Коканда, які справи чекають там на нього. Злодій відповів, що кожної весни іде на прощу до усипальниці Турахона і проводить кілька годин біля надгробка, обливаючись сльозами розкаяння і благаючи про прощення. Але дотепер усі його благання були марні: праведник невблаганний.

— Що ж ти думаєш робити далі?

— Чекаю твоєї поради.

Ходжа Насреддін замислився. Його первинний намір розстатися з однооким захитався. І причиною тому був старий ходжентський жебрак, який мовби зв'язав воедино їхні долі. «Одного чи двох мені рятувати від повернення до низького стану — різниця невелика, — вирішив Ходжа Насреддін. — Крім того, він знає моє ім'я, тому безпечніше тримати його перед очима».

— Гаразд, ти будеш зі мною. Подивимось, чи не вдасться нам удвох спільними зусиллями вмилювати дідуса Турахона і пом'якшити його праведний гнів. Але ти повинен присягнутись — чинити надалі відому тобі лікувальну дію не інакше як з мого дозволу.

Одноокий залюбки присягнувся. Його подяки та славослів'я були безмежні.

Тим часом сонце схилилося вже на захід, пофарбувало сніги на вершинах у ніжний палевий колір, розстелило по горах густі лілові тіні. Вітер посвіжішав, бабки та комашня зникли, ящірки поховалися у каміння. Ходжа Насреддін відчував томління в порожньому шлунку, крім того, треба було подбати й про нічліг.

— Вперед! — сказав він, сідаючи на ішака. — Ми змарнували тут багато часу, а до Коканда ще далеко.

Ішак, який добре відпочив, мотнув головою, закрутив хвостом, і вони рушили далі.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Поблизу Коканда, у низині, де жителі південної частини міста сіяли рис, були за тих часів теплі озера, до яких надходили води гарячих підземних джерел. Тут весна починалася на цілий тиждень раніше: навколо сади ще чорніли, а на озерах уже квітнули; навколо зацвітали, а тут уже зеленіли, зігріті сонцем зверху і гарячими джерелами знизу.

Це навертає на думку, що дідусь Турахон недарма вибрав цю низину для своєї усипальниці: тут він міг на тиждень раніше ставати до своїх різноманітних справ — кравецьких, шевських, іграшкових і халвових. Його скромна гробниця була прикрашена тільки двома чорними кінськими хвостами, укріпленими на жердинах перед входом; навколо скупчилися старі коряві карагачі, нижні гілки яких були обвішані строкатою бахромою шовкових стрічок, принесених сюди шанувальниками праведника. Велика кількість цих стрічок свідчила, що пам'ять про нього живе в серцях мусульман.

Перед гробницею Ходжа Насреддін спішився і благоговійно вклонився Турахону, якого щиро шанував. Одноокий залишився далеко позаду; він повз по дорозі навколішки, посипаючи голову пилом і тужно виголошуючи: «О милосердний Турахоне, пробач мені в ім'я Аллаха!» Його покайний голос ледве чувся за карагачами.

Прийшов старий хоронитель гробниці, у лахмітті, з лицем жовтим і зморшкуватим, як в'ялена урючина, але з очима, у яких світився прихований вогонь. Відчинилися різьблені двері — ветхі, потемнілі, наскрізь проїдені деревними черв'яками. Із прохолодної напівтемряви пахнуло старовиною — дивним запахом, що проникав у душу. Знявши чоботи і взувши м'які туфлі, послужливо пропонувані старим, Ходжа Насреддін увійшов до гробниці. Білі стіни із грубо обтесаного каменя, без оздоблення й розпису, підтримували купол із двома вузькими загратованими вікнами; напівтемряву розтинали два тонкі леза світла, схрещуючись на кам'яному надгробку, розколеному впоперек. Від входу до надгробка вела трохи піднесена над підлогою кам'яна доріжка завширшки два лікті, а обабіч її лежав на підлозі сіро-зеленуватий прах, що накопичувався тут протягом століть. За звичаєм, він зберігався недоторканим: великим блюзнірством було б залишити на ньому свій слід. І така тиша була в гробниці, що Ходжа Насреддін почув дзвін власної крові у вухах; він наблизився до надгробка, схилився над ним, поцілував камінь, під яким спочивало одне з найдобриших сердець, що будь-коли билися на землі.

— О милосердний Турахоне, невже моему гріху ніколи не буде спокутування? — почувся близький лемент, і до гробниці поповзом дістався одноокий. Голова його була сірою від пилу, плоске обличчя закривавлене; він упав грудьми на камінь і затих.

Ходжа Насреддін вийшов, залишивши його наодинці з Турахоном.

Проїшла година, друга. Одноокий не виходив з гробниці. Ходжа Насреддін терпляче очікував, сидячи на старому витертому килимку в тіні карагача і розмовляючи зі старим-хоронителем про життя дервішів та його переваги над усяким іншим способом життя.

— Нічого не мати, нічого не бажати, ні до чого не прагнути, нічого не боятись, а менш за все — тілесної смерті, — говорив старий. — Як можна інакше жити в цьому скорботному світі, де все побудовано на брехні, де всі присягаються, що хочуть допомогти одне одному, але допомагають тільки вмирати.

— Це не життя, а безтілесна тінь його, — заперечував Ходжа Насреддін. — Життя — це битва, а не поховання себе живцем.

— Що до зовнішнього тілесного життя, то слова твої, о подорожній, цілком справедливі, — озивався старий. — Але є ще й внутрішнє, духовне життя — єдине наше надбання, над яким не має влади ніхто. Людина мусить вибирати між довічним рабством і свободою, що її можна досягти тільки у внутрішньому житті і тільки ціною цілковитого зречення від тілесних благ.

— Ти знайшов її?

— Так, знайшов. Відтоді, як я відмовився від усього зайвого, — я не брешу, не раболіпствую, не плазую ні перед ким, бо не маю нічого, що могли б у мене відібрати. Хіба моє старече тілесне життя? Нехай беруть; правду кажучи, я не дуже ним дорожу... Ось гробниця Турахона; мулли не любляють його, варта переслідує його шанувальників, але я, як бачиш, не боюся відкрито служити йому, цілком безкорисливо, підкоряючись лише внутрішньому потягу.

— Те, що безкорисливо, я бачу по твоїй одежі, — зазначив Ходжа Насреддін, указуючи на халат старого, неймовірно драний, із безліччю лапок та бахромою внизу, пошитий неначе з тих стрічок і ганчірочок, що висіли на навколишніх деревах.

— Я не прощу багато від життя, — вів далі старий. — Цей драний халат, ковток води, шматок ячмінного коржа — от і все. А моя свобода завжди зі мною, бо вона в душі!

— Пробач на слові, шановний старче, але ж будь-який небіжчик ще вільніший від тебе, бо йому зовсім вже нічого не потрібно від життя, навіть ковтка води! Та хіба шлях до свободи — це обов'язково шлях до смерті?

— До смерті? Не знаю... Але до самотності — обов'язково.

Помовчавши, старий закінчив із зітханням:

— Я давно самотній...

— Неправда! — озвався Ходжа Насреддін. — У твоїх словах я відчув і біль за людей, і жаль до них. Твій жаль пробуджує відгомін у багатьох серцях, значить, ти не самотній на землі. Жива людина ніколи не буває самотньою. Люди не самотні, вони єдині; у цьому найглибша істина нашого спільного буття!

— Утішливі вигадки! Від холоду, вітру, дощу люди захищаються стінами, від жорстокої правди — різними вигадками. Захищайся, о подорожній, захищайся, бо правда життя жахлива!

— Захищатися? Ні, шановний старче, я не захищаюсь, я нападаю! Завжди й повсюди я нападаю, у якому вигляді не постало б

переді мною земне зло. І якщо мені судилося полягти у боротьбі, ніхто не скаже, що я ухилився від бою! І моя зброя перейде до інших рук, про це вже я поклопочусь!

Палкі слова Ходжі Насреддіна були перервані появою одноокого, який нарешті вийшов із гробниці. Його обличчя було сумним і блідим. Поки він умивався біля водойми, старий розповідав:

— Щороку цей нещасний висаджує коло гробниці живець троянди, сподіваючись, що він прийметься і це буде знаком прощення. Але дотепер жоден живець не прийнявся. У мене виступають сльози на очах, коли я бачу цю людину; ти правильно вгадав у мені жалощі до людей, о подорожній! Я звільнився від користолобства, марнославства, заздрощів, обжерливості, страху, але від жалощів звільнитися не можу. Аллах дав мені м'яке серце, і воно не хоче твердішати.

Одноокий у цей час займався своїми справами: він дістав з-за пазухи загорнутого у вовку ганчірку живця і, розпушивши ножем землю, увіткнув його перед входом до гробниці.

— Не прийметься, — шепнув Ходжа Насреддін старому. — Так не саджають.

— Може, й прийметься, — відповів старий. — Я ходитиму коло цього живця, поливатиму його тричі на день.

Ходжа Насреддін помітив сльози, що блиснули в куточках його старих очей.

Всі справи коло гробниці було закінчено. Попрощавшись зі старим, наші мандрівники покинули тінисту прохолоду карагачевого гаю Турахоґона.

***

Коканд зустрів їх гарячим пилом, тиснявою й гармидером біля міської брами. Починалися великі весняні базари, брама не встигала пропускати всіх прибулих.

Під міським муром, із зовнішнього боку, гомонів строкатий табір із навісами з очеретяних рогож, з наметами із кінських попон, з харчевнями та чайханами, де йшла жвава торгівля. Уздовж дороги, у неглибоких ямах, сиділи жебраки, такі ж сухі й жовті, як безвода земля навколо, — вони здавалися породженими цією землею, немовби зростали з неї або, навпаки, поволі заглиблювалися в неї. А осторонь, під нестерпний гуркіт барабанів, рев мідних труб і різкий виск сопілок, розважали натовп блазні, фокусники,

заклинателі змій, танцюристки, канатохідці та інші розбещувачі мусульманських сердець. Над цим різномовним збіговиськом у каламутно-білястому небі стояло розжарене сонце — плоске, тьмяне, без променів; скрізь був пил — він летів за вітром, скрипів на зубах, ліз у ніс, очі, вуха.

Вельми охочий до всіляких видовищ, Ходжа Насреддін, не гаючи часу, із коржем в одній руці і з тибетейкою, повною стиглих черешень, у другій, рушив в обхід спочатку фокусників, а потім інших. Він затримався перед темнолицим висохлим старим із червоною смужкою на перенісці — знаком племені; спустивши очі долу, індус тихенько й тужливо грав на очеретяній сопілці, а перед ним розгойдувалися дві змії — сонні, мляві, цілком покірні звуку його сопілки; не відриваючи губ від сопілки, він уклав обох змій, кожную окремо, у два глибокі кошики з щільними кришками, і лише після цього дозволив відпочити своїм затерплим губам; замість тонкого звуку сопілки жахливий пружний шерех почувся з цих кошиків, зловісне, від якого аж холонуло серце, шипіння переходило в злобний свист! А зверху долинав барабанный дріб: там, на страшній висоті, по тонкому канату ковзала із жердиною в руках маленька людина, гола до пояса, у широких червоних штанях, які надував вітер; людина сідала й вигиналась, підкидаючи й ловлячи свою жердину, ухитряючись при цьому ще й бити однією рукою в маленький барабан, підвішений спереду до її пояса; унизу гудів натовп, кублився пил, насичений запахами поту, гною й сального чаду харчевень, а той сміливець, один у небесному просторі, був товаришем вітру, відмежований від смерті лише тонкою й хиткою струною свого каната.

Неподалік білили намети танцюристок; біля крайнього помітний був рух і збирався народ; Ходжа Насреддін поспішив туди.

Двоє здорованів із чорно-смоляними косами до пояса спиртно викотили з намету плоский барабан завширшки з млинове жорно; потім один з них, закинувши голову, почав дути в довгастий вузький гарбуз — почувся нюючий, із деренчанням звук, подібний до звуку, який видає в польоті оса. Цей старовинний кашгарський танок так і називався: «Зла оса». Настирливе ниття гарбуза тривало довго, то посилюючись, то завмираючи; раптом запона намету розсунулась — і вибігла танцюристка.

Вона вибігла і зупинилась, неначе перелякана виглядом натовпу, притиснула гострі юні лікті до боків, розвела в сторони маленькі долоні. Їй було років сімнадцять, не більше; на її ніжно-золотис-

тому обличчі не було ані сурми¹, ані рум'ян, ані білил — у них не було потреби. Різнобарвні шовки — синій, жовтий, червоний, зелений сповивали її гнучке тіло, що світилося і блищало в косому промінні надвечір'я, зливаючи в одну веселку свої гарячі яскраві барви. Кинувши у натовп з-під довгих вій летючий погляд косих і вузьких, вологих гарячих очей, танцюристка скинула туфлі і без розгону спритно вскочила на барабан. Він сердито забурчав під її маленькими ступнями; сурмач підняв вище жерло свого гарбуза і почервонів від напруження, гарбуз занів гугняво, із дзвоном і скрипом; танцюристка, удаючи переляк, почала занепокоєно озиратись: десь поряд крутилася оса, загрожуючи її ужалити. Ця зла оса нападала зусібіч — із боків, знизу, зверху; танцюристка відбивалася поривчастими вигинами тіла й помахами рук; дедалі частіше, відчайдушніше біла вона маленькими п'ятами в барабан, він відповідав тугим гуркотом, що наростав, спонукаючи її до ще більшої гарячності. Злиті воедино, вони підганяли одна одну; танцюристка, вивертаючись від осі, падала навколішки і схоплювалася знову, шукала цю злу осу у складках своєї одежі, а барвисті шовки розмотувались і розмотувались, спадаючи на барабан, і вже тільки ледь-ледь прикривали її тонке тіло. Коли вона оголилася до пояса, зла оса залетіла раптом знизу; танцюристка скрикнула, закрутилась, мов дзига, на барабані, який шалено гуркотів, кольоровий вихор знявся навколо неї, упав останній рожевий шовк, і вона залишилася перед натовпом зовсім гола. І раптом уся вона затремтіла від голови до ніг, вигнулась і закинула голову, болісна судома пройшла по всьому її тілу: оса все-таки вжалила її!.. Супроводжувана захопленням і жадібним ревом натовпу, танцюристка втекла у намет, і одразу ж, слідом за нею, до намету попрямував якийсь перський купець — огрядний, коротконогий, із чорною бородою, круглим черевом і масними, солодко-сонними витрішкуватими очима.

Ночували Ходжа Насреддін та його одноокий супутник у якійсь бідній чайхані, повній бліх, а вранці, з першим промінням сонця, увійшли до Коканда.

У міру їх просування в глиб міста на їхньому шляху траплялося дедалі більше стражників різного звання. Стражники снували вулицями, площами й провулками, стирчали на кожному розі. Злодіям справді нічого було робити в Коканді.

---

¹ С у р м а — рослинна фарба, якою жінки на Сході фарбують брови.

«Однак скільки ж коштує бідним кокандцям уся ця начальницька юрба? — думав Ходжа Насреддін. — Ніякі злодії, навіть за сто років безперервної крадіжки, не змогли б завдати їм таких збитків!»

Проминули старовинну медресе — осередок кокандських прибічників ісламу, кам'яний міст через бурхливий мілководий Сай, і перед їхніми очима постала головна площа з ханським палацом за високими кріпосними мурами.

Тут починався базар.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

У ті далекі роки кожне велике місто Сходу мало, крім своєї назви, ще й титул. Бухара, наприклад, іменувалася пишно і гучно: Бухара-і-шериф, тобто Благородна, Царствена Бухара, Самарканд носив титул Ісламодоблесного, Битвопереможного і Блискучого, а Коканд, відповідно до його місцерозташування у квітучій долині і легкого, безтурботного характеру жителів, іменувався Коканд-і-Лятіф, що значить Веселий, Приємний Коканд.

Були часи, і не такі вже давні, коли цей титул цілком відповідав істині: жодне місто не могло зрівнятися з Кокандом за кількістю свят, веселощами та легкістю життя. Але останніми роками Коканд спохмурнів і принишкнув під важкою десницею нового хана.

Ще справляли за давнім звичаєм свята, ще надривалися сурмачі і старалися перед чайханами барабанщики, ще кривлялися на базарах блазні, розважаючи легковажних кокандців, але вже і свята були не такі, як колись, і веселощі вже не такі кипучі. З палацу долинали похмурі чутки; новий хан, палаючи надзвичайною прихильністю до ісламу, віддавав увесь свій час благочестивим бесідам і нічого більше не хотів знати. Будувалися медресе, нові мечеті, з усіх боків до Коканда з'їжджалися мулли, мудариси, улеми; для харчування цієї жадібної орди були потрібні гроші; податки зростали. Єдиною розвагою хана були кінські перегони; змалку він пристрасно любив коней, і навіть іслам не міг заглушити в його душі цю пристрасть. Але в усьому іншому він був цілком бездоганний і не схильний до суєтних спокус. Стежинка в саду, що вела від гарему до ханської опочивальні, заглухнула і заросла тра-

вою, давно вже не чуючи вночі квапливих, дрібно летючих кроків, супроводжуваних млявим сопінням головного євнуха та нудним човганням його тувель. Від своїх вельмож хан вимагав такої самоцнотливості, від жителів — благочестя; Коканд був повний стражників та шпигунів.

Раз у раз оголошували нові заборони з новими погрозами; щойно був виданий фірман про перелюбства, за яким невірні дружини підлягали покаранню батогами, а чоловіки — позбавленню свого ества під ножами лікарів; чимало було й інших фірманів, подібних до цього; кожен кокандець жив немовби посеред сплетення тисячі ниток з підвішеними до них дзвониками: хоч як не остерігайся, все одно зачепиш якусь ниточку, і пролунає тихий зловісний дзвін, що передує багатьом нещастям.

Але така вже непереборна сила весни, що в ті дні, про які ми оповідаємо, кокандці забули свої знегоди. Під яскравим промінням молодого сонця на базарі панувало галасливе поживавлення. Ще одвіку кокандці славилися своєю любов'ю до квітів та співочих птахів, і вони не змінили звичаю: кожен увіткнув під тубетейку коло вуха тюльпан, жасмин чи іншу весняну квітку. У чайханах на різні голоси заливалися крилаті полонянки, і часто якийсь дозвільний кокандець, кинувши чайханнику монету, відчиняв клітку і під схвальний гул гостей випускав співунку на волю. Рух гарб, вершників та пішоходів зупинявся: усі, закинувши голови, стежили в сяючому небі за вільним, сповненим захоплення польотом.

— Дідусь Турахон чекає на наші добрі справи, — сказав Ходжа Насреддін одноокому. — Почнемо, либонь, із пташок. Ось тобі гроші. Але ж пам'ятай: сам ти не повинен добувати у тутешніх роззяв жодної таньга, хоча б їхні гаманці дивилися на тебе зворушливими очима.

— Слухаю і підкоряюсь.

Одноокий підійшов до найближчої чайхани і купив одразу всіх птахів. Одна за одною, спалахуючи на сонці крильцями, вони здіймалися в небо.

Зібрався натовп і загатив дорогу. Чулися гучні похвали щедрості одноокого.

Він відчиняв клітку за кліткою, виймав пташку, тримав її кілька митей у руці і, насолодившись її живим теплом, полохливим трепетом маленького серця, підкидував угору. «Лети з миром!» — говорив він їй услід. «Лечу! Спасибі тобі, добра людино, я замовлю

за тебе слівце перед дідусем Турахоном!» — відповідала вона своєю пташиною мовою і зникала в небі. Одноокий заливався тихим щасливим сміхом:

— Дивно, як я не додумався до цього раніше. Адже в мене бували великі гроші, я міг випускати їх тисячами. Я просто не знав, що ця дитяча забава може бути такою втішною для душі.

— Ти багато чого не знав, та й зараз ще не знаєш, — відповів Ходжа Насреддін, думаючи про себе: «Я не помилився в цій людині: вона зберегла у своєму серці живе джерело».

— Розійдись! Не товпся! — почувлися грізні окрики, супроводжувані барабаним боєм; натовп шарахнув, розсіявся, і Ходжа Насреддін побачив перед собою якогось можновладного вельможу верхи на рудому текінському жеребці. Вельможу з усіх боків оточували стражники — вусаті, люті, з товстими червоними пиками, що палали великим хапальним завзяттям, зі списами, шаблями, сокирами та іншою застрашливою зброєю. Груди вельможі сяяли безліччю великих і малих медалей, на пешеному обличчі з чорними закрученими вусами відбивалася пихата зарозумілість. Жеребець, притримуваний з обох боків за вуздечку, грав і пританцьовував, скошував вогненно-лілове око, вигинав шию і гриз вудила; чепрак на його спині сяяв золотом.

— Звідки ви, мерзенні голодранці? — гидливо відкопиливши нижню губу і скривившись, запитав вельможа.

О, якби знав він, хто стоїть наразі перед ним у цьому благоденському халаті, у залатаних чоботях і засаленій тубетейці!

— Ми — сільські жителі, приїхали до Коканда на базар, — покірливо відповів Ходжа Насреддін, зобразивши на обличчі раболіпство. — Ми не скоїли нічого поганого, тільки випустили кілька пташок заради слави нашого великого хана і на знак пошани до тебе, о ясновельможний світоче могутності.

— Хіба немає інших способів виявити відданість хану і вшанувати мене, як тільки випускаючи на волю якихось дурних птахів і збираючи навколо натовп? — гнівно запитав вельможа, причому слова «випускаючи на волю» він вимовив, скрививши губи, з огидою до їх значення. — Давно час покласти край усім цим «випущенням на волю», — він знову гидливо скривив губи, — заборонити ці безглузді звичаї, ганебні для мого міста! У вас, либонь, завелися зайві гроші, і, замість того щоб із благоговінням внести їх у казну, — ось справжній спосіб виявити відданість! — ви розкидаєте їх по базару. Обшукати! — наказав він стражникам.

Ті схопили Ходжу Насреддіна та одноокого, зірвали з них пояси, халати, сорочки.

Із тріумфом вони показали своєму повелителеві гаманець, набитий сріблом і міддю. Вельможа посміхнувся, задоволений своєю проникливістю.

— Так я і знав! Сховай! — наказав він старшому стражнику. — Потім вручиш мені для передачі в казну.

Стражник опустил гаманець у бездонну кишеню своїх червоних широких штанів, і грізний хід під розкотистий барабанний дріб рушив далі: попереду — вельможа на коні, за ним — стражники в червоних штанях та чоботях з одворотами, позаду всіх — барабанщик у таких само червоних штанях, але босоніж, оскільки він, відповідно до свого чину, казенного взуття не отримував. І повсюди, де вони проходили, стихав веселий базарний шум, пустіли чайхани і замовкали птахи, перелякані барабаном; життя зупинялось, завмирало під скляним напруженим поглядом вельможі, залишалися тільки його фірмани з погрозами та заборонами. Але варто було йому пройти, і життя за його спиною знову починало грати всіма своїми барвами, звучати всіма звуками — невгамовне, вічно юне, воно не бажало визнавати ніяких заборон і сміялося з них. Вельможа проходив крізь життя, мов якесь вороже їй чужорідне тіло; він міг на якийсь час порушити плин життя, але був безсилий підпорядкувати його собі і закріпитися в ньому: кожною весняною квіткою, кожним звуком Велике Живе Життя відкидало його!

Дивлячись услід тим, що віддалялись, Ходжа Насреддін сказав:

— Начальство земне поділяється на три види: молодше, середнє і старше — за ступенем заподіюваної ним шкоди. Ми залишилися без єдиного гроша в кишені — це ще добре: могли залишитися і без голів — начальник був старший...

— У мене руки так і свербіли вивудити наш гаманець із кишені у стражника, — зізнався одноокий. — Але я не мав твого дозволу.

— Треба ж хоч трохи й самому міркувати! — з прикрістю озвався Ходжа Насреддін. — Повернути законному власникові його гаманець — навіщо тут якийсь особливий дозвіл?

— Ось він! — По цім слові одноокий витягнув з-за пазухи гаманець. — Там у нього в кишені були ще два браслети — золоті, судячи з ваги, але їх я не чіпав.

Повернення гаманця було відсвятковано пишним бенкетом у найближчій харчевні. Хазяїн харчевні збився з ніг, подаючи щедрим гостям різні страви, приправлені афганським гарячливим зі-

ляям, від якого пекло язик і піднебіння. З харчевні перейшли вони до чайхани, з чайхани — до продавця медового снігу і закінчили бенкет біля лотка з халвою.

Потім вони попрямували в обхід базару. А кокандський базар за тих років був такий, що обійти його весь одразу не взявся б і найспритніший скороход. Один тільки шовковий ряд тягнувся на два польоти стріли, майже не поступалися йому гончарний, взуттєвий, зброярський, халатний та інші ряди; що ж до кінського ярмарку та площі, де торгували худобою, то вони були неозорі. На всьому цьому просторі з кінця в кінець кублився, кипів, тіснився натовп; Ходжа Насреддін зі своїм супутником раз у раз протискувалися боком.

Неможливо описати велику кількість і розкіш товарів, розкинутих на прилавках, на очеретяних рогожах, на килимках: усе, чим міг похвалитися тодішній Схід, — все було тут! Кальяни від найпростіших і грубих до багатотисячних стамбульської роботи, оздоблені золотом і самоцвітами; срібні індійські дзеркала для прекрасних викрадачок наших сердець; перські багатобарвні килими, що тішать око надзвичайною тонкістю візерунка; шовки, що запозичили свій блиск у сонця; оксамит, м'яким і глибоким перебивам якого могло б позаздрити вечірне небо; таці, браслети, сережки, сідла, ножі...

Чоботи, халати, тибетейки, пояси, глеки, амбра, мускус, трояндова олія... Але тут ми зупиняємо розбіг нашого пера, бо для переліку всіх багатств кокандського базару нам знадобилися б дві чи навіть три великі книги!

Базарний день, повний строкатих барв, звуків та запахів, минув швидко. Сонце сідало, краї високих хмар розплавилися і палили рожевим блиском. Настав час відпочинку: люди розходилися по домівках, приїжджі розташовувалися в чайханах. Але барабани, що сповіщають кінець базару, ще не вдарили — багато лавок продовжували торгувати.

У їх числі була й лавка одного міняйла, на ім'я Рахімбаї, відомого кокандського багатія. Огрядний, із подвійним підборіддям, одутлими щоками, жирним загривком, що виправ з-під халата, з безліччю пернів на пухких коротких пальцях, він, примруживши товсті повіки, сидів за своїм прилавком, на якому рівними стовпчиками були розкладені золоті, срібні та мідні гроші. Тут були індійські рупії, китайські чотирикутні ченги, татарські алтини, які потрапили сюди з диких степів Золотої Орди, перські тумани із зображенням

лева, що рикає, арабські динари та безліч інших монет, що були тоді в обігу на Сході; були тут і монети з далеких язичницьких земель: гінеї, дублони, фартинги, що носили на собі гріховні зображення франкських королів — в обладунках, із мечами в руках і нечестивим знаком хреста на грудях.

Ходжа Насреддін і одноокий злодій порівнялися з лавкою міняйла саме в той час, коли він закінчував підрахунок денних прибутків. Із виглядом скорботної глибокодумності, відкопиливши пухкі губи, що яскраво червоніли в його чорній бороді, він збирав свої гроші з прилавка; монети вислизали з його товстих пальців, як золоті й срібні рибки, і з тихим утішним плескотом падали в сумку, а жалюгідна мідь, яку він згрібав без ліку, сипалася з глухим стукотом, подібно до битого каміння.

Ходжа Насреддін подивився скося на свого супутника, очікуючи побачити в його зрячому оці жовте пронизливе світло. І не побачив. Злодій спокійно дивився на золото, його обличчя відображало зовсім інші думки.

— Сьогодні удосвіта мені наснилося, що мій живець прийнявся і викинув пуп'янки, — сказав він. — Вірити цьому сну чи ні? Невже Турахон не простить мене, неville через рік знову повернеться моя недуга і я знову буду змушений вдатися до лікувальної дії?

Тут мимохідь ми пояснимо, що проникливий Ходжа Насреддін уже встиг добре вивчити свого супутника і зрозуміти природу його недуги, спричиненої нав'язливою думкою, котру одноокий сам собі вселив. У творах багатомудрого Авіценни, батька лікування, зазначається, що будь-яке порушення тілесного здоров'я одразу ж позначається на стані духовного єства, і навпаки; Ходжа Насреддін пив із джерел Авіценни і, застосувавши його настанови до одноокого злодія, зумів зробити правильний висновок.

— Сон віщий, — відповів він, намагаючись надати своєму голосу доброзичливої упевненості, відповідно до вказівок Авіценни. — Сон віщий, запам'ятай його. Маю підстави вважати, що цього разу Турахон буде до тебе милостивішим і ти отримаєш прощення.

Їхню розмову перервала поява якоїсь жінки — вдови, про що свідчила синя облямівка на рукавах її халата. Облямівка була нова, а халат старий — звідси Ходжа Насреддін зробив висновок, що після недавньої смерті чоловіка у вдови не залишилося грошей навіть на купівлю жалобного одяння.

— О доброчесний і великодушний купцю, я прийшла до тебе з благанням про порятунок моїх дітей, — звернулася вона до міняйла.

— Иди собі, я не подаю милостині, — буркнув той, не відводячи погляд від своїх грошей.

— Я прошу не милостині, а допомоги, яка не буде безвигідна й для тебе.

Міняйло удостоїв її погляду.

— Після смерті чоловіка у мене залишилися від колишнього благополуччя коштовності, останнє моє добро, яке я зберігала про чорний день. — Жінка дістала з-під халата шкіряний мішечок. — Цей чорний день настав: троє моїх дітей хворі. — В її голосі чулися сльози. — Я пропонувала свої коштовності кільком купцям — ніхто не хоче їх купувати без попереднього огляду начальником міської варти, як наказує останній фірман. Але ж тобі відомо, шановний купцю, що після огляду в мене не буде ні грошей, ні коштовностей: начальник варти неодмінно визнає їх за крадені й забере до казни.

— Гм!.. — посміхнувся міняйло, чухаючи пальцем у бороді. — У казну чи, може, не в казну, але забере обов'язково. З іншого ж боку, купівля у невідомої випадкової особи без огляду начальником варти вельми небезпечна: фірман за це обіцяє сто палиць і в'язницю. Але, співчуваючи твоєму горю... Покажи, що там у тебе?

Вона простягнула йому свій мішечок. Він розв'язав його, витрусив на прилавок золотий важкий браслет, сережки з великими смарагдами, рубінове намисто, золотий ланцюжок, який, за стародавнім звичаєм, чоловік дарував дружині на знак нерозривності шлюбного союзу, і ще кілька дрібних золотих речей.

— Що ж ти хочеш за це?

— Дві тисячі таньга, — боязко сказала жінка. Одноокий штовхнув Ходжу Насреддіна ліктем:

— Вона просить рівно третину справжньої ціни. Це індійські рубіни, я бачу звідси.

Міняйло зневажливо стиснув пухкі губи:

— Золото з домішкою, а каміння найдешевше, із Кашгара.

— Він бреше! — прошепотів одноокий.

— Тільки із жалю до тебе, жінко, — продовжував міняйло, — я дам за це все... ну, тисячу таньга.

Обличчя одноокого пересмикнулось, у жовтому оці спалахнуло обурення; він кинувся, було, вперед, готовий втрутитись. Ходжа Насреддін зупинив його.

Вдова спробувала сперечатись:

— Чоловік казав, що за одні тільки рубіни заплатив понад тисячу.

— Не знаю, що він там тобі говорив, але коштовності можуть бути і краденими, пам'ятай про це. Добре, двісті таньга я додам. Ти-сяча двісті, і більше жодного гроша!

Що було робити бідній вдові? Вона згодилась.

Міняйло, недбало сунувши коштовності в сумку, простягнув жінці жменю грошей.

— Розбійник! — прошепотів одноокий, тремтячи. — Я сам злодій і все життя провів зі злодіями, але таких кровопивців не зустрічав!

Але це було ще не все; перелічивши гроші, жінка вигукнула:

— Ти помилився, шановний купцю; тут лише шістсот п'ятдесят!

— Забирайся геть! — залентував міняйло, весь наливаючись кров'ю. — Забирайся звідси, або я зараз же здам тебе з твоїм краденим золотом варті!

— Допоможіть! Він пограбував мене! Допоможіть, люди добрі! — волила жінка, заливаючись сльозами.

Обурення одноокого перейшло всі межі, цього разу Ходжі Насреддіну навряд чи вдалося б його утримати, але раптом за рогом ударив барабан.

Поблизу лавки показався вельможа зі своїми стражниками. Закінчивши обхід, вони прямували до варті.

Жінка замовкла, позадкувала.

Купець, склавши руки під черевом, низько вклонився вельможі.

Той з висоти свого жеребця відповів недбалим кивком:

— Вітаю найповажнішого Рахімбає, який прикрашає собою торговий стан нашого міста! Мені почувся крик біля вашої лавки.

— Та ось вона! — Міняйло вказав на жінку. — Проявляє аморальну розбещеність, зухвало порушує порядок, вимагає грошей, тлумачить про якісь коштовності...

— Про коштовності? — зацікавився вельможа, і в його опуклих скляних очах промайнув такий блиск, поряд із яким жовте око злодія мало б уважатися безневинним і покірливим, як у немовляти. — Анумо, підведіть її до мене, цю жінку!

Удови вже не було: рятуючи останні гроші, вона поквапилася сховатись у провулок.

— Ось тобі приклад: чим більше утисків для простого народу, тим привільніше для всіляких пройдисвітів, — мовив Ходжа Насреддін. — Викорінювали крадіжку — розвели грабіж серед білого дня, прикритий личиною торгівлі. Біжи за цією вдовою, дізнайся, де вона живе.

Одноокий зник; однією з його властивостей була здатність зни-

— Забирайся геть! — залентував міняйло, весь наливаючись кров'ю. — Забирайся звідси, або я зараз же здам тебе із твоїм краденим золотом варті!..

кати з очей і виникати перед очима невловимо, немов розчиняючись у навколишньому повітрі і знову згущуючись із нього.

Аби не вводити в спокусу стражників, Ходжа Насреддін сховався за купу каміння, призначеного для облицьовування великого арика, що протікав тут. Звідси йому було видно і чутно все, що відбувалося в лавці.

Вельможа прихильно прийняв запрошення купця випити чаю. Між ними зав'язалася дружня бесіда про майбутні кінні перегони, на яких мав бути присутній сам хан.

— Я не боюся ніяких суперників, крім вас, шановний Рахімбаю, — говорив вельможа, крутячи й погладжуючи вуса. — Я чув про ваших двох жеребців, доставлених з Аравії для цих перегонів. Чув, але не бачив, бо ви приховуєте їх від сторонніх очей більш ревниво, ніж навіть свою дружину. За чутками, вони обійшлися вам у сорок тисяч таньга, враховуючи їх доставку морем; навіть перша нагорода не окупить ваших витрат!

— Вони мені коштували п'ятдесят дві тисячі, п'ятдесят дві, — самовдоволено мовив купець. — Але я не рахую витрат, коли йдеться про те, щоб потішити погляд нашого великого хана.

— Це похвально, я доповім хану про вашу ретельність. Але не гнівайтесь, якщо мої текінці позбавлять вас першої нагороди. Про арабських коней, ясна річ, нічого поганого сказати не можна, проте кращими в світі я вважаю все ж таки текінських.

Вельможа почав багатослівно розводитися про переваги різних порід коней, купець слухав і загадково посміхався, перебираючи пальцями по товстому животу.

Повітря наповнилося пахощами. Прийшла дружина міняйла, висока, струнка, під легким покривалом, крізь яке вгадувалися рум'яна і білила на її щоках, фарба на віях, сурма на бровах і китайська мастика на губах.

Вельможа підвівся, побачивши її:

— Вітаю найповажнішу і найпрекраснішу Арзі-бібі, дружину мого найкращого друга.

Вона відповіла уклоном, усмішкою. Міняйло не міг утриматись, щоб не похвалитися перед вельможею своїм багатством і щедрістю: він витяг із сумки коштовності й одразу подарував дружині, зберхавши при цьому, ніби годину тому заплатив за них у золотому ряду вісім тисяч таньга. Дружина у найвишуканіших виразах подякувала за подарунок; її слова були звернені до чоловіка, а погляди — до вельможі. Потопаючи у самовдоволенні, купець нічого не помітив

і все твердив про вісім тисяч таньга, сплачених за коштовності, про п'ятдесят дві тисячі — за арабських жеребців і ще про якісь там тисячі. Вельможа слухав, крутив свої чорні чудові вуса, приховуючи за ними поблажливу, із відтінком презирства усмішку — ту саму, яку багато хто з кокандців хотів би носити на своєму обличчі, але з чужого — зривали кинджалом, а найчастіше — доносами.

— Із цими коштовностями ви будете ще чарівнішою, о прекрасна Арзі-бібі, — сказав вельможа. — Який жаль, що насолоджуватися спогляданням вашого ангельського обличчя в обрамленні цих коштовностей може тільки ваш чоловік.

— Як на мене, не буде особливим гріхом, якщо ти, Арзі-бібі, надінеш сережки, намисто і відкриєшся на мить перед ясновельможним Камільбеком, моїм найкращим другом, — з готовністю підхопив купець (ось куди завело його самовдоволення та дурна пиха!).

Вона погодилася без суперечок (ще б пак!), наділа намисто, підняла покривало.

Вельможа відкинувся назад, застогнав і у знеможі прикрив очі долонею, немовби засліплений її красою.

Купець від самовдоволення надувся, пихкав, сопів і злегка покректував.

Ходжа Насреддін, ховаючись за камінням, бачивши все це, похищував тільки головою, подумки вигукуючи: «Жирний тхір, чому ти радієш? Ти випишуєш жеребців з Аравії, а твоя дружина знаходить їх набагато ближче!»

Повернувся злодій — виник із повітря просто перед Ходжею Насреддіном:

— Вдова живе неподалік. У неї справді троє дітей і всі хворі. Шестисот п'ятдесяти таньга їй не вистачить навіть на сплату боргів. Завтра вона знову опиниться без гроша через цього мерзенного кровопивця!

— Запам'ятай його лавку, запам'ятай будинок вдови, усе це незабаром стане нам у пригоді, — сказав Ходжа Насреддін. — А зараз ходімо!

Вони пішли з базару, залишивши вельможу, хвалькуватого міняйла та його дружину з усіма їхніми тисячами, коштовностями, арабськими кіньми та ганебними таємницями. Чайхана, де вони зупинились, була на другому кінці базару, вони йшли довго, проминули спорожнілі ряди, перетнули затихлі площі. Полум'яний захід сонця сліпив очі, вечірнє світло широко й тихо лилося на землю, і в цьому золотому сьайві мінарети, похмурі громади мечетей мовби

втрачали свою земну тяжкість, здавалися прозорими, хиткими, готовими піднятися в небо і розплавитись у його чистому спокійному вогні.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Гірське озеро!.. Ходжа Насреддін розпитував про нього всіх поспіль на базарі — землеробів, бродячих ремісників, блазнів і фокусників. Марно — ніхто нічого не чув про таке озеро. «Куди ж воно поділося? — розмірковував Ходжа Насреддін. — Либонь, старий володів ним ще в одному із колишніх своїх втілень десь на Юпітері чи Сатурні, а тепер через старість усе переплутав і посилає мене шукати це озеро на Землі!»

Інша думка — про те, як умилостивити Турахона, теж дуже непокоїла його. «До свята залишився тільки тиждень, — роздумував він. — Потрібні гроші, щонайменше шість тисяч, — де їх узяти?»

Довелось звернутися за порадою до одноокого злодія, не відкриваючи, звісно, йому мети, для якої були потрібні ці гроші.

— За минулих років я без особливих зусиль дістав би в Коканді шість тисяч, — відповів злодій. — Але тепер кокандці всі зубожили, у кого знайдеш такий важкий гаманець? Хіба що у міняйла.

— Ти знову в полоні своїх гріховних думок, — із докором мовив Ходжа Насреддін. — Чому обов'язково вкрасти, хіба не існує інших способів?

— Виграти у кістки?

— Можна і програти. Нам треба вибрати якусь іншу безпрограшну гру.

У голові Ходжі Насреддіна промайнула здогадка, поки що смутна, але така, що таїла в собі плідне насіння.

— Пропоную гру втрьох: ти, я і цей жирний багатогрішний міняйло. Але як заманити його в нашу гру?

— Жирний міняйло, який кривдить удів і сиріт! — вигукнув одноокий. — Заманити його в гру? Та легше заманити цей стовп чи он того верблюда!

— А було б дуже добре отримати гроші саме від нього, — наполягав Ходжа Насреддін, захоплений своєю здогадкою. — Добровільно, ясна річ, цілком добровільно! Це було б вельми корисним і для самого міняйла — для його переходу в інше буття по закінченні земного шляху.

— Отримати від цього кровопивця добровільно шість тисяч таньга! — засміявся одноокий. — Та його земний шлях закінчиться на першій же сотні! Подивись, як він тримається за свою сумку — не вирвати!

Розмова відбувалася в чайхані, час був пізній — десь близько опівночі. Місто спало, базарні вогні згасли, горіли тільки смоляні багаття на сторожових вежах. Молодий місяць самотньо і сумно схилявся над мінаретами, посрібливши льодистим світлом їхні кахельні шапки. Панували тиша і прохолода; вдень у місті вже було літо — спека, пил, духота, але крилаті ночі з їхнім імлістим сяйвом, із таємничою свіжістю зоряного вітру ще належали весні. Одноокий злодій забрався під ковдру і захропів, а Ходжа Насреддін лежав із розплющеними очима, весь у владі голубого туману, що спустився на землю з невідомих висот і був сповнений примарних видінь іншого, далекого світу.

Гучні барабани, які сповістили північ, повернули Ходжу Насреддіна до земних справ — до товстого купця та його шкіряної сумки з грошима. Зусиллям волі він струсив солодке заціпеніння бездумності. «Шукай, мій розуме, шукай! Міняйло повинен дати шість тисяч таньга, і він їх дасть, притому добровільно — так я задумав, так буде вчинено!»

А жирний міняйло в цей час, нічого не підозрюючи, не відчуючи ніякої тривоги, мирно посвистував носом і прицмокував губами біля своєї чарівної дружини. Вона ж не спала і, з огидою дивлячись на його роздуте черево, що м'яко колисалося під шовковою ковдрою, згадувала пекучий погляд і чарівні вуса вельможі. В опочивальні було задушливо й чадно від наглухо зачинених віконниць, від світильника, що обсипав на тацю жирні пластівці сажі. «О прекрасний Камільбеку, — думала красуня, — які солодкі для мене ваші обійми і які огидні безсилі дотики цього товстого бовдура!..» З такими грішними думками вона і заснула, маючи перед очима невідступне видіння — прекрасні чорні вуса, упевнена, що їх вельможний володар відповідає їй у своїх нічних мріях повною взаємністю.

Вона помилялась — вельможа цієї пізньої години переймався зовсім іншими думками: про своє піднесення, про нові нагороди, про повалення суперників.

Він стояв у палацовій опочивальні перед ліжком повелителя і підлєсливо докладав йому про події минулого дня. Такий порядок був заведений ханом: можуть подумати, що повелителеві не вистачало денного часу, — та ні, він просто боявся залишатися ночами

один, оскільки був одвіку схильний до нападів раптової задухи. Ця недуга мучила його жорстоко і не відступала, попри дружні запевняння палацових лікарів, що вона з кожним днем слабне і скоро зникне зовсім. Лікарі не брехали хану: вони просто не договорювали, що зникне задуха разом із ним...

Лежачи спиною високо на подушках, відкинувши важку ковдру, хан тяжко, із хрипінням та свистом, дихав худими грудьми під шовковою тонкою сорочкою. Вікна опочивальні були відчинені, курильниці не диміли, але йому все ж таки бракувало повітря.

— Після закриття базару, — доповідав вельможа, — переконавшись, що в місті тихо, я рушив на поле, щоб особисто перевірити його підготовку до майбутніх перегонів.

— Ти оглядав особисто й минулого року, — перервав його хан. — Але один жеребець підвернув ногу. Дивись, якщо виявиться і цього разу якась яма!..

— Цього разу я готовий відповідати головою, — з уклоном відповів вельможа. — Сподіваюсь, що мої текінці зможуть гідно потішити погляд сонцесяйного владика.

— У твоїх текінців, як я чув, з'явилися суперники. Один купець, не пам'ятаю його імені, виписав коней з Аравії, заплативши за них, кажуть, понад п'ятдесят тисяч. Ти бачив цих коней?

— Бачив, о повелителю, — збрехав, не змигнувши оком, вельможа. — Коні, безперечно, хороші, але до моїх скакунів їм далеко. Можу ще додати, що купець сильно перебільшив їхню ціну: за цих арабів, як мені стало достеменно відомо через моїх шпигунів, він заплатив трохи більше двадцяти тисяч.

— Двадцять тисяч? Які ж це коні за двадцять тисяч пара? Невже він думає з'явитися з такими шкапами на полі перегонів перед нашим поглядом!

— Купець — людина низького походження, звідки йому знати правила вищої благопристойності, — побіжно вронив вельможа.

Обчорнивши таким чином товстого мініяйла, свого суперника на перегонах, вельможа слідом за ним обчорнив інших суперників, що перебували на ханській службі у палаці. Дісталось скарбникові, який нещодавно влаштував із підозрілим марнотратством бенкет для вісімдесяти гостей, дісталось податковому візиреві, а також головному євнухові за надмірну схильність до лагодийського гашишу.

Потім вельможа трохи зачекав, готуючись до удару по головному своєму ворогу. Цей удар він замислив давно і вирощував свій

задум так довго, як дбайливий садівник вирощує в теплиці дорогоцінний плід. Ворогом вельможі був воєначальник Ядгорбек, якого називали Безстрашний, командир знаменитої кокандської кінноти, доблесний воїн, увінчаний славою численних перемог, весь у шрамах від ворожих шабель. Раболіпна, боягузлива нищість завжди ненавидить ясне благородство високих і сміливих душ; вельможа ненавидів Ядгорбека за прямоту у висловлюваннях, а особливо за те непідкупне шанування, що переходило в любов, яке він мав від простого люду.

Суворий, огрядний, уже постарілий, із сивими обвислими вусами, у простій чалмі з одним-єдиним золотим пером — знаком своєї військової влади, у шовковому пошарпаному халаті, що вилискував на ліктях, озутий у чоботи з пом'ятими від стремен носками та задниками, поруділими від постійного стикання з шерстю коня, у супроводі одного лише охоронця — дряхлого напівсліпого старого, незмінного його слуги з юнацьких років — Ядгорбек, зігнувшись у сідлі, поволі проїздив базаром на своєму старому і теж посіченому шаблями армаці¹, і натовп затихав, розступався, проводжаючи воїна шанобливим шепотом, а його колишні сотники, такі ж сиві, як і він, із чесними бойовими шрамами на обличчях, кричали йому із чайхан: «Вітаємо тебе, Безстрашний! Коли ж у похід? Не забудь про нас, ми ще в силі рубатись!..» З'являючись раз на рік у палаці, старий воїн був завжди мовчазний і жодним словом не згадував про свої подвиги, але самі рубці на його знівеченому обличчі гуділи й гуркотіли, мовби зберігаючи в собі від минулих часів переривчастий рев мідних бойових труб, свист шабель, злобне іржання коней, дзвін щитів і бій барабанів, що сповнює серця люття.

Чи легко було все це бачити вельможі, який ніколи не побував у жодній сутичці, ніколи не бачив над своєю головою блиск чужого клинка? Прекрасний Камільбек розсудливо все життя виходив на бій не раніше, ніж його супротивник був якнайміцніше зв'язаний вірьовками, покладений на землю долілиць і притиснутий зверху двома стражниками, один з яких сидів на шиї, а другий — на ногах.

— Ну, що там у тебе ще? — запитав повелитель, гучно позіхнувши; було пізно, у набряклих повіках він відчував тяжкість, але благодійний сон ніяк не йшов до нього.

Вельможа зігнувся і весь затремтів від маківки до п'ят. Ось вона, довгоочікувана хвилина!

---

¹ А р г а м а к — старовинна назва породистого верхового коня у народів Сходу.

— Є у мене на думці слово сумної правди, о повелителю!

— Говори!

— Боюсь засмутити ним державне серце могутнього владики.

— Говори!

— Йдеться про воєначальника Ядгорбека.

— Ядгорбек? Він завинив? У чому його провина?

Вельможа злегка задихнувся, але, мужньо подолавши хвилювання, звучним і ясним голосом вимовив:

— Я викрив його перелюбство!

— Перелюбство? Ядгорбека? — вигукнув хан, здивований понад усяку міру. — Та ти з глузду з'їхав! Якби щось інше, я б ще міг повірити, але це!..

— Так, перелюбство! — повторив вельможа із твердістю. — Є безперечні докази. Овдовівши шість років тому...

— Знаю...

— ...означений сластолюбець Ядгорбек, не побажавши законним чином і від Аллаха встановленим порядком одружитись, зайшов два роки тому у перелюбний зв'язок з однією жінкою, персіянкою на ім'я Шарафат.

— Знаю, — перервав хан. — Але ж ця жінка не має чоловіка; він п'ять років як пішов зі своїм караваном до Індії і десь загинув у до-розі.

— Хай схилить повелитель свій слух до моїх подальших слів. Вже після оголошення фірмана, — а з того дня пройшло понад два місяці, — Ядгорбек не перервав свого перелюбного зв'язку зі згада-ною жінкою, отже, він винен і підлягає встановленому покаранню.

— Та навіщо ж було йому нереривати з нею зв'язок, якщо вона вільна, повторюю тобі! — скрикнув хан уже з нетерплячою досадою в голосі. — Не можна застосувати в цьому випадку фірман, яке тут перелюбство, що ти бурмочеш!

Він був усе ж таки володар великого ханства і тому змушений був піклуватися про наскільки можливо правильне й суворе виконання законів, аби свавілля начальників не руйнувало його державу.

— Чи можна застосувати фірман, питається повелитель? — за-шипів вельможа, хижо ворущачи вусами. — Але що, коли ця жінка насправді не вільна і досі перебуває у законному шлюбі? Що, коли її чоловік не загинув, а живий?

— Живий? А де ж він був ці п'ять років?

— Він живий і нині перебуває в Індії, у Пешавері, обернутий на раба. У мене в підземеллі сидять двоє пешаверців, ще в поза-

минулому році схоплених мною на базарі за чарівничі задуми проти великого хана. Свої злочини вони, ясна річ, повністю визнали на перших же двох допитах і були засуджені згідно із законом до ув'язнення в підземній в'язниці. Так от нещодавно, цими днями, вони додатково показали, що зустрічали на пешаверському базарі чоловіка цієї жінки в жалюгідному стані раба. Він тричі посилав звістки до своєї дружини, благаючи про викуп, але вона не озивалась, бо жінку намовив, на моє переконання, її коханець Ядгорбек. Ось що, о повелителю, показали на допиті пешаверці — обидва, причому однаковими словами.

— У тебе на допитах усі показують однаковими словами, — зазначив хан, похмуро посміхнувшись. — Що подумують жителі, що скаже військо, якщо Ядгорбека буде заарештовано за таким сміховинним звинуваченням? Я бачу, що тут щось не так.

Хана дратувала надмірна зухвалість вельможі, котрий наперед заготовив вирок, дратували чорні вуса, які самовпевнено стирчали, до того ж ще й недуга нагадувала про себе тупою ломотою в потилиці, тому голос хана був скрипучий і уїдлиий.

— Щось тут не так, кажу я. Пешаверці були схоплені півтора року тому, а показали про зустрічі з чоловіком цієї жінки тільки тепер. Чому ж вони не показували досі?

— Вони вперто заперечували й тільки тепер зізнались.

— Уперто заперечували? — Усмішка на обличчі хана стала ще похмурішою. — У чародійництві, яке загрозувало їм в'язницею, зізналися, за твоїми словами, на перших же двох допитах, а у зустрічах із чоловіком цієї жінки, що їм аж нічим не загрозувало, не зізнавалися цілих півтора року? Це у твоїх-то підземеллях, у твоїх-то руках? Трохи дивно, як тобі здається, га?..

Вельможа зрозумів, що невдало вибрав час для своєї справи. Хан не в гуморі, він обертає своє жало без розбору на того, хто ближче; цієї ночі варто було б зовсім не з'являтися у палаці, удавши з себе хворого, і підсунути замість себе під ханське жало когось іншого. Але він уже припустився помилки; такі промахи нерідко трапляються з людьми, що туляться до підніжжя тронів: хто перший ловить шматок, тому дістається й перший ляпас.

— О велике осереддя Всесвіту, я помічав і раніше в Ядгорбека схильність до перелюбств, і якщо мовчав про це перед ханом, то лише піклуючись про збереження дорогоцінного здоров'я повелителя, якому могла завдати шкоди така прикра звістка, — почав вельможа, згинаючись і виляючи задом, бо ще мав надію, що йому

якось вдасться повернути справу собі на користь. Та де там, така вже випала нещаслива ніч!

— Помічав у Ядгорбека схильність до перелюбств і раніше? — перепитав хан. — Де? У походах, яких ти з ним ніколи не поділяв? І з ким? Зі своєю шаблею, чи що, він перелюбствував? А я ось помічав дещо інше, помічав таку схильність у декого іншого... хто має для цього достатньо сил і вільного часу, які саме заради всілякого перелюбства відрощують пишні вуса і носять лаковані чоботи на таких високих підборах, що стають у них схожі на китаянок. Ось де було б слід пошукати перелюбства; я певен, що ці пошуки не затягнулися б надовго.

Земля похитнулася і попливла під ногами вельможі. Навмання говорить хан чи хтось йому вклав у вуха? Мабуть, він усе знає, навіть ім'я Арзі-бібі йому відоме? Мабуть, він просто не квапиться, мов кіт, що вже наклав кігті на мишу? Усі ці думки із кружлянням і свистом промайнули в голові вельможі, як раптовий аравійський вихор, що звалює пальми.

Тепер йому вже було не до підступних задумів — бодай би самому вихопитися із власної пастки!

Відчуваючи на своєму обличчі зрадницьку блідість, відвертаючись від світильників, він довго відкашлювався, виганяючи сиплість, що застрягла у горлі.

Йому було б слід відступити розумно й хитро, не повертаючись до хана спиною, — він же, від природи боязкий, кинувся навтюки.

— Великий володар має рацію, як завжди! — вигукнув він із надмірним запалом. — Своєю незрівнянною мудрістю повелитель зірвав пелену з моїх очей. Тепер я бачу ясно, що зазначені пешаверці зловмисно обмовили благородного Ядгорбека, аби принизити славу його військових подвигів і через те зменшити блиск Кокандського ханства! Саме в цьому полягала їхня злочинна мета; тепер лишається тільки дізнатись, звідки виходила ця намова, де зачаїлася зрада. Наступного дня я особисто знову допитаю пешаверців.

Хан слухав мовчки; усмішка на його тонких губах безумовно щось передвіщала; яке слово вона приховувала і що принесе воно, спливши, нарешті, на уста? У сум'ятті, злякано, намагаючись віддалити це слово, вельможа говорив без угаву, із дедалі зростаючим запалом.

— Яка благословенна ніч! — вигукував він. — Завдяки безмежній мудрості нашого володаря зраду викрито, добре ім'я відновле-

но! Тепер моя совість спокійна, розум піднісся, дух просвітлився, тепер я можу піти собі геть!

Кланяючись при кожному слові і присідаючи, вельможа позадкував до рятівних дверей, але опочивальня була дуже простора і останнього кроку він зробити не встиг; він уже переніс праву ступню за поріг і підтягував ліву; ще б мить, і він вийшов би за двері та врятувався, але саме тут наздогнала його стріла відплати.

— Зачекай! — сказав хан. — Підійди-но сюди ближче...

Із засклянілим, помутнілим поглядом, невідривно прикованим до ханського перста, що злегка манив його до себе, вельможа мовчки, ніби його тягнув за шию невидимий аркан, пройшов зворотний шлях — від дверей до ханського ложа, причому кожен крок на цьому шляху супроводжувався нестерпною внутрішньою судою.

— Де вони наразі, твої пешаверці? — запитав хан.

— У підземній в'язниці, о повелителю!

— Я маю намір допитати їх сам.

Світло померкнуло перед очима вельможі, у голові запаморочилось. Але язик робив своє діло, без участі розуму:

— Удень вони будуть доставлені до палацу.

— Не вдень, а тепер, — сказав хан. — Мені однаково, я бачу, не заснути, так от я і займусь...

— Вони не підготовлені до палацу, — пробелькотів вельможа. — Вони у лахмітті й заросли диким волосом...

— Нічого, у крайньому разі розбудимо цирульника.

— Вони видають нестерпний сморід...

— А ми поставимо їх оддалік, біля розчиненого вікна. І я розпитаю в усіх подробицях про чоловіка цієї жінки: як він потрапив до Пешавера і хто обернув його на раба. А також про чари, за які їх схопили; здається, ти отримав тоді за виявлену ретельність десять тисяч таньга чи навіть п'ятнадцять. Вони розкажуть; ти, звісно підеш звідси, щоб вони вільніше почувались, а я послухаю і розберусь. Гей, варто! — Він ударив молоточком у мідний диск, підвішений до світильника.

Увійшов начальник палацової варти.

— Ти залишишся поки що тут, — сказав хан, звертаючись до вельможі. — А ти візьмеш з караулу чотирьох стражників і підеш з ними до в'язниці, де перебувають...

Але цієї миті задуха кістлявою рукою схопила його за горло, наповнивши гортань і груди ніби дрібно посіченим кінським волосом. Хан захитався, почервонів, посинів; сухий кашель струшу-

вав і тріпав його худе тіло; він витріщив очі, висолопив язика. Убігли нічні лікарі з тазами, рушниками, глеками; зчинився великий гармидер.

Вельможа сам не пам'ятав, як вибрався з палацу.

Якби не раптовий напад задухи, від якого хан знепритомнів, — ця ніч для вельможі була б останньою ніччю його благоденствування.

Тільки на площі, під свіжим нічним вітром, він опам'ятався.

Небезпека віддалилась, але ще не минула. Оговтавшись, хан згадає про пешаверців і накаже привести їх до себе.

Необхідно приборати пешаверців, приборати негайно, доки не настав день!

Але ж як?

Вельможа розгубився.

Ще вчора він міг їх стратити чи таємно вбити — і ніхто не сказав би жодного слова. Але наразі ці випробувані способи не годилися: до двох голів пешаверців можна було ненароком додати й третю — власну.

Лишався єдиний спосіб, до якого ще ніколи не вдавався вельможа у своїх вельми таємних справах, — втеча!

Прийнявши це рішення, вельможа попрямував до помешкання варті, де в нього були вірні люди, котрі були завжди готові зробити все без зайвих розпитувань і вміли мовчати.

Чарівники пешаверці, які цієї ночі привернули до себе увагу самого повелителя, насправді були найзвичайнішими каменотесами, що працювали одвіку в парі і прийшли до Коканда на заробітки; обидва вже немолоді люди, вони ніколи в житті не мали ніякого відношення до чародійництва; усе це вельможа вигадав заради свого службового підвищення.

Після півторарічного безвихідного сидіння в підземній в'язниці пешаверцям нещодавно довелося вийти на короткий час до катівні, де вони давали нові показання, такі само мутні, як і перші: про якусь жінку, десь, кимось і колись обернуту через чари в рабство, про якогось чоловіка, котрий не схотів її викупити, або, навпаки, про чоловіка в рабстві й жінку, яка не схотіла його викупити, або про них обох у рабстві... а ще хтось вдався до чародійства щодо якогось старого воєначальника, перетворивши його на персіянку, на ім'я Шарафат, — одне слово, у головах пешаверців усе це переплуталось, і вони повернулися до підземелля з похмурою байдужістю до своєї подальшої долі, певні, що вже тепер, після другого допиту, їм не врятуватися від плахи!

З такою думкою і зустріли вони трьох тюремників, які спустилися до них удосвіта і відімкнули замки ланцюгів.

Дотримуючи необхідної для задуманої справи тиші, двоє тюремників піднялися з пешаверцями вгору, а третій залишився внизу надпилювати залишені в'язнями ланцюги.

Все було гаразд, тюремники діяли цілком відповідно до вказівок вельможі, але раптом угорі виникла несподівана затримка: пешаверці, упевнені, що йдуть просто на плаху, зажадали мулли: як правовірні мусульмани, вони не хотіли стати перед Аллахом неочищеними.

Усі умовляння були марні. Марно тюремники навперербій змовницьким шепотом переконували їх, що вони йдуть на волю. Пешаверці, певна річ, не вірили і дедалі настійливіше вимагали викликати муллу.

Тим часом безцінні хвилини минали і наближався світанок — час, уже не придатний для здійснення задуманого.

Спроби випхнути пешаверців із в'язниці силоміць були марні, оскільки вони зчинили лемент, що озивався гулом численних голосів інших злочинців унизу, у підземеллі.

Але ж в'язниця знаходилась у небезпечній близькості до палацу, де могли почути гвалт. Довелося доповісти вельможі, який саме в цей час передбачливо перебував поза в'язницею, хоча й неподалік.

Свого вірного мулли напихваті у вельможі на цей випадок не виявилось, — обміркувавши заздалегідь усі подробиці, він випустив з уваги твердість пешаверців у ісламі. Звати ж стороннього муллу не дозволяла таємниця.

Бурмочучи лайки і прокляття, вельможа наказав одному з довірених стражників перебратися муллою, тобто у білий халат і білу чалму, і в такому вигляді йти до пешаверців.

Новоявлений мулла, підійшовши до них з удаваним благочестям на обличчі, хотів було виголосити належне молитовне звертання, але його вуста, за багаторічною звичкою, несподівано для самого стражника, раптом вимовили брутальну лайку, через що пешаверці його впізнали.

Похибка стражника мало не погубила всього задуму.

Нажахані думкою про неможливість сповідувального покаяння, бачачи, що їх одурюють у цій останній і найважливішій земній справі, пешаверці залентували ще дужче, ніж уперше, — і підземелля озвалося глухим ревом, подібним до гулу землетрусу.

Знову доповіли вельможі.

Він заскрипів зубами, він зблід, неначе на його обличчі відбилася бліда смужка, що вже позначилася на сході.

Хвилини минали.

Світанок наближався.

Задум руйнувався.

Таємниці загрожувало викриття.

Підштовхуваний страхом, вельможа у відчаї зважився на крайній захід. Він наказав сповістити про втечу в'язнів і здійснити тривогу — сурмити в труби, бити в барабани, дзвеніти щитами, розмахувати смолоскипами і репетувати всім якомога голосніше.

Скориставшись цим шумом і переполохом, зв'язати пешаверців, тим більше, що їхні крики будуть заглушені, забити їм роти ганчірковими кляпами, сховати їх у товсті вовняні мішки і на баских конях у супроводі чотирьох найдовіреніших стражників відвезти до південної брами.

А погоню за втікачами спрямувати до північних воріт.

Так і було вчинено.

Сурмили труби, гриміли барабани, палали смолоскипи, лунали вигуки: «Тримай! Лови! Хапай!..»

На білому коні, з оголеною шаблею і настовбурченими вусами, у світлі смолоскипів гарцював перед в'язницею вельможа, ніби щойно примчав по тривозі.

Громовим голосом він видавав накази:

— До північної брами!

Погоня кинулася туди; попереду вельможа на білому коні, з оголеною шаблею над головою.

***

А пешаверців, які задихалися в мішках, баскі коні мчали на південь від Коканда.

Через дві години невпинної скачки стражники зупинили коней поблизу одного покинутого цвинтаря, у хащах очерету й тернини.

Пешаверців витрусили з мішків. Вони ледве дихали.

Уранішнє проміння, свіжий вітер і вода з арика, яку щедро лили на них зі шкіряного похідного відра, справили бажану дію.

Пешаверці оговтались і знову стали здатні сприймати людську мову.

Щоправда, звернена до них мова складалася на дев'ять десятих лише з лихослів'я, але вони затямили, що їх справді випускають на

волю, і подякували Аллахові за таке чудесне врятування від неминучої загибелі.

Вони дістали наказ іти далі, перетнути південний кордон ханства і ніколи більше не з'являтися в Коканді. Їм було видано на двох п'ятдесят таньга — половина того, що призначив вельможа для пом'якшення прикордонного караулу. Другу половину грошей стражники розділили між собою, потім підхопилися на коней і помчали в Коканд.

***

Залишившись самі, пешаверці насамперед вчинили благочестиве обмивання, якого так довго були позбавлені в підземній в'язниці. Тоді, розстеливши свої халати, вони стали навколішки, маючи висхідне сонце ліворуч від себе, і повернули змарнілі обличчя до священної Мекки.

Вони молилися довго, відповідно до надзвичайної ваги дива, dokonаного для них. Коли ж закінчили молитву, заспокоєння зійшло в їхні серця — у чисті щирі серця простих людей, які важкою працею чесно заробляють свій хліб.

Вони розділили одержані гроші порівну, по двадцять п'ять таньга на кожного, і сховали їх, передбачаючи повернення до своїх сімей, що злидарювали без годувальників. Потім побрели дорогою, радіючи сонцю, зеленому листю, птахам і розмовляючи про минулі нещастя: вони так і не змогли зрозуміти ні того, чому півтора року тому їх раптом схопили і кинули в підземелля, ні того, чому цієї ночі так само раптово викинули з в'язниці за таких надзвичайних обставин.

Обидватільки похитували головами, дивуючись несповідимості Господніх шляхів, заплутаності земних доль та незбагненності для простого розуму багатомудрих і багатотаємних велінь можливо-владців.

Наступного дня вони без будь-яких перешкод, втративши кожен тільки по десять таньга із відкладених двадцяти п'яти, перетнули південний кордон ханства і надвечір уже працювали, обтісуючи каміння для будівництва однієї мечеті.

Так поволі, від однієї попутної роботи до іншої, вони просувалися до рідного села і благополучно досягли його, відчувши сповна радість зустрічі зі своїми сім'ями.

Подальша їхня доля нам невідома, але ми віримо, що вони вже більше не потрапляли на помел у той достославний млин, де води

самокорисливості крутять колеса хитрощів, де вали честолобства приводять до руху зубчатки доносів і жорна заздрості розмелюють зерна брехні...

***

Нічна буря навколо пешаверців не зачепила своїм крилом чайхани, де ночували Ходжа Насреддін і одноокий злодій; сюди від в'язниці долинув тільки слабкий відгомін барабанів і труб, що сповістили про втечу, та глухо чувся кінський тупіт у напрямі до північної брами. Потім все знову стихло до ранку.

Місяць сховався, голубий серпанок зник, змінившись досвітньою сірою млою, а Ходжа Насреддін усе ще не стуляв очей для сну, полинувши в думки про жирного купця та його сумку з грошима. Він вигадував сотні хитромудрих способів виманити у міняйла шість тисяч таньга, та потім від них відмовлявся. «Спокусити його примарою хибної вигоди? — роздумував Ходжа Насреддін. — Чи налякати?..»

І раптом з голови до п'ят його пройняло миттєвим пронизливим осяянням. Ось він, надійний спосіб розкрити сумку міняйла! Все відразу освітілось, наче білим блиском летючої блискавки; сумніви розсіялись.

І такою була жагуча сила цього осяяння, що вона передалася від Ходжі Насреддіна на другий кінець міста — у будинок купця. Міняйло неспокійно заворочався під ковдрою, засопів, зацмокав товстими губами, схопився за лівий бік живота, де завжди носив свою сумку.

— Уф! — сказав він, штовхаючи ліктем дружину. — Який поганий сон наснився мені наразі, — ніби я, оступившись, упав з драбини у годівницю з вівсом, і мене разом з моєю грошовою сумкою зжер якийсь сирій ішак. А потім ішак виверг мене у своєму гної, але вже без сумки: вона залишилась у нього в череві.

— Мовчи, не заважай мені спати, — незадоволеним голосом озвалася дружина, думаючи про себе: «Прекрасному Камільбекові, звичайно, ніколи не сняться такі дурні, такі непристойні сни!» Мрійно посміхаючись, вона спрямувала погляд на рожеве у променях світанку вікно, за яким починався ранок, сповнений для кожного своїх турбот — і для неї, і для міняйла, і для прекрасного Камільбека.

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ

Але найбільшого клопоту приніс цей ранок Ходжі Насреддіну.

Залишивши одноокого злодія в чайхані, він із першими променями сонця рушив у дальній кінець базару, де торгували лахміттям. Там він дешево купив старий потертий килимок, порожній гарбуз для води, стару китайську книгу, посріблене дзеркальце, низку намиста та ще деякі дрібні речі. Потім берегом Сая він вийшов до моста Відтятих Голів.

Цей міст називався так жакливо тому, що тут за минулих часів зазвичай виставляли на високих жердинах голови страчених; тепер, за ханським велінням, жердини з головами ставили на головній площі, щоб їх було видно з палацу, а міст, зберігши від минулого тільки свою зловісну назву, перейшов у володіння ворожбитів та провісників.

Їх завжди сиділо тут не менше як півсотні — цих мудрих провидців прихованих приречень долі. Найвшанованіші й прославлені займали ніші в кам'яній огорожі моста, другі, які ще не досягли такої височини, розстилали свої килимки біля ніш, треті, наймолодші, розташовувалися де прийдеться. Перед кожним ворожбитом лежали на килимку різні магічні предмети: боби, щурячі кістки, порожні гарбузи, наповнені водою з віщого джерела Гюль-Кюнар, черепахові панцирі, насіння тибетських трав і багато чого іншого, потрібного для проникнення в темні глибини майбутнього. У деяких, найученіших, були і книги — товсті, розшарпані, зі сторінками, пожовклими від часу, із таємничими знаками, що вселяли у невтаємничених страх і трепет. А найголовніший ворожбит навіть мав, з особливого дозволу начальства, людський череп — предмет пекучої заздрості всіх інших.

Ворожбити чітко розподілялися по окремих видах ворожби: одні займалися тільки весіллями і розлученнями, другі — майбутніми кончинами та пов'язаними з ними спадщинами, треті — любовними справами, галуззю четвертих була торгівля, п'яті обрали для себе подорожі, шості — хвороби... І ніхто з них не міг поскаржитися на мізерність доходів: з ранку до вечора на мосту Відтятих Голів товпився народ, до заходу сонця гаманці ворожбитів розбухали від міді та дрібного срібла.

Ходжа Насреддін підійшов до найбільшої ніші, яку займав головний ворожбит — кволий старий, до того висохлий і кістлявий, що халат стирчав на ньому якимись кутами, а череп, що лежав на килимку перед ним, здавався знятим з його власних плечей. Ввічливо

вклонившись, Ходжа Насреддін попросив вказати місце, де йому дозволено буде розстелити килимок.

— А якою ж ворожбою думаєш ти зайнятися? — сердито запитав старий.

Ворожити висунулися зі своїх ніш, прислухаючись до розмови. Їхні погляди були недоброзичливі.

— Ще один! — мовив товстий ворожит ліворуч.

— Нас і так скупчилося на мосту надто багато, — додав другий, схожий на ховраха, із витягнутим уперед обличчям, із довгими зубами, що стирчали з-під верхньої губи, прихоплюючи й нижню.

— Учора я не заробив і десяти таньга, — поскаржився третій. — І лізуть ще нові!

— Звідки тільки вони беруться! — додав четвертий.

Іншого прийому Ходжа Насреддін і не чекав від ворожитів, тому наперед приготував пом'якшувальні слова:

— О мудрі провидці людських доль, вам не треба побоюватися мого суперництва. Моя ворожба зовсім особлива і не стосується ані торгівлі, ані любовних справ, ані похоронів. Я ворожу тільки на крадіжки і на розшук викраденого, зате у своїй справі рівних собі, можу сказати, ще не зустрічав!

— На крадіжки? — перепитав головний ворожит, і раптом всі його кістки під халатом заскрипіли, затряслися від дрібного сміху. — На крадіжки, говориш ти, і на розшук викраденого? Тоді сідай у будь-якому місці — однаково не заробиш жодного гроша!

— Жодного гроша! — підхопили інші, вторячи кістяному сміху свого ватажка.

— З твоєю ворожбою в нашому місті нічого робити, — закінчив старий. — У Коканді крадіжку винищено з корінням; тобі краще було б виїхати кудись у Герат чи Хорезм.

— Виїхати... — засмутився Ходжа Насреддін. — Де ж мені взяти грошей на від'їзд, якщо у мене в кишені лише вісім таньга?

Зітхаючи із засмученим виглядом, він відійшов убік і розстелив на кам'яних плитах свій килимок.

А базар навколо вже гомонів на повен голос: лавки відкрилися, ряди загуділи, площі сколихнулись. Дедалі більше людей сходилося на міст — купців, ремісників, бездітних дружин, багатих удів, бажаючих знайти собі нових чоловіків, покинутих закоханих та різних молодих нероб, що томилися в очікуванні спадку.

І закипіла дружна робота! Майбутнє, завжди приховане для нас покривами непроникної таємниці, тут, на мосту, поставало зовсім

голим; не було жодного кутка в його найпотаємніших глибинах, куди б не проникали допитливі погляди завзятух ворожбитів. Доля, яку ми називаємо могутньою, невідворотною, непереборною, тут, на мосту, мала найжалюгідніший вигляд і щодня зазнавала нечуваних катувань; правду кажучи, вона була тут не повновладною царицею, а нещасною жертвою в руках жорстоких запитувачів на чолі з кістлявим старим — володарем черепа.

— Чи буду я щаслива у своєму новому шлюбі? — із трепетом запитувала яка-небудь поважного віку вдова і завмирала, очікуючи відповіді.

— Так, будеш щаслива, якщо вдосвіта не влетить у твоє вікно чорний орел, — була відповідь ворожбита. — Бережись також посуди, опоганеного мишами, ніколи не пий і не їж із нього.

І вдова відходила від ворожбита, сповнена неясного страху перед чорним орлом, який тяжко вразив її уяву, і зовсім не думаючи про якихось поганих мишей; тим часом як саме вони їй загрожували її сімейному благополуччю, що охоче розтлумачив би їй ворожбит, якби вона прийшла до нього зі скаргами на хибність його пророцтв.

— Один житель Самарканда пропонує мені вісімнадцять кіп вовни. Чи буде вигідною для мене ця угода? — запитував купець. Ворожбит у торгових справах починав рахувати щурячі кістки, розкидати боби, потім із виглядом суворої глибокодумності відповідав:

— Купуй, але стеж, щоб під час сплати на сто ліктів¹ від тебе навколо не було жодного лисого.

Купець відходив, сушачи голову, як йому уникнути шкідливого впливу лисих, розпізнати яких на базарі під чалмами та тубетейками було не дуже легко.

Але перше місце серед ворожбитів, безперечно, належало власникові черепа. Це був справді великий, проникливий майстер своєї справи! Як міцно стуляв він безкровні губи, з якою пильною увагою дув на суху зміїну шкурку, роздивлявся черепаховий панцир і нюхав із гарбуза, наповненого водами віщого джерела Тюль-Кюнар, перш ніж торкнутися головного свого скарбу — черепа. Але доходила черга і до черепа. Насупивши брови, щось невиразно бурмочучи, ворожбит простягав до нього руки з кістлявими пальцями і раптом відсмикував їх, немов обпікся. Потім знову простягав і знову відсмикував. Нарешті брав череп, поволі підносив до свого вуха.

---

¹ Л і к о т ь — старовинна міра довжини, що дорівнює приблизно 0,5 м.

Перед очима сповненого жахом довірителя поставали два черепа: один — кістяний, другий — обтягнутий шкірою. Черепа починали страшну бесіду: кістяний шепотів, обтягнутий шкірою слухав... Хто зважився б після цього розплачуватися міддю? Рука сама витягала з гаманця срібло.

Минув день, другий, третій. Ніхто не звертався до Ходжі Насреддіна за допомогою в розшуку викраденого, жодного разу не довелося йому зазірнути до своєї китайської книги і понюхати з гарбуза.

Вечорами, коли він згортав свій килимок, ворожбити з усіх боків глузливо кричали:

— Сьогодні він знову не заробив ані гроша!

— Скільки в тебе ще залишилося від восьми таньга, гей ти, ворожбите на крадіжки?

— Чим він вечерятиме сьогодні, цей ворожбит, який ніколи і ніде не зустрічав рівних собі?

Ходжа Насреддін мовчав, зберігаючи удавано засмучений вигляд.

А на четвертий день усе місто збентежила звістка про зухвалу крадіжку — небувалу, нечувану навіть за давніх, щасливих для злодіїв часів. Зі стайні товстого міняйла були вночі викрадені арабські жеребці, яких він беріг і готував для майбутніх весняних перегонів.

Уранці звістка про крадіжку передавалася із вуст у уста бязким шепотом, опівдні про неї говорили вголос, до вечора в усіх кінцях базару вдарили барабани і заревли труби глашатаїв, які сповіщали про нагороду в п'ятсот таньга кожному, хто вкаже слід зухвалих злодіїв.

Ворожбити на мосту захвилювались. Усі погляди були спрямовані на Ходжу Насреддіна:

— Зароби ж якнайшвидше ці п'ятсот таньга!

— Візьми їх, чому ж ти зволікаєш?

— Він нехтує такою дрібною нагородою, він чекає нагороди у п'ять тисяч!

Від цього настирливого виску в Ходжі Насреддіна спирало дух, горіло серце.

Він стримував гнів, чекаючи часу свого триумфу.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Тим часом хвилювання в місті зростало.

Міняйло від найсильнішого засмучення занедужав і ліг у ліжко.

Вельможу, який щойно закінчив, з великим потрясінням духу і не без шкоди для здоров'я, нічні бесіди з ханом про таємничу втечу пешаверців, після цього викрадення опинився перед загрозою нових бесід, ще обтяжливіших. Заздалегідь це передчуваючи, вельможа уподібнився грозовій хмарі (крізь яку, однак, де-не-де прослизала, подібно до миттєвого сонячного променя, прихована усмішка — породження глибоко прихованих думок про майбутні перегони, де тепер його текінські скакуни вже не зустрінуть небезпечних арабських суперників).

Уночі хан викликав вельможу до себе в опочивальню. Бесіда була вельми короткою, причому говорила тільки одна сторона, тоді як друга через необхідність обмежувалася лише тим, що вклонялась, настобурчувала вуса, заковувала очі, знімала руки до неба та іншими словозамінними рухами тіла (без яких, до речі, сини й дочки людські зазнавали б подеколи непереборних труднощів у справах службових, а найбільше — подружніх).

Вельможа вийшов від хана жовто-зелений і викликав до себе негайно всіх старших і середніх начальників.

Його бесіда з начальниками була ще коротшою, ніж бесіда по-велителя з ним.

Старші й середні начальники, у свою чергу, викликали до себе молодших; там уся розмова складалася з кількох лайливих слів.

Що ж до нижчих, тобто простих шпигунів і стражників, то до них дійшли вже не слова, а лише зуботичини.

Давно в Коканді не було такої неспокійної ночі! На площах, вулицях, у провулках — усюди бряжчала і дзвеніла зброя, у холодному місячному світлі виблискували списи, щити і шаблі: варта шукала злодіїв. Ватри на сторожових вежах високо знімали в тихе небо язики темно-червоного смоляного полум'я, димна заграва стояла над містом. Тужливо перегукувалася варта. У темних кутках, під мостами, у проломах огорож, на пустирях і цвинтарях ховалися сотні шпигунів.

Старші й середні начальники у супроводі молодших і нижчих зробили особистий обхід усіх чайхан та караван-сараїв. Заходили вони і в чайхану, де спав Ходжа Насреддін, підносили до його обличчя палаючий смолоскип. Він навіть очей не розплющив, хоча й чув, як потріскує його борода, вдихав запах паленого волосся.

Одноокогого злодія поряд із ним цієї ночі не було.

Ранок не приніс місту заспокоєння.

Близько полудня вельможа з численним почтом з'явився на мосту Відтятих Голів.

Його погляд палав, вуса стирчали, голос викликав дрож.

Він простягнув правицю. Із натовпу кінних стражників вискочили двоє — на гнідому жеребці й на сірому. Крутячи нагайкою, перекившись у сідлі набік, гикаючи й свистячи, перший із них гучно промчав по мосту, обдавши ворожитів гарячим вітром та запахом кінського поту; другий спрямував коня вниз, перетнув у хмарі бризок мілководий Сай, одним стрибком вихопився на протилежний берег і зник у бічному провулку.

Вельможа простягнув правицю в інший бік, і туди, дзвенячи щитами, шаблями, списами, товплячись і сварячись між собою, попрямували піші стражники. Потім вельможа під'їхав до старого, голівного ворожити. Між ними почалася таємна бесіда.

Ходжа Насреддін зі свого місця не міг нічого почути, але вгадував кожне слово.

Йшлося, звичайно, про розшук зниклих коней. Старий обіцяв закликати на допомогу всі підвладні йому потойбічні сили, у тому числі й приховані в черепі. Вельможа пирхав, настовбурчував вуса — він прийшов не заради дурних казок, він вимагав діла!

Старому довелось звернутися до підвладних йому земних сил. Почався допит ворожитів: кому вони ворожили вчора й позавчора, чи не помітили у тих, хто до них звертався, чогось підозрілого, можливо, такого, що стосувалося б зухвалого викрадення?

Усі ворожити відповідали, що нічого такого не помітили.

Вельможа гнівався, смикав вусами. Його напружений скляний погляд загрожував палицями, батогами, вигнанням із міста.

Ворожити зажурились. Доля, яка зазнала від них стільки принижень, раптом постала перед ними у новому могутньому вигляді, щоб насолодитися довгоочікуваною помстою; сьогодні проти неї були безсилі не тільки боби та щурячі кістки, а навіть і череп!

Черга відповідати дійшла до Ходжі Насреддіна. Слідом за іншими він повторив, що не бачив і не чув нічого підозрілого.

Вельможа сердито пирхнув — знову нічого!

Раптом із ніші навпроти (саме на це і розраховував Ходжа Насреддін!) почувся чийсь злобно-боязкий, із гугнявим виском голос:

— Але ти ж говорив, що у ворожіннях на розшук викраденого не маєш собі рівних!

Почувши слово «розшук», вельможа стрепенувся.

— Чому ж ти мовчав, ворожбите? — у його скляних очах спалахнув вогонь. — Відповідай! — Гнів, що давно накопичувався в ньому, шукав собі виходу. — Я розкидаю все ваше погане кубло, перетворю на прах і попіл! — заgrimів він. — Варто, візьміть його! Візьміть цього ворожбита, цього ошуканця, і бийте батогами, до тих пір, доки він не скаже, де знаходяться викрадені коні! Або нехай привселюдно зізнається, що він безсоромний брехун! Бийте його!

Стражники зірвали з Ходжі Насреддіна халат. Двоє побігли під міст мочити батоги. Зволікати далі було небезпечно. Ходжа Насреддін покірливо звернувся до вельможі:

— Негідний раб повергає до ніг найяснішого князя принижене благання вислухати його. Я справді ворожу на розшук викраденого і можу знайти зниклих коней.

— Ти можеш знайти? Чому ж дотепер не знайшов?!

— О найясніший князю, моє ворожіння вимагає, щоб потерпілий від злодіїв особисто звернувся до мене, бо інакше воно втратить силу.

— Який термін потрібен тобі для розшуку?

— Одна ніч, якщо потерпілий прийде до мене сьогодні до заходу сонця.

Ці слова викликали серед ворожбитів шепіт і рух.

Обличчя кістлявого старого, що вже передчував гіркоту вигнання, освітілося надією.

Вельможа із гнівним подивом пильно дивився на Ходжу Насреддіна:

— Ти насмілюєшся брехати мені просто в лице! Мені, який знає всі ваші хитрощі та шахрайства, мені, який терпить вас тут, на мосту, тільки задля того, щоб не наймати зайвих шпигунів!

— У моїх словах немає брехні, о сяючий пишнотою володарю!

— Гаразд, побачимо! Але якщо ти збрехав, ворожбите, краще б тобі не народжуватися на світ. Нумо, покличте сюди міняйла Рахімбаю!

— Поважний Рахімбаю хворий, — підлесливо нагадав хтось із середніх начальників, що товпилися навколо вельможі.

— А я не хворий? — спалахнув вельможа. — Я не хворий? Вже дві ночі я не стуляв очей, розшукуючи цих клятих коней! Він лежатиме, а я за нього маю відбувати! Покликати! Принести на ношах!

Вісім стражників на чолі з двома середніми начальниками та одним старшим рушили до домівки купця.

Вельможа був середній на зріст, навіть вельми середній: його зовнішність не відповідала високому й багатовладному чину; прагнучи виправити цю прикру похибку природи, він завжди носив вузькі лаковані чоботи на надмірно високих тонких підборах, завдяки чому додавав собі зросту й величі. Постукуючи підборами по кам'яних плитах, він пройшовся назад-уперед по мосту, потім зупинився, правою рукою царствено сперся на кам'яну огорожу, а ліву поволі підніс до своїх чорних вусів і став погладжувати й крутити їх. Навколо всі благоговійно мовчали, і гнів його потроху став холонути.

У хвилини дозвілля вельможа не був далекий від піднесених роздумів і навіть полюбляв їх, як ознаку своєї безперечної духовної переваги над підвладними. «Чи не в тому й полягає головний обов'язок начальника, щоб вселяти у підвладних страх і трепет? — роздумував він. — Досягти ж цього найлегше шмаганням їх усіх, поспіль і без розбору, але обов'язково супроводжуючи покарання належними повчаннями, без чого воно не матиме бажаних благих наслідків». Ці роздуми заспокоїли вельможу, він відчув себе так, ніби здійнявся на могутніх крилах начальницької мудрості в надзоряну височінь, звідки все здавалося дрібним, нікчемним, вартим не гніву, але лише презирства. Погляд його, спрямований на кістлявого старого, не те щоб полагіднішав, але немов здобув якусь безтілесність і проходив наскрізь, не обпалюючи й не заподіюючи ран. «Що ж до справжньої вини покараного, — продовжував він розширювати коло своїх думок, — то такі сумніви зовсім не личать начальникові, бо якщо навіть покараний і не винен у тій справі, за яку його покарали, то вже обов'язково винен у якійсь іншій справі!» Від цієї думки, від її глибини і сили, у нього навіть дух зайнявся; підійматися вище було неможливо, вище починалася вже мудрість божественна, — він здійнявся до самих її меж, і його уявному поглядові ніби відкрився океан сліпучого, незбагненого світла!

***

Будинок купця знаходився неподалік. За півгодини ноші повернулися.

З-під шовкової завіски виповз мініяло — жовтий, опухлий, із нечесаною бородою, у якій застряг пух від подушки. Хапаючись за серце, охаючи і крекчучи, він уклонився вельможі і сказав слабким, але уїдлигим голосом:

— Вітаю ясновельможного і багатовладного Камільбека! Навіщо знадобилося йому піднімати зі скорботної постелі свого жалюгідного раба, нікчемність якого така, що він навіть не може знайти в цьому місті захисту від зухвалих злодіїв?

— Я покликав найповажнішого Рахіббая саме з цього приводу, щоб довести йому свою ретельність у розшуках зниклих коней. Я засмучений і стурбований, як ніколи!

— Чим же так переймається ясновельможний Камільбек? Адже тепер його текінські жеребці обов'язково дістануть першу нагороду на перегонах.

Це був відкритий удар — просто в лице.

Вельможа зблід.

— Гіркота втрати і пов'язана з нею хвороба затьмарили розум поважного Рахіббая, — вимовив він із холодною гідністю. — Тут, перед нами, знаходиться один ворожбит, надзвичайно вправний, за його словами: він береться розшукати зниклих коней.

— Ворожбит! І заради цього ясновельможний князь піднімає мене, хворого, з ліжка! Ні, нехай уже владарний князь ворожить сам, а я піду звідси.

І він обернувся, щоб піти геть.

Вельможа з холодною гідністю вимовив:

— У цьому місті розпоряджаюсь я! Найповажніший Рахіббай почне негайно перемовини з ворожбитом.

Він умів вселяти покору, цей вельможа! Купець хоча і скривився, але підійшов до Ходжі Насреддіна:

— Я не вірю тобі, ворожбите, і на ламаний гріш і звертаюсь до тебе лише тому, що примушений до цього владою. У мене зі стайні пропали двоє чистокровних арабських коней...

— Один білий, а другий чорний, — підказав Ходжа Насреддін, відкриваючи свою китайську книгу.

— Геть усе місто може підтвердити справедливість твоїх слів, о найпроникливіший з усіх ворожбитів! — уїдливо мовив мініяйло. — Багато хто милувався моїми кінями у день їх прибуття з Аравії.

— Білий кінь — з маленьким рубцем, не товщим за вовняну нитку, під гривою, а чорний — з бородавкою у лівому вусі, завбільшки з горошину; — спокійно продовжував Ходжа Насреддін.

Купець сторопів.

Про ці прикмети знали тільки двоє: він сам і його довірений конюх — більше ніхто.

Уїдлива усмішка зникла з обличчя мініяйла:

— Ти маєш рацію, ворожбите! Але як ти дізнався?

Стрепенувся і вельможа, підійшов до них ближче.

Ходжа Насреддін перегорнув сторінку своєї китайської книги:

— І ще: у хвіст білого жеребця вплетена біла замовлена шовковинка, а у хвіст чорного — чорна.

Цього вже не знав і довірений конюх; замовлені шовковинки купець таємно вплігав у хвост коням сам, оскільки вдаватися на перегонах до чарівництва і замовлянь було суворо заборонено під загрозою ув'язнення.

Слова Ходжі Насреддіна остаточно приголомшили мініяйла.

Ясновельможний Камільбек теж не залишився байдужий до цих слів. Його думки помчали вскач: «Однак він, так і дивись, справді може знайти! Але ж це зовсім мені не потрібно. Моя справа — виявити якнайбільшу ретельність у пошуках, а все інше від мене вже не залежить; знайдуться коні чи ні, це справа Аллаха; краще, щоб не знайшлись, принаймні до перегонів... Шайтан підсунув мені цього ворожбита! Та що ж робити? Еге ж, чарівництво! Налякати мініяйла, спіймати на місці злочину, зволікати зі слідством — тоді його араби ні в якому разі не потраплять на поле перегонів!»

— Що скажете ви, шановний Рахімбау? — зловісним суддівським голосом запитав він.

— Я нічого не знаю ні про які шовковинки, — плутано забурмотів купець, змінившись на лиці й видавши цим себе з головою. — Мабуть, конюхи самі... без мого відома... Або колишній власник коней... ще там, в Аравії...

Але тут він опам'ятався, зметикувавши, що коней вже немає і викрити його неможливо.

— Та все це брехня! — вигукнув він з удаваним обуренням. — Ворожбит бреше, обмовляє! Якби знайшлися мої коні...

— Завтра знайдуться, — перервав його Ходжа Насреддін. — Зачекай, моя книга говорить ще щось... Вона говорить, що у підкову на передній правій нозі білого жеребця забито серед інших цвяхів один золотий, теж замовлений. Зверху він прикритий сірою фарбою, щоб не відрізнявся від залізних. Такий самий чарівний цвях є у підкові чорного жеребця... тільки ось не можемо розібрати, на якій нозі.

— Гм! Чарівні цвяхи, замовлені шовковинки! — усміхнувся вельможа. — За службовим обов'язком я повинен почати розслідування.

Купцеві через надзвичайне здивування відібрало мову; втім

Удлива усмішка зникла з обличчя міняйла:
— Ти маєш рацію, ворожбите! Але як ти дізнався?
Стрепенувся й вельможа, підійшов до них ближче.

зняковіння його тривало недовго — виручила багаторічна базарна звичка до брехні:

— Не розумію, про що він говорить, цей ворожбит. Мабуть, він просто набиває ціну. Хай він скаже прямо, скільки хоче за свою ворожбу і чим відповідатиме, якщо вона виявиться хибною.

Книга його душі була до кінця відкрита для Ходжі Насреддіна — не те що китайська! Тепер купець уже не сумнівався, що бачить перед собою ворожбита, який має справжній дар ясновидіння. Бажання повернути пропажу боролосся в ньому зі зловісною примарою в'язниці. Замовлені цвяхи, чарівні шовковинки, вельможа, котрий пронюхав про це... Він розумів, що, крім ворожбита, ніхто не міг допомогти йому в такій справі.

— Про ціну і про все інше ми маємо говорити віч-на-віч, тільки удвох, — сказав Ходжа Насреддін, розуміючи найпекуче, найпотамемніше бажання купця.

— А втрюх не можна? — занепокоївся вельможа.

— Ні, не можна, моя ворожба втратить силу.

Вельможі довелося поступитись. Він відійшов, наказавши стражникам розчистити місце. За хвилину навколо Ходжі Насреддіна і купця нікого не залишилось. Головний ворожбит спробував, було, зачaitися в своїй ніші, але був викинутий звідти стусанами.

— Ми самі, — сказав купець.

— Так, самі, — підтвердив Ходжа Насреддін.

— Не можу збагнути, звідки взялися ці цвяхи й шовковинки.

— А ось зараз дізнаємось звідки.

Ходжа Насреддін потягнувся до своєї китайської книги.

— Не треба, ворожбите! — поквалився сказати купець. — Ця справа вчорашня, минула, а нам треба думати...

— Про майбутнє, про завтрашню справу, — закінчив Ходжа Насреддін.

— Саме так! Було б добре, ворожбите, якби ці коні повернулися до мене в тому вигляді... у такому вигляді... як би це сказати...

— Без цвяхів і без шовковинок, я розумію...

— Тихіше, ворожбите! Тепер скажи свою ціну.

— Ціна підхожа, шановний купцю: десять тисяч таньга.

— Десять тисяч! Милостивий Аллах, та це ж половина їхньої вартості! Коні коштували мені разом із перевозкою з Аравії до самого Коканда двадцять тисяч таньга.

— Ясновельможному Камільбекові ти називав іншу ціну. Пам'ятаєш, там, у лавці, — п'ятдесят дві тисячі...

Купець витріщив очі: всезнання цього дивного ворожбита справді сягало надто далеко!

— Це все твоя книга? — помовчавши, боязким голосом запитав купець.

— Так, вона.

— Дивна книга! Де ж ти її роздобув?

— У Китаї.

— І багато там, у Китаї, таких книг?

— Одна-єдина на весь світ.

— Слава Аллахові, що дбає про наше благополуччя! Страшно навіть подумати, що було б з нами, торговими людьми, якби у світі з'явилася сотня таких книг! Закрий її, ворожбите, закрий — вигляд цих китайських знаків тяжкий для мого серця! Гаразд, я згоден на твою ціну.

— І не намагайся обдурити мене, купець!

— Я беззбройний, а в твоїх руках книга, як гострий меч.

— Завтра ти матимеш своїх коней. Одержжи їх без шовковинок і цвяхів, як ми домовились. Приготуй гроші — золотом, в одному гаманці. А зараз вчинимо останнє.

Ходжа Насреддін відкоркував гарбуза, побризкав чарівною водою на себе і на купця.

Вельможа, начальники, стражники, ворожбити мовчки спостерегали все це.

Кістлявий старий, ватажок ворожбитів, знемагав від заздрості; двічі намагався він підібратися до співрозмовників, щоб підслухати, і двічі варта поклала край його намірам, відкинувши старого стусанами.

З ним зробилися корчі, коли він почув ціну ворожби.

— Десять тисяч! — хрипко вигукнув він і в нестямі повалився на землю.

Піднімати його було нікому — всі заціпеніли, приголомшені такою нечуваною ціною.

Вельможа багатозначно кашлянув, відверто посміхнувся, але промовчав.

Зате коли купець рушив додому, його слідом кинулася ціла зграя шпигунів.

«Значить, вони і мене не залишать без своєї уваги», — подумав Ходжа Насреддін. І не помилився: озирнувшись, він побачив трьох у себе за спиною і ще одного осторонь.

— Ворожбите! — вельможа пальцем покликав до себе Ходжу

Насреддіна. — Пам'ятай: коні можуть бути повернені купцеві тільки при мені, не інакше! І не обов'язково тобі з цим ділом поспішати. Крім того, шовковинки і цвяхи; дивись, щоб вони раптом не зникли кудись, бо тоді ти пошкодуєш про день свого народження! Иди!

Ходжа Насреддін згорнув свій килимок і під злобний, заздрісний шепіт своїх ворожитів полишив міст Відтятих Голів.

Шпигуни пішли за ним.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Весь день він чув за собою їхні скрадливі кроки. Шпигуни провели його до харчевні, з харчевні — до чайхани. Він приліг відпочити — шпигуни, усі четверо, всілися над ним: двоє з одного боку, двоє — з другого, і, перемовляючись через лежачого, розпочали сумовиту бесіду про мізерність своєї платні та прикрощі ремесла. Під цю тужливу розмову він і заснув, а коли прокинувся, побачив над собою вже інших шпигунів, нічних, зодягнених у сірі халати-невидимки. Але й нічні шпигуни розмовляли про те саме: про прикрощі ремесла, скаредність та причіпки начальства.

Сутеніло, зоря вгасала, у небі висів тонкий місяць, і муедзини з усіх мінаретів підносили до нього свої протяжні, дзвінко-сумні голоси. Ходжа Насреддін почав готуватися до вечірньої ворожби: відкоркував гарбуз, налив у чашку чарівної води, змочив у ній пальці, побризкав на масляний каганець, потім запалив його. Куток чайхани осяяло хитке слабке світло, сірі халати шпигунів розтанули в ньому. Зате виразно позначилися їхні сумовиті пики, що насунулися впритул, щоб краще бачити; особливо докучав йому найстаріший з них, добряче підтоптаний шпигун, який докучливо сопів над самим вухом Ходжі Насреддіна, намагаючись зазірнути через його плече.

Ходжа Насреддін помолився, аби його не звинуватили у гріховних стосунках з дияволом, розкрив китайську книгу і замислився над нею. Шпигуни так і запам'ятали: читав книгу. Насправді ж він просто зволікав час, а у книгу навіть і не дивився. «Буду чесний, — міркував він, — поверну купцеві його коней без цвяхів і без шовковинок; що ж до гніву найяснішого вельможі, то постараюсь якнайшвидше зникнути після ворожіння». Тим часом старий шпигун заліз йому майже на плечі й огидно лоскотав вухо своїм смердючим сопінням. Відмахнувшись, Ходжа Насреддін зачепив шпигуна ре-

бром долоні по кінчику носа — почувлися мокрі схлипи, і сопіння віддалилось.

На дорозі перед чайханою з'явився одноокий злодій. Побачивши шпигунів, одразу все збагнув: пройшов повз чайхану, навіть не глянувши на Ходжу Насреддіна.

За хвилину з-під помосту чайхани долинув легкий стукіт.

— Чую! — похмурим замогильним голосом мовив Ходжа Насреддін, звертаючись нібито до невидимого духу, що постав перед ним. — Бачу! — Він схилився над «чарівною» водою; шпигуни знову присунулися впритул і засопіли. — Бачу коней — білого й чорного, бачу гриви, бачу підкови з чистого заліза без домішок, бачу їхні могутні хвости, розчесані гребенем! Хай же з'являться вони завтра у тому вигляді, у якому їм належить бути від природи, яка не змішує заліза з іншими речовинами і кінського волоса — з іншими нитками!.. «Ваз он ру кі пайдову пінхон туйі, ба хар чуфтад чашми діл он туйі!»¹

Цими віршами він завершив своє чаклунство, подумки ставши на коліна перед великим Джамі і попросивши в нього пробачення за те, що насмілювся стикнути його знаменитий божественний бейт² із мерзотним слухом шпигунів, гідних чути лише завивання шакалів та верескливий регіт гієн. Утім, шпигуни, ясна річ, ніколи не чули про Джамі, а його вірші сприйняли як чарівне заклинання; отже, ім'я поета не було осквернено через відбиття у шпигунських думках.

З-під помосту долинуло тихе шкрябання нігтем — умовний знак, що слова Ходжі Насреддіна почули і зрозуміли; завершальний бейт, за їхньою домовленістю, мав слугувати закликом до негайної дії.

Чародійство закінчилось; Ходжа Насреддін закрив книгу і вилит «чарівну» воду назад у гарбуз.

Старий, підтоптаний шпигун схопився і пішов із чайхани — мабуть, із доносом. Троє залишилися.

Невеликий був їхній мерзенний улов, небагато вдалося їм примітити: пив чай, кури в кальян, потім улігся спати і спав аж до ранку.

Ніч минула.

Ніколи ще на мосту Відтятих Голів не було такого скупчення народу, як у цей ясний травневий ранок.

---

¹ І всюди явний — ти, і всюди таємний — ти,
І на що б не впав мій погляд — це все ти!

Джамі. «Книга мудрості»

² Б е й т — двовірш у східній поезії.

Сьогодні розшукають коней! Усе місто прийшло до моста. Натовп зайняв обидва береги Сая, дахи навколо рябіли кольоровими хустками жінок.

Вельможа і купець були вже давно на мосту.

— Ну де ж мої коні, ворожбите? — закричав купець назустріч Ходжі Насреддіну, який з'явився з провулка у супроводі шпигунів.

— А де мої гроші?

— Ось вони. — Купець витягнув з пояса великий гаманець. — Золотом, рівно десять тисяч, можеш не рахувати, перевірено тричі!

Не кваплячись, Ходжа Насреддін розв'язав свій мішок, дістав китайську книгу, усівся на килимок.

Вельможа дивився здаля давлячим, пильним поглядом.

Купець аж тремтів від нетерплячого хвилювання.

— Мерщій, — стогнав він, знемагаючи. — Чого ж ти зволікаєш, ворожбите!

Ходжа Насреддін не відповів йому, заглибившись в книгу. Насправді ж він стежив за метушливим повзанням по книзі сонечка з червоною спинкою, прикращеною білими цятками. «Скажу, коли відлетить...» А комаха не збиралася відлітати і все повзала, переходячи зі сторінки на сторінку, потім залізла під спинку книги і, мабуть, визнала корисним для себе подрімати там, у затишній темноті.

Купець хапався за серце, стогнав, тремтів, спадаючи з лица просто на очак.

Ходжа Насреддін невблаганно мовчав.

Нарешті сонечко виповзло на світло, розсунуло нарядні щитки на спині, вивільнило зім'яті смагляві крильця, розправило їх — і полетіло.

Тільки тоді Ходжа Насреддін урочисто виголосив:

— Книга говорить, о купцю, що коні повернуться до тебе в тому вигляді, який їм властивий від природи...

Купець зрадів.

— Коні твої, о купцю, — продовжував Ходжа Насреддін, — знаходяться у старій каменоломні, поблизу слободи Чомак. Треба спуститися в каменоломню зі східного боку, пройти двадцять кроків, і там, у печері праворуч...

Він ще не договорив, а конюхи міняйла від одного кінця моста і стражники вельможі — від другого зі свистом і гиканням, обганяючи один одного, вилетіли на дорогу.

Натовп розступився перед ними, пропустив і зімкнувся знову.

Вершники зникли.

Пилюка, здійнята кіньми, відплила за вітром.

Настало затишшя.

Вельможа і купець стояли поряд, але дивились у різні боки, кожного з них бентежили власні надії.

Багатотисячний натовп мовчав.

У цій тиші Ходжа Насреддін добре чув плескіт і дзюрчання бурхливої води під мостом, а зверху — пронизливі крики яструба, що, розпластавши крила, самотньо висів у синьому небі, немов спирався на повітряний стовп.

Від моста до слободи Чомак було дещо більше восьми польотів стріли.

Минуло півгодини — вже час було вершникам повертатися назад.

У натовпі почалися потроху рух, гомін, сміх, жарти.

Міняйло зовсім знеміг, кожний звук змушував його здригатись.

Вельможа, навпаки, зберігав гордовиту незворушність, тільки час від часу пристукував високим підбором по кам'яних плитах.

З високої чинари, тінь якої охоплювала половину моста, пролунав пронизливий хлоп'ячий крик:

— Їдуть!

І все довкола закипіло; у натовпі утворився широкий вільний прохід, і в протилежному його кінці Ходжа Насреддін побачив вершників, що повертались.

Але арабських коней — ні білого, ні чорного — з ними не було.

Ходжа Насреддін навіть не встиг здивуватись — стражники схопили його і потягли.

— Зачекайте, зачекайте, в ім'я Аллаха! — надривався міняйло. — Коні були в печері, ось моя вуздечка, яку там знайшли! Відпустіть ворожбита, він близький до істини!

Ворожбит і справді був близький до істини, навіть надто близький, на думку найяснішого вельможі.

Марно кричав і волав купець — стражники не зупинились, не збавили своєї рисі. Ходжа Насреддін одразу зробився в їхніх руках маленьким, жалюгідним і набув вигляду злочинної винності, як, утім, кожен, кого тягнуть до в'язниці; останнє, що бачив він на мосту, було: вельможа, що гордовито закинув голову, купець, що надривався перед ним у криках, і дещо осторонь — головний конюх купця з посрібленою вуздечкою у руці.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Кокандська підземна в'язниця, «зіндан», знаходилася біля головної брами палацової фортеці, з зовнішнього боку, — обставина, що вказує на глибоку мудрість її створювачів. Якщо б вони влаштували в'язницю з внутрішнього боку — усі піклування про прокорм численних злочинців лягли б тягарем на ханську казну; в'язниця ж, винесена за межі палацової фортеці, не обтяжувала казни, злочинці годувалися самі, чим бог пошле: ті, хто мав сім'ю, — принесеним з дому, решта — милостиною жалісливих городян.

В'язниця являла собою закритий рів із трьома віддушниками, з яких завжди виходив теплий сморід; униз вели сорок крутих сходинок; угорі, перед входом, незмінно пильнував тюремник або сам Абдулла Біряримадам — Абдулла Полуторний, прозваний так за свій велетенський зріст, — похмурий, жилавий паруб'яга, який ніколи не розлучався з важким батоном, чи його помічник, лютий афганець, губатий та низькочолий. Афганець не носив батога, зате всі його пальці на згинах були вкриті садном від зуботичин.

На цих двох і були покладені всі піклування про злочинців, зокрема про їх прокорм. Біля входу до в'язниці завжди стояли два кошики для подавання їжі та маленький глек з вузькою шийкою для грошей. Зібраним подаванням тюремники розпоряджалися на свій розсуд: гроші і крашу їжу брали собі, а злочинців годували рештками. З ранку до вечора з тюремної глибини долинали до перехожих благання про хліб, стогони, ридання, які змінювалися криками і зойками, коли Абдулла зі своїм батоном або його помічник зі своїми кулаками сходили вниз.

Оглушений падінням по сорока сходинках крутих сходів, стогонами, криками і нестерпним нудотним смородом, Ходжа Насреддін не одразу опам'ятався. Коли ж оговтався і очі його звикли до темряви, він побачив навколо безліч різних злочинців.

І кожний з них був сходинкою у тих страшних сходах, якими вельможа здійснював своє блискуче сходження до вершин влади, багатства і шани; протягом останніх тижнів йому довелося дещо перебудувати сходи: дві сходинки прибрати — пешаверці, одну додати — Ходжа Насреддін; але подеколи трапляються сходинки вельми небезпечні, на яких легко зламати ногу, а часом і шию — ось про що забув невтомний вельможний будівничий!

Гнів і жаль душили Ходжу Насреддіна; навіть він, який вже так багато бачив, не думав, що на землі десь може існувати таке жахливе, таке мерзенне місце, — він ніби опустився в саму оселю зла!

На його серці з'явився ще один рубець — із тих, що утворюють на серці броню безпощадності.

Але варто було подумати про власну долю, розібратися в усьому, що трапилось.

Справа заплуталася тепер і для самого Ходжі Насреддіна. Де коні? Куди вони поділися з каменоломні? Адже вони були там — купець упізнав свою вуздечку! Чи причетний вельможа, через своїх людей, до цього другого зникнення коней, чи не причетний? У чому він збирається обвинуватити схопленого ворожбита — тільки в обмані чи ще в чомусь?

Де одноокий злодій, яка його доля?

Ходжа Насреддін не знав, що й думати. І в його голову почала закрадатися темна підозра: «А що коли одноокий просто викрав коней, щоб продати десь в іншому місті? Якщо це так, то для нього навіть краще й спокійніше, що я у в'язниці...» Але тут він перервав свої роздуми, сам обурений ницістю таких підозр. «Ні! — сказав він собі. — Одноокий, звісно, злодій, природжений злодій, від голови до п'ят, але людина чесна, не зрадник!» На тому Ходжа Насреддін і ствердився, обравши опорою для свого духу довіру.

Чи мав він рацію, чи ні — ми незабаром дізнаємось, а поки що залишимо підземну в'язницю і перенесемося знову на міст Відтятих Голів, де ще не зовсім ущухло недавнє хвилювання.

Міняйло, яскраво-червоний від обурення, скуйовджений, стояв перед вельможею і, весь тремтячи, говорив придушеним голосом:

— Коней було вже знайдено! Майже знайдено! У каменоломні підібрали вуздечку — ось вона! І ось в останню хвилину ясновельможний Камільбек визнав за доречне перервати ворожіння і кинути ворожбита до в'язниці! Але хай не обманюється високошанований князь — я збагнув його задуми! Мене, слава Аллаху, теж трохи знають у палаці, я впаду до ніг великого хана і благатиму його про захист і справедливість!

Вельможа слухав із крижаним презирством. Йому підвели коня; він схопився в сідло і звідти, з висоти, велично мовив:

— Ворожбита викрито у багатьох лиходійствах, тому він і потрапив до в'язниці. Я повинен був схопити його ще вчора, але стримався, бажаючи допомогти шановному Рахімбаю у пошуках коней. А нині найповажніший Рахімбай платить мені чорною невдячністю за всі піклування про збереження його майна.

Міняйло здійняв до неба короткі пухкі руки:

— Турботи про збереження мого майна! Милостивий Аллах, та

в усьому цьому я бачу тільки одне ваше піклування — про перемогу на перегонах!

Не удостоївши мініяйла відповіддю, вельможа під барабанний дріб і крики: «Розійдись! Розійдись!» — велично відбув, супроводжуваний стражниками з піднятими сокирами, оголеними шаблями, націленими списами та тризубцями, піднесеними булавами та шестоперами.

Натовп навколо моста порідшав. Народ розходився, обдурений у своїх очікуваннях. Сміху та уїдлигим жартам не було кінця. Виявилося багато людей, обдурених у різний час на цьому мосту. Вони голосно ганьбили ворожбитів, викриваючи їхні шахрайства.

Ворожбити засмутились, передбачаючи разуче зменшення доходів. Цей проклятий хвалько, що розшукує викрадене, осоромив і зганьбив увесь їх стан!

Міняйло зірвався з місця і, щось на ходу бурмочучи, розмахуючи руками, щось комусь доводячи, побіг додому.

За ним, певна річ, пішли слідом шпигуни. За годину вони повідомили вельможу, що мініяйло викликав до себе цирульника і дає лад своїй бороді. Ще за годину доповіли, що він чистить піском свою гільдейську бляху, провітрює вийнятий зі скрині парчевий халат, який людям торгового звання дозволено вдягати тільки в найчистіших випадках.

Почувши про ці приготування, вельможа спохмурнів. Купець, мабуть, і справді вирішив нести свою скаргу до палацу. Божевільна зухвалість!

Могли виникнути негативні наслідки. Особливо тепер, коли хан ще пам'ятав про пешаверців. Треба було вжити негайних заходів. Вельможа плеснув у долоні — і перед ним з'явився головний його помічник щодо розшуку — похмурий кривоногий товстун із тьмяними, зсунутими до перенісся косими очима. Ця люта похмура людина була відома тим, що в її руках будь-який злочинець заперечував свою вину не більше двох днів, а потім обов'язково зізнавався; серед розкритих ним злочинів були вельми дивні — наприклад, один базарний торговець зізнався, що дешево скуповував на базарі дині «сату-олди», потім жовтою та зеленою фарбою перефарбовував їх під дині «бас-олди», щоб продати дорожче.

— Де у нас папери, що стосуються бунтівника Ярмата-Маміш-огли, страченого в позаминулому році? — запитав вельможа.

Товстун мовчки вийшов і за кілька хвилин повернувся зі стосом паперів. Поклавши їх перед вельможею, він застигнув біля дверей

у похмурому мовчанні, дивлячись на кінчик власного носа. Взагалі він відрізнявся надзвичайною неговіркістю, і було незрозуміло, яким чином він так успішно провадить свої допити. Таємницю цю можна було розгадати, подивившись на його руки — вузлуваті, із гачкуватими пальцями, зі сплетенням жил, схожих на перекручені мотузки.

Наморщивши чоло, вельможа занурився у папери. Зараз він нагадував шахіста, що замислився над дошкою. А пішаком під його пальцями був ворожбит, тобто Ходжа Насреддін. Із цього нікчемного пішака належало зробити ферзя. Належало звинуватити ворожбита у тяжких злочинах і представити хану як найнебезпечнішого злочинця.

Цим ходом одразу досягалося кілька цілей:

скарга товстого купця на навмисне вилучення ворожбита блискуче спростовується зізнанням самого ворожбита;

арабські жеребці не виходять на поле перегонів, першу нагороду здобувають текінці;

товстий купець покараний за свою зухвалість тим, що зниклі коні не повертаються до нього і після перегонів.

Для цього було потрібно:

згаданого ворожбита залишити у в'язниці довічно, а ще краще — відправити на плаху;

сприятливо, крім уже перелічених вигод, можна одержати ще й нову медаль за ретельність;

діяти швидко, але з великою обачністю: можливий повторний допит ворожбита самим ханом, як це ледве не сталося нещодавно з пешаверцями; о, наскільки сумна, огидна й ганебна така дріб'язковість у повелителі, недаремно кажуть, що він низького походження і справжній його батько — палацовий конюх!

Тут вельможа, злякавшись власних думок, став голосно й удавано кашляти, скоса поглядаючи на товстуну: чи не прочитав той чогось у його очах? Але товстун, як і досі, був зосереджений на невідривному спогляданні кінчика свого носа. Вельможа заспокоївся і повернувся до роздумів про справу. У паперах, що лежали перед ним, йшлося про справді небезпечного бунтівника Ярмата-Мамішогли, якого, безперечно, пам'ятав великий хан; тепер вельможа коливався: приписати ворожбитові співучасть чи звинуватити його в приховуванні? А може, знайти якийсь інший хід, ще надійніший?

Він довго думав, нарешті полегшено зітхнув, відкинувся на подушки.

Спорідненість із Ярматом — ось пастка, з якої ворожбит не вискочить! Нехай спробує довести, що дід бунтівника не був і його дідом; якби навіть покійна ворожбитова бабуся сама повстала з могили, щоб із обуренням відкинути такий наклеп, можна було б і їй не повірити, бо з давніх часів відомо, що жінки у своїх зрадах не зізнаються нікому й ніколи.

— Хай доставлять ворожбита до вежі! — наказав вельможа.

Обличчя товстуна осяяла люта радість, руки затремтіли і поволі втягнулися в рукави халата.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Низький склепінчастий підвал вежі освітлювали чотири смолоскипи, укріплені в залізних скобах по стінах. Смолоскипи горіли тьмяно й чадно, в їхньому каламутно-червонуватому світлі Ходжа Насреддін побачив у кутку дибу, а під нею — широку балію, в якій мокнули батоги. Поряд на довгій лаві були розкладені в суворому порядку знаряддя тортур: лещата, кліщі, шила, голки піднігтеві, рукавиці залізні нагрівальні, чоботи дерев'яні, що згвинчуються, свердла вушні, зубні й носові, гирі різної ваги відтягувальні, трубки для води бамбукові з мідними воронками чревонаповнювальні та багато інших предметів, украй необхідних при допиті всіляких злочинців. Усім цим великим господарством відали два кати, обидва глухонімі, аби таємниці, що були вирвані тут з вуст лиходіїв, не здобули розголосу.

Старший кат, немолодий, блідий, із тонкими губами, довгим хрящуватим носом і якимсь солодко-каламутним і млосним поглядом спідлоба, готував дибу, а його помічник, горбатий карлик із довгими руками до колін, оглядав батоги; він зважував кожний батіг у руці, потім протирав ганчіркою, не забуваючи при цьому гойдати ногою міх катувального горна.

Біля стіни, обличчям до дверей, сидів на широкій тахті сам вельможа з чубуком кальяну в роті; перед ним на столику лежали папери в сувоях і мішок Ходжі Насреддіна з ворожбитським майном. Коло ніг вельможі примостився писар, а поряд зловісно посміхався похмурий товстун, для якого кожен допит у цій вежі був справжнім святом.

Будемо правдиві — не приховаємо, що Ходжу Насреддіна проїняв колючий холод. «О моя дорогоцінна Гюльджан, о мої діти, чи судилося мені побачити вас?!» — подумав він.

Підкоряючись погляду товстуна, старший кат зняв з Ходжі Насреддіна сорочку і м'якою, наче безкістковою, рукою вкрадливо, ледве торкаючись, погладив його по голій спині.

Горбань вибрав батіг і став ззаду.

Допит вельможа почав не відразу — довго перебирав і перекладав папери, щось у них підкреслюючи нігтем, зловісно усміхався і мугикав.

Нарешті, уп'явши в Ходжу Насреддіна проникливий погляд, він сказав:

— Ти сам знаєш, чому був схоплений і кинутий у в'язницю. Мені відомо про тебе все, я вже давно полюю на тебе. Розкажи тепер сам про свої лиходійства і відкрий своє справжнє ім'я.

У житті Ходжі Насреддіна це був не перший допит; він мовчав, вигадуючи час.

— Відібрало мову? — примружився вельможа. — Або забув? Доведеться освіжити твою пам'ять.

Похмурий товстун випнув підборіддя, упившись в Ходжу Насреддіна немигаючим поглядом.

Горбатий кат відступив на крок і підніс батіг, готуючись до удару.

Ходжа Насреддін не здригнувся, не зблід, але в глибині душі зніжковів, відчуваючи себе кинутим у чорний вир сумнівів.

Тільки одного він боявся: дізнались!

У паперах його справжнє ім'я. Тоді вже не врятуватись. Але як дізнались? Звідки? Невже все-таки одноокий? Продав коней, а з ними разом і свого покровителя? Може, для нього це знову останній гріх перед вступом на шлях благочестя?

Будь-яка звичайна людина на місці Ходжі Насреддіна саме так би і вирішила, і неминуче видала би своє внутрішнє сум'яття або помутнілим від страху поглядом, або недоречним судорожним сміхом і, напевне, пішла б на плаху, погублена власною слабкістю, нездатністю вірити. Але не такий був наш Ходжа Насреддін: навіть тут, у руках катів, він не зрадив себе, знайшов у собі сили, щоб подумки сказати і повторити з усією твердістю духу: «Ні!»

Ця сила довіри і врятувала його, коли він спокійним голосом відповів вельможі:

— У моїй ворожбі, о ясновельможний князю, не було обману.

Відповідь була простою й нехитрою, але тільки на перший погляд, насправді ж приховувала в собі пастку — подеколи буває в житті, що і заєць ставить капкан на вовка.

— Ворожба! — презирливо посміхнувся вельможа. — Твоя ворожба доводить тільки одне: що ти шахрай і ошуканець, такий само як і решта твоїх товаришів у ремеслі.

Хвала всемогутньому, вельможа прохопився! Він справді мав допитуваного за ворожбита, значить, справжнього імені в паперах немає!

Ніби важкий камінь відпав від серця Ходжі Насреддіна: у цьому першому зіткненні мечів перемога дісталася йому.

— Ясновельможний князь сам бачив вуздечку, — сказав він, кваплячись закріпити свою перемогу. — Насмілююсь стверджувати: коні були в печері. Лише за кілька хвилин до появи вершників вони стояли там і їли добірне зерно.

Це була друга пастка, поставлена вельможі; він із розбігу потрапив у неї.

— Чому ж їх там не виявилось? — запитав він, відкриваючи себе всього для удару.

Ходжа Насреддін кинувся у напад:

— Тому що напередодні під час короткої розмови на мосту Відтятих Голів прочитав я в одних владарних очах бажання, аби згада-ні коні не надто поспішали повернутися до свого хазяїна.

І вельможа не встояв.

Він зніжковів.

Він закашлявся.

Він кинув боязкий погляд на товстуну, на писаря.

Тільки завдяки великому внутрішньому зусиллю він подолав своє збентеження.

Погляд його став знову твердим. І в цьому погляді відбилася думка: «Небезпечний, і навіть вельми; скоріше на плаху!»

Вибравши зі стосу сувоїв якийсь папір, вельможа розгорнув його, збираючись запитати Ходжу Насреддіна про його спорідненість із бунтівником Ярматом, — фатальне запитання, що таїло в собі неминучу загибель.

Ходжа Насреддін випередив вельможу.

— А в інших очах, що не мають в собі високого полум'я влади, проте звикли до споглядання золота, прочитав я, негідний ворожбит, певні сумніви щодо однієї чарівної красуні, яку підозрюють у невірності подружньому ложу. Ці підозри породили ревності, із ревності виник мстивий задум, а з останнього — небезпека, що вже нависла над блискучим і могутнім, котрий про це не знає.

Ось удар невідпорної сили!

Дихання у вельможі урвалось. Сувій у його руках затремтів і сам собою став згортатися знизу.

Три миттєві погляди — на ворожбита, на товстуна, на писаря.

Перш за все — позбутися зайвих!

Швидким рухом він сховав один папірець у широкому рукаві свого халата, потім, прикриваючись начальницьким незадоволенням, звернувся до товстуна:

— А де ж лист від правителя Намангана?

Товстун кинувся перебирати папери, листа, ясна річ, не виявилось.

— Завжди що-небудь наплутаєш чи забудеш, — буркотливо мовив вельможа. — Иди розшукай!

Товстун пішов.

Трохи зачекавши, вельможа, ніби схаменувшись, вигукнув із досади:

— Ах, забув! Писар, біжи за ним слідом, скажи, щоб zarazом розшукав і донос мулли Шахімарданської мечеті.

Пішов і писар.

Вони залишилися в башті віч-на-віч. На глухонімих катів можна було не зважати.

— Що ти мелеш там, ворожбите? — начальницьким тоном звернувся вельможа до Ходжі Насреддіна. — У тебе, мабуть, із голови не вивітрився вчорашній гашиш? Якась чарівна красуня, якісь ревнощі, якісь задуми проти якогось носія влади!

Він удавав, ніби не розчув, не зрозумів.

Ходжа Насреддін негайно поклав край його хитрошам.

— Я говорив про купця Рахімбає, про Арзі-бібі, його прекрасну дружину, і про ще одного, третього, ім'я якого блискучий князь сам добре знає.

Запала тиша, яка тривала довго.

Перемога була повна; Ходжа Насреддін сам відчув, як спалахнули гарячим блиском його власні очі.

Вельможа був повергнутий, зім'ятий, скрушений і роздавлений. Тремтячими губами він упився в чубук. Погаслий кальян відповів йому тільки хрипким бурчанням води — і жодної струминки диму. Ходжа Насреддін кинувся до катувального горна, вихопив вуглинку, сунув її у кальян і став роздмухувати з великою ретельністю, кваплячись повернути вельможу до осмислених почуттів, щоб завершити справу до повернення товстуна.

Його запопадливість мала успіх: вельможа зтягнувся і почав поволі спливати з глибин свого затьмарення.

Тепер йому лишався тільки один вихід: піти на змову з ворожбитом.

Проте він здався не відразу — ще спробував засміятись:

— Де ти наслухався цих пліток, ворожбите? Мабуть, ти полюбляеш розводити балачки з усілякими там старими бабами у себе на мосту?

— Є в мене одна стара, з якою я часто розмовляю.

— Анумо, скажи мені її ім'я, прикмети, де її оселя? Я теж з нею поговорю...

— Моя стара ворожилна книга — ось хто мені розказав про все, а підтвердження я прочитав у очах купця.

— Ти хочеш запевнити мене, що за допомогою своєї книги можеш проникнути в будь-які таємниці? Казки для малих дітей!

— Воля ваша, ясновельможний князю; я можу й замовкнути. Але що, коли завтра чутка про це дійде до великого хана? Бо купець має намір шукати захисту свого подружнього ложа в палаці.

Удар за ударом — один одного страшніший!

Воістину це був чорний день для вельможі; страшна примара палацового лікаря постала перед ним, і він здригнувся, мовби від першого надрізу гострим ножем.

Може, купець уже склав свою скаргу? Може, він уже відніс її до палацу?

Зволікання загрожувало загибеллю.

Усі виверти, хитрощі довелось облишити і перейти до відвертої прямої розмови.

— Ну ось що, ворожбите, тепер я цілком переконався в істинності твоєї ворожби, — мовив вельможа, зобразивши на обличчі простодушну дружелюбність. — Ти можеш стати мені у пригоді, чуєш? Я випущу тебе з в'язниці, видам нагороду, призначу головним ворожбитом замість цього старого з черепом, що вже вижив з розуму.

Ходжа Насреддін зовсім не хотів випихати старого з черепом з його ніші, проте довелось дякувати вельможі, кланятись і обіцяти безмежну відданість.

— От, от! — сказав вельможа. — Саме відданість! Ми з тобою домовимося, ворожбите. Ти, мабуть, зметикував уже й сам, що мій наказ схопити тебе й ув'язнити — не більше ніж хитрість про людське око. Я одразу зрозумів, ще вчора, що у своїй справі ти дійсно великий майстер, на відміну від решти; такі люди мені потрібні, ось чому я і покликав тебе сьогодні у вежу. Річ у тому, що я не вірю своєму помічникові, цьому товстуну; гадаю, що скоро йому доведеться

спробувати на собі вушне свердло, чревонаповнювальну трубку та відтягувальну гирю. Аби збити його з пантелику, я і звелів схопити тебе на мосту, маючи на увазі зовсім іншу, таємну мету: поговорити з тобою сам на сам, без зайвих вух, як зараз, оскільки в недалекому майбутньому, коли я відправлю цього смердючого товстуну на плаху, ти зможеш зайняти його місце — за умови, звісно, якщо виявиш належну ретельність і належну відданість...

Він довго ще щось брехав і плував, марнуючи даремно дорогоцінний час, а товстун з хвилини на хвилину міг повернутись; не без зусиль Ходжі Насреддіну вдалося спрямувати бесіду в бажане рi-чище.

— Відтепер ти головний ворожбит! — сказав вельможа. — Старий брав зі своїх підлеглих одну десяту частину їхніх доходів, ти можеш брати вдвічі більше. Не слід їх жалити, цих шахраїв, — вони там сидять і жиріють, а попередити мене про небезпеку зміг тільки ти! Бери з них одну п'яту, а якщо пікнуть — скажи мені, я заспокою. Тепер, ворожбите, нам з тобою треба дізнатись, коли саме купець збирається подати свою скаргу. Може, уже завтра?

— Ні, не так швидко. У нього ще немає достатніх доказів. Він чекає, коли ясновельможний князь, забувши обережність...

— Тепер не дочекається! Але як він пронюхав? Хто з моїх ворогів нашептав йому? Ти міг би про це дізнатись?

— Якщо я зазірну в свою книгу, що лежить тут, у мішку...

— Візьми її.

Ходжа Насреддін витягнув з мішка знамениту книгу, розкрив її і тихенько посміхнувся китайським знакам, як добрим старим друзям, вони наче стали для нього навіть трохи зрозуміліші.

— Ну? — нетерпляче запитав вельможа. — Говорить вона чи мовчить?

Аби зробити свій голос глухим і замогильним, як і годиться у разі такої важливої ворожби, Ходжа Насреддін насупив брови і надув живіт.

— Бачу! — протяжно, із підвиванням почав він. — Бачу сонце, що опускається за межу дня, бачу базар... Бачу лавку і товстого купця Рахіббая, який сидить у ній. Чую барабан і грізні крики варти. Ось з'являється хтось блискучий і могутній; я пізнаю цей гордий погляд, ці благородні вуса. Він поблажливо ставиться до нікчемного купця, сідає поруч. Вони п'ють чай, вони розмовляють. Вони говорять про перегони, про коней арабських і текінських... Але що це? Немов сама володарка нічних небес зійшла на землю! Якими

словами гідно вихвалити чарівну красуню, що з'явилася в лавці купця? Вона входить, плавно погойдуючи стегнами, вона хвилює почуття, вона засліплює й повергає! Її обличчя приховане під чадрою, але зоря її ніжного рум'янцю і корал вуст просвічують крізь шовк... Бачу — мерзенний купець відкриває грошову сумку, дістає якісь коштовності... Потім, потім... Ось, ось де прихована підступність, ось де пастка!

Він кинув погляд на вельможу. Той весь подався вперед і беззвучно ворухив вусами не в змозі нічого сказати — слова прилипли до язика.

— О ганебний купцю! — Ходжа Насреддін, ніби надзвичайно обурений, відхитнувся від книги. — О низький торгаш!.. Він наказує дружині падіти коштовності, він відкриває перед ясновельможним князем її обличчя. Бачу, бачу, могутнє сонце і прекрасний місяць милуються одне одним. У серцях кипить взаємна пристрасть. Вони палають, вони линуть одне до одного, вони забувають про обережність, палкі погляди, кров, що прилинула до облич, викривають їх! Солодка таємниця стає явною, покриви падають!.. Саме цього прагнув мерзенний купець, брудний спостерігач, низький ревнивець, безжальний руйнівник чужого кохання. Він ловить їхні погляди, прислухається до їхнього прискороженого дихання, рахує удари серцець. Він упевнюється в своїх підозрах, у його зміїному серці шиплять смердючі ревності! Він замислює помсту, але свої підступні задуми ховає під личиною удаваної доброзичливості...

— Ось воно що-о! — спроквола сказав вельможа. — Сказати правду, я не чекав від цього тхора, що заплив жиром, такої прудкості! Присягаюсь Аллахом, ворожбите, ти наче був там четвертий, у лавці, і бачив усе на власні очі! Відтепер головна твоя справа — стежити за купцем. Стежити за ним невсипушо й невідступно! І докладати мені про всі його наміри!

— Жодна його думка не вислизне від мене. Як тільки я вийду з в'язниці...

— Ти вийдеш сьогодні до вечора. Раніше не можна — спочатку я мушу доповісти ханові.

— А якщо хан не згодиться?

— Турботу про це залиш мені.

— Ще одне слово, о ясновельможний князю: мають бути деякі витрати.

— Виходячи звідси, ти одержиш дві тисячі таньга. Це на початок.

...Він кинув погляд на вельможу. Той весь подався вперед і беззвучно ворухив вусами, не в змозі нічого сказати — слова прилипли до язика...

— Якщо так, тоді всі бажання могутнього князя будуть виконані!

Хлопнули вгорі двері, на сходах почувлися кроки. Повернулися товстун і писар, які так і не розшукали потрібних паперів. Обидва були невимовно здивовані, побачивши, що ворожбит, якому слід було висіти на дибі зі скривавленою посіченою спиною, стоїть цілий і неушкоджений перед вельможею і навіть нібито посміхається, ледве помітно, одними очима.

— Відведи цю людину вгору і простеж, щоб вона мала все, що їй потрібно, — наказав вельможа товстуну. — Тут особлива справа, про яку я особисто доповім великому ханові.

Товстун відвів Ходжу Насреддіна до одного з верхніх приміщень вежі, де був і килим на кам'яній підлозі, і м'яка тахта з подушками, і навіть кальян. Подали миску плову, який Ходжа Насреддін і з'їв під уважним, невідривним поглядом товстуна.

Двері зачинились, і запанувала тиша — тюремна, глуха, але для Ходжі Насреддіна тепер уже зовсім не страшна.

Він улігся на тахту. Безмірна втома розлилася по всьому його тілу, як після важкої праці. Він заплющив очі. Але думки не хотіли вгамуватись, улягтись в його неспокійній голові — вони мчали слідом за вельможею до ханських палат. «Як вони порозуміються? Утім, це не мій клопіт, хай блискучий Камільбек клопочеться сам за себе...» Немов далекі верблюжі бубонці тонко заспівали в його вухах — то дзвенів своїми срібними крилами сон, що опускався до його узголів'я. Думки сповільнились. «Коні?.. Куди ж вони все-таки поділись, і де тепер шукати одноокого?..» Звелася було в політ остання думка, зовсім уже туманна, — про дружину купця: «О запашна трояндо хорасанських садів, якими рятівними для мене виявилися твої любовні витівки!..» Вона так і розтанула десь у просторі, ця остання думка: Ходжа Насреддін заснув.

Він спав глибоким, спокійним сном переможця; тут доречно буде повторити, що в недавній, щасливій для нього битві його врятувала від першого удару тільки сила довіри — золотий щит благородних. Як не пригадати з цього приводу найчистішого у своїх думках Фаріса ібн Хаттаба з Герата, який сказав: «Малого не вистачає людям на землі, щоб досягти благоденства, — довіри одне до одного, але ця наука неприступна для нищих душ, закон яких — корисливість».

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

— Здається, все-таки треба відтяти йому голову. Спорідненість із таким небезпечним бунтівником приховує в собі чималу загрозу.

— Я з'ясував достеменно, о великий владико, що ніякої спорідненості насправді немає; ворожбит походить зовсім з іншої родини, з іншого селища.

— Це ще нічого не доводить. А якщо він все-таки родич? Може, і не прямий, а якийсь далекий?

— Він із Ярматом навіть ніколи не зустрічався. Шпигуни просто обізналися, його схопили помилково.

— Оскільки він уже сидить у в'язниці, то чому б про всяк випадок не відтяти йому голову? Я не бачу ніяких вагомих причин до стриманості. Заколот — це не якісь там твої пешаверські чародійства, тут жарти недоречні, досить з мене й одного Ярмата: його справи записані зморшками на моєму обличчі!

— О великий владико, низьке піклування про збереження голови якогось нікчемного ворожбита, звичайно, чуже мені й навіть огидне, — йдеться про інше: про зміцнення трону.

— Тоді кажі далі.

— Саме так, подвигнутий вищими міркуваннями, я і привів сьогодні до палацу німецьких верблюдів моїх роздумів, аби кинути їх на коліна перед караван-сараєм царственої могутності й напоїти із джерела державної мудрості...

— Стривай, візирю, надалі всі такі слова ти заздалегідь записуй на папір і читай вголос палацовому управителю — там, унизу. І хай він уважно слухає, — я підвищив йому за це платню.

— Палацовому управителю — слова, призначені для царственого слуху!..

— Вас у мене дванадцять візирів, і кожен говорить по дві години, — коли ж мені спати?

— Слухаю і підкоряюсь. Протягом останнього року ми відтяти не один десяток голів, завдяки чому трон зміцнився...

— Ось бачиш: завжди на користь!

— Чи не буде нині ще корисніше явити приклад державного милосердя? Якщо ми звільнимо ворожбита і через глашатаїв сповістимо про це всіх жителів міста — чи не буде справедливим припустити, що їхні серця сповняться захоплення і вони радісно вигукнуть: «О, які ми щасливі, як благоденствуємо під могутньою правицею нашого повелителя, що обігріває нас, подібно до весняного сонця...»

— На папір, візире, на папір — і туди, вниз... Далі!

— Таким чином, трон здобуває додаткову опору — в серцях!

— Ти, мабуть, маєш рацію. Але все-таки він небезпечний, цей ворожбит, якщо він родич...

— Небезпеку легко усунути, о повелителю! Спочатку випустити його і оголосити про це через глашатаїв. Здійснення Милосердя. А потім, за два-три тижні, якось уночі, знову його схопити і негайно обезголовити в моєму підвалі, звідки не виходить жоден звук. Здійснення Перестереження. Перша справа скоїться явно, друга — таємно. Милосердя і Перестереження доповнять одне одного, утворюючи в сукупності Велич, і засяють, як два незрівнянні алмази в короні нашого сонцеподібного...

— Це все туди, до управителя. Ти закінчив, візірю?

— Глек моїх нікчемних думок вичерпано до дна.

— От і добре, вже вечоріє. Твої слова мене переконали, візірю, твій задум я схвалюю.

— Милостивий погляд повелителя розпалює сзїтильник радості в моїх грудях! Негайно я виготовлю фірман про звільнення ворожбита, а завтра зранку глашатаї сповістять по місту про ханську волю.

— Хай буде так!

До вечора Ходжа Насреддін у новому халаті, нових чоботях і з важким гаманцем у поясі (дарунки вельможі) звільнився з полону.

Із брами палацової фортеці він вийшов на площу, яку вже заповнили вечірні тіні.

Першим, кого він побачив за брамою, був жирний міняйло — у парчевому халаті, з гільдейською мідною бляхою на грудях, із вуздечкою в руках. Він уже давно томився тут, сподіваючись проникнути у палац і кинути до ніг повелителя свою скаргу.

Коли він побачив Ходжу Насреддіна, його лиснюче від жиру й поту обличчя освітілося радістю.

— Тебе випустили, ворожбите! О велике щастя — значить, мої коні повернуться до мене! А я вже приготував скаргу, заплатив писареві дванадцять таньга. Ось вона, почитай, якщо хочеш.

— Я вмюю читаю тільки китайською.

— Тут є кілька слів, для тебе вельми втішних; я прошу зачекати з відділенням твоєї голови від твого тулуба, доки ти не розшукаєш коней, — бачиш, як я про тебе дбаю!

— Ще б пак, як же не бачити, — дякую тобі, купець!

— Так ходімо ворожити далі; може, ти встигнеш знайти коней ще до настання ночі.

— А куди нам поспішати? Я, так само як і ти, проти квапливості. Якщо вже ми вирішили почекати з відділенням моєї голови від мого тулуба, то чом би нам не почекати і з розшуком твоїх коней?

— Хіба можна зачекати із розшуком коней? Ти забув: за три дні — перегони!

— Спробуй переговорити з ханом; можливо, він теж згодиться зачекати і відкладе перегони на тиждень-другий.

І, не затримуючись більше коло брами, Ходжа Насреддін повернув у бік базару, де вже гуркотіли барабани, проводжаючи західне сонце.

— Якщо так, начувайся, ворожбите! — зашипів купець, змінившись на обличчі. — Я знаю: тебе підкупили, і знаю хто! Але в мене теж є у палаці свої люди, ця брама розчиниться переді мною, і тоді не збудешся ти лиха, ворожбите, — ти і той, хто тебе підкупив!

Та Ходжа Насреддін був уже далеко і не чув цих погроз.

По всьому його шляху лежали на площі косі, уступчасті визублені тіні, немов спини казкових потвор, які причаїлися, щоб його схопити; але, мов зачарований принц, бережений вищими силами, він вільно й сміливо йшов між ними, піднявши обличчя до палаючого сонця. Воно опускалося в смугу хвилястих тонких хмар і заливало їх ясним вогнем, обіцяючи землі на завтра гірський прохолодний вітер — порятунок від пекучої спеки.

А вночі, лежачи в чайхані, він крізь поміст вів тиху бесіду з однооком.

— Найбільше я радію, що не помилився в своїй довірі до тебе, — говорив він, склавши долоні мушлею, щоб голос не йшов убік. — Тепер скажи: чому не було коней в печері, куди вони поділись?

— Я не міг залишити їх у печері: довкола шастали шпигуни і почали вже нишпорити в каменоломні. Удосвіта, під покривом туману, мені вдалося вивести коней і переправити в інше місце — до одного порожнього замиського будинку...

Бесіда закінчилася пізно, аж на кінець ночі.

Вислухавши докладні напучення щодо подальших дій, одноокий зник.

Ходжа Насреддін ліг на спину, протяжно позіхнув і за хвилину підняв вітрило сну.

***

Коли вранці він з'явився на мосту Відтятих Голів, тут уже знали про його призначення головним ворожбитом.

Як усе змінилось! Замість звичного глузування він зустрів раболіпні погляди, улесливі слова, догідливий сміх.

Кістлявий старий, володар черепа, перебрався до іншої ніші, тісної й темної, і глухо бурчав звідти, як старий, беззубий пес із будки. А його трое улюбленців, найближчих і найдовіреніших, які ще вчора підслесливо служили йому, уже встигли відректися від нього і перекинутися до нового. Із віниками та мокрими ганчірками в руках вони метушилися коло головної ніші, готуючи місце для управителя. Ця трійця вклонилася йому нижче за всіх; один вихопив килимок з його рук і розстелив у ніші, другий обмахнув своєю чалмою пил з його чобіт, третій подув на китайську книгу і злегка поскріб нігтем по її спинці, немов видаляючи якусь смітинку.

А незабаром на міст прибув сам вельможа і почав з Ходжею Насреддіном таємну бесіду. Він жадав заспокійливих запевнянь і дістав їх повною мірою.

— Чи добре ти перевірів купця, ворожбите? Чи опускався ти на саме дно його мерзотних задумів?

— Так, опускався, о ясновельможний князю; поки що нічого небезпечного.

— Стеж за ним, ворожбите, невідступно стеж!

На очах у всіх він простягнув ворожбитові руку для поцілунку — милість, ніколи ще не бачена на мосту.

— Тепер скажи — минулого разу я забув тебе про це запитати, — куди ж все-таки поділися коні з печери?

— Куди поділися? Дуже просто — я їх переніс.

— Тобто як це переніс? Ти був на мосту, а коні — у каменоломні.

Ходжа Насреддін недбало смикнув плечем, ніби йшлося про зовсім немудрящу річ:

— Дуже просто — переніс їх повітрям.

— Повітрям? Значить, ти можеш таке зробити?

— Це для мене дуже просто. В останню мить, коли вершники помчали до каменоломні, я через свою книгу дізнався, що злодії встигли витягти з їхніх підков заговорені цвяхи і витягли шовковинки. Ось чому я вирішив поки не повертати коней, а спочатку доповісти найяснішому князеві й вислухати від нього напучення щодо того, як чинити надалі.

— Похвально й розумно, ворожбите!

— Довелося перенести...

— Вельми цікаво! Значить, повітрям, га? Одрозу, в одну мить? А скажи: чи не можна повітрям перенести й купця? Абикуди по-

далі, до Багдада чи Тегерана, а ще краще — до язичницьких земель, щоб франки перетворили його там на раба?

— Такої справи я вчинити не можу: мені підвладні тільки тварини. Можливо, з часом, коли я проникну глибше...

— Шкода, дуже шкода! А то і в палаці у нас багато таких, яких давно б уже слід... того...

І в його уяві, мимоволі, промайнула низка тих, кого переносили повітрям; попереду летів купець, навзнаки, на спині, зі скуйовдженою бородою і витріщеними очима, намагаючись ногою відіпхнути Ядгорбека, котрий до нього причепився, далі, зачепившись абияк один за одного, летіли великий візир, головний податковий візир, верховний суддя, хоронитель ханської печаті і безліч інших придворних, а завершував увесь цей неймовірний ланцюг, на превеликий подив і жах вельможі, сам владика ханства; він летів сидячи, трохи нахилившись вперед, немов був підхоплений вихором з трону саме в ту мить, коли приймав черговий донос; його халат, заповнений вітром, піднявся, мов пухир, угору, відкриваючи худющу нижню частину тіла, прикриту шароварами з червоно-зеленою вишивкою... Усе це промайнуло, понеслося і зникло; відчуваючи кола перед очима, легку нудоту і гул у вухах від такого спокусилого і такого небезпечного видовища, вельможа довго кашляв і мукав, дивуючись тому, яким чином у приховані глибини його душі, проминувши охоронні застави розуму, могли забратися крамольні почуття, що проявили себе так несподівано. І він дійшов висновку, що крамола, подібно до найтоншого аромату, здатна передаватися нетелесним шляхом і без допомоги слів. Тут його думки повернулися до ворожбита: «Ну, ясна річ, це він своїми чарами вселив мені таке блюзнірське видіння! Та й узагалі він небезпечний: надто багато знає, переносить повітрям... Як тільки минеться в ньому потреба — негайно-здійсню над ним Перестереження!»

Після від'їзду вельможі на мосту довго панувала тиша; потім ворожбити один за одним потяглися до Ходжі Насреддіна зі своїми дарами. Хто клав на килимок перед ним п'ятдесят таньга, хто сімдесят, а хто й більше, залежно від доходів. Так першого ж дня пізнав Ходжа Насреддін дві головні особливості свого нового середньоначальницького ступеня: утішливі запевнення вищим від нього, прийняття дарунків від підлеглих.

Старий, володар черепа, підійшов останнім, мовчки поклав на килимок сто п'ятдесят таньга, більше за всіх. На нього гірко було дивитись — так він одразу змарнів, уражений своїм упосліджен-

ням у саме серце. Вигляд у нього був гордий і зневажливий, хоча туга, що темною водою стояла в його старих очах, була всім помітна і всім зрозуміла. Свій головний скарб — чарівний череп — він зранку начистив піском, намастив маслом і виставив на найвидніше місце; у цьому черепі була тепер його остання надія, останній притулок.

Ходжа Насреддін піддався жалоцям, відсунув гроші старого:

— Візьми... Не треба.

Старий зашипів, його очі спалахнули злим зеленим вогнем:

— Тобі мало? Ти забрав у мене все, і тобі ще мало? Чи не хочеш ти, щоб я віддав тобі і свій череп?

— Ні, не хочу, — тихо сказав Ходжа Насреддін. — Візьми свої гроші, спокійно володій своїм черепом, мені від тебе нічого не потрібно. Ось зараз я тобі поворожу.

Старий задихнувся від люті:

— Ти поворожити мені? Мені, що вже сорок років сидить на мосту! Мені, власникові черепа! Ти вчора тільки нас усіх осоромив своїм брехливим ворожінням!

— А все-таки послухай. — Ходжа Насреддін розкрив свою книгу: — Утішся, твої прикрощі короточасні й скороминуці. Ще не закінчиться цей місяць, як повага і всі доходи, пов'язані з нею, повернуться до тебе. Викрадач же твого благоденствования зникне, розвіється, як весняний уранішній туман, і лише пам'ять про нього надовго залишиться тут, на мосту. Коли ж дізнаються його ім'я... але облишимо це: китайські знаки ряб'ять і зливаються в моїх очах, і далі я нічого не можу розібрати.

Боязко подивившись скося на Ходжу Насреддіна, старий відійшов, не знаючи, що й думати, — глузує з нього цей новий чи справді збожеволів від того, що раптом йому поталанило? Він забився в глибину своєї темної ніші й застигнув, похмуро найжачившись.

Але там на старого чекало нове лихо — дошкульне глузування його вчорашніх раболіпних прислужників.

— Гей, ти! — кричали вони, глумливо сміючись. — Що ж ти не збираєш свою частку, десяту частину?

— Він відклав цю справу на завтра!

— Він чекає, коли найясніший князь подарує йому право на половину наших доходів!

— Ні, йому просто набридло бути головним ворожбитом, і він сам, цілком добровільно, відмовився від своєї посади!

Вони самі були людьми нікчемними й мерзотними і всіх інших

вважали за таких само і аніскільки не сумнівалися, що їхні вигуки приємні Ходжі Насреддіну. Вони щойно чули ворожіння по китайській книзі і, відповідно до низької природи свого духу, зрозуміли це ворожіння як злобне знущання з поваленого.

— Прибери свій череп, який вже давно памозолив нам усім очі! — надривалися вони, навперебій вислужуючись перед новим начальником. — Ти видаєш його за людський, але ж усякому з першого погляду зрозуміло, що це мавпячий череп!

— Звісно, мавпячий!

— Та ще до того ж і гнилий!

Старий міг стерпіти що завгодно, тільки не приниження черепа.

— Хай проросте твоє волосся всередину, крізь кістки твого власного черепа, у твій мозок, Хакіме, о мерзенна змія, відігріта мною! — глухо забурчав він із ніші. — Пригадай, як підбрав я тебе ще хлопчиськом під цим мостом, голодного, брудного й обірваного, і наблизив до себе замість сина, годував і одягав тебе, і навчав ворожильному ремеслу, — чим же ти віддячуєш мені сьогодні?.. А ти, Аділю, хай вивернешся ти навиворіт, кишками назовні, аби скорпіон ужалив тебе у голу печінку, — пригадай, хіба не я врятував тебе позаминулого року від батогів і підземної в'язниці, заплативши за тебе із власного гаманця твій борг — сімсот сорок чотири таньга!

Із цих слів здивований Ходжа Насреддін дізнався, що кістлявий старий, який мав такий огидний вигляд та ще й займався таким непристойним ділом, як ворожба, неминуче пов'язана зі шпигунством, що й він зберігає у душі, під наносами усіялої мерзоти, світлі джерела добрих почуттів. Але вступатися за нього не став, виходячи з міркувань про швидке його повернення на колишню посаду і про тяжку відплату, яка чекає на невдячних.

Наближався полудень, сонце пекло, спека над дахами розплавилась і потекла тремтячи, мов скло. Від кам'яних плит моста пашіло сухим задушливим жаром, як із гончарної печі, вітру не було, листя на деревах поникло, птахи сховалися у затінок і мовчали.

Десяь оддалік почувся звук барабанів, труб, голоси глашатаїв; скоро вони з'явилися на мосту і виголосили новий фірман про велику милість хана. Ворожбити переглядалися з боязким подивом: надто вже багато галасу зчинив навколо себе їхній новий управитель! Цю думку поділяв і сам Ходжа Насреддін: надто вже багато галасу, — за світлим ликом Милосердя він внутрішнім чуттям угадував близьке Перестереження.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Він розраховував, що в ці дні, останні дні перед перегонами, купець невідступно стирчатиме на мосту, випрошуючи своїх коней.

Цього не трапилось: міняйло не прийшов жодного разу. Образа взяла в його душі гору над пихатістю, він тепер не хотів ні першої нагороди на перегонах, ні ханських похвал — він жадав тільки помсти. Викрити підступного вельможу, повергнути в порох, розтопта-ти, знищити! І, звичайно, разом стерти на порох цього шахрая-ворожбита!

Чи треба говорити, що перемогу на перегонах здобули текинці вельможі? Вони були сліпучо прекрасні, коли, розпустивши за вітром хвосты, мчали, як летючі стріли, випередивши своїх суперників на п'ятсот ліктів чистого поля.

Під нестерпний трубний рев, пронизливий виск волинок і скажений гуркіт великих і малих барабанів переможців підвели до багато оздобленого помосту, де сидів хан. Текинці вигинали шиї, нетерпляче гризли вудила, били і скребли копитами землю — просилися знову на поле перегонів. Вони пройшли дванадцять великих кіл і лише трохи змінили дихання, їхні спина і боки були сухі, без єдиної плямочки поту, на тонких ногах не тремтіла і не билася жодна жилка.

Хан посміхнувся, милуючись красенями.

У натовпі придворних, що товпилися позаду, пройшов захопленний шепіт.

Вельможа саяв тріумфом перемоги: брався в боки, здіймав плечі, крутив вуса, згинався направо й наліво, граючи своїми точеними підборами.

Головний ханський глашатай вийшов на край помосту і підніс руку, закликаючи всіх до уваги.

Труби замовкли, барабани стихли, натовп, що прилинув до помосту, завмер.

— «Всемилющий хан і сонцерівний повелитель Коканда та інших благоденствених земель, — гучним голосом почав глашатай, — владика, що затьмарює славою всіх інших земних владик, улюблений обранець Аллаха і спадкоємець Магомета на землі...»

Хан подав знак палацовому управителеві, той підійшов до глашатая, узяв з його рук сувій і нігтем відкреслив добрих три чверті написаного, залишивши це все для читання лише собі за свою додаткову платню; глашатай, який раптом позбувся звичного розгону, почав мугикати й мимрити; потім, не без зусилля, перейшов до нижніх, заключних рядків:

— «...цим повеліти зволів: першу нагороду в сорок тисяч таньга, за незрівнянну красу і баскість коней, присудити...»

— Захисту і справедливості! — раптом почувся з натовпу чийсь крик. — Благаю великого хана припинити образи!

Хан підняв брови. Придворні тривожно загуділи. У таку годину, на цьому святі! Нечувана зухвалість!

Натовп розступився, пропускаючи до помосту купця — без чалми, босоніж, але в парчевому халаті і з начищеною гильдійською бляхою на грудях. Дряпаючи нігтями обличчя, вириваючи клаптями бороду, він упав на коліна, кинув собі на голову жменю пилу і закричав:

— Захисту і справедливості!

Чорні вуса вельможі немовби відділилися від його обличчя і повисли — так він зблід!

— Підніміть! — гнівно сказав хан. — Підніміть цього смерда, що насмілюється своїм лементом затьмарювати сьогоднішні урочистості. Підніміть і підведіть до мене!

Стражники підхопили купця під руки, потягли до помосту. Вони піднесли його по сходах настільки стрімко, що його короткі ноги не торкнулися жодної зі сходинок.

Хвилювання серед придворних посилилось: купця впізнали. Візир у торгових справах схилився до хана і щось тихо сказав.

— Багатий купець? — здивовано перепитав хан. — Один із найгідніших? Але чому в такому вигляді? Хай підведуть його ближче і хай він скаже.

Стражники підтягли купця; він висів мішком у них на руках, він хотів говорити — і не міг, товсті губи в бороді ворушилися беззвучно.

Хан чекав, придворні чекали. Вельможа затамував подих, погляд його, спрямований на купця, був жахливий...

***

Тим часом звістка про перемогу текинців уже летіла по базару, по чайханах і караван-сараях і досягла моста Відтятих Голів.

«Тенер купець обов'язково прийде, — розмірковував Ходжа Насреддін. — Першу нагороду на перегонах у нього вирвали, навряд чи він схоче збільшити свій збиток втратою багатотисячних коней».

І знову Ходжа Насреддін помилився: купець не прийшов. Замість купця прискакали з вільним конем в поводу кінні стражники, схопили Ходжу Насреддіна і, ні слова не кажучи, кудись помчали;

сталося це миттєво, він ледве встиг кинути в мішок своє ворожилльне майно — книгу, гарбуз та інше.

Управительська ніша спустила.

Довго тривало на мосту здивоване мовчання. Потім серед ворожитів почалися пересуди та суперечки. Куди його повезли? До в'язниці? На плаху? Чи, може, він ще повернеться; але в якомусь новому вигляді?

Більшість, проте, схилилася до думки, що тепер йому остаточно настав кінець. Троє лестивців, що поспішили відректися від старого і перекинутися до нового управителя, гірко пошкодували про свою квапливість, особливо ж про злобні насмішки над черепом.

Першим до ніші старого підійшов Хакім — той самий, що довгий час жив у нього в будинку як син.

— Чи не сиро тобі тут, о мій багатомудрий покровителю? — запитав він із удаваним синівським піклуванням. — Якщо хочеш, я віддам тобі свою нову очеретяну підстилку, пом'якшену ватою.

Двоє інших, злякавшись, як би він не випередив їх у підлабузництві, теж підійшли до ніші.

— О наймудріший наставнику! — медовим липким голосом почав перший. — Одна вельми багата вдова прийшла до мене вчора за порадою. Справа у неї важка, заплутана, і я не можу розібратися в ній. Дозволь же, коли вона прийде сьогодні, послати її до тебе, аби ти розв'язав її сумніви і, певна річ, обернув на свою користь усі доходи, пов'язані з цим. Твоя глибока мудрість...

— І незрівнянні знання! — підхопив другий.

— І висота помислів! — заквапився перший.

— І цей віщий череп! — вигукнув другий.

А третій, Хакім, у цей час звивався і скавучав ззаду, вишукуючи місце і для свого слова.

— І невимовна доброта! — заверещав він. — Якою прихильною усмішкою сяло вчора твоє обличчя, о старче, здатний осягнути розумом багато таємниць, коли ти слухав мої беззлобні жарти, розуміючи, що вони підказані лише добродушністю і веселістю вдачі...

Старий не піднімав очей, на його висохлих губах була скорботна усмішка. Ось коли він упритул наблизився до давньої істини: «Мудрість не є надбанням тих, хто піднісся, але тільки покірливих!..» Проте страшні слова, вимовлені ним, доводили, що мудрість його обернута своїм ликом у пітьму. Він сказав:

— Для кожного з вас я вчинив свого часу добру справу, і нині за

це покараний. Такий закон нашого скорботного світу: кожна добра справа спричиняє відплату тому, хто її вчинив.

Навряд чи він сам, та й ті, що чули його, зрозуміли до кінця все згубне значення цих слів, після яких — якби тільки вони виявилися правдою, — життя мало б зупинитись; але — милостиве Життя! — вони не були правдою, а лише виправданням для тих, хто втратив віру або піддався відчаю, як цей старий.

Ходжу Насреддіна стражники підняли на поміст ще швидше, ніж купця, і кинули на килим перед ханом.

Нікого з простолюду поблизу вже не було; по краях поля варта палицями та батогами розганяла останніх цікавих.

З першого погляду Ходжа Насреддін зрозумів, що між купцем і вельможею щойно закінчилася палка сутичка. Обидва були червоні, спітнілі, очі в обох палали, руки тремтіли.

Червоний від гніву був і сам владика.

— Ніколи ще, — говорив він глухим від задухи голосом, — ніколи ще ніхто не насмілювався зневажати государя такими непристойними суперечками! Та ще привселюдно, перед очима тисяч людей! Невже не могли ви знайти для зведення ваших низьких рахунків іншого часу й іншого місця? — Він із хрипом, насилу віддихав. — І невже государ ніколи не може спокійно віддатися душею задоволенню або видовищу, звільнитися хоча б на годину від ваших брудних скарг, кляуз і пліток?

Тут погляд його упав на Ходжу Насреддіна:

— Це ще хто?

— Ворожбит, — підказав торговельний візир. — Той самий ворожбит, через якого...

— Звідки він узявся? Навіщо він тут?

Візир сполотнів.

— Я розпорядився доставити його, припускаючи, що великий хан побажає особисто запитати... почути... дізнатись... споглядати... я гадав...

Він загруз у словах і безпорадно озирнувся на придворних.

Ніхто не поспішив йому на допомогу. Усі мовчали.

— Він припускав! — вигукнув хан у найсильнішому обуренні. — Він гадав!.. Скоро ти припустишся ще якоїсь подібної нісенітниці і притягнеш з базару до мого трону всіх метильників, сміттярів, прибиральників для дружніх бесід зі мною! Якщо ти розпорядився доставити сюди цього шахрая-ворожбита, сам і розмовляй з ним, а мене прощу звільнити від такої честі. Хай він або знайде цих клятих

коней — зараз же, у моїй присутності, негайно! — або зізнається в ошуканстві й буде належним чином покараний, ось тут, перед помостом!

Хан замовк, відкинувся на подушки, виявляючи всім своїм виглядом крайнє незадоволення.

Ходжа Насреддін устиг за цей час Perezирнутися з купцем і дружньо підморгнути йому; той люто крєкнув, вирвав ще жмут зі своєї бороди, але голосу подати не посмів.

— Ворожбите! — сказав торговельний візир. — Ти чув волю нашого владики, — відповідай же тепер на всі мої запитання просто, ясно і без вивертів.

Ходжа Насреддін так і відповідав — просто, ясно і без вивертів. Так, він береться розшукати коней. Зараз же, негайно, у присутності хана. Він насмільюється нагадати про нагороду в десять тисяч таньга, яку обіцяв купець.

— Була така домовленість? — звернувся візир до мінйяла. Той мовчки витягнув з-під халата гаманець, подав візиреві.

— Бачиш, ворожбите! — Візир трусонув гаманець, почувся тонкий спів золота. — Але щоб отримати його, ти повинен, по-перше, знайти коней, а по-друге, спростувати звинувачення тебе в підкупі. Якщо ти берешся знайти коней сьогодні, то поясни: чому не міг їх знайти вчора, позавчора і три дні тому? Чому ти не знайшов їх перед перегонами, а берешся знайти після перегонів?

— Несприятливе розташування зірок Сад-ад-Забіх... — зятагнув Ходжа Насреддін своєї старої пісні ще бухарських часів.

— І чи не приховано тут, — перервав його торговельний візир, — чи не приховано зловмисного наміру заподіяти збиток великому ханові, позбавивши його споглядання арабських коней, які, за словами їхнього власника, гідні тішити царствений погляд? Якщо такий зловмисний намір дійсно мав місце, скажи, хто вселив його тобі.

Цю здогадку про зловмисний намір торговельний візир спрямував проти вельможі, свого давнього суперника.

— Признайся, ворожбите! — заволав він, сповнений надії. — Признайся щиросердо: хто вселив тобі замір проти нашого сонцеподібного хана, хто цей мерзотний, підступний лиходій, що прикриває своє зміїне жало личиною відданості? Скажи, признайся — і тебе буде помилувано! І твоя нагорода збільшиться — я сам, керуючись бажанням викрити всіх таємних ворогів повелителя, я сам готовий додати до цього гаманця дві і навіть три тисячі таньга від себе, якщо ти скажеш!

Бажаючи будь-що завдати нищівного удару вельможі, він додав би і п'ять, і десять тисяч!

Але йому протистояв не якийсь там безвусий молодик, а зрілий чоловік, сповнений сил і загартований у палацових боях.

Вельможа зробив крок уперед, до трону. Очі його блищали, вуса грізно настовбурчилися, наче бивні бойового слона.

— Великий хан бачить і чує, що тут діється! Вимагати визнання грошима — чи це, у свою чергу, не найтяжчий вид підкупу?

— Допитуючи ворожбита, я виконую ханське веління, — огризнувся торговельний візир. — І ніхто не зможе звинуватити мене ні в підкупі, ні в конокрадстві, як декого іншого.

— Всемиловитий Аллах! — скрикнув вельможа, підскачавши на своїх високих підборах і здійнявши руки до неба. — О небесні сили! За що, за що я мушу вислуховувати такі образи?! І від кого? Від людей, які хоча й наділені високою довірою, але вживають її негідно й самокорисливо, для стягування на свою користь незаконних поборів, як, наприклад, минулого року при добудові великих торговельних рядів...

— Які побори? — спалахнув візир, але очі в нього забігали і стали туманно-запорошено-матовими, бо він-то краще за всіх знав, про які саме побори йдеться. — Мабуть, високошановний начальник міської варті має на увазі гроші, призначені минулого року на оновлення сторожових веж, у яких і досі не оновлено жодного каменя, хоча гроші витрачено всі, без залишку...

— Сторожові вежі! — писклявим голосом втрутився начальник міського впорядкування. — Якщо вже згадувати про вежі, то слід раніше згадати про очищення й облицьовування великої водойми на площі святого Хазрета! Де очищення, де облицьовування? Тим часом цій справі пішов уже четвертий рік, гроші відпускалися з казни чотири рази!

Йому відповів верховний міраб, що відав усіма ариками і водоймами в державі, згадавши про базарні площі, які так і не вистелили камінням; ці слова миттю запалили головного доглядача базарів — жилявого довготелесого старого із круглими очима сови на рябому обличчі: бризкаючи слиною і шепелявлячи, він почав кричати про якісь каравани, обібрані дорогою до Коканда, про три мішки золота, відправлені еміру бухарському, що так і не доїхали до Бухари. Тоді почувся гучний голос верховного охоронця доріг, котрий пояснив пропажу золота зухвалістю розбійників, що напали на караван; його пишномовне пояснення перервав гучний сміх вельможі, який

через своїх шпигунів добре знав, хто були ці розбійники; укинув своє слово торговельний візир, знову втрутився верховний міраб, за ним — доглядач базарів, скарбник та всі інші.

За хвилину на помості бушувала справжня пожежа взаємних викриттів та докорів.

Про купця, про ворожбита, про зниклих коней усі забули.

Почервонілі, з палаючими витріщеними очима, судорожно зічпленими кулаками, обливаючись потом у своїх важких халатах, візирі й верховні начальники люто наскакували один на одного, кричали і волали, мало не вчіплюючись один одному в бороди.

Хтось пригадав споруду двох мостів через Сай — за давнена справа, добре відома ханові.

Підвівшись на троні, непомітно для себе втягнутий у суперечку, хан закричав:

— Мости! Мости, кажете ви, шахраї і злодії! А підряд на поставку тесаного каміння для цих мостів? Ага, ти мовчиш, Кадире! А двісті шістдесят карагачевих балок, які на перевірку виявилися тополіними, та ще й гнилими?! Чия ця справа, ну, кажи, Юнусе!

Втихомирювати це словесне побоїще довелося Ходжі Насредіну.

Потрясаючи своєю ворожильною книгою, він виголосив:

— На запитання про зниклих коней моя ворожильна книга відповідає...

Його слова були подібні до зливи, що скинулася з хмар на полум'я степової пожежі.

Першим схаменувся хан, обвів усіх гнівним поглядом.

Візирі, радники, сановники принишкли, повернулися на свої місця позаду трону, затаївши в серцях неутамовану клекотливу злість.

— О мерзенні порушники благопристойності! — почав хан, важко дихаючи. — Чи довго мені терпіти ваші безчинства? Не думайте, що сьогоднішня ганьба вам минеться, — дайте мені тільки повернутися до палацу! Через вас я з трепетом думаю про те, що відповідатиму перед Аллахом за безлад у моїй державі; скільки я не стараюсь, скільки не клопочусь — усі мої зусилля розсипаються на порох, стикаючись із вашою дурістю, чванливістю, склочництвом, свавіллям і крадіжками! І не нарікайте, якщо я, коли мені остаточно урветься терпець, вижену вас геть усіх, відібравши в казну все, що ви награбували! — Він повернув обличчя, що палало гнівом, до торговельного візира: — Скажи ворожбитові — хай продовжує! Хай

швидше викриє себе в шахрайстві, в ошуканстві й буде покараний.
Де коні?

— Де коні, ворожбите? — озвався, як луна, торговельний візир.

— Коні знаходяться в стайні одного замиського будинку по найманчинській дорозі, — відповів Ходжа Насреддін. — Будинок цей стоїть при злитті двох великих ариків, оточений садом, має прикрашені кольоровим розписом ворота, за якими його легко відрізнити від усіх інших.

— Прикрашені розписом ворота! — вигукнув мініяїло. — При злитті двох ариків? Та це ж мій власний замиський літній будинок! Але там зараз нікого немає, він забитий — як могли потрапити туди коні?

Придворні зашепотіли, спантеличені словами мініяїла.

Сумнівам поклав край хан:

— Ясна річ, ніяких коней там немає і ніколи не було. Ворожбит плутає в надії вивернутись і уникнути покарання. Приготуйте для нього батоги, пошліть до цього замиського будинку людей, аби через них увпевнитися в його брехні!

На велику найманчинську дорогу помчали вершники.

— Звичайно, там нічого не знайдуть! Звичайно, нічого, ніяких коней, — гуділи придворні за спиною хана.

Але троє з присутніх були іншої думки: Ходжа Насреддін, який безстрашно споглядав, як готували для нього батоги перед помостом, і мініяїло з вельможею, котрим було вже відоме дивне всезнання ворожбита. «У моєму власному будинку! — подумки вигукував мініяїло, дедалі більше плутаючись у різних здогадках і припущеннях. — З цими кіньми творяться справді якісь дива!» А вельможа завмер, застигнув і затамував подих, боячись повірити такому щастю. О, якби не помилився ворожбит, якби коні справді відшукалися в будинку купця! А тоді, тоді... він знав, що йому робити й говорити тоді!

Через короткий час — найманчинська дорога проходила поряд — на віддаленому кінці поля перегонів з'явилися вершники, які повергались.

— Ведуть, ведуть! Ось вони, мої коні! — закричав мініяїло і в самозабутті кинувся назустріч вершникам.

Але стражники, за знаком вельможі, перехопили його на сходах і штовхнули назад на поміст. «Наша розмова ще не закінчена, найповажніший Рахімбаю!» — зашипів про себе вельможа, здригаючись від злобного торжества.

Вершники наблизились. Вони вели двох незасідланих коней, одного — білого, як мушля, другого — чорного, як ластів'яче крило.

Коней з такою статтю, поставою і ходою ніколи ще не бачили на полі перегонів!

Серед придворних почулися вигуки подиву й захоплення.

Міняйло тремтів і все кидався до сходів, але стражники тримали його міцно.

— Без перебільшення, ці коні — істинна окраса землі! — сказав хан.

— Істинна окраса! Істинна окраса! — підхопили на різні голоси придворні.

Коней підвели до помосту. Запанувала тиша: усі мовчали, забувши свої образи і розбрат, милуючись арабськими красенями.

І раптом знову пролунав гугнявий крик міняйла:

— Захисту і справедливості!

Усі завурилились. Хан поморщився:

— Що йому ще потрібно, цьому настирливому купцеві? Він одержав своїх коней, хай іде геть з ними.

— А як же моя нагорода? — поквапився нагадати Ходжа Насреддін.

— Що стосується ворожбита, — додав хан, не дивлячись, — то він має одержати обіцяну платню.

Торговельний візир високо підняв гаманець міняйла з десятима тисячами таньга, потримав якийсь час над головою, струсонув його, щоб усі бачили і чули, потім кинув до ніг Ходжі Насреддіна:

— Візьми, ворожбите, великий хан справедливий!

Але тут шулікою налетів з боку міняйло, вчепився в гаманець обома руками.

— А підкуп, о великий владико! — заволав він, прагнучи вирвати гаманець у Ходжі Насреддіна і жахливо скрививши при цьому обличчя. — Мерзенний підкуп, через який мої незрівнянні коні спізналися на перегони! Ось вони, обидва тут — той, кого підкупили, і той, хто підкупив! — не випускаючи з рук гаманця, він двічі підійняв бороду, вказуючи нею на вельможу та на Ходжу Насреддіна. — Захисту і справедливості! Хай пояснить ворожбит, чому він не знайшов моїх коней учора, якщо так легко знайшов сьогодні, — скільки йому за це заплачено і ким? Віддай, шахраю, чуеш, віддай мої гроші!

Він смикнув гаманець до себе з такою несамовитою силою, що не утримався на ногах і повалився на спину; Ходжі Насреддіну, аби не випустити гаманця, довелось звалитися на міняйла.

Поміст затріщав.

...Він смикнув гаманець до себе з такою несамовитою силою, що не утримався на ногах і повалився на спину; Ходжі Насреддін, аби не випустити гаманця, довелося звалитися на м'яйла...

Придворні схвильовано загули.

На очах у хана творилося щось зовсім уже непристойне — бійка!

Стражники розборонили забіяк.

Гаманець залишився у Ходжі Насреддіна.

Міняйло хрипів і хапався за серце.

Ось коли настав час вельможі — час помсти, перемоги, торжества і нищення ворога! Сповнений рішучості, він вийшов наперед і сміливо став перед ханом:

— Хай буде дозволено тепер і мені сказати своє слово! Цей міняйло звинувачує мене в підкупі. Але хай спочатку він пояснить, яким чином викрадені коні опинилися на стайні його ж власного замиського будинку?

Що міг відповісти захоплений зненацька міняйло? Він мовчав.

Громовим голосом вельможа вигукнув:

— Ми не чуємо відповіді! Ось де ховається справжня підступність! Спочатку засумніватися в перемозі на перегонах своїх арабів, жвавість яких далеко не відповідає їхній зовнішній красі, потім, аби уникнути сорому, сховати коней у своєму замиському будинку і волати на все місто, що вони викрадені, — як можна назвати такий вчинок? Підняти на ноги всю міську варту, порушити спокій, з'явитися в непристойному вигляді, босоніж і без чалми, на це свято і своїми нудними брехливими криками прогнати радість із серця великого хана — і все це заради єдиної мети: очорнити в очах повелителя найвірнішого, найвідданішого слугу!

Голос вельможі затремтів, рукавом халата він витер очі, потім, звівши їх до неба, вів далі:

— Хіба все це не лиходійство? І якщо вже комусь треба просити у великого хана захисту і справедливості, то, певна річ, мені, безневинно обмовленому і зганьбленому, а зовсім не йому, не цьому міняйлу, злобна підступність якого не має меж! Хто може поручитись, що завтра він не прийде до палацу з якоюсь новою скаргою, не звинуватить мене в пограбуванні його лавки або, ще гірше, у перелюбстві з його дружиною?

Це був чудовий, тонко задуманий, далеко розрахований хід! Зачекавши хвилину, аби хан мав час запам'ятати ці запобіжні слова, вельможа закінчив:

— Питають: хто викрав коней? Хто був тим зухвалим злодієм, якого ми так довго і безуспішно розшукували? Тепер зрозуміло, чому ми не могли знайти його, тепер немає потреби ходити далеко в пошуках цього злодія, бо він тут, перед нами! Ось він!

І, велично закинувши голову, відхилившись всім тілом назад, вельможа простягнув перед собою правицю з витягнутим перстом, указуючи на блідого, зіщуленого міняйла.

— Я викрадач?.. Я злодій?.. Викрав власних коней?.. — плутано бурмотів міняйло.

Його жалюгідний немічний лепет був зім'ятий, розчавлений голосом вельможі, — так зникає для нашого слуху дзюрчання струмка поблизу могутнього водоспаду.

— Ось він! — гримів вельможа. — Хай він тепер спростує мої слова!

Як завжди в таких випадках, знятковіння міняйла було багатим визнано за неспростовний доказ, а громовий голос вельможі — безперечний доказ його правоти.

Знайшлися, однак, і такі — із числа ворогів вельможі, із торговельним візирем на чолі, — які взяли в цьому розбраті бік міняйла. Вони загуділи:

— Хто ж викрадатиме у самого себе?

— Це неймовірно!

— Це нечувано!

— Така гідна людина, відома всьому Коканду!

Проти них дружно виступили прихильники вельможі; хтось як приклад того, що бувають інші, дуже дивні крадіжки, знову згадав про три мішки золота, викрадені нібито розбійниками на шляху до Бухари; верховний охоронець доріг знову надзвичайно розхвилювався і почав кричати про незамощені базарні площі; почувися згадки про водойму на площі святого Хаазрета, про сторожові вежі, про великі торговельні ряди, про побори — одне слово, не минуло й хвилини, як навколо трону знову запалала пожежа взаємних викриттів і докорів. Знову всі придворні зчепилися і склубилися в загальній смуті і, хриплячи, спітнілі, з багровими обличчями, наскакували один на одного. Хан мовчав, із гидливо-безнадійною усмішкою на тонких губах, поволі відвернувся і застигнув на троні, опустивши плечі, дивлячись у порожнє поле.

Про купця, про коней, про ворожбита всі, як і раніше, звісно, забули.

На поміст неквапом видерся немолодий стражник — один із старших. Цей стражник служив давно, посивів на ханській службі, усе бачив, до всього звик. Будучи від природи людиною зовсім не злою, до того ж обтяженою турботами про свою численну родину, він ніколи не проявляв надмірної ретельності при виконанні

жорстоких наказів, за винятком хіба що тих випадків, коли поблизу було начальство. М'яко ступаючи по дорогоцінних килимах, стражник підійшов до міняйла:

— Забирай, купцю, своїх коней і з миром іди додому; тобі нічого тут робити: вони тепер розбиратимуться довго.

Підштовхуючи міняйла кулаком у загривок — для порядку, тишенько, зовсім не боляче, тому що начальство не бачило, стражник звів його по сходах, вручив коней, дав у супровідники двох молодших стражників і відправив додому. Тоді повернувся на помост, щоб так само випровадити й ворожбита.

Але Ходжі Насреддіна на помості вже не було: він завжди умів піти непомітно; у цей час він був уже на протилежному кінці поля перегонів, у світлому затінку молодих шовковиць, на березі маленького арика, що жваво і весело біг по білих камінчиках, по золотому піску. Шепотіло листя, співали птахи, пробігла миша, плескалася рибка, у безтурботному спокої надвечір'я синіло небо, пливли хмари. Ходжа Насреддін жадібно припав до води, освіжив пересохлі губи, умився, задер сорочку, витер обличчя, блаженно відчувши заголеним животом свіжість вітру. Потім обернувся до поля. Там, на помості, наче у пекельному казані, що клекоче, продовжувалося кипіння пристрастей: мелькали, змішувалися кольорові халати, іскрилися медалі, бляхи, шаблі, долинав вируючий гул взаємних звинувачень, лютих навіть і в цьому слабкому відгомоні. Ходжа Насреддін усміхнувся, намацав у поясі важкий гаманець і, не поспішаючи, розмашистою ходою, супроводжуваний вітром і безугавним щебетом птахів, пішов берегом арика, услід за веселою водою.

Мішок із ворожильним майном заважав йому. Дорогою він натрапив на оточену старими деревами невелику непроточну вододійму, що виділяла зі своїх затхлих надр густі запахи гнилі; щойно Ходжа Насреддін увійшов до затінку, як навколо нього занили, задзвеніли комарі й почали впиватися, липнути до спітнілого обличчя, шиї, голих грудей. Вибравши одну стару шовковицю, викривлену, із вузлуватим суччям та великим дуплом, що чорніло під кроною, Ходжа Насреддін засунув мішок у це дупло і про всяк випадок прим'яв кулаком. Звільнивши руки, з легким серцем він присів на моховитий корінь, що горбом випинався з-під землі; відмахуючись від настирливих комарів, він говорив старій шовковиці: «Дивись не прохопись, стара; тільки ж ти одна у всьому місті знаєш, куди раптом зник головний ворожбит з моста Відтятих Голів!»

Надійнішого охоронця своєї таємниці Ходжа Насреддін не міг би знайти: це було найпохмуріше, наймовчазніше, найстаріше з усіх дерев, що росли навколо водойми, і в глибині своєї деревної душі воно, певна річ, відчувало до людей тільки зневагу, бо давно й міцно стояло на своєму законному місці, глибоко запустивши коріння в землю, не лякаючись ні холодів, ні бурь і не мотаючись невідомо чому по білому світу, ніде не знаходячи заспокоєння серцю, як це властиво декому з людей.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Цією розмовою зі старою шовковицею завершилася для Ходжі Насреддіна в книзі його буття одна з вартих уваги сторінок. Усе, що він задумав, здійснилось, шкіряна сумка міняйла відкрилася перед ним, важкий гаманець з десятьма тисячами таньга лежав у його поясі, поряд з іншим, меншим, гаманцем, одержаним від вельможі. Тепер, здавалося б, він мав повне право подумати про відпочинок, але на черзі були вже нові турботи.

Не будемо описувати в подробицях наступний день Ходжі Насреддіна, скажемо коротко: він купував. Він купував усе, що наvertалося на очі з речей, які полюбляють діти: шовкові халатики, чобітки з кольоровими китицями, тувельки, сукенки, іграшки, ласощі, низки намист і срібних перстенців. Його супроводжував по базару одноокий злодій, котрий згинався під вагою великого мішка; наповнивши мішок, злодій відносив його до одного порожнього будинку у провулку, що прилягав до базару, а коли повертався, на нього чекав новий, уже до половини напханий мішок.

Закупівля тривала аж до вечора. Одноокий злодій вибився з сил, тягаючи мішки. Нарешті вдарили барабани, базар скипів останнім сум'яттям, і в жарких променях західного сонця, що низько стелилися по всьому величезному запорошеному простору, від кінського ярмарку на півночі до китайської слободи на півдні, почалося гучне грюкання важких щитів, які опускалися над прилавками, різноголосий дзвін співучих мідних запорів; натовпи рідшали, верблюди і гарби рушили на нічліг, караван-сараї широко розчинили ворота назустріч їм, численні харчевні і чайхани наповнили повітря пахучим димом, який, не розходячись, висів у безвітряному повітрі, ніжно-палевий від сонця зверху і чадно-сизий знизу.

Ходжа Насреддін і одноокий злодій, кинувши на спини два

останні мішки, попрямували до будинку. Куплену наприкінці, уже під барабанний гуркіт, зв'язку перстенців Ходжа Насреддін ніс в руках і час від часу струшував, освіжаючи слух після базарного гамору веселим тонким співом срібла.

Нагадаємо тут, що все це відбувалося напередодні дня дідуса Турахона. Провулок був охоплений передсвятковою метушнею. Назустріч Ходжі Насреддіну й одноокому раз у раз вискакували з хвірток маленькі жителі землі, восьми, дев'яти і десяти років, і зі стурбовано-таємничим виглядом і тривожно-радісними вогниками в очах поспішали у своїх невідкладних і важливих справах — хто за різнокольоровими ниточками для підвішування тубетейок, хто на пошуки доброї справи, яку ще сьогодні не встиг зробити. Але які не були вони заклопотані, — жоден не забув уклонитися нашим подорожнім і дзвінко сказати:

— Здрастуйте, добровечір, хай будуть завтра вдалими всі ваші справи! Чи не допомогти вам донести мішки?

— Спасибі! — відповідав Ходжа Насреддін. — Хай будуть вдалими ваші справи цієї ночі, хай збудуться всі ваші надії й сподівання! Що ж до мішків, то як ви їх понесете, коли вас самих можна посадити по троє в кожен мішок? Утім, ви можете провести нас, і це в очах дідуса Турахона — повірте мені! — буде так само, начебто ви тягли мішки.

Діти із захопленням зустрічали його слова і йшли проводжати. До будинку Ходжа Насреддін і одноокий прибули в оточенні галасливої юрби дітлахів — озутих і босоніж, поголених і з кісками, кирпичатих і прямоносих, веснянкуватих і гладеньких, чорних, рудих, білявих та всяких інших. Тут-то якраз і стала в пригоді низка перстенців — вистачило на всіх, навіть два перстенці ще залишилися на нитці.

— Обов'язково покладіть перстенці у свої тубетейки, коли підвішуватимете їх на ніч, — наставляв дітей Ходжа Насреддін. — Хай це буде для Турахона знаком, що ви допомагали переносити мішки.

Решту дня Ходжа Насреддін і одноокий злодій провели в порожньому будинку, серед зваленого купами на підлозі добра — чобітків, халатиків, іграшок і ласоців. Тут вони й повечеряли при слабкому янтарно-рожевому напівсвітлі зорі.

Настала ніч.

Тільки місяць, що стояв у небі, у широкому туманному колі, бачив їхні подальші діяння. Навантажені мішками, вони крадькома вийшли на тиху, безлюдну вулицю, чарівно перетворену місячним

світлом: голуба мла, дзюрчання води, глибокі тіні, що створювали у стінах і огорожах таємничі проходи, з яких, здавалося, ось-ось з'явиться сам Турахон або славетний каліф Гарун-аль-Рашид у своєму двосторонньому плащі, зверху дірявому й жебрацькому, але з царственою, усяною алмазами підкладкою.

Багато разів вони поверталися до будинку, звільнені від свого вантажу, із порожніми мішками в руках, і знову йшли, згинаючись під вагою повних.

Тихо скрипіли хвіртки, залишені, за звичаєм, незачиненими на цю ніч.

Часом чувся нетерплячий шепіт одноокого:

— Куди вони ухитрилися заховати свої тюбетейки, ці маленькі розбійники, що мешкають під тутешньою покрівлею? Стривай, я зазирну ще ось у той кінець виноградника.

Тюбетейки відшукувались у якомусь затіненому кутку; у деяких поблискував на денці знайомий перстенець, тоді Ходжа Насреддін додавав до подарунків зайвий шматочок халви — за участь у перепесенні мішків.

Травневі ночі короткі, а усякого добра наготували багато: носити довелося без передиху і швидким кроком.

До маленького дворика вдови вони потрапили тільки на світанку — над землею вже здіймався вранішній туман.

А останні мішки розносили бігцем, раз у раз поглядаючи на схід, звідки через гори і моря йшов у рубіновій короні, у сонячному плащі новий сяючий день.

Вони встигли саме вчасно. Свій обхід закінчили в дальньому провулку, в чисто прибраному, виметеному садку, звідки їм довелося тікати через огорожу, тому що якийсь маленький нетерпеливець, котрий схопився з ліжка раніше належного часу, мало не натрапив на них біля своєї тюбетейки. І, сидючи з голосно калатаючими серцями по той бік огорожі, у мокрих від роси лопухах і реп'яхах, вони чули захоплені крики нетерпеливця, який за мить розбудив увесь провулок, до того сонний й тихий. З високого неба над ними під свіжим диханням ранку зникала туманна блідість, і дедалі чистіше виступала крізь неї глибока густа синява, і лопухи з усіх боків тягнули до них лапчасте листя з тремтячими на ньому великими краплинами роси, наче грубі долоні рибаків, що добули перли з морських глибин.

Поверталися вони тими самими вулицями, але вже при сонячному промінні, що легко і прохолодно линуло їм назустріч. У всіх

будинках дорогою вони чули вигуки радості. «О благословенна ніч! — говорив одноокий. — О велика ніч мого життя!..» А Ходжу Насреддіна трохи хитало від втоми.

До найнятого ними будинку було далеко, тим часом деякі чайхани вже відкрились; напівсонні чайханники, позіхаючи й потягуючись, розводили вогонь у вогнищах, витрушували килими і ковдри.

— А навіщо нам повертатися тепер до того будинку, якщо він уже порожній? — сказав Ходжа Насреддін, повертаючи до однієї з чайхан.

Чайханник зустрів їх особливо привітно, як перших, ранніх гостей, що зробили почин його торгівлі: подав запашного чаю, постелив у темному кутку дві м'які ковдри.

Укладаючись спати, Ходжа Насреддін сказав:

→ Якщо дідусеві Турахону доводиться кожного разу отак утомлюватись — не дивно, що він потім спить цілий рік!

— А я згадую свого живця, посадженого коло гробниці, — озвався одноокий. — Як ти гадаєш, прийнявся він чи ні?

Ходжа Насреддін не відповів; він уже спав. Він спав, цей веселий мандрівник, що умів зробити своєю домівкою усяке місце, де тільки вдавалося йому схилити голову. За хвилину заснув і одноокий. І ні тягуче скрипіння гарб, що низками потяглися на базар, ні бубонці верблужих караванів, що проходили повз чайхану, ні оглушливі крики погоничів овечих гуртів, ні вигуки численних водоносів і перкарів, що раптом висипали усі разом на дорогу зі всіх кутків, хвірток і провулків, — ніщо не могло порушити їхнього глибокого сну. А навколо чайхани і над нею все вже горіло, сяяло і плавилось — із прохолодних затонів ранку земля пливла у спекотний сонячний океан.

Спали вони довго, нічого не знаючи про трепетне хвилювання, яке охопило в навколишніх будинках не тільки дітей, а й дорослих. Люди показували одне одному подарунки Турахона, шепотіли, дивувались. Як могли вони пояснити таку дивну, небувалу справу, що торкнулася не одного і не двох будинків, а одразу кількох сотень? Спадало на думку тільки одне, зворушливе у своїй простоті пояснення, підказане вірою батьків: значить, усе правда, бісмілля рахман рахим!.. Воістину праведний і відзначений безсмертям добрий дідусь Турахон!

Великими та вагомими для світу були наслідки цієї ночі! Можливо, навіть і тепер багато людей несвідомо для себе носять у сер-

цях її відгомін. Ця ніч повернула багатьом кокандцям віру в істинність і незаперечність добра на землі — яка ще інша справа може за своєю високістю порівнятися з цією?

Місто хвилювалося, перешіптувалось... А в бідному будиночку вдови все заповнила собою мовчазна боязка радість. Троє синів удови знайшли кожен у своїй тубетейці по тисячі таньга золотом, крім багатих подарунків, складених трьома купками на землі і дбайливо прикритих зверху ганчір'ям — від роси (подбав одноокий злодій). Що могла подумати про це бідна жінка, що сказати? Вона нічого й не говорила, й не думала — тільки плакала і вірила. У житті перед нею немов розступився морок безвиході, що давив з усіх боків, розітнутий навпіл широким і яскравим променем надії, допомоги, доброї участі в її долі.

Дорослі дивувалися нічним подіям, а діти — аніскільки: нічого іншого вони й не чекали від свого давнього друга і покровителя. У них не було потреби зміцнювати в собі віру в добро, бо віра ця, надана їм разом із життям, ще не поколивалася в них, підточена хибною хитромудрістю, і світилася в їхніх серцях первісною невинністю. Зібравшись в хороводи, кружляли вони у садах по м'якій шовковій траві і дзвінками голосами старанно виводили свою пісеньку-подяку.

*Вітер з півдня розкриває
Цвіт вишневий навесні.
День такий прозоро-світлий,
Сонця промені ясні.*

*І під свист птахів веселий,
Перервавши вічний сон,
Прокидається в гробниці
Добрий старий Турахон.*

Під цю пісеньку, що линула з усіх осель, Ходжа Насреддін і одноокий злодій покидали у тихий час надвечір'я Коканд. Вони вирушали на пошуки гірського озера, про яке в Коканді Ходжі Насреддіну так нічого і не вдалося дізнатись.

Жваво дріботів дорогою ішак, який останнім часом не розділив жодної з турбот свого хазяїна; сидючи в сідлі, Ходжа Насреддін скаржився одноокому:

— Він знову розтовстів, наче бочка! Скоро я вже не зможу їзди-

ти на ньому, доведеться продати його якомусь киргизу з кривими ногами.

А пісенька, не замовкаючи, летіла за ними, один хоровод передавав її другому, третьому — і так без кінця, із садка в садок.

Проминули палацову площу з підземною в'язницею, над якою, виходячи з трьох душників, стояло сизе смердюче марево, проминули міст Відтятих Голів. Ходжа Насреддін, упершись обома руками в сідло, підвівся, щоб кинути останній погляд на ворожбитів. Управительська ніша все ще залишалася порожньою, але навколо ніші старого помітні були суєта та метушня: там підлабузники намагалися вмилостивити старого ворожбита. І виблискував здалека кістковим лиском знаменитий, намащений маслом череп.

Убрід, Ходжа Насреддін у сідлі, підібгавши ноги, а одноокий — роззувшись і засукавши штани, перетнули бурхливий крижаний Сай, наскрізь просвічений сонцем, до самого дна, до строкатої гальки і круглого каміння, — а протилежний берег зустрів їх знайомим наспівом.

*А коли всім дітям сниться
Найсолодший перший сон,
Він виходить із гробниці,
Добрий старий Турахон.*

За міською брамою, після тягучої спеки тісних вулиць і провулків, одразу овіяло їх свіжим вітром, вільним простором. Сади, поля і шляхи були перед ними — шляхи і праворуч, і ліворуч, і прямо... Одноокий благально подивився на Ходжу Насреддіна:

— Невже ми проїдемо, не відвідавши гробниці, не поглянувши на живця?

Правду кажучи, Ходжі Насреддіну не дуже хотілося відвідувати гробницю: він побоювався, що вигляд загиблого живця справить гнітючий вплив на одноокого і підірве в його душі щойно зміцнену віру. Але слушної нагоди ухилитися від цих відвідин він одразу не зміг знайти — довелося їхати.

Повернулися до карагачів, що темно і густо зеленіли праворуч, і незабаром опинилися в їхньому злитому прохолодному затінку.

Одноокий ішов мовчки, зітхав. Його хвилювання передалося й Ходжі Насреддіну, який хоча і знав, що ніяких чудес не буває, але теж відчував у душі якийсь дивний жар, що переходив у трепет.

Недарма відчував він цей жар! Ходжа Насреддін здригнувся, по-

бачивши біля гробниці великий і міцний кущ, покритий пишними, яскравими трояндами.

Одноокий скрикнув і, майже непритомний, упав на кам'яні сходи гробниці, обливаючись сльозами.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Охороняв гробницю той самий старий, у тому ж неймовірному халаті, пошитому, здавалось, із латочок та стрічок, принесених сюди шанувальниками праведника. Він з першого погляду впізнав приїжджих:

— Як вам удалося пройти сюди — хіба немає на дорогах застав? Кажуть, у місті зчинилась якась смута, пов'язана з ім'ям Турахона.

— Кому потрібно — той пройде. Які застави зможуть утримати його? — указав Ходжа Насреддін на свого супутника, розпростертого перед входом до гробниці.

Старий присунувся ближче і, трясучись від дрібного внутрішнього сміху, прошепотів:

— Пам'ятаєш, я казав, що живець цього разу обов'язково прийметься — хіба я не мав рацію?

Він немов помолодшав; згорблений, темний, старий, увесь світився якимось внутрішнім світлом через очі — такі прозорі, що, здавалось, він ніколи б не зміг приховати за ними жодної чорної думки.

— Старий лисе! — мовив Ходжа Насреддін. — Мені зрозумілі всі твої плутні, усі хитрощі! Де ти роздобув такий чудовий кущ і як ухитрився перенести його, не пошкодивши коріння?

— Це було дуже нелегко зробити. Але що я міг зробити зі своїм старим серцем, — воно розірвалося би від жалощів, якби ця людина знову знайшла свій засохлий живець. Ось я і вирішив сам створити маленьке диво.

— Ти створив не маленьке диво, а дуже велике, бо саме такими дивами тільки й тримається світ, — відповів Ходжа Насреддін.

Одноокий підвівся, увійшов до гробниці.

— Хай помоляться удвох, — сказав старий.

— Удвох? Хіба там є ще хтось?

— Якась жінка, вдова, здається, божевільна. Розкажує, що дідусь Турагон подарував її дітям три тисячі таньга, крім усяких дрібних

речей, — ось вона і прийшла принести йому подячну молитву. Їй, мабуть, наснилось...

— Старче, не блюзни! Я щойно з міста і можу урочисто присягнути, що в її розповіді немає жодного слова брехні. Навчися ж, нарешті, вірити в чудеса — ти, який щодня споглядає їх і навіть творить сам!

— Якщо так, то я вірю, — пробурмотів старий, трохи зніяковівши під поглядом Ходжі Насреддіна. — Може, Турахон і справді ходить гуляти ночами, коли я сплю? Може, навіть заглядав і до моєї комірчини?

— Він заглянув глибше — у твоє серце — і залишив у ньому назавжди свій благосний слід.

Старий замислився і довго мовчав, дивлячись затьмареними очима кудись вище гробниці, у м'яку синяву, що остигала над куполом, де з шовковим шелестінням крил снували туди-сюди клопітливі горлички, сповнені турбот про своїх пташенят.

— Вдова принесла Турахонові на знак подяки непорушну обітницю: узяти в свій дім четвертого сина, якого-небудь сироту.

— Ще одне диво! — вигукнув Ходжа Насреддін. — Тепер ти бачиш на власні очі, як одне добро, вчинене в світі, породжує друге, а друге породжує третє — і так без кінця. Могутня сила добрих справ, і лише добро судилося перемагати на землі!

— Саме так! — розчулено прошепотів старий. — Після нашої зустрічі я багато думав над твоїми словами і визнав їхню незаперечну справедливість. Але не поспішай засуджувати мене за минулі помилки, зрозумій, що вони були породжені великим болем. Аллах дав мені жалісливе серце: побачивши чужі страждання, я сам страждаю більше за всіх. І не можу нікуди сховатися від сліз нещасних та стогонів скривджених. Був час, коли мені вдалось на кілька років сховатися від нещадного зла життя в одному тихому далекому селищі, де я служив охоронцем гірського озера, яке зрошує своїми водами навколишні поля. Благословенні роки! — моє старе змучене серце тоді трохи відпочило. Але незабаром зло наздогнало мене і там: воно з'явилося в обличчі нового власника озера, якогось Агабека. Це чудовисько, яке поєднало лютість дракона і безжалісність павука, немовби не народилося з черева жінки, а виникло з мерзотних глибин зла, подібно до цвілевого гриба, що виникає з деревної вогкості...

— Стривай, старий, стривай! — серце Ходжі Насреддіна підскочило аж до горла, йому перехопило подих. — Агабек, кажеш ти?

Власник гірського озера? Той самий, що обклав жителів селища нечуваними поборами за воду?

У цю хвилину він був схожий на мисливця, який довгий час вистежував у ущелинах плямистого м'якого барса, і вже зневірився, що знайде його, і раптом на мокрому піску, біля крижаного клекотливого струмка побачив слід — зовсім свіжий, ще не завітрений.

— Саме так, це він, — скрушно зітхнув старий. — Ти вже чув про нього?

— А чи не знаєш ти, у кого і як він придбав це озеро?

— Кажуть, виграв у кістки.

Ходжа Насреддін знайшов Агабека!

Продовжуючи наше порівняння, скажемо: мисливець побачив барса. Він на льоту сягнув оком жовту тінь, що безшумно промайнула у заростях, і в переливчастому мерехтінні листя під вітром, у танку сонячних плям, устиг помітити й інші плями, що відразу зникли.

Схопивши старого за руку, Ходжа Насреддін посадовив його на килимок, біля димного багаття:

— Сідай, батьку! Сідай і розкажуй. Мені потрібно багато про що дізнатися від тебе, дуже багато. Де, у яких горах це озеро? Який на вигляд Агабек? Скільки йому років? Не дивуйся з мого хвилювання, повір, що за ним криється не тільки дозвільна цікавість. Звідки він узявся, цей Агабек? Де жив і що робив раніше?

— Запитання твої летять, наче бджоли з вулика, хіба я можу встежити за всіма відразу? — благав старий. — Осади коня свого нетерпіння, став кожне запитання окремо, аби я міг відповідати неквапом, ґрунтовно й обдумано, як це годиться людині мого віку.

Колись вірили, що людина, про яку заочно погано говорять, відчуває лоскотання в носі й безперервно чхає, хоча б така розмова відбувалася далеко від неї. Цьому Агабекові, мабуть, довелося чхнути поспіль не менш як п'ятдесят разів, навіть якщо він наглухо зачинив у своєму будинку всі вікна і двері, побоюючись холодного вітру з гір.

Він помилявся, цей мерзотний Агабек: вітер, небезпечний для нього, вітер відплати й розплати, дув не з гірських вершин. З долини!..

— Сьогодні щасливий день! — радів Ходжа Насреддін, закінчивши свої розпитування. — Усі одержали від дідуся Турахона подарунки: удова, мій одноокий супутник і я сам. Один ти лишився без подарунка, старий. Але так не буде — тримай!

Ходжа Насреддін скинув з плечей на коліна старому свій новий халат, одержаний, коли він виходив із в'язниці.

Старий дякував і відмовлявся. Ходжа Насреддін примусив його взяти подарунок.

— Куди ж я подіну тепер зайвий халат? — дивувався старий, зодягаючи обнову і роздивляючись своє старе стрічково-клаптеве дрантя, яке, коли він скинув його з плечей, уже нічим не нагадувало людську одіж. — З нього вийде, мабуть, підстилка... можна зробити й подушку...

— Зроби з цього дим, — порадив Ходжа Насреддін.

— Дим? — не зрозумів старий.

— Саме так! Дивись, як це робиться.

Узявши з рук старого дрантя, Ходжа Насреддін кинув його у багаття.

Допоміг ще й вітер — повалив чорний дим.

— От і все, — сказав Ходжа Насреддін, закашлявшись і припадаючи до землі. — Дивись, яка пишність, який колір, який він ядучий; такий дим нечасто доводиться бачити, а нюхати — тим паче!

Старий охав, кречав, шкодував, але зробити нічого не міг: дрантя згоріло. Із вітром здалеку долинули дитячі голоси:

*За дарунки в день травневий,
Ясний, теплий, золотий
Красно дякуємо діду
В нашій пісенці простій.*

*Дослухаючись до пісні,
Знов занурюючись в сон,
Посміхнеться нам з любов'ю
Добрий старий Турахон.*

...А першу зірку Ходжа Насреддін і одноокий злодій зустріли далеко за Кокандом. Їхня дорога була на захід, у гори, що неясним громадям височіли попереду, різко відмежовуючи ламаною лінією свого хребта землю від неба. Неначе тихий світлоносний океан, трохи рожево-бузковий, розлився над світом, легкі хмаринки стояли в ньому, мов чарівні острови, з мілннами, затоками і розмитими косами, — і поодинокі зеленувато-льодиста зірка, зовсім ще молода, прозора, здавалася вогником далекого корабля, що пливе у світлому тумані.

Стемніло швидко; світлоносне море зі своїми чарівними островами зникло; висипала безліч зірок, і перша, найраніша, загубилася серед них. А потім небосхил наче охопила пожежа: з'явився місяць — величезний, червоний, уже трохи щербатий: він сплив над горами, і в його імлистому червонуватому світлі знову позначилася ламана лінія хребта.

Повіяло свіжістю, настала ніч. Ходжа Насреддін, який залишився без халата, став трохи шулитись і дедалі частіше підводився в сідлі, вдивляючись, чи не блисне попереду вогник затишної сільської чайхани. Так, утрьох, почали вони свій новий похід: ішак, одноокий злодій і Ходжа Насреддін. Але якби ми зустріли їх цієї ночі на кам'янистій дорозі, що тьмяно поблискувала, то нам здалося б, що з ними в далеку дорогу незримо йде четвертий — дідусь Турахон.

ЧАСТИНА ДРУГА

Мудрий Аллах і всезнаючий, зроби так, щоб порятунок цього хлопця був справою моїх рук!..

«Тисяча і одна ніч»

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Знаменитий самаркандський дервіш Керім-Абдаллах, досліджуючи внутрішнє єство людей, вчить, що є люди нічного туману, є люди яскравого дня. Над першими непереборну владу має місяць, над другими — сонце. Таку відмінність знаменитий дервіш пояснює годинами народження — місячними чи сонячними: яка з цих двох планет, що протистоять одна одній, першою проникне своїм промінням у кров новонародженого, тій він і залишиться вірним до кінця життя. Від місяця кров людини одержує прохолодність, від сонця — кипучість і жар; відповідно до цього і духовний зір, яким вона сприймає навколишній світ, буває або місячним, або сонячним. У першому випадку цей зір затьмарений серпанком, що додає всьому відтінок тиші й смутку, коли все, навіть те, що наразі стоїть перед очима, сприймається як відгомін з минулого, неначе людина живе другим життям, котре повторює перше, але повторює уже як сон. У другому випадку духовний зір сповнений яскравого, звитяжного світла: усе видно, усе ясно, усе живе вічно — ніщо не минає безслідно, усе рухається, і кипить, і сяє самоцвітною веселкою; тут володарює Життя; ні з ким нічого не ділячи, нічим не поступаючись ночі, зберігаючи все тільки для себе, вимагаючи кожної хвилини жертви від свого обранця, аби наступної хвилини з царственою щедрістю віддячити йому тисячократно; тут потрібні людині неослабні зусилля розуму і палке горіння душі! Жити в цьому бурхливому потоці світла і блиску, руху і гулу нелегко, зате дуже корисно для душі, бо Життя дарує високі нагороди своїм вірним і відданим. Тут немає вчорашнього дня, завжди і незмінно тільки сьогоднішній, немає слова «був», тільки «є»; значить, для смерті, парина якої — ніщо, двері сюди зачинені!

Ходжа Насреддін народився, мабуть, у самий полудень, під прямим прямовисним промінням: кров його як загорілася від нього, так надалі й зберегла в собі незгасний цей вогонь. Ось чому не було жодного випадку в його житті, щоб він проспав полуденну годину: немов у гучний мідний щит ударить сонце і розбудить його, уся його сповнена полум'ям кров закипить, завирує, відповідаючи на цей заклик, лине, пінячись і дзвенячи, із тугим напором по жилах, розбурхає серце, примусивши його підскочити... який вже тут сон!

Був полудень, коли він прокинувся в чайхані останнього селища по цей бік гір; далі до перевалу вже не було людського житла.

Нашвидку пообідавши, вони з однооким рушили в дорогу.

У горах доріг немає — тільки в'ючні стежки; тут не буває коліс, тут володіння пішоходів та вершників. Стежка кружляє і в'ється, здається, що в деяких місцях вона збирається перетнути саму себе, — і часто подорожні, розділені двома годинами шляху, легко перемовляються один з одним — один зверху, другий знизу. Долина з її садами, полями, селищами відступає дедалі глибше в туман; попереду той самий хребет, близький — рукою дотягнутись, далекий — ніяк не дійти, знизу — темний і похмурий, вище — біло-ліловий, із величезними зубцями, грубо виламаними в небесній блакиті.

Наступного дня зранку вузька стежина приліпилася до кручі й побігла над безоднею, уздовж згубного прискалка завширшки три лікті; стояв густий туман — нічого не видно, немов земля раптом вивернулася у наших мандрівників з-під ніг, стала боком і тепер на ній можна тільки висіти, учепившись за цей прискалок.

Ходжа Насреддін ішов попереду, за ним дріботів ішак, торкаючись іноді лівим боком кам'яного схилу, третім ішов одноокий. А за ними безперервно чулося зловісне шипіння щебеню, що цівками обповзав у безодню.

Крутояром ішли години з дві, стежина поступово розширилася, страшна безодня відійшла праворуч і вже не запаморочувала їм голови своєю білястою затягуючою млою, — земля знов була у них під ногами. Вируючи, мчав крижаний потік, який перемішав у своєму тісному руслі коловороти, піну й каміння, що з глухим підводним гулом котилося по його дну.

Звідси починався звивистий спуск: вони досягли перевалу. Туман розійшовся, над ними одвічною чистотою синіло гірське небо — таке, що не можна про нього розказати, не пригадавши чарівного птаха Хумай! Воно синіло, сяяло, сповнене незбагненого

світла, — у цій великій блакиті розтанули всі думки й почуття Ходжі Насреддіна, і він забув себе, лежачи на розстеленому халаті горілиць, відкривши груди прохолодному вітру...

Спускалися швидко, незабаром повернули з в'ючної стежки на пастушачу, що круто падала вниз крізь низькорослий чагарник; повітря стало густішим і спекотнішим, пахло сонячним медовим настоєм, гуділи бджоли, дзвеніли трав'яні цвіркунки. Схил ставав дедалі крутішим, ішак часом сідав на стежину і їхав поповзом, а Ходжа Насреддін, хапаючись однією рукою за кущі, другою — притримуючи ішака, говорив:

— Тихіше, тихіше, бо інакше ти весь зітрешся і в долину спуститься тільки твоя голова.

Це був дуже важкий і втомливий спуск, зате короткий. До полудня вони вже були на гарбяній дорозі, що вела до селища Чорак — мети їхньої подорожі. Дикі буро-кам'яні схили змінилися на зелені, де там і тут виднілися киргизькі юрти, як великі білі птахи, що сіли відпочити, і між ними — строкатий розсип овечих отар, схожих на кинуті жменею мушлі.

Ще один поворот — і вони побачили селище, а трохи осторонь — озеро.

Тут мав розігратися той двобій, заради якого Ходжа Насреддін покинув свою домівку. Як благородні витязі давніх сказань, що ходили в гори на смертний бій з дванадцятиголовим драконом, прийшов у гори і Ходжа Насреддін, — тільки дракон цього разу мав людський вигляд, а під витязем замість могутнього коня Тулпара був маленький пузатий ішачок. Але той, хто здатен своїм розумовим поглядом проникати в глибину явищ, не посміхнеться зневажливо і не відкладе убік цю книгу: він зрозуміє, що в якому б вигляді не зіткнулися добро і зло, битва їх завжди сповнена великого сенсу, що впливає на долі світу. Ось що сказав з цього приводу найчистіший помислами і найпроникливіший Ібн-Хакім: «Немає жодної злої справи, і немає жодної доброї, яка не відбилася б на наступних поколіннях, незалежно від того, коли і де вона вчинена — у палаці чи в хатині, на півночі чи на півдні, і були очевидці тієї справи чи ні: так само у злі й добрі не буває нікчемних малозначущих справ, бо із сукупності малих причин виникають великі наслідки...»

Селище було невелике — дворів сто п'ятдесят, як визначив Ходжа Насреддін, окинувши поглядом веселу зелень садів і виноградників, із жовтіючими всюди дахами, над якими сховався у небо дим: був обідній час. Біла дорога, та сама, де вони стояли, вбігала в цю

зелень і губилась у ній, але за звивистою смугою високих тополь, що росли обабіч дороги, можна було простежити всі її повороти до протилежного кінця селища, де вона знову з'являлась і бігла далі, спочатку в поля, потім — хвилястими схилами — в долину. За тополями виднівся низенький мінарет, звідки зараз було самий час почути полуденну молитву, але, мабуть, муедзин був уже надто старий і немічний голосом: його заклик сюди не долинав.

Ходжа Насреддін подивився на озеро; воно покоїлося в подожженій западині, що своїми контурами нагадувала слід яйця на піску; дальній берег був кам'янистим, голим, а ближній, що прилягав до садів, заріс буйною кучерявою зеленню, над якою височіли темні округлі крони старих карагачів. Зверху до озера спускалися дві живі блискучі жилки — два гірські струмки, а вниз відходила тільки одна темна жилка — сухе річище арика, що відводив воду до полів. Між озером і селищем, окремо від інших садів, зеленів великий сад, оточений високою огорожею, а в його тинистій глибині ховався будинок — драконове лігво, оселя Агабека.

— Ось ми і прийшли, — сказав одноокий злодій.

— Сядьмо, — озвався Ходжа Насреддін. — Нам треба порадитись.

Біля дороги із тріщини в скелі струмувало холодне джерело, над ним тріпотіла мерехтливим листям самотня молода тополя, що якимсь дивом виросла тут, на камінні. Знизу тополю оточували чіпкі, жилаві реп'яхи, а навколо зеленів, світився килимок трави — не було в камінні такої щілинки, тріщини, звідки б не виглядала вона — свіжа, весела, смарагдова, наче свідчення незламної сили Живого Життя, яке завжди і скрізь перемагає всіяке каміння! По траві, помахуючи хвостом, топтався ішак; реп'яхи, що приліпилися до його красивої китички на хвості, перетворили її на потворну колючу грудку.

— Уже встиг? — докірливо сказав Ходжа Насреддін, спіймавши на льоту його хвіст.

Одноокий, котрий під час цієї подорожі перебрав на себе піклування про ішака, дістав із-за пазухи дерев'яний гребінь і зайнявся розчісуванням китички і вибиранням з неї реп'яхів.

— Шкода, що це озеро, а не якась інша річ, котру було б зручніше вкрасти, — задумливо мовив він, закінчивши працювати над ішаком хвостом. — Після моїх останніх відвідин гробниці я відчуваю в собі велику силу для здійснення різних добрих справ на славу милосердного Турахона і прагну якнайшвидше взятися до роботи.

— Добрі справи, — озвався Ходжа Насреддін, — але помисли про них чомусь незмінно спрямовані до крадіжки. Ось і про озеро ти подумав — украсти, а не інакше.

— Може, ми станемо перед Агабеком на коліна, можливо, він змилується і віддасть озеро добровільно?

— Саме так: віддасть добровільно. Дивися сюди.

Ходжа Насреддін указав на хащі реп'яхів; нахилившись, злодій побачив великого павука, який жер жовтого метелика. Він був неймовірно огидний, цей павук: членисті ноги, порослі рудим волосом, коричневий хрест на спині, кругле черево — гладке, туге, білясте, наче налите гноєм. Усе вже закінчилось: на павутині лишилася порожня шкурка з мертвими обвислими крильцями, а павук, роздувшись, уповз до своєї засідки під лист лопуха і причаївся там, затиснувши в передніх коротких лапах, як у руках, сигнальну нитку.

— Зрозумів? — спитав Ходжа Насреддін.

— А що тут розуміти? Павук зжер метелика, от і все.

— Дивись, що буде далі.

Знявши тибетейку і тримаючи її напоготові, Ходжа Насреддін пішов в обхід реп'яхів; кілька разів він націлювався, але даремно, і продовжував свої пошуки; нарешті знайшов. Швидкий помах, сердите гудіння товстим басом — він упіймав когось у тибетейку.

Це був шершень, чудовий могутній шершень — не якийсь там молодий і недосвідчений, а цілком зрілий, у розквіті сил, із повним запасом отрути, шершень-красень із довгим жовто-чорним смугастим тулубом, справжній крилатий тигр! Перегнувши молоду гілочку, Ходжа Насреддін дістав з тибетейки цього блискучого шершня і довго ним милувався; повертаючи сяк і так; шершень злобно гудів, блимаючи смагляво-прозорими крилами, люто гриз гілочку, підгинав тулуб, звідки часом висувалося страшне чорне жало, яке за силою удару можна порівняти тільки зі скорпіонячим.

— Навіщо він тобі? — поцікавився злодій. — Хіба що пустити в штани Агабекові?

Ходжа Насреддін, не відповідаючи, зняв з найближчого куща якесь старе, кинуте хазяїном павутиння і обмотав ним шершня, щоб упокорити його крила; гудіння припинилось, тоді він обережно поклав бранця на павутиння, що належало огидному павукові.

Павутиння провисло і затремтіло від відчайдушних спроб шершня звільнитись. Сигнальна нитка засмикалась. Павук вискочив з-під лопуха. Такої здобичі йому, мабуть, ніколи ще не траплялось! Подібно до гірського мисливця, що переправляється по кана-

ту через провалля, швидко і вправно, черевом угору, він перебрився сигнальною ниткою з злопуха на павутиння і моторно підбіг до бранця. Як він радів, як тріумфував, обвиваючи шершня клейкими нитками, бігаючи навколо нього! Нарешті він зв'язав жертву дуже міцно — тепер можна було й пообідати; випустивши хижі щелепи, наперед тремтячи тугим гладким черевом, павук підповз до шершня. «Оце так метелик попався, ще товщий за першого!..» Він осідлав свою жертву і припав було до неї щелепами, але шершень раптом приловчився, перегнувся, ударив! З його загостреного тулуба вихопилася, мовби з коротким свистом, чорна блискавка. Разюча, невідворотна! Вона вихопилась і пронизала павука наскрізь, знизу і аж до хреста на спині, залишивши в його череві всю отруту. Приголомшений ударом, павук повис на павутинні, потім його лапи почали безсило — одна за одною — відчеплюватись, і він упав на землю. Ще двічі він слабо здригнувся, поворушив волохатими членистими кінцівками і затих навіки.

Павутиння осиротіло.

А шершень, звільнившись від своїх пут, розпрямив крила і з переможним трубним гудінням злетів у сонячний простір, залишивши по собі внизу доблесний слід — розірване павутиння і труп вога.

— Тепер я зрозумів! — мовив одноокий, дивлячись услід звитязцеві, що відлітав.

Вони почали обговорювати подальші дії. Було вирішено, що в селище вони ввійдуть порізно; якщо потім доведеться зустрітись у чайхані чи іншому місці, удаватимуть, ніби не знають один одного. Про щось інше поки ще не говорили: справа покаже сама.

Ходжа Насреддін підтягнув попругу сідла, сів на ішака і звичним клацанням між вух спрямував його до садів, що зеленіли внизу.

Одноокий злодій залишився біля джерела.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Жителі селища Чорак добре пам'ятали ті благословенні часи, коли озеро, єдине джерело життя для їхніх полів, належало ще не Агабекові, а якомусь знатному наманганцеві, незчисленно багатому і настільки ж безтурботному, який жодного разу не приїздив у гори подивитись на свою власність. Цей багатій обрав для себе на землі шлях розкоші, розваг і насолоди (тоді він був ще далекий від висо-

кої мудрості Тих, Що Мовчать І Осягають); озером від його імені управляв один приїжджий чоловік, убілений сивиною, котрий весь час лежав у чайхані і вів скрушні розмови про недосконалість світу. Платню за поливи він стягував дуже помірну, найбільшій відпускав воду в борг, кажучи: «Дивись, не забудь!» — своєї ж власної пам'яті такими дрібницями не перенавантажував, записів не вів і восени, після збору врожаю, задовольнявся тим, що йому приносили, цілком покладаючись на совість самих боржників. До Намангана, своєму господареві, він посилав іншого року три сотні таньга, іноді — менше, а то й зовсім нічого, витративши гроші частково на себе, частково на різних удів, сиріт та знедолених, що вічно напосідали на нього. По правді кажучи, зазначимо, що всі ці пожертвування він робив від імені господаря і для подячних молитов незмінно вказував його ім'я, а не своє. Наманганський багатій, одержавши з Чорака листа із додаванням якихось жалюгідних трьохсот таньга і довгого списку облагодіяних, що молилися за нього, сміючись, вигукував перед своїми друзями: «Справді мій озерний управитель має мене за якогось нечуваного грішника, бо інакше навіщо б йому проявляти таку невсипущу турботу про порятунок моєї душі!»

Так і плинуло життя чоракців, оддалік всіляких бурь і тривог, немов котило гладкою дорогою, без вибоїн і трясіння, рік ішов за роком, як легкі хмаринки за сніговий хребет, гуляли весілля, народжувалися діти, переселялися на цвинтар старі, а їхні почесні місця в чайхані осідали інші, з такими ж довгими бородами, що посивіли невідомо коли, непомітно для їхніх власників. У тихому, однакітньому житті завжди так буває: кожен окремиий день нескінченно довгий, але місяці й роки мчать із незбагненною швидкістю, немов кудись провалюються: не встигнеш озирнутись — минув уже рік, не встигнеш спляти, нарешті, якусь стару висохлу тополю, що намуляла очі, — аж бач, минуло три роки, і тополя звалилася сама від вітру, заваливши огорожу, яку треба тепер лагодити — справа теж не швидка, потребує багатьох місяців. А в бороді й на скронях тим часом усе більше срібла, і сторож при цвинтарі став напрочуд гречним і вже не раз обережно заводив розмову про те, що є у нього на цвинтарі чудове місце, якраз хоч би й для самого волосного управителя, і добре було б завчасно пересадити на це місце молоду чинару, щоб устигла вона обжитися на цвинтарі й укріпити своє коріння в землі.

Здавалось, темні сили зла забули дорогу до Чорака; ніщо не порушувало благоденственне життя селища. Лощина захищала його

від вітрів, спустошливі повені, породжені гірськими зливами, не ушкоджували полів, падіж худоби минав стороною, сарана якщо й проносилась, то високо, до інших місць. Полум'яніли пишні, на все небо, заходи і згасали, залишивши по собі рожеве тихе світло на снігових вершинах; у мирну надвечірню тишу, у простір туманних полів і вологих садів, далеко летів з мінарета заклик муедзина, завжди той самий, завжди сумний і піднесено-солодкий. І наставляла ніч з її голубим сяйвом, сповнена самозабутнього співу солов'їв і зітхань нічного вітру, якому вторили своїми зітханнями закохані у сплячих садах.

Але правдиві, хоча й сумні для серця, слова багатостраждального блукача Шехіда із Балха: «На зміну літу приходиться осінь, а ясному дню — темна ніч, і на того, хто покоїться на ложі благополуччя, чекає безодня лиха». Прийшло лихо і в Чорак; воно з'явилося в особі Агабека — нового господаря озера.

У той самий спокійний полудень, коли Ходжа Насреддін і одноокий злодій відпочивали біля джерела, милуючись зверху мирною красою чорацьких садів, у селищі сталося небувале сум'яття. Усі чоловіки зібралися до чайхани, жінки галасували у дворах.

Сьогодні вранці Агабек назвав ціну другого весняного поливу; цього разу він забажав не грошей: він надумав одружитися і обрав собі за дружину чорнооку маленьку Зульф'ю, дочку всіма шанованого старого землероба Мамеда-Алі. Уражені такою вимогою, чорацькі старі відмовили Агабекові; він посміхнувся: у такому разі хай сплатять грошима, чотири тисячі таньга.

Чотири тисячі! У всьому Чораку, у всіх жителів разом, ніколи не бувало таких грошей! Старі півдня простояли перед Агабеком; вони були такі жалюгідні, принижені: старі, домоткані халати, грубі, поруділі чоботи, білі бороди на темних зморшкуватих обличчях, зігнуті спини, зашкарублі руки, складені на знак шанування на животях. Агабек лишився невблаганним: або Зульф'я, або чотири тисячі.

З цією звісткою і повернулися старі до чайхани.

Яка знялася буря обурення, гніву! Немов розпеченим вітром опахнуло чоракців: кулаки стиснулись, обличчя потемніли, очі запалилися зловісним вогнем. Здавалося, ще хвилинка — і вони всі піднімуться, візьмуть вила, сокири, мотики, підуть на Агабекове лігво, рознесуть і розкидають його!

Але цього не сталося. Буря прошуміла, не заподіявши Агабекові анінайменшої шкоди. У жилах кожного чоракця знайшлася бояз-

ко-розсудлива краплина, і вона взяла гору. Одному вона говорила: «Але ж це не твою сестру вимагає Агабек!», другому шепотіла: «Слава Аллахові, небезпека не торкнулася моєї дочки!», третьому радила: «Бережи свою власну наречену і не лізь у чужі справи». Гнів швидко вичерпався, полум'я в серцях згасло, кулаки розтиснулись, плечі обвисли, спини зігнулись. І якби Агабек з'явився тепер біля чайхани, усі вклонилися б йому так само догідливо, як і вчора.

Мамед-Алі, батько Зульфії, сидів на помості чайхани, дивився у землю, сумно насупивши брови.

Усі чекали його слова. В цьому очікуванні був уже й вирок: віддати. Але всі мовчали, кожен хотів, щоб це слово прозвучало з боку, а він би тільки згодився, підібгавши губи і скорботно зітхаючи, немовби підкоряючись чужому рішенню, — давній спосіб ошукувати власну совість. Від Мамеда-Алі вимагали жертви, від нього ж вимагали, щоб він узяв на себе і весь гріх. І діватися йому було нікуди.

А у віддаленому темному кутку причаївся Саїд — наречений Зульфії; він був зовсім молодий — у тому віці, коли чоловіки, навіть і не обділені внутрішньою силою, ще не вміють відбивати удари долі, якщо ці удари влучають у серце; він знав, що за п'ять, десять, п'ятнадцять хвилин старий Мамед-Алі все ж таки вимовить фатальне слово; цей хлопець був не з тих, хто малодушно відвертається, коли життя показує їм ікла, вважаючи за краще бути зжертими зі спини.

Мовчання затягувалось. Хлопець не витримав, вийшов із темного кутка на світло.

— Ну що ж ви мовчите? Хто з вас перший припаде вустами до чобіт Агабека? — Він обернувся до Мамеда-Алі: — А ти, старче! Зовсім недавно ти обіцяв, що зустрінеш мене в своєму домі як сина, — де твоя обіцянка?

— Що поробиш, що поробиш, Саїде, — прошепотів Мамед-Алі. — Ми слабкі, а він багатий і могутній.

— Ви не слабкі, ви боягузливі! Трепетні зайці — ось хто ви!

У голосі його стільки було серцевої муки, що Мамед-Алі не зміг зберегти сухими своїх очей.

Але інші старі відчули себе ображеними.

— Ви чуєте! — вигукнув коваль Умар, сухий, високий, із жовтим обличчям і щетинистими бровами. — Ви чуєте, як він ганьбить нас! Ах ти, безрідний годованцю!

Саїд був круглий сирота, прийомний син чорацького чайханника Сафара, про що і нагадував йому коваль.

— Спасибі, синку, спасибі, — підхопив коновал Ярмат, — віддячив на славу!

— Так ось вона, твоя подяка за все добро, яке ми тобі зробили, підбравши сиротою і виростивши в нашому селищі! — додав шерстобит Алім.

Правду кажучи, підбрав Саїда чайханник Сафар, ростив і годував його теж Сафар, а решта не мала до цього ніякого відношення і не поступилися задля бідного сирітки жодним ламаним грошем; коли ж він виріс — усі поспішили оголосити себе його рятівниками і на цій підставі вимагали від нього вдячності. Він терпів і відмовчувався, проклинаючи в душі своє принижене мовчання.

Що він міг цього разу відповісти старим, якими доводами поколювати їхнє рішення, коли йшлося про великі збитки в господарстві кожного, про продаж коней, овець і корів, якщо Зульфія не увійде до Агабекової оселі.

Саїд безнадійно махнув рукою і, ні на кого не дивлячись, мовчки вийшов із чайхани через маленькі задні двері у провулок.

Тут він був сам-один; жорстко поблискувала під сонцем кам'яниста дорога, по якій у ногах біля Саїда котилася, мов вовняний хлоп'ячий м'яч, його коротка полуденна тінь; безвідзивно мовчали глухі огорожі й мури; Саїд переривчасто зігхнув, зціпив зуби і засміявся особливим дивним сміхом — тихим, але таким страшним, що кожен, хто почув би його, сплотнів би і створив молитву.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Тим часом Ходжа Насреддін проминув на своєму ішакові чорацькі сади і вїхав до селища. Він вїхав не великою дорогою, а якимсь бічним провулком, — так підказала йому вузька стежка в садах, на яку він повернув, шукаючи в тіні укриття від спеки. Хіба міг він подумати, що невідомо для себе обирає саме той єдиний шлях, яким судилося йому вїхати до Чорака, аби вчасно запобігти страшній справі й мати несподівану зустріч, важливу для всього, що трапилося пізніше?

Проїжджаючи повз напівзруйновану огорожу, він побачив у її проломі маленький занедбаний садок. Поряд зі старим пнем стояв навколішки якийсь гарний юнак, голий до пояса, і вголос молився. А за його спиною стирчав укріплений у тріщині пня вістряч угору

довгий пастушачий ніж. Сонячне проміння дробилося об широке лезо, розбризкуючись сліпучими іскрами.

— О всемогутній, всемилостивий Аллах, пошли мені, нікчемному, прощення за цю самовільну смерть! — говорив юнак. — Хай я буду прахом твого покривала в раю. Залишитися на землі? Але надто велике моє горе і безмежні страждання. О мій небесний отче, не карай мене надто суворо: ніколи я не був розпещений radoщами, а тепер забирають єдину й останню!

Зметикувавши, що тут діється, Ходжа Насреддін притримав ішака, спшився, нечутно підкрався до юнака, витяг із тріщини в пні міцно вбитий ніж, кинув його в траву, а сам увівся на пень і став чекати.

Юнак закінчив молитву, підвівся з колін, замружився, глибоко захопив повітря, наче збираючись упірнути, і, змахнувши руками, упав ниць, грудьми просто на пень.

Він розрахував точно: якби не Ходжа Насреддін, — смертоносне лезо встромилось би йому якраз у серце.

Але попав він головою Ходжі Насреддіну в живіт — і завмер, вважаючи себе вже мертвим: руки його повисли, пальці торкнулися землі. Пройшла хвилинка, друга...

— І довго ти думаєш так лежати? — звернувся до нього Ходжа Насреддін.

Звук людського голосу здивував юнака: він приготувався відтепер чути тільки ангельські голоси. Він стрепенувся, поглянув; його подив ще збільшився, коли він побачив схилене до нього обличчя, аж ніяк не схоже на ангельське, — засмагле, запорошене, із чорною борідкою і веселими ясними очима.

— Де я і хто ти? — слабким голосом спитав юнак.

— Де ти? На тому світі, звісно, куди й збирався. А я головний замогильний кат, якому передають усіх подібних до тебе молодих безумців для розправи над ними.

Юнак уже все зрозумів; замість подяки Ходжа Насреддін почув гіркі докори:

— Навіщо, навіщо ти врятував мене від смерті! Для мене немає місця на землі, немає жодної, найжалюгіднішої крупинки щастя — тільки лихо, тільки страждання, тільки втрати!

— Звідки ти знаєш, що в майбутньому приготувала тобі земля? — зупинив його Ходжа Насреддін. — Мені ось уже сорок п'ять років, та навіть я зовсім нічого не знаю. А у твоєму віці докоряти життю — це вже чисте блюзнірство! Що трапилось, розкажи; можливо, я зумію тобі допомогти?

*...Ходжа Насреддін нечутно підкрався до юнака,
втяг із тріщини в ґні міцно вбитий ніж, кинув його в траву,
а сам усівся на пень і став чекати...*

— Мені ніхто не допоможе.

— Неправда, людині, поки вона жива, завжди можна допомогти. Довірся мені, розкажи.

— Хіба ти Гарун-аль-Рашид, хіба ти подаруєш мені чотири тисячі таньга, без яких я не можу врятувати свого щастя?

— Ти програвся у кістки?

— Не збільшуй моїх страждань своїми насмішками, о чужоземцю!

— Я насміхаюсь? О ні, мені доводилося сміятися з власного горя, але з чужого — ніколи! Я просто не розумію: навіщо тобі чотири тисячі таньга?

— Я кохаю одну дівчину...

— Зрозумів, зрозумів, усе зрозумів! Вона з багатого дому, її жорстокий батько вимагає з тебе викуп.

— Її батько нічого не вимагає з мене і всією душею бажає нашого щастя. Але в цю справу втрутився Агабек, господар озера.

— Втрутився Агабек! — вигукнув Ходжа Насреддін громовим голосом, що примусив юнака здригнутись. — Втрутився Агабек, кажеш ти! Подякуй же, юначе, Аллахові за нашу зустріч, рятівну для тебе. Розкажуй!

Він був охоплений бойовим поривом, жагою битви; ще жодного разу не бачивши Агабека, уже палав гнівною радістю від однієї згадки про нього! І радісно відчув свої сорок п'ять років не більш як словом, а срібні нитки в бороді й на скронях — лише примарою.

Вислухавши розповідь Саїда про події, уже нам відомі, Ходжа Насреддін нетерпляче запитав:

— Скільки днів залишилося до поливу?

— Десять днів.

— Час ще є. Заспокойся, твоя незрівнянна дівчина не дістанеться Агабекові. Втрутився він у цю справу — втручусь і я!

Саїд дедалі більше дивувався незвичайному чужоземцеві й водночас не міг не вірити йому:

— Пробач мені за мої докучливі сумніви, але ж за цим поливом буде наступний, а потім знову наступний. І Агабек знову загадає або мою наречену, або чотири тисячі, а може, навіть більше.

— Чи не гадаєш ти, що я приїхав сюди до вас, аби платити вашому Агабекові за кожен полив по чотири тисячі, а може, навіть більше? Ні, я приїхав з іншою метою, зовсім іншою, навіть зворотною. Це все в майбутньому, а поки що давай умовимось. Перша умова: ти нікому не скажеш про нашу зустріч, про нашу розмову. Утім, своїй незрівнянній, сліпучій Саадат чи Фатімі — не знаю, як її звать...

— Зульфія, — прошепотів юнак.

— Своїй прекрасній Зульфії ти все одно скажеш; попередь її, що справа не жарт, хай вона припне свого язичка — рожевого і досить довгого, як я наперед упевнений. Друга умова...

Аж тут за спиною Саїда, у проломі огорожі, він побачив свого одноокогого супутника, який подавав йому руками таємні знаки.

— Другу умову докажу потім, а тепер сиди і не обертайся.

Юнак точно виконав наказ: жодного разу не обернувся, хоча цікавість гризла його нестерпно. «Про що і з ким змовляється цей таємничий чужоземець?» — думав він, поінтий внутрішнім трепетом, що складався з надій і сумнівів, страху і радості, але як не прислухався до голосів, що невиразно гомоніли за його спиною, — слів розібрати не міг.

А змовлялися Ходжа Насреддін з однооким злодієм про гроші, потреба в яких виникла так несподівано.

— Чотири тисячі! — вигукнув злодій. — Та в цих горах ніде дістати й сорок таньга, навіть якщо обнишпорити їх геть усі, від підніжжів до вершин!

— Тобі доведеться повернутися до Коканда.

— Милостивий Аллах!

— Ти роздобудеш у Коканді потрібні чотири тисячі і принесеш сюди. На дорогу в обидва кінці знадобиться шість днів, у Коканді — три дні; отже, на дев'ятий день, рахуючи від сьогоднішнього, ти повинен бути тут.

— Рахуючи від сьогоднішнього? Значить, я мушу вирушати в зворотну дорогу негайно, не давши собі жодного часу відпочинку!

— Так, негайно, з цього місця.

— О пророк Магомет! І ще: якщо я добуду ці гроші звичним для мене способом, я знову зіб'юся зі шляху добродійності і благочестя.

— Зроби так, щоб гроші, добуті тобою, були праведними грошима.

— Праведні гроші? Чотири тисячі!.. О Кааба, о Мекка, о притулок віри! Я навіть не знаю, які вони на вигляд, ці праведні гроші, — милостиню, чи що, повинен я збирати біля якоїсь мечеті?..

— Я сказав, а ти чув. Подвиг на славу милосердного Турахона чекає на тебе в Коканді. Щасливої дороги!

— Щасливого відпочинку, — сумно одказав одноокий, який уже, було, наперед тішився прохолодою чайхани і статечними бесідами з Ходжею Насреддіном про доброчесність; він обернувся і попростав назад.

Одноокий злодій був дуже роздосадований, сердився, але йому й на думку не спало повертатися назад, до Чорака, обдурити Ходжу Насреддіна; безкінечно грішний у дрібницях, він у великих справах заслуговував на довіру — не так, як деякі, нібито безгрішні, що нав'язуються людям у друзі, а потім через низьке боягузтво видають їх першому стрічному, котрий здогадається нагримати на них суворіше.

Ходжа Насреддін повернувся до Саїда.

— Вислухай мою другу умову: ти ніколи не допитуватимешся, хто я, навіщо до вас приїхав, що робив у минулому і що збираюся робити в майбутньому.

Юнак припнув язика: цей дивний чужоземець точно вгадав усі запитання, які вже були готові на комариних крильцях цікавості вилетіти з його рота.

— Зараз я поїду до чайхани, — сказав Ходжа Насреддін. — Увечері поговоримо ще. Заховай кудись подалі цей ніж, викинь із серця відчай і пам'ятай: у твої літа нічого ще не втрачають, а тільки знаходять, ідучи по землі.

Вони розсталися. Юнак проводив свого рятівника довгим затьмареним поглядом, сів на пень і задумався. Проміння низького сонця збоку освітлювало його обличчя з високим чистим чолом, прямим носом, твердою лінією губ і підборіддя; він тихо усміхався своїм думкам: відчай покинув його душу, він належав життю, на його палкому серці відбився — і тепер уже назавжди — благородний чекан Ходжі Насреддіна.

Уночі в маленькій чайхані, біля згаслого вогнища, вони продовжили бесіду. Сафар, другий батько Саїда (його, по правді кажучи, слід було б вважати першим, бо він був батьком від щирого серця, а не за сліпим законом природи), мирно похропував під ковдрою, відпочиваючи після трудового дня, більше нікого не було в чайхані, — вони говорили вільно. У глибині вогнища ще дихав живий, переливчастий, весь у летючих іскорках, золотистий жар, а по краях вугілля вже затяглося попелом і тихо дзвеніло, остигаючи. Щойно зійшов пізній місяць, слідом за ним прилетів вітер, по стрункій тополі від низу до вершини піднявся мерехтливий тьмяно-срібний струмінь. На далекому пагорбі світилося самотнє пастушаче багаття і тремтіло великою червоною іскрою, наче зірка, що впала з неба і дотліває на землі.

— Той, хто втратив мужність, втрачає життя. Треба вірити, о юначе, у свій успіх. Покійний Ходжа Насреддін часто говорив...

— Хіба він помер?

— На жаль, помер. Чи то багдадський каліф здер з нього шкіру, чи то бухарський емір утопив його — так я чув у Коканді.

— Але, може, це неправда?

— Хтозна, може, й неправда... Так от, у ті роки, коли я з ним зустрічався, він любив повторювати: «Слідом за холодною зимою завжди приходять сонячна весна; тільки цей закон і слід в житті пам'ятати, а зворотний йому краще забути». Проте я витрачаю, здається, усі свої повчання даремно? — Ходжа Насреддін проникливо подивився на Саїда. — Ти крутишся, наче тебе підколюють знизу шилом! Але наразі глибока ніч, куди ж ти поспішаєш?

Шепіт у відповідь був такий тихий, що Ходжа Насреддін зміг уловити, вгадавши по губах, тільки одне слово: Зульфія.

— Пробач мені, о благородний юначе! — вигукнув він. — Справді, мабуть, я постарів і подурнів, що прив'язуюся до тебе зі своєю безглуздою мудрістю. Зульфія — ось найвища мудрість, іди ж швидше! Повір мені: усі вчені книги світу не варті жодного слівця з тих, що почувеш ти сьогодні в місячному саду!

Кожному віку відповідає своя мудрість, для сорока п'яти років вона полягає, між іншим, у тому, щоб не лягати спати з порожнім шлунком. Провівши Саїда, Ходжа Насреддін нашвидку повечеряв сухим сиром і черствим коржем зі своїх дорожніх запасів і почав влаштовуватися на ніч. Уже засинаючи, він ще раз подумав про цих закоханих і від щирого серця побажав їм щасливого побачення в саду.

— Тікаймо, Саїде! Батько сказав, що віддасть мене Агабеківі.

— Заспокойся, він не віддасть тебе, моя ластівко!

— Тікаймо, тікаймо! Абикуди в гори, до циганів чи киргизів. На дорогу я приготувала вузлик — коржі, сир і сушену диню.

— Зачекай, може, нам і не доведеться тікати.

— О Саїде, невже вони й тебе зуміли умовити, як мого батька?

— Не плач, я нікому не збираюся тебе віддавати; слухай, у нас з'явився друг і захисник.

— Друг і захисник? У нас?.. Хто?

— Я не можу тобі сказати хто, та, по правді, й сам не знаю його ім'я. Знаю тільки, що він урятує нас!

— Коли ти зустрів його?

— Сьогодні.

— І вже встиг йому повірити?

— О Зульфія, якби ти бачила його погляд, чула голос, і ти б повірила! Від нього іде могутня сила, що зміцнює серця.

Дзвеніли нічні ящірки, дзвеніли срібні монети на шиї Зульфії, ще щось дзвеніло — уся ніч була сповнена неясних прихованих звуків. І Зульфії не хотілося ранку: хай би назавжди залишалася земля в цій пахучій, знеможений, голубуватій млі. Але вже починалося на сході перше боязке пробудження світла, і гори нечітко виступали з темноти своїми вершинами: наближався день.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Уранці за чаєм Саїд розказав, що Агабек ось уже кілька років обходиться без сторожа на своєму озері і сам відпускає воду на поля.

— Спочатку він залишив на службі того самого доброго старого, що раніше управляв озером від наманганського господаря. Ясна річ, що разом вони пробули недовго: старий відпустив комусь безкоштовно воду, Агабек дізнався про це і вигнав його. Відтоді цей добрий старий у наших місцях не з'являвся; мабуть, він уже в могилі — мир праху його, хай заспокоїть його Всевишній у своїх блаженних садах!

— Він живий! — озвався Ходжа Насреддін. — Живий, як ми з тобою, він став тепер чудотворцем: з нудьги творить різні дрібні дива. Але чому Агабек не поставив сторожем когось іншого?

— Тутешнім людям він не довіряє, а чужоземці рідко потрапляють до нас, тільки проїздом.

— Чи відвідує він цю чайхану?

— Опівдні прийде обов'язково — випити чаю і зіграти в шахи з моїм прийомним батьком. Він любить шахи, але, крім батька, йому немає в нашому селищі пари.

— Тепер є.

— Ти граєш у шахи?

— Граю в шахи, а також у інші цікаві ігри, ось, наприклад, гра «Павук і шершень».

— Ніколи не чув.

— Почуєш, побачиш.

Починалася денна спека, прямовисне проміння сонця падало з неба, ніби встромляючись у землю. Про роботу на полях, біля гончарних печей, у димних кузнях нічого було й думати. Чоракці — і землероби, і ремісники — потяглися з усіх кінців селища до чайхани. Вони входили, віталися з господарем Сафаром, потім вітали Ходжу Насреддіна. «Мир вам, шановні трудівники, — відпо-

відав Ходжа Насреддін, — хай благословить Аллах ваш заслужений відпочинок!» До цього він додавав кожному кілька слів окремо: землеробові — побажання доброго врожаю, гончареві — красивого й рівного випалу, мірошникові — пом'якшення помелу, пастухові — багатого приплоду худоби. З першої миті — по руках, по засмазі, по плямах на халаті — він угадував, звідки прийшла людина в чайхану: з поля, від гончарної печі, з кузні чи від кожум'ятних ночів.

Саїд пішов у своїх справах. Гостям прислужував Сафар, маленький сухий старий, одягнений дуже бідно, бо його денний дохід від чайхани не перевищував двох, рідко — трьох таньга. Часом старий поглядав на порожнє місце Саїда, біля кумганів, і тоді на його зморшкувате обличчя набігала тінь; він знав про кохання свого приємного сина і страждав за нього.

Подаючи чайник Ходжі Насреддіну, Сафар тихенько сказав:

— Навіщо, о подорожній, ти вселяєш моєму Саїдові нездійсненні мрії? Краще б ти вказав йому спосіб, яким можна вирвати з молодого серця кохання.

— А навіщо його виривати? — здивувався Ходжа Насреддін. — Хай собі росте і приносить плоди.

— Але якщо вони гіркі й таять у собі нестерпну скорботу?

— Тільки у невірних садівників, шановний старче, тільки у них!

Сафар хотів щось заперечити, та раптом зірвався з місця, забігав, заметушився, хапаючи то віник, то рушник, то шахівницю.

Гості підводились, розходились, поглядаючи на дорогу.

Подивився на дорогу і Ходжа Насреддін, і серце його спалахнуло: до чайхани, несучи попереду свій живіт, прямував Агабек.

Останнього неквапного гостя Сафар спровадив через задні двері. Чайник Ходжі Насреддіна переніс до дальнього кутка: подорожній, іти йому нікуди, хай залишається.

Агабек увійшов і одразу наче заповнив усю чайхану своєю тушею. Він увійшов як повелитель, ледве відповівши Сафару на підлесливий уклін, а Ходжу Насреддіна навіть зовсім не помітив. Хода і постава Агабека, маленькі похмуро-тьмяні очі, що глибоко сиділи під низьким м'ясистим чолом, таїли в собі темні, похмурі почуття, важка чорна борода, перстень із печаткою на пальці — усе це підказало Ходжі Насреддіну висновок: «У минулому начальник, не з вищих, але й не з дрібноти... Мав свою печатку — або суддя, або податковий управитель. Живе в глушині, на службу повернутися не може; якийсь гріх і, мабуть, не малий. Тут йому бракує шани,

раболіпства від нижчих і немає вищого, перед ким він сам міг би, тремтячи, плазувати, — ось його найбільша втрата, його безутішне, таємне горе».

Це було дуже добре, що Агабек походив із начальницького стану; тепер Ходжа Насреддін був спокійний за свою совість: вона не стане між його мечем та головою того, кого він хоче покарати, як це з ним нерідко траплялось, коли його супротивниками були купці чи якісь багатовчені лікарі, звіздари чи ворожбити. У них йому вдавалося розгледіти, і вельми часто, вагомі душевні достоїнства, включаючи доброту і зачатки совісті, — і тоді його меч не разив їх на смерть, задовольняючись лише поголенням у належному ступені; що стосується осіб начальницьких, то тут він був нещадний.

Агабек тим часом громіздко усівся, відкинувся на подушки, ковзнув по Ходжі Насреддіну швидким поглядом, як по нікчемній мусі, потім, пихкаючи і віддихуючись, налив собі чаю.

Сафар приніс шахівницю, усівся навпроти. Почалася гра.

Ходжа Насреддін зі свого місця добре бачив дошку і міг стежити за грою, вникаючи в усі подробиці.

Природа обох гравців відображалася на дошці, як у ясному дзеркалі. Сафар грав принижено, боязко, брався то за одну, то за другу фігуру, нерішуче піднімав, думав і ставив на колишнє місце; нарешті, немов стрибав із кручі в холодну воду, робив якийсь малозрозумілий хід, на шкоду собі. Найбільше він боявся щось втратити, пішака чи фігуру, не приймаючи ударів, бігав і кидався по всій дошці, як миша, захоплена у скрині. І, звісно, весь час втрачав.

Агабек, навпаки, хапав. Мов жадібна щука, він хапав усе, що потрапляло під руки: пішаків, слонів, коней, тур. Аби схопити! — захоплений хапанням, двічі він не помітив безпечний мат.

Сафар грав білими; за півгодини у нього лишалися один-єдиний сиротливий пішак і три фігури: король, ферзь і кінь, розкидані по всій дошці, безсилі прийти на допомогу одне одному. Решту похাপав Агабек, а сам за весь час віддав старому тільки одного пішака.

Білий король, витіснений зі свого кута, був з усіх боків стиснутий ворожими силами, готовими завдати йому останнього удару.

— Здавайся, старий, здавайся! — кричав Агабек; його здуте черево ходило ходором від задишки й сміху. — Подивись, що в тебе залишилось! Я забрав у полон усе твоє військо, а сам втратив тільки одного пішака. Ходи, чого ж ти зволікаєш, ходи конем, ходи ферзем, це однаково тебе не врятує: твій король у пащі мого ферзя, у самій пащі, на гострих зубах!

Таке безсоромне тріумфування вражало Сафара, що було видно по сердитому блиску в його сльозавих очах; стиснувши губи, најачившись, він ще намагався чинити опір: узявся, було, за пішака, щоб посунути його вперед, потримав над дошкою і поставив на колишнє місце, узявся за коня, доторкнувся до ферзя, потім до короля, але хід так і не зробив.

— Ходи ж, ходи! — кричав Агабек. — Присягаюся бородою мого батька, непогана гра!

— Справді, гра непогана, можна поставити проти однієї таньга дві!

Це подав свій голос із темного кутка Ходжа Насреддін.

— Дві проти однієї! — вигукнув Агабек. — Та всякий, хто хоч трохи розуміється на шахах, сміливо поставить п'ять проти однієї! Шкода, старий, — звернувся він до Сафара, — шкода, що ми не граємо з тобою на гроші: сьогодні ти лишився б голим, без чайхани і без халата!

— А ось я не проти закінчити гру і на гроші. — Ходжа Насреддін вийшов із кутка і сміливо став перед гравцями. — Я поставив би двісті таньга — усе, що в мене є.

Відкинувши назад важку голову, Агабек зарозуміло втупився в нього:

— Ти, як бачу, шукаєш простаків по дорогах, шановний? Так я сам, не сходячи з цього місця, готовий відповідати за чорних п'ятьма сотнями, коли б знайшовся якийсь дурень, щоб поставити за білих тільки сотню!

— Такий дурень знайшовся: двісті таньга за білих. Тепер твоє слово!

За білих? На що він розраховував, на що сподівався? На виграш — всупереч очевидності?

Ні, про виграш він не думав — навпаки, наперед вважав свої двісті таньга загиблими. Вигравав він не гроші — інше: перше зближення з Агабеком. Свій гаманець він приносив у жертву всемогутній долі, хай буде вона милостива і прихильна до нього у своєму останньому рішенні!

— Ти ставиш за білих? — дивувався Агабек. — Сафаре, звідки він узявся, цей чужоземець, — він, мабуть, божевільний чи накурився у твоїй чайхані гашишу?

— Досить пустих слів! — Ходжа Насреддін вивернув над тачею свого гаманця. — Якщо ти не боїшся, шановний, то став!

— Я боюся? — засопівши, Агабек поліз у пояс, кинув на тачю

великий важкуватий гаманець із жовтої шкіри. — Тут сімсот п'ятдесять! І надалі не базікай, припни свого язика — ти, що наважився припустити, ніби я боюся тебе, нікчемний!

— Гра починається! — виголосив Ходжа Насреддін.

Сафар відсунувся убік, звільняючи місце. Він із дивуванням і жалем дивився на Ходжу Насреддіна: справді, чи не збожеволів цей дивний гість?

І раптом пригадав, що гість ще не розплачувався за нічліг, чай і корм, з'їдений ішаком. Одразу він забув про гру, охоплений дріб'язковим хвилюванням: що була йому ця гра і купа таньга на таці поряд із небезпекою втратити своїх шість таньга?

— Чужоземцю, а чим ти розплачуватимешся зі мною?

Ходжа Насреддін поглянув на старого з презирством — як ненавидів він у людях цей дріб'язковий страх за свій жалюгідний гріш, хоча б навколо гинув Всесвіт! Проте цього разу він помилявся в своєму осуді: шість таньга для старого означали три дні ситого життя; вчасно зметикувавши це, Ходжа Насреддін засоромився:

— Не турбуйся, чайханнику, якщо я програю, віддам тобі чоботи.

— Не треба, — втрутився Агабек: йому схотілося зобразити великодушність. — Ти матимеш з мене, Сафаре.

Він узяв з таці монету в десять таньга і простягнув чайханнику. А Ходжі Насреддіну раптом перехопило дух, він навіть зблід. Щось його обпало всередині. Може, це був спалах гніву?

Ні, зовсім інше: на дошці він побачив усмішку долі. Немовби оцінивши його жертву, доля царствено повертала йому двісті таньга з великим додатком від себе.

На дошці він побачив перемогу білих — свою перемогу! Спочатку не повірив очам, ще раз прикинув ходи. Сумніви зникли. Перемога!

— Ти надто квапишся, шановний, — звернувся він до Агабека, — не личить мусульманинові проявляти щедрість за чужий рахунок.

Сильніше не можна було нічим уразити Агабека.

— За чужий рахунок! — червоніючи, захрипів він. — Гаразд, я навчу тебе шануванню, бродяго! Сафаре, поклади монету на тацю. Поклади монету і візьми в заставу чоботи, хай він піде з нашого селища босоніж! Твій хід — чуеш ти, жалюгідний голодранцю! А я ще думав дати тобі на дорогу двадцять таньга з виграних грошей, але тепер, після твоєї безмежної зухвалості, не дам нічого!

— А я і не прошу.

— Ходи! Але спочатку скинь чоботи, віддай їх чайханнику.

Ходжа Насреддін роззувся, передав чоботи Сафарові, потім сміливо посунув свого ферзя через всю дошку у протилежний кут.

— Шах чорному королю!

— Все милостивий Аллах! — з удаваним жахом глумливо скрикнув Агабек. — Далєбі, я думав, моє серце розірветься від страху. Такий удар! Але ж ти, мабуть, осліп: тут на варті стоїть моя тура! Ну, де ж твій ферзь?

Із цими словами він зняв своєю турою з дошки білого ферзя.

— Що ти думаєш робити тепер? — звернувся він до Ходжі Насреддіна. — Ти, зухвалий голодранцю, що залишився без грошей і без чобіт! Втративши ферзя, ти відстрочив свою неминучу загибель тільки на один хід!

Відповіддю йому було коротке слово.

— Мат! — сказав Ходжа Насреддін, переставивши свого коня з чорного поля на біле.

Агабек тупо дивився на дошку, не розуміючи, що сталося. У міру того, як істина яснішала перед ним, його м'ясисте обличчя синіло дедалі більше.

— Гру закінчено! — сказав Ходжа Насреддін. — Де мій виграш?

Сафар тремтячою рукою присунув до нього тачку; нерухожим поглядом, сповненим туги і темного страху, він стежив, як пересипає Ходжа Насреддін гроші до свого гаманця, взуває чоботи, скинуті лише хвилину тому. У старого відняло мову з переляку, хоча в усій цій справі він був лише свідком, — але таку вже мав боязку душу, що завжди і всього боявся і постійно чекав лиха від кожної нової людини, від кожної події поблизу. «Що буде, що буде?» — з тугою запитував він себе, передбачаючи великі бурі; йому здавалось, що тепер весь гнів Агабека звернеться проти нього і скрушить його благополуччя. Тим часом усе це благополуччя, за яке він так дрижав, полягало усього-то в чайхані, зліпленій нашвидкуруч із глини й очерету, ціною, як на найщедрішого покупця, не дорожче за дві сотні таньга; більше в Сафара нічого не було — ні будинку, ні саду, ні поля, а тремтів він так, немов зберігав у підвалах злитки золота. Жебрак, він володів іншим безцінним скарбом — свободою, та скористатися нею не вмів, бо сам тримав себе на ланцюзі, сам зв'язав крила власної душі! Від убогості він узяв її плотську частину, тобто злигодні, а від багатства — духовну, тобто вічний страх; в обох випадках він вибрав для себе найгірше.

Агабек усе мовчав, не відриваючи витріщених очей від дошки; сизий колір на його обличчі переходив уже в чорноту.

— Чайханнику, у вас є в селищі лікар? — довідався Ходжа Насреддін. — Може, щоб уникнути удару, слід пустити йому кров?

Лікаря звати не довелось, небезпека минула: із натугою, із хрипом Агабек віддихався, його розпечений загривок почав остигати, і зловісна темно-сива синява зникла з обличчя.

— Як я не помітив! Воістину, подорожній, ти напустив мені в очі чаклунського туману!

— Зіграємо ще?

— Хай мене зжере найсмердючіший з дияволів, якщо коли-небудь я сяду за дошку з тобою! Виїжджай скоріше, досить з тебе і семисот п'ятдесяти таньга, що ти вже вивудив!

Але Ходжа Насреддін зовсім не збирався так швидко покидати селище:

— Знову вигнання, звідусіль вигнання! — Він скорботно усмінувся, схилив голову. — Виїжджати... доречнішим було б інше слово: бігти. О зла доле, о вітре знегод!

Стріла його скарги вцілила куди слід.

— Хіба тебе хтось переслідує? — насторожився Агабек.

— Нещастя, лихо, невдачі — ось мої невтомні переслідувачі!

— Якщо твої невдачі завжди такі, як сьогоднішня, тобі можна позаздрити.

— Це всього лише випадок, один на сотню протилежних.

— А куди ти прямуєш?

— Не знаю й сам. Світ за очі. Мені однаково — південь чи північ, схід чи захід...

— Але ж ти маєш якусь мету, заради якої рушив у мандри? Ти не багач і не вельможа, щоб роз'їжджати для власної втіхи.

Так зав'язалася між ними перша розмова — велика гра в Павука і Шершня почалась.

Агабек розпитував не без наміру: можливо, цей подорожній винен у якомусь беззаконні? Тоді схопити його, віддати до рук стражників і таким чином повернути свої сімсот п'ятдесят таньга! Ходжа Насреддін сміявся в душі з його сподівань, але розвіювати їх не поспішав:

— Яке вже тут задоволення! Знай, о шановний, що не так давно і я мав власний будинок і певні статки, але через злу долю раптом позбувся всього і нині перебуваю в нікчемному жалюгідному становищі, гірше за жебрака.

— Що за нещастя спіткало тебе?

— Історія моя виткана з тисячі скорбот! Я жив у Гераті, де по-

сідав багатоприбуткову посаду старшого писаря у головного базарного наглядча...

— У Гераті? Я бував там колись. Продовжуй.

— Присягаюсь Аллахом, мій начальник був мною задоволений. Я збирав для нього платню за місця на базарі, причому за погані брав як за середні, а за середні — як за хороші. Кожен гріш, що міг я виврати у якогось жалюгідного землероба чи ремісника, я ніс у дім начальника, благоговійно віддаючи йому данину моєї відданості. Начальник, приймаючи гроші, завжди говорив: «О Узакбау, якби я мав навіть тисячу горщиків, повних золота, — без вагань довірив би тобі ключі від підвалу!» І він не помилявся в цьому: його добро було для мене дорожче за власне, так учив мене батько, що служив ключником у одного вельможі, таким залишився я на все життя. За вірну службу начальник відділяв мені одну двадцятку частину доходів.

— Небагато, — зауважив Агабек.

— Але достатньо, аби за вісім років я скопив неабиякий статок. Крім того, я цінував свою посаду за те, що вона залишала мені час для моїх учених занять, розказувати про які зараз не варто. І раптом над моїм начальником грянув грім...

Агабек слухав дуже уважно, і Ходжа Насреддін зрозумів, що витрачає слова недаремно.

— Мій начальник припустився якогось промаху по службі.

— Ага!.. — здогадався Агабек, зробивши рукою хижий рух, немов прибираючи щось до кишені.

— Вороги не забули донести, мій начальник втратив свою посаду, і все майно відібрано було в казну.

— Зрозуміло, зрозуміло, — сказав Агабек, співчутливо киваючи товстою головою. — Ці промахи по службі подеколи обходяться дуже, дуже дорого!..

Ще одна сторінка з його колишнього життя відкрилася Ходжі Насреддіну.

— Сумну долю мого начальника розділив і я, і нині блукаю світом, не знаючи, де покласти свій мандрівницький ціпок і де прихилити голову. І, либонь, мені до кінця моїх днів довелося б поневірятись, якби не сьогоднішній, такий щасливий виграш.

Агабек спохмурнів, засопів: Ходжа Насреддін торкнувся його свіжої рани.

— Намагатимусь цими грошима розпорядитися розумно.

— Тобто зіграти ще з кимось? — уїдливо довідався Агабек.

— Хай захистить мене пророк від спокуси: таке щастя двічі не повторюється. Ні, я виберу собі справу до душі.

— Торгівлю?

— До торгівлі я не відчуваю схильності. Служба в якомусь тихому куточку, де я міг би продовжувати свої вчені заняття, — ось на що спрямовані мої помисли. Та хто ж дасть мені, невідомому чужоземцеві, таку службу без грошової застави? Але тепер, коли я можу внести солідну заставу...

— Ти ідеш шукати службу?

— Не тут же мені залишатись? Мій ішак, до речі, відпочив, пора мені рушити в дорогу. Дякую тобі, найшановніший, за твої сімсот п'ятдесят таньга; гей, чайханнику, скільки я винен за чай і за нічліг?

Ходжа Насреддін узяв сідло, що слугувало йому вночі узголів'ям, і попрямував до ішака. При цьому він туго натягнув аркан жадібності, яким прив'язав до себе Агабек.

— Стривай, стривай! — вигукнув Агабек, побачивши, що його сімсот п'ятдесят таньга ось-ось накриються шайтанячим хвостом. — Повернися, я скажу тобі важливе слово.

Аркан жадібності виявився товстим і міцним, вузол — затягнутим наглухо.

— Ти ідеш шукати службу — саме про це я і хочу поговорити з тобою.

— О найповажніший! — Ходжа Насреддін швидко повернувся до чайхани. — Може, ти знаєш таку посаду — моїй подяці не було б меж!

— Саме так — знаю.

— Благословенне слово!

— І неподалік, зовсім поряд.

Ходжа Насреддін зобразив на своєму обличчі шанобливий подив:

— Гідному співбесідникові благоугодно говорити загадками, але мій жалюгідний розум безсилий проникнути в них.

— Дай мені спочатку відповідь на кілька запитань, а потім уже я відкрию тобі значення моїх слів, — сказав Агабек: він думав, що й насправді говорить загадками! — Відповідай, чи не доводилося тобі колись раніше бувати в нашому селищі?

— Ні, не доводилась.

— Чи не маєш ти тут якихось родичів?

— Ні, не маю; усі мої родичі залишилися в Гераті.

— Стривай, стривай! — вигукнув Агабек, побачивши, що його сімсот п'ятдесят таньга ось-ось накривуться шайтанячим хвостом. — Повернися, я скажу тобі важливе слово...

— А друзі? Може, в нашому селищі є людина, з якою ти товаришуєш або коли-небудь раніше товаришував?

— Такої людини тут немає: усі мої друзі теж у Гераті.

— То, може, твої родичі — ті, що залишилися в Гераті, — мають тут друзів чи, навпаки, твої гератські друзі мають тут родичів?

— Присягаюся бородою батька, що ні я сам, ні мої родичі і друзі, ні родичі моїх друзів і друзі моїх родичів, ні навіть родичі друзів моїх родичів і друзі родичів моїх друзів ніколи не були в цьому селищі, ніколи про нього не чули і нікого тут не знають.

— Залишається останнє запитання: чи не буває твоє серце схильне до нападів дурної жалості до чужих людей?

«Пригадав старого, що охороняє гробницю Турахона», — зметукував Ходжа Насреддін і відповів:

— Усю жалість мого серця я витрачаю на самого себе; для чужих не залишається нічого.

— Розумне слово! А зараз приготуйся почути дещо дивне, що сповнить тебе радісного трепету: чи бачив ти тутешнє озеро і чи знаєш, хто ним володіє?

— Озеро бачив, але хто ним володіє — не знаю.

— Власник озера — я. Ти шукаєш під грошову заставу посаду, яка могла б тебе прогодувати, — якої ти думки про посаду охоронця озера?

Нарешті воно прозвучало — єдине слово, яке хотів почути Ходжа Насреддін! «Охоронець озера», — громом віддалось у вухах Сафара, «Охоронець озера», — повторила горличка під дахом, «Охоронець озера», — відповів їй перепел із клітки, «Охоронець озера», — зашипів, забурчав кумган, огортаючись парою, «Охоронець озера», — підхопив вітер, «Охоронець озера», — зашелестіли дерева...

За десять хвилин усі жителі селища, від малого до старого, дізналися про новину; «Охоронець озера», — чулося скрізь: у полях, у маленьких, чисто прибраних двориках; про це говорили чоловіки, тлумачили жінки, щебетали дітлахи.

Коли Агабек і Ходжа Насреддін рушили з чайхани до озера, усі стрічні низько їм вклонялися і з боязкою цікавістю роздивлялися нового охоронця, а він, суворий і гордовитий, навіть не помічав цих уклонів.

Старий Сафар, після того як вони пішли, недовго залишався один у своїй чайхані — звідусіль понабігли чоракці й одразу закидали старого безліччю запитань: про що говорив Агабек з новим

охоронцем, як вони домовлялись, яку платню одержуватиме охоронець? Поміст чайхани тріщав, чайники, підвішені над вогнищем, гойдалися і дзвеніли, зі стелі сипалося дрібне сміття.

— Ви зараз розвалите мені всю чайхану! — кричав Сафар. — Хай зайві зійдуть з помосту на землю! Хай вони зійдуть, бо інакше я не розповідатиму!

Зайві зійшли на землю, віддавши поміст десятку найшанованіших старих. Сафар почав розказувати. Немає потреби повторювати його розповідь про події, уже відомі нам.

Закінчив він зловісними словами:

— Ми не знали досі, куди нам діватися від одного, — що ж на нас чекає тепер, коли їх двоє!

Відповіддю йому було мовчання, тяжкі зітхання. Перед усіма людьми, що тут зібрались, виникла неясна, але грізна примара близьких невідворотних бід.

А Сафар, похиливши сиву голову, голосно тішачись власним страхом, пророкував:

— Великі скоро почнуться справи, дуже великі! Усе це не на добре... ой, не на добре!

І, наче приглушена луна, хтось йому озивався:

— Не на добре!..

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Агабек привів Ходжу Насреддіна до відвідного арика, тут був влаштований великий дерев'яний лоток із заставкою¹.

— Дивись! — сказав Агабек, указуючи на потемнілу від часу, порослу мохом заставку, яка щільно сиділа між двох карагачевих стовпів із подовжніми пазами, що забезпечували її рух угору і вниз. — Ти охоронятимеш це і ніколи нікому не відкриєш без мого дозволу.

Над лотком був укріплений підйомний коловорот із заржавілим ланцюгом; трохи нижче, просмикнутий у товсті кільця, висів величезний мідний замок; над ним через щілину просочувалася тонка світла цівка і швидкими краплями скочувалася по моховитих до-

---

¹ З а с т а в к а — спеціальний щит, який затримує воду у гідротехнічних спорудах.

шках. «Заставка сліз», — подумав Ходжа Насреддін, згадавши про нещасних чоракців.

— Нікому не вірити в борг, навіть на півтаньга! — наставляв нового хранителя Агабек. — Ось ключ від замка, ніколи не тримай його на очах у всіх: який-небудь хитрун може запам'ятати вирізи в борідці і зробити такий самий ключ.

Ходжа Насреддін опустил ключ у кишеню, потім передав Агабекові виграний гаманець:

— Хай це буде моєю заставою.

Неподалік на горбі стояла глиняна мазанка, повернута дверима до озера.

— Жити будеш там, — сказав Агабек. — Щоночі ти мусиш підійти до заставки і переконатися, що замок цілий. Зрозумів, запам'ятав?

— Зрозумів і запам'ятав, господарю.

Цим завершився його вступ на посаду охоронця озера.

Агабек попрямував додому, уносячи в бороді усмішку, а в поясі гаманець, радіючи, що встиг так вправно схопити за самий кінчик хвоста свої сімсот п'ятдесят таньга. «Мине місяця півтора-два, і я, скориставшись якоюсь нагодою, вижену його, залишивши собі заставу, бо навіщо мені потрібен охоронець, якщо дотепер я чудово обходився без нього за допомогою такого надійного, такого міцного замка? — розмірковував Агабек. — Свої гроші я поверну, а це найголовніше!»

Гроші-то Агабек собі повернув, що й казати, але що втратить при цьому, він навіть і гадки не мав!

***

До вечора Ходжа Насреддін перебрався до мазанки на горбі. Одну половину хатини, посвітліше, він призначив для себе: поставив у кутку тапчан, полагодив розвалене вогнище; другу, темну, відгородив тополиними жердинами для ішака.

— Ну, чи до вподоби тобі нове житло? — запитав він ішака, насипаючи ячменю в годівницю. — Ось цікаве питання: як тепер розуміти наше з тобою сусідство під одним дахом — чи я переходжу до ішачого стану, чи ти маєш намір прикинутися людиною?

Недарма вимовив він ці слова: у них був таємний сенс, який мав перетворитися на справу. Але коли і як це станеться, Ходжа Насреддін ще не знав.

Нестерпно довго тягнувся цей вечір, задумливий і тихий, — один з тих вечорів, що примиряють землю і небо, наповнюючи світ лагід-

ним світлом. Ходжа Насреддін сидів на камені, біля порога своєї мазанки, дивлячись на озеро, яке вже поринало у бляклу синяву сутінків. Коли з глибини роздумів він знову виринув на поверхню, навколо була ніч; посвіжішало, потягнуло росяними запахами, настав час сну; він потягнувся, позіхнув і попрямував до мазанки.

За рогом щось зашуміло, і до нього долинув тихий голос:

— Це я, Саїд.

У темряві нечітко окреслилася постать хлопця.

— Навіщо ти тут? — здивувався Ходжа Насреддін.

— Я чув від людей, нібито ти прийняв посаду охоронця озера, ось і прийшов дізнатись, чи це правда.

— Так, прийняв. Ти нібито стривожений цим, але чому?

Хлопець зам'явся:

— Тепер... коли ця посада... чи схочеш ти пригадати?..

— Про тебе і твою незрівнянну Зульфію? — перехопив його слова Ходжа Насреддін. — О нерозумний юначе, що не має сили довіритися другові, звідки ці сумніви? Уміє довіряти — це найголовніша з наук, потрібних нам у житті; доля подібна до благородної арабської кобили: вона не терпить боязкого вершника, але підкоряється мужньому. Ти зрозумів?

— Зрозумів, пробач мене.

— Не шукай зустрічей зі мною. Не ходи до мене, доки не покличу. Ніхто не повинен бачити нас разом: не псуй мені гри. Я сказав, а ти чув — іди!

І знову — сад, сріблястий туман, співи солов'я, тонкий дзвін ящірки і переривчастий шепіт біля водойми, у затінку:

— Я бачила його вчора у щілину нашої хвіртки: він вийшов разом з Агабеком із чайхани. Він був такий суворий і гордовитий. І я подумала про його обіцянку допомогти нам...

— О Зульфія, чому ти не маєш сили довіритися другові? Уміє довіряти — це головніша з наук, потрібних нам у житті! Хіба ти не знаєш, що доля подібна до благородної арабської кобили: боязкого вершника вона скидає на землю, а мужньому підкоряється?!

— Як розумно і красиво ти говориш, Саїде! Навіть наш старий мулла не сказав би краще.

— Треба завжди пам'ятати, Зульфія, що за холодною зимою приходить сонячна весна, тільки цей закон і слід пам'ятати; про все інше краще забути.

— Це ж вірші, Саїде. Ти склав їх сам, для мене?

Соловей перервав свою пісню, дзвінка ящірка заснула, забрав-

шись у дупло; зірки помітно пересунулися в небі, водою затягнуло парюю — ніч пішла на захід.

***

Через два дні новий охоронець озера з'явився коло чайхани.

Він прийшов пополудні, коли Агабек, який зіграв із чайханником свою щоденну партію в шахи, вже пішов додому і чоракці безперешкодно насолоджувалися відпочинком.

Не відповідаючи на звернені до нього вітання, охоронець озера підійшов до пекаря, що випікав коржі, той заметушився, викладаючи зверху найбільші й найрум'яніші коржі. Охоронець купив, але купив не один, не два, не три коржі, а весь кошик разом!

Так само він купив у продавця абрикос весь кошик, потім пішов додому зі своїми покупками.

У чайхані, звичайно, почалися розмови. Навіщо він купує відразу так багато? Коржі зачерствіють, абрикоси зав'януть... Можливо, йому ліньки ходити і він тепер надовго засяде у своїй халупці?

Але те ж саме повторилося і наступного дня: у полуденний час охоронець озера з'явився біля чайхани з двома порожніми корзинами; наповнивши їх, одну — коржами, другу — абрикосами, він пішов, не помітивши, як і вчора, звернених до нього уклонів.

Чайхана загуділа, захвилювалась. Куди він подів усе куплене вчора? З'їв? Там вистачило б на п'ятьох!.. Загадка! У бідному на події боязкому житті чоракців вона зростала до розмірів зловісної таємниці.

А тут ще один пастух підлив масла в багаття пересудів. Цей пастух ішов з пасовища до селища, аби купити ячмінного борошна, дорогою ненароком зазирнув до халупки на горбі. Він побачив дивне видовище: новий охоронець озера годував свого ішака білими коржами та абрикосами, звільняючи останні від кісточок і вирізаючи ножем червоточини. Купуючи борошно, пастух, звичайно, розповів про бачене крамареві; той негайно зачинив свою лавку і, пританцьовуючи від нетерпіння, побіг до чайхани з гарячим, обпалюючим язик та ясна горіхом новини в роті.

Годує ішака! Білими коржами та абрикосами! Чайханник Сафар зблід. Дурний шаповал Рахматулла повалився у корчах на спину і задихнувся від сміху. Мірошник і маслороб не повірили.

Знайшовся серед молоді один сміливець, який згодився піти підглянути. Йому пощастило: він підкрався до халупки непомітно і саме вчасно: ішак вечеряв. Він вечеряв білими коржами та

абрикосами — все було так, як говорив пастух, а новий охоронець кланявся йому і, подаючи на долоні розрізані навпіл абрикоси без кісточок, називав його «ясновельможним», «блискучим» і «царственородним».

Сміливець повернувся до чайхани. Дещо прикинула, було, на час його відсутності, вона знов загуділа. Значить, правда! Але що приховується за цим? Гончар Шірмаг мовчки постукав пальцем по своєму чолу. Таке припущення здавалося найвірогіднішим, але як же тоді Агабек, найхитріший з хитрих, не роздивився цього в новому охоронцеві? Та й недавня гра у шахи? Божевільні так не грають! Чи, може, вони з Агабеком таємно змовились, а все інше — хитрощі про людське око? Але яка змова, яка в неї мета, проти кого вона спрямована? Відібрати на свою користь усі поля, відібрати сади, ось що вони задумали — не інакше!

— І мою чайхану теж! — похмуро додав Сафар. — Треба було погоджуватися минулого року, коли мені давали за неї сто п'ятдесят п'ять таньга!

Розрахунок Ходжі Насреддіна цілком справдився: чайханник Сафар за шахами розповів Агабекові про ішачі бенкети в мазанці на горбі.

Аби на власні очі побачити закупувлю коржів і абрикос, Агабек затримався в чайхані довше, ніж звичайно.

І він побачив! Ходжа Насреддін навмисне купив у нього на очах не два, а чотири кошики, — довелось узяти на допомогу пекаря, щоб донести. При цьому Ходжа Насреддін удавав, ніби не помітив у чайхані Агабека, але про себе подумав: «Сьогодні ж він завітає до моєї мазанки».

До вечора він зволожив глиняну підлогу водою, приніс свіжого очерету і влаштував ішачові ліжко, потім розділив на половинки абрикоси і розклав їх у красивому порядку на глиняному розписному блюді, купленому в Сафара за вісім таньга.

У прочинені двері він побачив Агабека, що прямував до мазанки.

Небо полум'яніло, сонце опускалося в море вогню; освітлений зі спину Агабек вимальовувався на західному небі громіздко і важко, немов висічений з каменю. Але на кожний камінь є свій молот! Ходжа Насреддін присунув до себе кошик з коржами та блюдо з абрикосами, обернувся обличчям до ішака, спиною — до дверей. Західне сонце пофарбувало стіну перед ним теплим бурштиновим світлом; ішак, почувши запах коржа, настовбурчив вуха — кінчики їх опушилися у сяйві, просвічуючи тонкими волосками.

— Устигнеш! — сердито сказав Ходжа Насреддін, відштовхуючи від кошика його морду.

Західне світло на стіні згасло, прикрите тінню: Агабек стояв у дверях.

— О блискучий і царственородний! — без найменшої заминки продовжував Ходжа Насреддін, простягаючи ішакові коржа. — Я ніде не міг знайти в цьому глухому селищі кращих. Та чого можна очікувати від тутешніх пекарів, якщо вони навіть і близько не підходили до палацових пекарень! Зате абрикоси добрі, без жодної червоточини; вважаю, що вони цілком заслуговують на ваше найкраще схвалення.

Абрикоси й справді заслуговували на схвалення: за дві хвилини блюда як не було! Потім «блискучий» звернувся до коржів і зжер поспіль чотири штуки. Апетит у нього розігрався, він вимагав ще і ще — Ходжа Насреддін тільки сердито зводив брови та тихенько шипів, але спина його так само залишалась у низькопоклонницькому вигині.

Тінь, що затуляла вечірнє світло, поворушилась.

Нібито почувши шерех, Ходжа Насреддін обернувся, випростався, удав на обличчі переляк та зніяковіння. Із навмисною незграбністю він затулив собою ішака, у якого із паші стирчав недозграбований корж.

Агабек ступив у двері і втупився у Ходжу Насреддіна суворим, питальним поглядом.

Ішак продовжував жувати; корж швидко втягувався в його пашу.

— Он воно що! — протягнув Агабек, вдаючи за давньою суддівською звичкою, ніби йому все зрозуміло, хоча насправді він нічого не розумів. — Он куди, виявляється, ти діваєш абрикоси і коржі цілими кошиками!

— Я... я нікуди не діваю, — плутано забурмотів Ходжа Насреддін. — Я вживаю в їжу.

— Вживаєш у їжу! — усміхнувся Агабек, тряхнувши бородою. — Два кошики коржів і два кошики абрикосів щодня! Не бреши, не ховайся, кажи правду! — Він грудьми насувався на Ходжу Насреддіна, відчуваючи за його розгубленістю якусь таємницю, мабуть, злочинну. — Говори правду, я бачив: ти годуєш абрикосами і коржами свого ішака.

— Т-с-с! — Ходжа Насреддін зморщився, навіть присів, наче йому потрапила холодна вода у хворий зуб. — Заради Аллаха, о ви-

сокошанований господарю, не вимовляй цього грубого слова: воно тут недоречне.

— Як це недоречне? Тут стоїть ішак, я бачу ішака і кажу — ішак!

— Тричі, як навмисне! Краще вийдемо, господарю, і поговоримо за дверима, сам на сам.

— Ми і тут сам на сам, чи не вважаєш ти нашим третім співбесідником цього ішака?

— Учтверте, милостивий Аллах! Вийдемо, господарю, вийдемо!

Він витіснив Агабека з мазанки, причинив двері. І відразу потрапив під найсуворіший допит.

— Не допитуйся, господарю, це велика таємниця, до неї причетно багато сильних світу цього.

— Сильні світу? Але тоді нарівні з іншими сильними посвяти і мене в свою таємницю.

— Я глибоко тебе шаную, господарю; тут, у Чораці, ти воістину сильний, але порівняно з тими — комашка, або, краще кажучи, мурашка.

— Я мурашка! Хай зав'яжеться у три вузли твій язик на цьому зухвалому слові!

— Пробач мені, господарю, але коли йдеться про царствених осіб...

— Про царствених осіб?.. — Кальян суєтного нетерпіння запалився і задимив у душі Агабека. — Ти мій слуга, значить, не повинен від мене нічого приховувати.

Ходжа Насреддін похилив голову, ніби його роздирали суперечливі почуття:

— Що маю робити? З одного боку, я справді не повинен мати ніяких таємниць від свого добродійника — так наставляв мене покійний батько...

— Він тебе правильно наставляв і, мабуть, сам був достойною людиною.

— Але, з іншого боку, — таємниця і гнів могутніх, гнів, який може спопелити нас обох.

— Я нікому не скажу.

— Не визнавай за зухвалість, господарю, якщо я зажадаю клятву.

— Присягаюся своїм замогильним порятунком!

І Агабек присунувся до Ходжі Насреддіна впритул, готуючись почути велику таємницю.

Проте, згідно з розрахунками Ходжі Насреддіна, час для цього ще не настав, плід ще не достиг — нехай повисить на гілці.

Скільки не допитувався Агабек, Ходжа Насреддін залишився непохитним. За тиждень, раніше не можна, він не може раніше, навіть якщо б йому довелося піти з посади охоронця озера.

— Піти з посади? Що ти, навіщо ж! — злякався Агабек, одразу послабивши натиск. — Якщо так, я зачекаю.

Спокушений черв'яком таємниці, він тепер міцно сидів на гачку!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Усе геть минає; б'ють барабани, і базар затихає — строкатий кипучий базар нашого життя. Одна за одною закриваються лавки суєтних, дрібних бажань, пустіють ряди пристрастей, площі надій і ярмарки устремлінь; довкола стає тихо, просторо, з неба ллється сумне західне світло — наближається вечір, час підрахунку прибутків і збитків. Точніше, самих тільки збитків; ось ми, наприклад, багатоскорботний оповідач цієї історії, не можемо, не покрививши душею, похвалитись, що закінчуємо базар свого життя із прибутком у гаманці.

Світи здійснюють свій шлях; миттєвості чіпляються за миттєвості, хвилини — за хвилини, години — за години, утворюючи дні, місяці, роки, але ми, багатоскорботний оповідач, із цього вічного ланцюга нічого не можемо ні утримати, ні зберегти для себе, крім спогадів — слабких відбитків, залишених мовби на танучому льоду. І щасливий той, хто до заходу життя знайде їх ще не зовсім стертими: тоді йому, ніби в нагороду за все пережите, дарується друга юність — безтілесне віддзеркалення першої. Вона не владна знищити зморшки на лиці, повернути силу м'язам, легкість — ході і дзвінкості — голосу; її володіння — тільки душа. Зустрічали ви старого з ясними і світлими очима? Це юність, повторена в його душі, дивиться на нас, це безтілесний поцілунок з минулого, подібний до світла згаслої зірки, це той, хто десь блукав і нарешті повернувся до нас, звук струни, яка давно вже відбриніла. Хай буде послана така милість і нам за всі наші жалі і втрати, хай ніколи не зітреється в нашому серці благословенний відбиток, залишений юністю, щоб, повернувшись до нас на заході, пізнала вона дім, де колись жила... Є на землі Фергана, навіки покинута нами і навіки незабутня, — голубий сон душі; це її пам'ять, її слід відбився на серці — її розжарене

сонце, її міста з багатогаласливими, строкатими базарами, її селища, що потонули в зелених садах, її гори із захмареними сніговими вершинами та каламутно-крижаними потоками, її поля, озера і піски, кришталеві світанки і багрово-пристрасні, на всю небесну широчінь, заходи над горами, її осяяні ночі, задимлені чайхани, її дороги, кожна з яких здавалася колись дорогою до Іраму — країни щасливих чудес... Все це в серці. Чи повернуся, чи побачу? Ні, ніколи. Але є попереду примирення: друга юність — ми не повернемося, ми згадаємо...

Перевемо ж наші сумні роздуми; навіщо переживати старість двічі: один раз — у передчуттях, а другий — наяву? Не так уже й багато днів даровано нам, щоб могли ми витратити їх настільки безрозсудно, дозволяючи майбутньому пожирати теперішнє; полудень уже позаду, але до західних барабанів ще далеко, і базар поки ще шумить на повний голос; торгують усі лавки, запруджені тисячами людей ряди, хвилюються і гудуть площі; крики водоносів зливаються з гугнявим лементом жебраків і співом дров'яків, скриплять гарби, ревуть верблюди, дзвенять молотки чеканників, гуркочуть бубни блазнів і танцівниць, харчевні розстиляють свої пахучі дими, блищить під сонцем шовк, переливається оксамит, грають візерунками дорогі килими — немає кінця базару, і немає меж його багатству!

Добре на базарі продавцеві, упевненому в добротності свого товару: йому не треба хитрити і підлабузнюватися до покупця, і забивати йому баки, підсовуючи товар гарним кінцем і ховаючи гандж за прилавок; добре і покупцю, що відчуває в поясі тяжкість туго набитого гаманця. Але що робити на галасливому базарі життя тому, в кого весь товар складається з піднесених почуттів і неясних мрій, а в гаманці замість золота і срібла одні тільки сумніви та дурні запитання: де причина всіх причин і кінець усіх кінців, у чому сенс буття, яке призначення зла на землі і як без нього ми змогли б розпізнати добро? Кому потрібен такий товар і такі монети тут, де всі зайняті лише торгом: прицінюють і купують, рвуть і хапають, продають і зраджують, одурюють і ошукують, кричать і волають, товпляться і тиснуть, і не проти при нагоді задушити того, хто зазівався?! Така людина нічого не продасть і не купить на цьому базарі з прибутком для себе — її місце серед жебраків і дров'яків...

Але ми, виявляється, досі сидимо в чайхані роздумів про життя — у цій сумній чайхані, де п'ють із чайника нездійснених сподівань і курять із кальяну пізніх розкаянь. Мерщій на базар! Гей,

чайханнику, візьми гроші за свій гіркий чай; краще б нам не заходити до твоєї чайхани і не куштувати його: менше було б зморшок на обличчі!.. Мерщій на базар, у гамір і пил, у тісноту й товкотнечу, у цей невичерпний водоспад барв, звуків і запахів, що вирує і клекоче, крутячи млин торгу. Розшукаємо в натовпі одноокого злодія, дізнаємось, як удалося йому виконати наказ Ходжі Насреддіна.

Чотири тисячі таньга праведних грошей. Праведних грошей! Опинившись на кокандському базарі, одноокий злодій уже другий день бродив по рядах, перебуваючи в тяжкому, бездіяльному ваганні. Сотні, навіть тисячі гаманців були навколо; приховані в поясах і кишенях кокандських роззяв, вони дратували його досвідчений погляд своїми принадними припухлостями, спричиняючи солодкий дроз у пальцях, і навіть, здається, трохи ворушились, промовляючи до нього тонкими голосами: «Візьми нас, візьми! Позбав нас, заради Аллаха, від нашого тісного полону; ми прагнемо на волю, на сонце — о, який веселий і радісний у його променях наш золотий і срібний блиск!» І він би узяв, узяв без жодних зусиль, узяв так вправно, що обкрадений роззява у святковому шовковому халаті і тибетейці з червоною китицею довго б ще, нічого не підозрюючи, ходив по рядах, прицінюючись до товару, і, тільки сторгувавшись і розв'язавши пояс, щоб заплатити, завмер би в невимовному подиві, з витріщеними очима і відвислою щелепою, побачивши, що його гаманець з бісерною облямівкою раптом перетворився на кругляк, обмотаний брудними ганчірками. Такі справи одноокому злодієві були невидовижу, але його бентежила праведність грошей. Адже це було те саме, наче йому доручили дістати сухої води або холодного вогню!

Він довго крутився коло одного китайського купця, але так і не знайшов у своїй голові ніяких доказів, що китайські гроші праведніші за інші. Така ж сама невдача спіткала його і біля індійського вельможі в пишному тюрбані з високим золотим пером. Від вельможі перейшов він до чорнобородого горця, продавця золотого піску, намитого їм власноруч у темних ущелинах, шлях до яких пролягає надхмарними обривистими стежками, через льоди і сніжний пил смертоносних лавин; це золото було праведним тільки для самого горця, і злодій пройшов повз нього, не зупиняючись.

Він розгубився і не міг підступитися до жодного гаманця. І не було поряд, аби допомогти йому, Ходжі Насреддіна з його мудрим словом. Злодій уже почав знемагати під тягарем усяких сумнівів, коли віддалік побачив за прилавком товстого міняйла, що відлічу-

вав дрібне срібло якомусь арабському купцеві. Ось вони, праведні гроші! Сам Ходжа Насреддін не погребував би зачерпнути з цього джерела. Якщо вони були праведні спершу, то чому б їм бути неправедними вдруге? «Далі я нікуди не піду!» — сказав собі злодій, увійшов до чайхани і всівся так, щоб бачити міняйла.

Йому пощастило: міняйло цього дня закрив свою лавку задово до барабанів і з важкою сумкою при боці пішов додому. Злодій крадькома рушив слідом за ним. Базар, відкритий сонцю, був сповнений сухої нерухокої спеки. Міняйло пихкав і обливався потом. Незабаром він повернув у провулок, де жили самі лише багачі, судячи з різьблених горіхових хвірток у глухих огорожах.

Подекуди через огорожу звішувалась абрикосова гілка, обтяжена золотими плодами, або виноградна лоза, одягнена молодим листям, що просвічує на сонці ніжним зеленим світлом. Гомін базару чувся тут віддалено і глухо — панувала тиша, без клопітливо-го перегуку жінок і дитячого плачу, такого звичайного у житлах бідняків. Навіть вода уздовж огорож дзюрчала боязко, немовби пошепки, і, м'яко вигинаючись, без водоверті й булькання, стікала в дерев'яні жолоби, що відходили від головного арика до дворів, до водойм.

Одноокий злодій добре знав Коканд, але в цьому провулку не був жодного разу; про всяк випадок він запам'ятовував усі вигини й повороти. Минули старовинну мечеть, потім вузький горбатий місток; за наступним поворотом провулок урвався; вдалині виднівся великий цвинтар, облямований зеленню. Тут стояв будинок міняйла — якраз навпроти маленької водойми, обсаженої деревами.

Міняйло постукав залізним кільцем у хвіртку. Відчинив якийсь старий. «Слуга, — відзначив про себе злодій. — Один чи кілька? Зачекаємо, дізнаємось».

Він відійшов до водойми, ліг у затінку, зсунув тюбетейку на обличчя й удав, ніби спить.

Лежати йому довелося довго. Сонце помітно пересунулося в небі й тепер посилало свій низький широкий промінь просто на водойму, просвічуючи вглиб її зеленувату воду, що аж кишіла різними водяними мошками — мірадами життів, живим сонячним пилом, немовби принесеним сюди цим бурштиновим променем зі світового простору.

Одноокий чекав. Терпіння було необхідною приналежністю його ремесла: він умів, коли треба, цілком уподібнитися коту, що сидить подеколи цілу ніч, не поворухнувшись, над мишачою ніркою.

Він був винагороджений за своє терпіння: хвіртка скрипнула, розчинилась — і він побачив мініяйла. Цього разу той був без сумки, але його шовковий пояс зверху халата помітно зсувався на стегна, обтяжений з обох боків важкими гаманцями.

За спиною мініяйла у хвіртці промайнуло жіноче обличчя без чадри — великі чорні очі, густо насурмлені брови, довгі коси. Злодій здогадався: прекрасна Арзі-бібі, дружина мініяйла. Згадалася бідна вдова, що позбулася своїх коштовностей; згадався вельможа та його чарівні, закручені вуса, на гострих кінчиках яких, здавалося, нанизані десятками палаючі жіночі серця. Злодій затамував подих, до-слухаючись.

— Коли ти повернешся? — сердито запитувала Арзі-бібі своїм густим бархатистим голосом. — Чи мені знову сумувати, очікуючи тебе, до пізньої ночі й думати, чи не трапилось що з тобою?

— А що може зі мною трапитись? — відповів мініяйло. — Я піду до найповажнішого Вахіда грати в кістки. Минулого разу я програв йому триста сімдесят таньга і хочу повернути свій програш.

— Значить, до ночі! — вигукнула вона. — Бачить Аллах, твої кістки доведуть нас до жебрацької торби! Іди, я вже звикла бути покинутою і самотньою. Жодного вечора ти не можеш залишити для мене, жодного вечора!

Із подальшого з'ясується, що вона весь день тільки про те й думала, як би спровадити кудись свого нудного товстуня, але хто б на його місці наважився припуститися такої здогадки, почувши в її голосі приховані ревності і сльози.

— Кістки, коні, базар, а для мене... для мене немає місця в твоєму жорстокому серці! — закінчила вона з гіркою образою — можливо, навіть і не удаваною, бо жінки вміють переконувати в щирості своєї брехні не тільки чоловіків, але й самих себе, що додає їхній підступності особливої сили.

Вона хлопнула хвірткою, пішла в будинок.

Міняйло запихтів, обтер хусткою обличчя і жирний загривок, беззвучно поворушив товстими губами, мабуть, продовжуючи уявну розмову з дружиною, потім спересердя крякнув, махнув рукою і рушив до Вахіда відігравати назад свої триста сімдесят таньга.

Злодій за весь цей час не поворухнувся, не перервав ні на секунду удаваного хропіння, але якби хтось цієї миті ненавмисне заглянув йому в обличчя під тубетейку, то з переляку відскочив би, вигукуючи: «Що я бачу! Невже може бути в людському, а не в диявольському погляді такий пронизливий жовтий вогонь?» Одноокий був

охоплений злодійською лихоманкою; хижі думки з'являлися в його голові безперервно, одна за одною, мов липневі гірські блискавки. Значить, сумка залишилася в будинку! Де вона схована? Чи буває будинок порожнім, хоча б на п'ять хвилин?

Хвіртка знову відчинилась. На дорогу вишли двоє: старий сто-рож, якого злодій уже бачив, а за ним, човгаючи туфлями, позіхаючи і потягуючись, — другий слуга, молодший, заспаний і пом'ятий, із китайським розписним глеком у руках.

— А наразі їй знадобилися свіжі фініки! — буркотливо сказав старий, витрушуючи на долоню з тютюнниці велику пучку «насу» — їдкою дурманячого зілля, що складається з тютюну, вапна і ще якогось зілля. — Иди, каже, дістань де хочеш! — Він відкрив рот і спритним кидком, хлопнувши себе долонею по губах, заклав «нас» глибоко під язик. — Шайтан її задери, разом із фініками; де я мушу їх розшукувати? — Тепер він говорив, наче паралічний, одними губами, без допомоги язика, зайнятого притисненням «насу» до нижнього піднебіння.

— А мене послала за індійським шербетом, — сонним гугнявим голосом озвався молодший слуга, протираючи кулаком запухлі очі. — Заснути не дають людині!

Старий, прицілившись в джмеля на гілці, довго їй смачно сплюнув зеленою слиною, але схибив: джміль відлетів геть.

— Знаєш що, — запропонував старий, — посидьмо краще в якій-небудь чайхані, а потім порізно повернемося додому і скажемо, що не знайшли.

— Ти посидиш, а я засну з годинку! — зрадів другий.

З тим вони обидва й пішли.

Не встиг ще злодій як слід обдумати їхні слова, як хвіртка відчинилась і на дорогу випурхнули дві молоденькі служниці з відкинутими чадрами. Вони випурхнули, наче пташки з клітки, і відразу почали крутитися, чепуритися та щебетати, цвірчати з незбагненою швидкістю, наче в їхніх маленьких коралових ротиках за перловими зубками було не по одному язичку, а по цілому десятку! Злодій, хоча й морщився, але слухав.

— Вона просто збожеволіла! — щебетала перша. — Вона мене посилає в Кизил-слободу до своєї вишивальниці! Подумаєш, не можна зачекати до завтра, коли вишивальниця сама прийде!

— А мене — на Арабську площу, до своєї мереживниці, — застрекотала друга. — Навіщо, не втямлю, їй знадобилися так терміново мережива?

— Як навіщо? Хіба ти забула про ясновельможного Камільбека?

Обидві фиркнули, потім дзвінко, на весь провулок, засміялись, поблизкуючи молодими очима.

— А здається, нікуди нам не треба й ходити, — розсудливо сказала перша служниця. — Тут неподалік живе моя тітка, підемо до неї в гостину. Поговоримо годинку-другу, а господині скажемо потім щось. Хай посидить одна.

— Хай понудьгує!

Одна! Це слово пропало одноким злодія, мов іскрою, від маківки до п'ят! Одна!.. Якби вдалось у будь-який спосіб виманити її з дому!

Голоси служниць стихли вдалині.

І раптом... Злодій зачаївся.

Хвіртка знову відчинилась.

Так, це був для злодія щасливий день! Із хвіртки вийшла сама господиня, Арзі-бібі.

Злодій боявся поворухнутися, боявся зітхнути. Невже воно збулося — його потаємне, трепетне бажання?

Арзі-бібі озирнулась. Злодія не помітила. Опустивши щільну чадру, що повністю приховувала її обличчя, зачинила хвіртку на замок і швидкими кроками, злегка погойдуючи повними стегнами, пішла дорогою, у бік базару.

Злодій, підвівшись на лікті, вилив їй услід жовте полум'я свого єдиного ока.

Час настав! Дорога безлюдна, будинок порожній. Великий Аллах, всемогутній і милостивий, воістину тобі ми поклоняємось і благаємо тебе про допомогу, — вперед!.. Довгими стрибками, що стелилися по землі, злодій попрямував до огорожі. О пророк Магомет, о притулок віри, уперед!.. Мить — і злодій був уже на огорожі. Ще мить — і він опинився у дворі.

Він прислухався. Ні шуму, ні крику. Ніхто не помітив.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Усі вікна будинку і двері за звичаєм того часу виходили на двір. Вікна були прикриті віконницями, зачиненими зсередини, на дверях висів замок. Але де в усьому тодішньому світі були замки і засуви, здатні встояти перед цим наймайстернішим злодієм? Ніж, що

блиснув у його руці, легко встромився у щілину крайньої віконниці, гойднувся вгору, вниз, щось брязнуло, клацнуло — і віконниця відчинилась.

Шлях до заповітної сумки був відкритий!

Злодій переступив через широке низьке підвіконня, зачинив за собою віконницю, але внутрішній засув наклав лише зверху, щоб у разі втечі легко його відкинути. Потім оглядівся.

Він потрапив у міхмонхану, кімнату для прийому гостей. У віддушину під стелею падав прямий сильний промінь і яскраво, впридул, відбивався на задній стіні, врізаючи в неї строкату візерунчасту пляму турецького килима. У глибоких стінних нішах височіли купи атласних і шовкових ковдр, середню маленьку нішу займав оздоблений сріблом кальян.

Злодій стрімко обнишпорив усі ніші. Під килимами і ковдрами сумки не виявилось. Він кинувся до скринь. Кожній із них приділив не більше двох хвилин, встигаючи за цей час відімкнути, доритися до самого дна і знову замкнути. Скрині були набиті оксамитом, атласом, парчею, але сумки злодій не знайшов.

Він кинувся у другу кімнату, у третю... Від скрині до скрині... Знову шовки, знову парча, сап'яни, оксамит. Де ж сумка?

Ще одна кімната. Повітря в ній було густо напахчене ароматами мускусу, амбри і трояндової олії, ніші заставлені глеками і скриньками. Від безлічі дрібних речей у кімнаті було тісно, мов у пташиному кублі; у кутку під шовковим балдахіном стояла низька широка тахта, над нею у напівтемряві тьмяно світилося срібне дзеркало.

Злодій здогадався: кімната Арзі-бібі. Почав нишпорити по скриньках. О радість! — просто в очі йому блиснуло золото, спалахнуло каміння. З першого погляду він пізнав коштовності бідної вдови. Він зрадів: яка здобич могла бути праведнішою?

На цьому б йому й закінчити і піти геть, але принадне видіння сумки невідступно стояло перед його уявним поглядом. Він зазирнув під тахту, подивився за подушками. У кутку навпроти стояла велика глибока скриня. Може, у скрині? Вона навіть не зачинена... Злодій відкинув кришку. Нічого, лише на дні драна перина. Прокляття! Де ж іще шукати? У димарях?.. І він, звичайно, облазив би димарі, обстукав стіни і все-таки знайшов би заповітну сумку — не перетворив же її міняйло, ідучи з дому, на щось безплотне! Він би знайшов сумку і заволодів нею...

Із двору донісся брязкіт замка, скрип хвіртки. Арзі-бібі повернулась! Знову брязнув замок — зовсім близько... Вхідні двері!

Бігти? Але куди? При всій своїй спритності злодій не вмів ухититися крізь глухі стіни. А приготовлене про всяк випадок до втечі вікно було далеко, на іншій половині будинку.

Скриня — ось порятунок!

Злодій упірнув у скриню, безшумно опустив над собою важку кришку і зачався.

Багато разів доводилося йому відсиджуватися у скринях, він звик ставитися до них з повною довірою. Злодій влаштувався зручніше, витягнув ноги. Обмацав кишеню — коштовності були з ним.

Зітхнувши, він приготувався до тривалого сидіння у скрині.

Кроки в сусідній кімнаті. Голоси. Двері розчинилися. Увійшла господиня, прекрасна Арзі-бібі, а з нею чоловік.

Злодій у скрині сумно й презирливо посміхнувся: отакі вони, жінки!

Але що це за дивний дзвін супроводжує кроки чоловіка?.. Усе стало зрозумілим, коли злодій пізнав неголосний, але виразний голос: це був найясніший вельможа, прекрасний Камільбек, начальник міської варті. А дзвін видавали його медалі та шабля.

— Як безжально ви краєте своїми несправедливими докорами моє серце! — говорив Камільбек, очевидно, продовжуючи почату розмову. — Знову й знову повторюю: тільки вам єдиній належить усе моє кохання, увесь вогонь душі!

— Не треба брехати! — перервала Арзі-бібі, її грудний, бархатистий голос тремтів. — Будьте правдиві хоча б раз у житті, на цьому нашому останньому побаченні.

— Останньому? Але чому, о прекрасна султаншо мого серця?

— Ви самі знаєте чому.

— Тихіше, о незрівнянна Арзі-бібі! Можуть почути.

— У будинку, крім нас, немає нікого.

— Ви впевнені?

— Як, ви боїтесь? — засміялася вона образливим сміхом. — Ну, подивіться самі! — По кімнаті зашехотіли її швидкі кроки. Вискнули мідні кільця завіси над тахтою. — Бачите — нікого... Можете зазирнути у скриню.

Злодій похолодів.

— Загляньте ще і в цей глечик, — виручила його своєю насмішкою Арзі-бібі. — Далекі, я вважала ясновельможного Камільбека сміливішим. А ви наче боязкий заєць...

Ображений вельможа пройшовся гнівними кроками з кута в кут кімнатою, наповнивши її дзвоном своїх медалей.

— Я не боязкий, а передбачливий. Ви самі знаєте, яке жадливе покарання чекало б на нас обох...

— Коли я кохаю, я не думаю про покарання! — гордовито відповіла Арзі-бібі. — Фархад не боявся небезпек, домагаючись кохання Ширін, а Меджнун не думав про покарання, пориваючись до своєї Лейли. Утім, я далека від думки порівнювати високошанованого, але надто вже обережного Камільбека із Фархадом чи Меджнуном. Я запросила вас для іншої розмови: мені потрібна правда!

— Ось я і хочу відкрити вам правду. Хочу попередити про небезпеку, що загрожує нам обом...

Палка Арзі-бібі не слухала вельможу. Слова гірких докорів нестримно лилися з її вуст, і кожне було розжарене в полум'ї пекучих ревностів:

— Я хочу знати, чому ви раніше не думали про покарання і сміливо приходили до мене, підкоряючись велінню серця? Чому тепер ви стали раптом такі боязкі, що цілих два тижні — цілих два тижні! — жодного разу не відвідали мене? Сьогодні мені довелось, забувши сором і пристойність, самій йти за вами на базар і викликати вас через якусь убогу стару з караульного помешкання. Скажіть, чому ви стали раптом уникати мене й ухилятися від зустрічей, які раніше, — якщо тільки пам'ятає мене не зраджує, — були вам нібито приємні? Чи, може, я в цьому помиляюсь, може, ви й раніше тільки зглянулися на мене?.. Ви мовчите; гаразд, я сама відповім за вас. Ви розлюбили мене, і моє місце у вашому мінливому й жорсткому серці нині належить іншій! Ось у чому причина! Ні, не виправдуйтеся, не намагайтеся брехати: ваші вчинки говорять ясніше за всякі слова!

— О незрівнянна Арзі-бібі, як ви помиляєтесь! О квітуча трояндо моїх найпотаємніших помислів, невже я сліпий і не бачу вашої досконалості, невже я міг би змінити вас на якусь іншу жінку?

— Але ж змінили!

— Присягаюся честю, присягаюся прахом усіх моїх знатних предків!..

— Чому ж ви жодного разу не прийшли? Яка тому причина?

— Ваш шанований чоловік.

— Мій чоловік?.. Але ж він був і раніше, проте це нам аніскільки не заважало.

— Відбулися вельми важливі зміни. Пам'ятаєте мою з ним сварку через зниклих коней?

— Він щось мені говорив, але я хотіла спати і не слухала. Та не-

вже, посварившись з моїм чоловіком, ви обернули свій гнів проти мене?

— Дослухайте до кінця. Він підозрює...

— Підозрює? Він?..

— Так! Він пронюхав про наше кохання. Він стежить. От чому я жодного разу не прийшов після цих перегонів, хоча моє серце рвалося до вас, як сокіл у небо!

— Не розумію, до чого тут коні, перегони та інші дурні забави мого чоловіка? Яке має до них відношення наше кохання?

У коротких словах вельможа розповів про свою бесіду з ворожбитом у підвалі сторожової вежі.

— Ви пам'ятаєте, чарівна Арзі-бібі, він відкрив переді мною ваше обличчя? Ви думаєте, просто так? Ні, він випробовував нас. Ми дивилися одне на одного, охоплені полум'ям пристрасті, а він стежив за кожним нашим рухом, рахував удари наших сердець!..

— Не може бути! — сказала Арзі-бібі. — Цей ворожбит просто брехун. Я знаю свого чоловіка, знаю всі його хитрощі, прийоми і помисли. Щоб він надумався таємно стежити за мною? Та хай би він тільки наважився!..

— Він надумав і наважився.

— Ні і ні! — Арзі-бібі тихенько засміялась. — Ні! Ви злякалися примари, злякалися тіні, о Камільбеку! — Голос її звучав ніжно, звабливо: ревнючі відринули від її серця. — І через цього брехливого ворожбита ви примусили мене так страждати?

— Арзі-бібі, а якщо ми стоїмо над згубною прірвою?

— Ах, ні, ми лежимо у квітучому саду кохання! Сідайте поряд, Камільбеку, і зараз я вам доведу всю безглуздість ваших побоювань. Сідайте ближче. Ах, та зніміть же, нарешті, вашу шаблю і ваш колючий халат!

— Але якщо раптом прийдуть?

— Ніхто не прийде. Ми самі.

— А ваш чоловік?

— Він пішов грати у кістки до лихваря Вахіда. Це аж до пізньої ночі.

Злодій почув дзвякіт пряжок, жорстке шелестіння парчі: вельможа зняв халат і шаблю. Після цього чарівна Арзі-бібі почала доводити йому всю безпідставність його жажів. Утримаємося від опису цих доказів, скажемо лише, що вони були різноманітні й тривалі.

Тим часом духота у скрині неймовірно ущільнилась. Злодій сидів весь мокрий від поту; пух і пера липнули до його обличчя, ліз-

ли в ніс, лоскотали в гортані. Користуючись палкістю Арзі-бібі, він тричі піднімав кришку і жадібно пив свіже повітря.

Але нагоди підняти кришку вчетверте йому довелося чекати довго. Він задихався. При всій своїй відразі до жінок він був готовий вискочити зі скрині на допомогу вельможі. Не заради краси Арзі-бібі, але заради повітря!

Нарешті! Він прочинив скриню. Повітря, повітря, хвилини блаженства! Він дихав на повні груди, глибоко і вільно, аніскільки не побоюючись, що його дихання можуть почути. Але що це? Якийсь сторонній звук! Тут, у кімнаті, чи надворі?

Так, цей звук линув із двору і ніс у собі спустошливу бурю, грозу! Коли злодій, опустивши кришку, знову занурився у темряву й духоту і в кімнаті запанувала тиша, сповнена знеможених зітхань, знову брязнуло залізне кільце хвіртки і почувся голос мінйяла:

— Відчиніть же нарешті! Ви що, заснули там усі?

І з цим голосом до кімнати увірвався вітер сум'яття і почав кружляти й вихрити, здіймаючи і ставлячи догори дном усе навколо.

Вельможу він скинув з м'якої тахти на підлогу і став ганяти по кімнаті колами, наче зайця.

— Чоловік! Рахімбаї! — задушеним шепотом вигукував вельможя, м'яко тупочучи босими п'ятами по кам'яній підлозі, застеленій килимами. — Великий Аллах, о притулок правовірних! Він підстеріг! Я загинув! Я пропав!

У цю фатальну, страшну мить він думав і пам'ятав тільки про себе, дбав тільки про свій порятунок, готовий видати Арзі-бібі з головою, аби тільки самому якось уціліти! Такі, за невеликим винятком, усі ласолоуби.

Зовсім інакше зустріла небезпеку Арзі-бібі, проявивши таку силу духу, таку відвагу, що вони могли б прикрасити будь-якого загартованого в битвах бійця. Утім, хіба не була вона найдоблеснішим воїном на бранному полі кохання?

Лише дві-три секунди знадобилося їй, щоб перейти від розгубленості до дії.

Мить — і всі сліди любовного безладу на тахті зникли.

— Зачекай, не стукай так гучно: у мене нестерпно болить голова, — розслабленим стогнучим голосом сказала вона у вікно, звертаючись до мінйяла, що біснувався за хвірткою. А до вельможі — інші слова, пошепки: — Не бігайте, не тьопайте п'ятами — чутно. Ах, надіньте ж шаровари, адже це непристойно — зрозумійте! Що ви берете, це моя чадра... Ось вони, ось — надягайте! Ах, та не тим

кінцем — переверніть! — Знову у вікно, чоловікові: — Зараз, зараз; кудись поділися туфлі, не можу знайти. — Пошепки, вельможі: — Ховайтеся у скриню! Мерщій! За півгодини я випроваджу його! — У вікно, чоловікові: — Йду, йду! Великий Аллах, ні хвилини спокою в цьому домі!..

Вельможа з побілілими від страху очима, нічого не бачачи і не розуміючи, поліз у скриню.

— Тут щось м'яке.

— Це перина. Лізьте!

Він занурився в спекотну, задушливу глибину. Кришка над ним опустилася.

Арзі-бібі вийшла з кімнати.

Вельможа засопів, заворочався у скрині. Він сидів, скорчившись, уткнувши підборіддя в коліна, наче немовля в материнському череві. Щось м'яке заважало йому витягнути ноги — мабуть, перина, що збилась у грудку.

Він спиною уперся в стінку скрині, ногами — у це м'яке, і натиснув.

Раптом скриньова темрява ожила.

— Тихіше, шановний! — почув він близький обурений шепіт. — Тихіше, ви продавите мені живіт!

Якими словами передати жах вельможі? Він відсахнувся, підстрибнув, глухо вдарився головою об кришку.

— А?.. Що?.. Це хто?.. А?.. — судорожно скрикував він, зовсім збожеволівши і тикаючи в темряву перед собою розчепіреними пальцями.

— Тихіше, — повторив той самий таємничий шепіт. — Куди ви тикаєте свій палець просто мені в вухо!

Хтось невидимий схопив вельможу за руки, чітко стиснув їх у зап'ястях.

— А?.. Що?.. — скрикував вельможа, ляскаючи зубами, тремтячи й вириваючись. — Це хто?.. А?.. Це хто?..

— Ані слова! Ані звуку! Уже йдуть. Не бійтесь, ясновельможний Камільбеку, — від мене вам не буде шкоди.

Затьмарений розум вельможі не сприймав нічого.

Послідував сильний удар невидимим кулаком у лоб.

— Мовчи, бо інакше, присягаюсь Аллахом, я пушу в хід ніж!

Вельможа заचाївся, не ворущачись і ледве дихаючи.

До кімнати увійшли мініяйло і Арзі-бібі.

— Як добре, що сьогодні ти рано повернувся.

— Вахіда не було вдома. Якись термінові справи.

Міняйло всівся на скриню, придавивши кришку своїм товстим задом.

Тепер до вельможі і злодія не доходило жодної цівки повітря.

— Я зовсім хвора, — простогнала Арзі-бібі. — Чи не міг би ти покликати до мене лікаря Саїдуллу? Його будинок зовсім недалеко, за дві хвилини ходьби.

— А де ж усі наші слуги?

— Я відпустила їх. Вони так набридли мені своїм базіканням. Хотіла трохи поспати. Одна, у тиші...

— А тут я не до ладу, — благодушно посміхнувся міняйло. — Ти міцно заснула: я ніяк не міг добудитись. Піду покличу лікаря.

Він підвівся, попрямував уже до дверей, але в цю саму мить злочасний вельможа, не звиклий до сидіння у скринях, поворушився.

Злодій щосили люто стиснув йому руки.

Пізно: купець почув.

— Якийсь шум?

— Миші, — неуважно озвалася Арзі-бібі.

Справді, зі своїм самовладанням вона була народжена для палаців, змов та таємної боротьби, а зовсім не для тісного будинку міняйла!

— До речі, ти чула новину? — продовжував міняйло, зупинившись у дверях. — Пам'ятаєш Нігматуллу, торговця шкірами? Ну, той товстий, рудий, що торгує неподалік від головної базарної мечеті. Так от, учора він застав у своєї дружини... кого б ти думала? Головного міраба з управління міських ариків і водоїв!

— Чужого чоловіка! — із жахом вигукнула Арзі-бібі.

— Справа дійде, мабуть, до самого хана. Не заздрю я мірабові.

— Так йому і треба за розпусту!

— А зрадницю каратимуть батогами. П'ятсот батогів — ні більше ні менше.

— Ще мало! Таких дружин слід палити на вогнищах або кидати в киплячі казани!

— Ти вже надто, Арзі-бібі! Їй вистачило б і сотні батогів. Нігматулла тепер і сам не радий, що зчинив такий шум. Йому шкода дружини, і він всіляко намагається її виручити, але вже пізно.

— Жаліти таку твар!

— А здається, — про всяк випадок міняйло притишив голос, — здається, владі взагалі не треба було втручатися в домашні справи...

Злодій у скрині відчув під своїми руками, стиснутими на зап'яс-

тях вельможі, миттєву судому — відблиск внутрішнього спалаху, пориву схопити вільнодумця! Навіть отут, у скрині, коли вельможа сам був у смертельній небезпеці, цей доблесний охоронець порядку не міг до кінця побороти в собі хапального завзяття.

— Якби ти коли-небудь зрадила мене, — жартома мовив мініяйло, — то все-таки я не хотів би бачити тебе в руках катів. Бідний Нігматулла! Знову шерех. І неначе у скрині?

— Це не у скрині — під підлогою. Знову миші.

— Треба завести кота. Можливо, знайдеться у лікаря зайвий кіт — тоді я принесу. Не підводься, не треба: я сам замкну хвіртку зовні, щоб не турбувати тебе, коли повернусь.

І раптом він запнувся, немов подавився власним язиком.

Настала мовчанка.

Щось трапилось. Але що саме — злодій зі скрині зрозуміти не міг.

Знову почувся голос мініяйла — хрипкий, глухий, цього разу далекий від усякої благодушності:

— Звідки тут цей парчевий халат? Ця золота шабля?

Серце злодія затремтіло, дихання урвалось. О дурні! Забути халат, забути шаблю! Просто перед очима!..

А над скринєю вибухнула буря.

— Це?.. Це? — белькотіла Арзі-бібі і нічого не могла сказати: удар був надто раптовим. Навіть вона, безтрепетна, зняквіла й, сильна, похитнулась!

— Так, це! Саме це! — напосідав купець; голос у нього був гарячковий, він майже вищав.

— Це подарунок. Я приготувала тобі подарунок...

— Подарунок? Мені? Шабля? Парчевий халат із медалями? Ти брешеш! — загримів мініяйло. — Говори, чий це халат, чия шабля?

— Та твої ж, твої! — намагалась відмовитися Арзі-бібі. — Не кричи так, почувуть сусіди.

— Нехай! Нехай вони чують! — волав мініяйло. — Хай вони знають! Я бачу, що розпуста проникла не тільки в дім Нігматулли! Хто тут був без мене? Ага, ти мовчиш! О мерзенна розпуснице, о дочко шайтана! Хто? Кажі, хто?

Арзі-бібі мовчала, обеззброєна й пригнічена.

Вельможа у скрині від жаху знепритомнів і м'якою млявою купою навалився на злодія.

Та і сам злодій — на що вже був звичний до всіляких негараздів — теж піддався згубному страху. Пропав!.. Зараз мініяйло по-

кличе людей, почне нишпорити скрізь. Підземна в'язниця, тортури, кат, шибениця!.. Загинув!

— Хто? — задушливо і хрипко надриався міняйло, несамовито тупочучи ногами. — Кажі!..

Пригнічений страхом та сум'яттям, злодій зі скрині подумки звернувся до Ходжі Насреддіна: урятуй, хай станеться диво!

І воно сталось! Рятівна здогадка — яскрава, мов блискавка, тонка й гостра, мов голка, — промайнула в його затьмареній голові. Це була не його здогадка, — вона прилетіла до нього звідкись; злодій спочатку навіть не дуже ясно зрозумів її, і, звісно, сам ніколи б не зміг її втілити. Але разом зі здогадкою йому передалася могутня сила.

Усе, що трапилось потім, усі слова і дії злодія, були не його словами і діями, а виходили від цієї невідомої сили. Підкоряючись їй, злодій, мовби у напівсні, сам не розуміючи, що він робить, підняв кришку скрині і у хмарі пуху постав перед отетерілим купцем та його дружиною.

Арзі-бібі коротко скрикнула і задихнулась, смертельно побілівши. Живими на її обличчі залишилися тільки очі — величезні, нерухомі, чорні... Ще б пак! — вона ховала у скриню чарівного Камільбека, а вилізла якась одноока потвора з широкою плоскою пікою, здатна викликати огиду навіть у самого демона Сахра!

Таємнича стороння сила примусила злодія вийти зі скрині, закрити за собою кришку, після чого поклала йому на язик такі слова:

— Арзі-бібі, усе відкрилось! Ми з вами не повинні більше одурювати вашого, такого гідного чоловіка. Нам залишається тільки одне: розкаяться і понижено благати його про прощення.

Міняйло підскочив, затремтів і заскрипів зубами.

Арзі-бібі, притиснувшись до стіни, белькотіла:

— Хто це?.. Хто це?..

— Хто? — хрипів купець. — Ти не знаєш хто?

— Присягаюсь, я ніколи його не бачила! Ніколи!.. Сьогодні... ось зараз — вперше в житті!

А злодію не треба було підшукувати переконливих слів, схожих на правду, — вони вимовлялися самі:

— Коли я почув, як лагідно, як ніжно ваш чоловік розмовляє з вами, серце моє сповнилося розкаєння і сорому...

— Він бреше! — кричала Арзі-бібі. — Не вір йому! Я ніколи, ніколи його не бачила аж до цієї хвилини!

...Злодій підняв кришку скрині і у хмарі пуху постав перед отетерілим купцем та його дружиною...

— Розпусниця! — шипів, тремтячи, міняйло. — Зрадниця! Одурювати свого благодійника, який узяв тебе убогою! Одурювати його! І з ким? З такою мерзенною пикою, з такою потворою! Та ти подивися на нього, подивися: чим він кращий за мене?

— У жінок часто бувають вельми дивні і навіть порочні схильності, — святенницьким голосом вставив злодій.

Арзі-бібі у відповідь могла тільки застогнати. Вона вже оговталась від першого потрясіння, уже все зрозуміла; вона кипіла від гніву, спалюючи злодія на попел розжареними блискавками своїх чорних очей! Але була зв'язана, безсила, вимушена мовчати. Бо там, у скрині, був другий.

— Він бреше!

І знову вона задихнулася.

— Не відмагайтеся, Арзі-бібі, — сказав злодій. — Тільки щиро-серде зізнання може нас врятувати. Чи не самі ви сьогодні запросили мене сюди, сказавши, що ваш чоловік до ночі пішов до лихваря Вахіда з наміром відіграти в кістки свій програш — триста сімдесят таньга?

— Ти навіть це виказала йому! — заволав купець, сіпнувши свою бороду. — Навіть це!

Таємна сила продовжувала діяти, підказуючи злодієві потрібні слова:

— Присягаюсь ніколи більше не переступати поріг цього дому і ніколи не тішити своїх очей спогляданням цієї жінки, яка справді має прекрасне тіло, але чорну душу, як це видно з її безсоромного відмагання. Мое серце з презирством відвертається від неї — я іду звідси...

Повільними кроками, похиливши голову, мовби вкрай пригнічений розкаянням і скорботою, він вийшов із кімнати.

За його спиною творилося щось невимовне.

— Ні! Ні! Я не знаю його! Ніколи! Ніколи! — кричала вся у слюзах Арзі-бібі.

— Брешеш! — гримав на неї чоловік. — Брешеш, мерзенна! Він сам викрив тебе!

Услід злодію полетіла із гуркотом і дзвоном шабля, а за нею — парчевий халат.

— Візьми — чуєш ти, осквернителю чужих опочивалень! І щоб я тебе більше не бачив!

Про це злодія двічі просити не довелось.

Як тільки він вискочив із хвіртки в провулок, таємна сила за-

лишила його. Але тепер йому цілком вистачало власної, котру він і приклав до ніг — геть усю! Як він біг, як мчав! Повітря свистіло в його вухах, власна тінь ледве встигала за ним. Миттю він перетнув пустир і опинився на цвинтарі, тут він заліг у заפורошених бур'янах, між давніх могил.

***

А в домі купця буря потроху стихала.

Купець, знесилівши й обм'якнувши, зі скуйовдженою бородою, що рясніла пухом, у чалмі, яка з'їхала набік, сидів на скрині і сумно викував:

— А я тобі завжди вірив, я так тобі вірив!.. — Він зціпив руками голову і замотав нею, розгойдуючись і глухо стогнучи від нестерпного болю в душі.

Останній спалах гніву кинув його на середину кімнати. Дико поводячи очима, терзаючи свою бороду, він заволав:

— І з ким? І з ким? Та де ти його знайшла — таку погану піку!

Цей крик душі вичерпав усї його сили. Більше він вже нічого не говорив, жодного слова.

Яке покарання міг він обрати для своєї легковажної дружини? Видати катам? Але ж він надто любив її, крім того — не хотів розголосу й ганьби. Покарати її батоґом власноруч? Він міг би так учинити, скориставшись з того, що в будинку нікого не було, але «той, хто вдарив жінку — гідний презирства!» — це він пам'ятав.

Тоді він вирішив зачинити її вдома і позбавити всіх виявів свого благовоління. Із похмурим і непохитним виглядом, шумно сопучи, міняйло зняв зі стіни срібне дзеркало, здер килим, потім оголив ніші, забравши всі глечики, скриньки та інші дрібні речі.

Він розорив тахту, залишивши на ній одну тільки подушку. Кімната відразу стала похмурою, мовби нежилою.

Арзі-бібі, забившись в куток, величезними нерухожими очима мовчки стежила за мстивими діями свого чоловіка.

Він обвів поглядом стелю, стіни. Що б іще здерти? Ага, шовковий балдахін над тахтою! Він здер і балдахін, приєднавши його до решти відібраного.

Утворилася велика купа різноманітних речей. Куди це все дівати? Погляд купця впав на скриню — ось найкраще місце!

Арзі-бібі похолоділа, передбачаючи нову бурю.

...Тільки могутнє перо Нізамі або Фірдоусі могло би гідно описати все, що було далі! Зовсім одурівши в скрині від страху, спеки

й духоти, вельможа, побачивши, що до нього все ж таки добралися, зовсім ошаленів! Із диким глухим лементом, подібним до ухання нічного пугача, весь мокрий і обліплений пухом, він вискочив зі скрині, ударив купця головою в живіт, укусив за палець і, нічого не тямлячи, ринувся у вікно, розбивши китайські кольорові шибки.

Хвртка була відчинена — він її не побачив. Кинувся до огорожі. Зірвався. Кинувся знову. Завив. Громіздко перевалився на той бік огорожі, упав на дорогу, вимазався ще і в пилюці і, підхопившись, нічого не бачачи перед собою, побіг кудись... абикуди, тільки б подалі!

На цьому, проте, пригоди вельможі не скінчились. Гнаний страхом, він кинувся на цвинтар. Випадок привів його до того самого надгробка, де зачаївся злодій. Задихаючись і хриплячи, із серцем, що шалено колотилось, готове вискочити, вельможа повалився в бур'яни за два кроки від злодія, з другого боку кам'яного надгробка. Трохи відсапавшись, він зважився виглянути.

Всемиловитий Аллах! — доброзичливо посміхаючись і підморгуючи жовтим оком, просто на нього дивилася широка плоска пика — зовсім не знайома!

Але шепіт, який він почув, був йому знайомий — о, який знайомий був йому цей шепіт!

— Ну що там, у будинку? У мене ваша шабля і ваші медалі, вельмишановний. Можете взяти. А халат я залишу собі — на спомин.

Яка вже тут шабля, які медалі! Судорожно скрикнувши, вельможа схопився і швидше за лань помчав углиб цвинтаря, перестрибуючи через могили, продираючись навпростець крізь колючу тернину. Марно злодій махав йому услід руками на знак своїх миролюбних намірів — вельможа не зупинився, не озирнувся і зник у чагарниках.

Як тільки вельможа вихопився зі скрині і благополучно втік, ланцюги, що змушували Арзі-бібі мовчати, порвалися, і вона з усім запалом ринулась у напад.

— Старий дурню! — пронизливо заволала вона. — Старий товстий дурню, що ти присікався до мене зі своїми безглуздими ревнощами і ганьбиш мене, наче останню хвойду! Подивися краще, де твоя сумка? Невже ти все ще не зрозумів, що це були злодії, злодії, що залізли до будинку, поки я спала?! Де твоя сумка?

Згадка про сумку миттєво протверезила купця. Він кинувся до тайника в сусідній кімнаті, а Арзі-бібі — до скриньки, де зберігалися її коштовності.

Сумка виявилася на місці, але коштовностей не було.

Справедливість слів Арзі-бібі про злодіїв підтвердилась, а отже, підтвердилася і повна її безневинність щодо порушення подружнього обов'язку.

Коштовності пропали дуже доречно: в душі вона тихо раділа цій пропажі, не маючи жодного сумніву, що найближчим часом примусить міняйла сторицею відшкодувати їй збитки.

Про те, що було потім, не варто багато говорити: звичайно, Арзі-бібі гірко плакала, здригаючи плечима і схлипуючи; звичайно, міняйло, сповнений розкаяння, принижено вимолював у неї прощення; звичайно, він розставляв по місцях скриньки і глечики, лазив, обливаючись потом, по стіні, підвішуючи балдахін і прибиваючи килим, і закінчив тим, що повністю визнав незаперечну перевагу своєї дружини над собою, а також велике щастя бути її рабом, — визнання, хоча й було прийняте з прихильністю, але все-таки не запобігло ганебному вигнанню ревнивця на другу половину будинку із цих запашних покоїв непорочності.

Настала ніч, зійшов місяць і блідо осяяв своїм сяйвом Коканд, затихлий базар, будинок купця, осяяв сплячу Арзі-бібі, її мармурово-прекрасне обличчя, сповнене голубиною чистоти, а в дальній кімнаті осяяв безсонного міняйла, якого мучили розкаяння і жаль. Час від часу він підкрадався навшпиньки до заповітної келії і з розчуленим обличчям, із сльозинками в куточках очей прислухався до легкого рівного дихання за дверима, нечутно цілував повітря і, хитаючи головою, скрушно зітхаючи, повертався до себе...

А далеко за містом, на пустинній дорозі, місяць осявав самотню постать злодія. Із коштовностями в кишені, парчевим халатом і укладеною в мішок шаблюю він поспішав у гори, де на нього чекав Ходжа Насреддін.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Таємниця! Ходжа Насреддін знав могутню привабливу силу цього слова; його розрахунок виправдався: тепер Агабек щодня був гостем у халупці.

— Рано, господарю; зачекай ще кілька днів, — говорив Ходжа Насреддін у відповідь на його настирливі розпитування.

Агабек бурчав, досадував, але підкорявся.

Розмова переходила на інші предмети, які наче не мали відно-

шення до таємниці, але насправді всі запитання були спрямовані саме на неї, хоча й непрямыми, обхідними шляхами.

— Значить, до служби в Гераті ти багато їздив світом, Узакба? Що ти шукав?

— Пізнання. Ключа до таємниць світу.

— Тобі доводилось, за твоїми словами, бувати і в Мецці. Чому ж ти не носиш зеленої чалми?

— Я не маю права на це, бо через велику свою зайнятість не мав часу, щоб виконати навколо чорного каменя Кааби всі необхідні обряди.

— Ти був такий зайнятий? Чим?

— Пошуками однієї стародавньої книги.

— Ти знайшов її?

— Так, знайшов.

— Про що в ній розповідалось?

— Не питай, господарю! Про великі справи — про злі й добрі чари.

— Так ти чорнокнижник?

— Ні, навпаки. Моя мета — розвіяти певні злі чари, а не створювати їх.

— Які ж це чари, скажи?

— Рано, господарю; потерпи ще кілька днів.

Коло запитань повторювалося знову, з невеликими змінами. Звичайно, Ходжа Насреддін не став би витрачати часу даремно, якби не бачив у них користі для себе. Він вивчав Агабека за його ж запитаннями — тут доречно буде пригадати старовинну приказку: «Дурень сіє слова без розбору, але урожай дістається мудрому».

Найуважнішим чином Ходжа Насреддін вивчав усі вигини вдачі Агабека, стежив за всіма його найдрібнішими обмовками, поривами, рухами, прагнучи знайти ключ до його внутрішнього прихованого ества. Він мовби витягував душу Агабека на світло із жирного тіла, як витягують із дна водойми утопленика, щоб роздивитись і розпізнати його; спочатку вода темна й непроглядна, але багор зачепив, потягнув, вода сколихнулась, щось неясно забіліло в глибині; ще зусилля — і тіло починає спливати, позначатись у тьмяній воді і, нарешті, з'являється на поверхні, лякаючи тих, що зібрались, темною синявою мертвого роздутого обличчя... Своєю потворністю і мертвотною глухотою до всякого доброго заклику душа Агабека була вельми схожа на цього утопленика, — якщо ж іще припустити, що йдеться про смердючу водойму, призначену для стоку нечистот,

то наше уподібнення замкнеться і стане у своїй колоподібній завершеності цілком доречним.

Агабек був гордовитий, хвалькуватий, охочий до будь-яких, навіть найгрубіших лестощів. Колишній суддя, він про всіх лихословив, усіх викривав і засуджував, немов був поставлений від Аллаха верховним суддею над цілим світом. Про себе самого він говорив не інакше як в урочистому тоні, з глибокою скорботою згадуючи свою колишню суддівську велич, — жодного разу не посміявся він над собою, навіть не пожартував. З усього цього Ходжа Насреддін зробив висновок, що він, по-перше, дурний, по-друге, тупий, по-третє, відчуває себе скривдженим, по-четверте, плекає надію колись повернутися до почесної і багатоприбуткової суддівської служби.

Останнє, на думку Ходжі Насреддіна, і було найслабшим місцем Агабека.

Непомітно, вкрадливо Ходжа Насреддін переводив розмову на палаци, посади, нагороди і чини.

— Який світлий розум вклав Аллах у твою голову, о господарю! — з удаваним захопленням говорив він. — Дивно, що в Хорезмі не роздивилися такий розум і дозволили тобі усунутися від справ!

Ці слова були бальзамом для серця Агабека, тим більше що усунувся він від справ не без шуму, спричиненого надмірною ревністю у хабарництві.

— Звичайно, я розумію: посада міського судді була надто низька для тебе, — вів далі Ходжа Насреддін, — але хіба не могли вони підібрати посаду вище, наприклад головного палацового скарбника? Будь-який правитель, якщо він тільки щось розуміє, мав би обіруч схопитися за такого скарбника. Палацова казна була б завжди повна, і всі податки стягувалися б вчасно і повністю.

— І ще було б запроваджено чимало нових! — підхопив Агабек, розпалившись мріями. — Наприклад, податок на сльози...

— Велика думка! Податок на сльози викликав би нові сльози, а нові сльози — новий податок. І так без кінця... Яка неосяжна мудрість! Та за одну цю думку тебе треба було б негайно зробити головним візирем!

Напружившись, Агабек народжував другу велику думку:

— А ще... ще я встановив би податок на сміх!

— На сміх! Тільки подумати, якого візиря упустив хорезмський хан. Тепер він, мабуть, обкушує собі нігті на ногах з досади!

Так минув тиждень. Пекуче літо піднялося з долини сюди, у передгір'я, наповнило все довкола сухою дрімотною спекою. Повітря

було нерухоме, немовби вітер спав, назавжди знесилівши; озеро блищало, як поліроване, лише часом по його срібній гладіні ковзала ледь помітна летюча тінь, наче по дзеркалу, на яке дують. І все знову завмирало у потоках розплавленого світла: самотній яструб висів у небі, ящірки, заплющивши очі, ціпеніли на білому камінні. Трава пожовтіла, висохла. Якось уранці Ходжа Насреддін, поглянувши на далекі пагорби, вже не побачив юрт, що раніше білили по схилах: киргизи вночі знялися і пішли зі своїми стадами на джайляу — високогірні пасовища.

У горах танули білі сніги і сині льодовики. Струмки, що несли воду в долини, переповнилились. Але чоракцям ні краплі не діставалося з цієї води: усю її перехоплював Агабек і накопичував у своєму озері.

Чорацькі поля знемагали від спраги.

Настав термін поливу.

Агабек похвалився перед Ходжею Насреддіном дівчиною, яку хотів узяти в свій дім.

— Вона, звісно, проста сільська дівчина, але якби ти, Узакбаю, побачив її, то порівняв би подумки з рожевим пуп'янком, який ще не розпустився. І я незабаром відкрию цей пуп'янок!

— Але, може, у неї є наречений?

Наречений? У неї? Про це Агабек ніколи не думав, так само як і про бажання самої дівчини. Хіба не жалюгідними нікчемними черв'яками були усі ці чоракці порівняно з ним, хіба не були вони самою долею віддані в його владу, щоб жертвувати усім своїм достатком і всіма бажаннями заради його достатку і бажань?

Ходжа Насреддін зрозумів значення його здивованого погляду і не став ні про що більше питати.

***

Вночі у горах пройшла сильна гроза.

Поривчастий вітер, насичений вологою далекої зливи, довго бив тугими крилами у блаженські двері халупки, доки не відчинив їх; увірвавшись, він підняв і закрутив попел у вогнищі, повіяв вогким диханням в обличчя сплячого Ходжі Насреддіна, стривожив ішака, який наче тільки й чекав цього вітру, щоб заревти серед ночі — ридаючи, гикаючи і схлипуючи.

Ходжа Насреддін прокинувся, підвів голову, прислухаючись до віддаленого гуркоту грому. У розчинені двері він бачив нічне, охоплене грозою небо: чорні хмари немов висікали вогонь зі скелястих

вершин, у біло-синюватих спалахах блискавок раз у раз виникав із п'їтьми летючим маревом похмурий хребет з його сніговими зубцями, чорними проваллями і розколинами. «Де тепер мій одноокий супутник? — подумав Ходжа Насреддін про злодія. — Може, на гірській стежці, під грозою, хай береже його всемогутній Аллах!»

Останні два дні злодій не виходив у нього з голови. Між ними, через гірські хребти і перевали, мовби встановився якийсь зв'язок — надто слабкий для передачі думок, але достатній, щоб передавати відчуття, точніше відгомони відчуттів. «Невже я з ним так поріднився?» — роздумував Ходжа Насреддін, пригадуючи, що раніше такий зв'язок на великих відстанях виникав у нього дуже рідко і лише з людьми, найближчими його серцю.

Учора надвечір цей зв'язок позначився дуже виразно. Ходжу Насреддіна раптом охопила неясна тривога.

«Що з ним трапилось у Коканді?» — запитував він себе, але здогадатися, певна річ, не міг.

А злодій саме в цей час сидів у скрині разом із вельможею.

«Він у небезпеці! Він у небезпеці!..» — подумки вигукував Ходжа Насреддін і не міг знайти собі місця...

І настільки сильно він хвилювався, що частина його сили передалась до Коканда, у будинок купця, у закриту скриню. Звідси й виникло рятівне натхнення, яке спонукало злодія відкинути кришку скрині і з'явитися в хмарі пуху перед приголомшеним купцем. Що сталося після цього в будинку купця — вже відомо, і нам немає потреби повторюватись; на іншому ж кінці зв'язку, в халупці біля озера, нічого особливого не відбулось, якщо не брати до уваги душевний спокій, який раптом відчув Ходжа Насреддін. Він зітхнув вільно і легко, знаючи достеменно, що невідома небезпека, котра загрожувала злодієві в Коканді, благополучно минула. Тривога відринула від його серця, і він засміявся, відчуваючи, що злодій після повернення розкаже йому щось вельми кумедне.

Після цього веселість не залишала Ходжу Насреддіна до самої ночі, і, навіть заснувши, він бачив веселі сни.

Пробуджений грозою, гуркотом грому, він довго лежав, думаючи про злодія, але відгомонів будь-якої тривоги не знайшов у своєму серці. Значить, все гаразд, його супутник скоро повернеться.

Ходжа Насреддін встав, щоб закрити двері, і побачив Саїда.

Хлопець ковзнув у халупку, благально прошепотів:

— Пробач, що я порушив заборону і прийшов, але мій розум стиснутий кліщами туги. До поливу залишилося тільки три дні.

— Пам'ятаю, Саїде; я пам'ятаю.
— Зульфія вже виплакала всі очі і втратила віру.
— Втратила віру? Це дуже погано.
— Може, нам з нею краще все-таки тікати, поки не пізно?
— Тікати? Тоді вже утрюх — я теж з вами. І не утрюх — учотирюх: адже не кину я тут мого ішака? І не вчотирюх — уп'ятьох: я забув ще одного, який ось-ось з'явиться в Чораці. Це вже буде не втеча, а справжній вихід! — Він поклав руку на плече Саїдові. — Скажи своїй Зульфії, що все йде добре — так, як треба.
— Вона не повірить.
— Скажи від мого імені.
— Вона тебе не знає.
— А сам ти, Саїде, віриш мені?
Він дивився в очі Саїду гарячим поглядом, що пропалює темряву і проходить у глиб серця, — так сонячний промінь проходить крізь склеплені повіки, просвічуючи яскраво-червону кров. Неможливо було опиратися цьому погляду!
— Я вірю, — тихо сказав Саїд.
— Тоді й вона повірить. Твоя віра передається їй. Іди! Пам'ятай: ми завжди разом. Що б не трапилось — ми разом!
Саїд уклонився, пішов.
Наприкінці ночі він зустрівся із Зульфією.
Їїго віра передалася їй, і вона заспокоїлась.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Минув ще день, а злодія все не було.
Ходжа Насреддін обчислював на пальцях його шлях: три дні туди, три — назад, два дні в Коканді. «Якщо і завтра не з'явиться, тоді нам справді доведеться тікати! Невже моє внутрішнє відчуття одурює мене? Ні, не може бути! Він уже близько, він поспішає щодуху, він уже по цей бік перевалу!»
І злодій справді прийшов. Він з'явився у дверях мазанки, немов виникнувши з повітря. Лише хвилину тому Ходжа Насреддін виходив дивитися на дорогу — жодної душі там не було. І раптом він виник! Він був помітно стомлений, покритий пилом, але його плоска пика сяяла. Ходжа Насреддін зрозумів без слів — усе гаразд!
Це було після полудня. Поки злодій розповідав про свої коканд-

ські пригоди, сонце пересунулося ще на захід. Наближався вечір — останній вечір перед поливом; треба було поквипитись.

— Домовимось про подальше, — сказав Ходжа Насреддін. — Коштовності належать бідній вдові, і треба їх повернути. Ти згоден?

— Я сам так думав.

— Але спочатку ми пустимо їх на короткий час в обіг. З благочестивою метою, звичайно.

— Розумію! — пожвавішав злодій. — І скажу тобі, де знаходиться найзручніше для цього місце. Там далі, за Чораком, уже в долині, є один караван-сарай. Мені розказували про нього. Великий караван-сарай, де цілу добу без перерви грають у кістки. Крупна гра. Якщо ми візьмемося за справу вдвох...

— Ні, ми за цю справу не візьмемося. Ми пустимо гроші в обіг набагато ближче. Ми зіграємо в іншу гру — безпрограшну. Іди за мною, але так, щоб тебе ніхто не бачив.

Пустирями, закутками він привів злодія до будинку старого Мамеда-Алі. Ховаючись у чагарниках, вони підкралися до огорожі, заглянули в сад.

Старий був у саду, обкопував яблуні. Серед них — про це знав Ходжа Насреддін — була одна, посаджена Мамедом-Алі в день народження дочки. Саїд розповідав, що на цю яблуню щодня чіпляли для краси особливу стрічку: в суботу — червону, в неділю — білу, в понеділок — жовту, у вівторок — синю, у середу — рожеву і в четвер — зелену. А в п'ятницю, святковий день, усі шість стрічок одразу. Цей обряд придумала сама Зульфія років десять тому і відтоді неухильно дотримувалась його, ніколи не забуваючи привітатися вранці зі своєю ровесницею і причепурити її.

Сьогодні була п'ятниця — свято, на яблуні мали бути шість різнокольорових стрічок. Але де ж вони?.. Ходжа Насреддін, скільки не дивився, не міг розпізнати серед багатьох яблунь цю єдину. Невже Зульфія забула?

Ні, Зульфія не забула. Роздивившись пильніше, Ходжа Насреддін помітив на одній яблуні неподалік — тій самій, яку старий щойно почав обкопувати, — вузьеньку стрічку, чорну.

Зульфія не забула. Сьогодні вранці вона попрощалася зі своєю улюбленицею і на згадку про себе залишила траурний знак.

Ходжа Насреддін на мить задихнувся від жалості: ця чорна стрічка сказала йому більше, ніж ціла книга скорботи. Бідна дівчинка, скільки вона вистраждала в ці дні! Ще жодного разу не бачивши Зульфії, жодного разу не поговоривши з нею, він відчував її близь-

кою і рідною, наче по крові. Він усім серцем поділяв її горе і всім серцем заздалегідь озивався на її радість — неочікувану, яка мала наразі увійти через нього до цього саду.

— Ти бачиш чорну стрічку на яблуні? — пошепки звернувся він до одноокого. — Не мине і чверті години, як вона заміниться пишністю шести різнокольорових стрічок! Повір мені: заради таких хвилин варто жити на землі!

Одноокий не зрозумів: для нього ця стрічка була темна не тільки за кольором, але й за значенням!

— Що ти хочеш сказати?

— Дивись і здогадайся сам.

У саду з'явилася молода господиня, Зульфія. На жаль, вона вже не вважала себе тут господинею. Сумна хмара затьмарювала її обличчя. Повільним прощальним поглядом обвела вона сад: кущі, дерева, стежки, квіти... Ходжа Насреддін здалека вгадував сльози в її очах.

— Дивись! — шепнув злодій, штовхнувши Ходжу Насреддіна ліктем. — Хтось ще...

Це був Саїд. Не помічений старим, він ковзнув у хвіртку і пробрався за кущами до Зульфії.

Вона кинулася до нього назустріч.

— Ну що? — угадав її запитання Ходжа Насреддін.

— Сьогодні все вирішиться, — була відповідь. — Або будуть гроші, або втеча. Ти готова?

Зульфія відважно труснула головою. Так, готова!.. Вона зважувалась не відразу, але якщо зважувалась, то вже без вагань. Ходжа Насреддін замилувався дівчиною — сміливим поворотом голови, блиском очей.

Старий, який порався коло яблуні, озирнувся, побачив Саїда і Зульфію. Він похилив голову, подумав, увіткнув у землю свою мотику¹ і немічною, розбитою ходою, волочучи ноги, пішов до них.

Саїд шанобливо вклонився йому.

Старий мовчки відповів на уклін. Йому було важко говорити. І соромно. Переборовши себе, він сказав:

— Синку, послухай мене: іди. Не край даремно серця ні мені, ні Зульфії, ні собі. Вона вже тепер не наша.

Прислухатися до подальших його слів Ходжі Насреддіну було ніколи.

---

¹ М о т и к а — найдавніше ручне знаряддя для обробляння ґрунту під посів у вигляді палиці з кам'яним або металевим клинком.

— Мерщій! — шепнув він злодієві. — Заховай коштовності під яблунею. Зверху прикрий землею. Прослизни як змія, як тінь!..

Злодій ковзнув униз, по той бік огорожі, у сад. І відразу зник, немов пішов під землю, як у глуху воду. І лише по ледве помітному колисанню трави над сухим зарослим ариком Ходжа Насреддін міг помітити його рух до яблуні. Стрімкий, нечутний...

Щось миттєво промайнуло під яблунею — і бур'ян над сухим ариком знову заворушився у зворотному напрямі.

Плигаючи в сад, злодій зачепив гілку граната, — коли повернувся, вона ще гойдалася.

— Що ж далі? — пошепки спитав він, весь тремтячи. Не зі страху, звичайно, — від злодійського азарту, вивернутого навиворіт.

Сад, залитий широким і ясным потоком вечірнього світла, після скорботних слів Мамеда-Алі неначе весь потемнів, входячи в ніч.

Саїд пішов. Біля хвіртки озирнувся, махнув на прощання рукою.

Зульфія плакала.

Повільними кроками старий повернувся до яблуні.

Він узяв свою мотику, ударив нею раз, другий, третій, перевертаючи землю, згладжену до блиску залізом. Кожну скибу землі він розбивав обухом, потім розминав — ретельно, до останньої грудочки. Горе лежало стопудовим каменем на його старому серці, горе погасило останній вогонь у його старих очах, але не могло вплинути на його звичну щоденну працю. В цій праці було для Мамеда-Алі коріння його буття, те, чим тримався він на землі. Як завжди, розмірено піднімав і опускав він важку мотику — і нічого за старим не треба було ні переробляти, ні поправляти.

Щось дзвякнуло під мотиною. Старий нахилився, довго дивився, не побачивши зосліпу клуночок з коштовностями. Ходжа Насреддін подумки кричав йому: «Та нахилися нижче, старий кроте! Бери, ось вони, бери!»

Старий нарешті побачив. Підняв клуночок. Розв'язав — і скам'янів, засліплений блиском золота, сяянням самоцвітів.

Він витрусив коштовності на долоню — темну, зашкарублу, земляну. Один із браслетів упав на землю. Мамед-Алі нахилився, щоб його підняти, і розгубив решту. Рубінове намисто ковзнуло з його рук вогненною змійкою, золото, падаючи, м'яко спалахнуло маслянистим танучим блиском, сапфіри виблискували блакитнувато-льодистим зоряним мерехтінням, смарагди — зеленими іскрами.

— Зульфія! Зульфія! — покликав старий завмираючим голосом.

Вона почула, кинулася в тривозі до нього:

— Що з тобою, батьку? Тобі погано?

І заціпеніла, побачивши коштовності. За своє життя їй тільки двічі довелося бачити золото, а самоцвіти — ніколи.

— Звідки це?

Старий уже схаменувся, прийшов до тями:

— Знайшов. Ось наразі, під яблунею... Під улюбленою, твоєю...

О Зульфія, всемогутній Аллах почув наші благання! Це приніс нам ангел, твій ангел, Зульфія!

Ходжа Насреддін смикнув одноокого за рукав:

— Чуеш, це ти ангел.

Уражений, наче блискавкою, нападком внутрішнього беззвучного сміху, одноокий у корчах повалився на землю до ніг Ходжі Насреддіна.

А в саду почався радісний переполох. «Саїде! Саїде!» — дзвінким голосом кричала Зульфія. Хлопець не встиг піти далеко — почув, прибіг. Він єдиний з усіх трьох здогадувався, звідки взялися ці коштовності, але як потрапили вони під яблуню, зрозуміти не міг.

Одного тільки не вистачало для увінчання такого дня: різнокольорових стрічок на яблуні. «Пригадай же, пригадай!» — твердив Ходжа Насреддін, подумки звертаючись до Зульфії. Вона внутрішнім слухом уловила його заклик, кинулась до будинку і за хвилину повернулася, подібна до летючої комети, — стрімка, сяюча і з хвостом різнокольорових стрічок. Сонце вже зайшло, але шовк струмував, блищав, мовби містячи світло в самому собі; Зульфія убрала яблуню, і в розкішній пишноті кольорових стрічок — чорна стрічка, поглинена сутінками, — зникла, розтанула без сліду.

***

Дорогою назад злодій сказав:

— Я гадав, ця дівчина ангельської краси. А насправді нічого особливого. Їй до Арзі-бібі, наприклад, далеко.

— Пригадай Сааді: «Щоб зрозуміти всю красу Лейли, треба дивитися на неї очима Меджнуна», — відповів Ходжа Насреддін.

У халупці він дав злодію п'ять коржів, стару ковдру, кумган:

— Ти знайдеш житло для себе десь неподалік. Ніхто не повинен тебе бачити і навіть підозрювати про твоє перебування в Чораці. Їжу одержуватимеш від мене і лише вночі. Будь завжди готовий з'явитися до мене на перший заклик. Ти бачив жердину, що лежить

перед входом? Якщо я підніму її з білою хусткою — це знак. Приходь, не гаючи ані хвилини.

— Слухаю і підкоряюся.

По цім слові злодій пішов на пошуки самотнього нічлігу.

Ховатися він умів. Без особливих зусиль розшукав поблизу маленьку, дуже затишну печеру. Вхід у неї прикривали густі зарості — надійний захист від чужих поглядів. Ця печера збереглась і досі у тих місцях під назвою «Житло благочестивого злодія». Але з теперішніх чоракців жоден не може як слід пояснити її назву: про якого злодія йдеться, що це був за злодій, який залишив тут на століття свій незгладний слід? Хай же сприяє наша книга розсіяню мороку невідання і в цьому тихому куточку землі, бо пізнання світу збирається крупинками, і жодна крупинка не буває зайвою.

Доки стемніло, злодій устиг нарвати сухого плюща і влаштувати собі ліжко. Спорудження вогнища і решту справ він відклав до ранку. Уже споночіло; тонкі хмари, напливаючи на місяць, подеколи перетворювали його саяво на світлий туман; у кущах, посріблених місяцем, пробіг із тихим шерехом хтось маленький на м'яких лапках. Сонливо пискнула розбуджена пташка.

Злодій кинувся на ліжко, витягнувся. Очі його злипались, у ногах після важких мандрів відчувалася неймовірна тяжкість.

За хвилину він уже спав — міцно, спокійно. І уві сні усміхався, бачачи, можливо, дідуся Турахона.

Спав у своїй халупці і Ходжа Насреддін; перед його очима уві сні гойдалася яблуня, прикрашена шістьма різнокольоровими стрічками.

Спав Агабек, похитливо чмокаючи товстими губами: йому снилася Зульфія, яку він на ранок чекав у свою павутину. Мерзенний павук, марні сподівання! Замість метелика йому для мерзотної хижої трапези був уже приготований шершень! Що ж до безсонних, то їх цієї ночі було не двоє, як завжди, а троє: старий Мамед-Алі теж не спав, охороняючи коштовності, сховані в його узголів'ї.

Саїд і Зульфія розмовляли в саду на своєму звичному місці — біля водойми, під карагачем:

— Тепер ти впевнилася, Зульфія?

— Саїде, мій дорогий, я нічого не розумію! Хто він, цей незнайомиць, наш покровитель, наш друг?

— Не знаю, Зульфія, він не називає своє ім'я. О, який я щасливий!

— І я щаслива, Саїде!

— Назавжди?

— Назавжди! Швидше цей карагач перетвориться на тростинку, ніж я тебе розлюблю!

Карагач слухав і не дивувався: він бачив багато закоханих на цій лаві, чув багато ніжних слів, що повторюються із покоління в покоління, і знав, як швидко — за його віковим рахунком — перетворюються палкі коханці на дряхлих старих чоловіків і тремтячих беззубих старих жінок, що виходять перед могилою посидіти на цій самій лаві — але тільки вдень, аби погріти на сонці холодну повільну кров, яка колись іскрилась і пінилась, подібно до молодого вина.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

— Самий час починати полив, — весело сказав Агабек, прийшовши вранці до відвідного арика. — Щоправда, цього разу я отримаю не гроші — дещо інше, але попереду ще будуть поливи: свої грошові збитки я завжди встигну повернути. Я не схибив.

Лагідно синіло озеро; угорі, таке саме лагідне й утихомирене, синіло небо, глибоке, прохолодне, зволене нічними туманами — сонним диханням землі.

— Поратися коло води доведеться сьогодні тобі одному, я буду зайнятий, — вів далі Агабек. — Наразі приведуть цю дівчину. Та ось вони, уже ведуть...

Ходжа Насреддін подивився у бік селища.

До озера дорогою прямувала купка людей.

— Але я не бачу серед них дівчини.

— Як не бачиш?

Агабек втупився в дорогу. Потім, із подивом, на Ходжу Насреддіна:

— Придивися уважніше, Узакбаю, у тебе очі гостріші від моїх.

— Тільки старі, — підтвердив Ходжа Насреддін.

— Розумію! — зловісно сказав Агабек. — Вони йдуть знову каянитися! Але я не з тих дурнів, які піддаються на умовляння і обм'якають від сліз. Дивись, як я зараз їх вишпечу!

Він надувся, розчепірів лікті; очі його звузились, борода випнулась, потилиця напружилась, волохата шия пішла у плечі.

Старі наблизились.

Попереду йшов Мамед-Алі. Ще вчора жалюгідний, тремтячий, він за одну ніч неначе знову народився. Він простував твердою ходою і дивився в обличчя Агабекові прямо й сміливо, як рівний.

За ним ішли двоє землеробів, коваль, гончар, коновал і позаду всіх — чайханник Сафар.

Мамед-Алі вклонився без раболіпства, не надто напружуючи свою стару спину:

— Прийшов термін поливу, і ми хочемо одержати воду.

Інші старі погладили свої бороди, закликаючи благословення Аллаха на майбутній урожай.

— Одержати воду? — грізно запитав Агабек. — Але чим ви збираєтесь платити за неї? Моя умова тобі відома, старий: твоя дочка.

— Моя дочка — не товар для торгівлі, — відповів Мамед-Алі із твердістю і гідністю, яких учора не можна було в ньому припустити.

Ходжа Насреддін ладен був кинутися до нього в обійми за цю сміливу відповідь. Старий підтвердив одну з найдорожчих його думок: свобода від голоду і страху — ось що потрібно людині, аби вивергнути зі своєї крові низьку рабську краплину!

Агабек здивовано дивився на Мамеда-Алі: звідки набрався старий такої зухвалості?

— Чим же ти думаєш заплатити?

— Ось!

Старий витягнув із пояса шкіряний потертий клуночок.

— Це що?

— Подивись.

Агабек узяв клуночок, смикнув зав'язки.

Сафар, котрий стояв позаду всіх, витягнув худу шию. І цього разу він залишився вірний собі: переконаний, що все це закінчиться погано і коштовності виявляться, звичайно ж, фальшивими, як він і говорив уранці в чайхані. Дивна людина: він умів сховатися від радості, навіть якщо вона сама до нього летіла!

Решта мовчали, однаково готові і до переможного тріумфу, і до ганебної втечі.

Побачивши золото та каміння, Агабек змінився на лиці:

— Де ти взяв?

— Знайшов.

— Знайшов?.. Де?

— У своєму саду, під корінням яблуні.

— Мамеде-Алі, ти розкажеш мені казки!

— Я надто старий для цього. Та й чи не однаково тобі, де я взяв?
— Дивно... І підозріло, — пробурчав Агабек, висипаючи на долоню коштовності. Під уранішнім яскравим сонцем вони горіли ще блискучіше, ніж учора, під західними променями.

— Тямущі люди кажуть, що вони коштують набагато дорожче чотирьох тисяч, — почав Мамед-Алі.

— Тямущі люди! — перервав його Агабек. — Де ти тут ухитрився знайти тямущих людей серед такої ж неотесаної мужви, як сам?! — Він заховав коштовності в кишеню. — Гаразд, я згоден. Узакбаю, пусти воду!

Брязнув ключ. Ходжа Насреддін зняв замок. Старі, по два з кожного боку, взялися за ручки коловоротів. Іржаві ланцюги напнулися, заставка поповзла вгору, втискуючись у розбухлі пази. Вода, утворюючи склоподібний увігнутий вигин із довгими воронками, що крутилися по краях, хлинула під заставку, у лоток. Її дзюрчання посилювалось, переходячи в рівний гул; вона бігла сухим річищем арика і гнала перед собою каламутний пінявий гребінь, який злизував сухе листя, гілочки, пташині пера — усе, що траплялося на його шляху. Уздовж арика немов розгортався блискучий гладкий шовк, стрімко застилаючи дно.

Вода! Здалека долинув частий дзвін мотики об мотику: вода підійшла до полів. За хвилину дзвін повторився, відаючись у різних кінцях: вода розливалась, даруючи життя рослинам, деревам, а через них і людям. Мамед-Алі схилився до арика, благоговійно омочив сиву голову, бороду. Старі молились.

Весь день чайхана Сафара порожніла: усі чоловіки були на полях. Тільки ввечері, вже у сутінках, вони розійшлися, доручивши нагляд за поливом особливо довіреним старим, відомим своєю чесністю. Їх зобов'язали всю ніч по черзі охороняти відгалуження головного арика, невсипуще стежити, щоб кожне поле, кожен сад одержали повністю свою воду, і жодна краплина не згубилась. Водяний злодій Каміль, ще з молодих років незліченно битий односельцями за крадіжки води, був цього разу переданий під нагляд мулли, який мудро вирішив посадити його всередину мінарета і надійно замкнути там до ранку.

Місяць, що зійшов, побачив під собою ті самі поля і сади, але тепер на них була кинута зверху плутанина срібних ниток — це блищали, струмували, бігли в усі кінці сповнені водою арики, переплітаючись, розходячись і знову зливаючись. І тиша була цієї ночі особлива, уся в переливах тихого дзюрчання, потаємного плескоту

й булькання; часом чулося неясне чмокання, наче сама земля, почувши на собі прохолодну вологу, ворушилась і зітхала уві сні.

Люди так втомилися на полях, що, розійшовшись по домівках, одразу лягли спати. У чайхані коротали нічний час тільки четверо старих, яким опівночі належало вийти на охорону води. Розмова йшла, звісно, про вчорашню знахідку Мамеда-Алі. Сам він участі в розмовах не брав: сьогодні йому довелося стільки разів повторювати цю історію кожному чоракцю окремо, що старий зовсім знеміг і тепер обмежувався лише безсловесними звуками: на знак підтвердження — мукав, на знак заперечення — клацав язиком.

— Не самі ж вони вирости під яблунею, ці коштовності! — вигукнув Сафар.

— Можливо, вони лежали в землі на цьому місці вже багато століть? — озвався один старий.

Мамед-Алі клацнув язиком. Лежали багато століть! Хіба не обкопував він яблуню щороку — чому ж не бачив їх досі?

— Ти, мабуть, просто не помічав клуночка. Думав, це грудка землі...

Така здогадка зачіпала честь Мамеда-Алі: він був не з тих садівників, які, обкопуючи дерева, залишають грудки.

— Навіщо гадати, навіщо думати! — не витримав він. — Звідки взялися коштовності? Ясна річ, від Аллаха! Хіба він не всемогутній, хіба таке диво не до снаги йому?

Сафар злякався:

— Аллах?.. Схаменися, Мамеде-Алі! Ти хочеш сказати, що сам Аллах відвідав учора твій сад?

— Навіщо ж обов'язково сам? Він міг послати когось із праведників, дідуся Турахона, наприклад.

Дідусь Турахон!.. Якраз недавно було його свято. Чорацькі дітлахи, подібно до кокандських і всіх інших, теж підвішували в садах і виноградниках свої тубетейки. Дідусь Турахон!.. Відразу прилинули до старих спомини — відгомін тих благословенних літ, коли і самі вони, хвилюючись і завмираючи, пришивали до своїх тубетейок різнокольорові ниточки. У холодній пам'яті розуму він міг затихнути, згаснути — цей далекий відгомін, але в пам'яті серця — ніколи!

І час у закопченій тісній чайхані повернувся назад. Старі згадували і знову ставали дітьми; беззубі, зморшкуваті, старезні, вони, виявляється, постаріли і увійшли до сутінків буття лише тілом, але в серцях зберегли незгаслу зорю свого ранку — легке, прозоро-

золотисте світло, що зустріло їх ще в колісці. Того, хто вмів дивитися на людей з увагою, це не здивує: він знає, як багато дитячого всі ми носимо в собі.

— Можливо, й справді дідусь Турахон? — задумливо сказав один старий.

— Але ж у домі Мамеда-Алі немає дітей, — засумнівався другий.

— То й що? — підвищив голос Мамед-Алі. — Якщо він любив мою Зульфю маленькою дівчинкою, чому він має її розлюбити?

Урешті-решт старі вирішили, що Мамед-Алі має рацію: коштовності приніс Турахон...

Настання півночі поклато край розмовам у чайхані. Старі розійшлися на поля. Мамед-Алі був задумливий, глибоко зітхав, звертаючи погляд до нічного неба, до зірок, що здавалися йому близькими, пухнастими, теплими, крізь зворушливі сльози, які щохвилини застидали йому очі.

Доручені його піклуванню сади і поля знаходилися в голові арика, у самій верхній його течії. З мотикою на плечі він ішов берегом, уважно оглядаючи виходи дрібних бічних ариків з головного річища: чи не утворився десь піщаний нанос, що перешкоджає вільному струму води? Іноді він зупинявся, двома-трьома ударами мотики виправляв помічені негаразди і йшов далі. Назустріч йому струмувала вода, то ховаючись у чорній тіні дерев, то виблискуючи на відкритих місцях, уся в дрібному розсіпі зоряного срібла.

Шлях йому перетнула велика дорога. Він зупинився, помітивши збоку, на містку, двох якихось опівнічників. Став дослухатися, не виходячи з тіні. По голосу впізнав Агабека. Про другого здогадався: охоронець озера.

— Значить, завтра, Узакбаю, ти відкриєшся переді мною і посвятиш мене в цю велику таємницю?

— Так, завтра опівночі, господарю.

— Пам'ятай своє слово.

— Я пам'ятаю і додержу його.

Вони зійшли з містка і попрямували просто на Мамеда-Алі. Старий не хотів зустрічатися з ними, але довелось.

— Хто? — окликнув Агабек.

— Я, Мамед-Алі. Охороняю воду.

— А, Мамед-Алі! Ну, охороняй, охороняй. Та дивися не забувай охороняти і свою дочку: адже після цього поливу буде наступний...

Обличчя старого спалахнуло. Він закинув голову, аби гідно відповісти, — і промовчав. Отруєна крапля в його крові не дрімала.

Уранці вона поступилась, а наразі відплатила за вранішню сміливість. Ця краплина була головною союзницею Агабека та всіх інших Агабеків, скільки їх не є у світі, — головною опорою їхньої неправедної могутності. «Кожен за себе», — шепотіла вона людям. Брехня! — ті, хто живе за цим правилом, ніколи не можуть постояти за себе у великих справах!

Присівши на камінь, старий задумався. Не встигнувши позбутися одного лиха, він уже був пригнічений тяжким передчуттям наступного.

Певна річ, він відмовить, якщо Агабек знову зажадає Зульфію. Відмовить з повним правом: один раз він уже сплатив за всіх. Тепер черга за іншими. Але може трапитися і так, що Агабек не візьме грошей. Або Зульфія, або залишайтеся без води. І знову зберуться в чайхані старі, знову скажуть: «Мамеде-Алі, ти один можеш врятувати нас!» Що робити, що робити?

— Із цього діла є вихід, і дуже простий, — раптом сказав хтось зовсім поряд.

Старий здригнувся.

Перед ним стояв охоронець озера. Один, без Агабека.

— Який вихід? З якого діла?

— Із того діла, про яке ти зараз думав.

— Я нічого не думав, я дрімав...

— Хай буде по-твоєму: вихід з того діла, про яке ти зараз дрімав.

Віддай якнайшвидше свою Зульфію за Саїда — от і все. Коли вони стануть подружжям, хто зможе їх розлучити?

Старий сторопів. Яким чином проник цей охоронець у його думки?

— Не дивуйся, — вів далі охоронець. — Я не чародій і не чаклун. Ти просто надто глибоко занурився в свої думки і почав думати вголос.

Думати вголос — яка необережність! Старий закректав, заворочався на камені. Яка необережність! Завтра ж усе буде відомо Агабекові!

— Ні про що я не думав — залиш мене! Яке тобі діло до мене та до моїх дітей?

— Ага! «Про моїх дітей», — сказав ти. Значить, подумки ти вже давно їх одружив. Тепер справа лише за муллою.

Друга похибка! Він небезпечна людина, цей охоронець, він ловить на кожному слові! Краще триматися від нього подалі.

Старий удавано позіхнув, підкинув на плече свою мотику:

— Піду перевірю воду...

Але, як виявилось, не так легко було позбутися охоронця: він пішов поряд.

— А скажи, Мамеде-Алі, по совісті: де ти взяв коштовності? Присягаюсь, твоя таємниця помре зі мною.

Вишпуге! Підсланий Агабеком!

— Я знайшов коштовності в своєму саду, під корінням яблуні, — сердито, майже грубо відповів старий.

— Але хто поклав їх туди?

Терпець старому урвався, він суворо подивився охоронцеві просто в очі:

— Хто поклав їх туди? Хтось не схожий на тебе і на твого господаря, хтось добродійний, чиє ім'я благословенне завжди, скрізь і вовіки!.. Ти зрозумів?

І він відвернувся, вважаючи, що сказав достатньо, навіть із великим запасом, аби надалі між ним і цим охоронцем не виникало вже ніяких розмов.

Але охоронець не йшов — він стояв, загороджуючи стежину.

Спокійним владним рухом руки Мамед-Алі відсторонив його:

— Пусти, я піду...

Тут сталось щось несподіване: охоронець раптом схопив старого за плечі і тричі міцно струсонув, вигукуючи:

— Ну, ясна річ, дідусь Турахон! Як я сам не здогадався, не зметикував!

Так само раптово він скинув з плечей Мамеда-Алі свої руки і швидко пішов, майже побіг дорогою.

Божевільний? Жодного іншого пояснення старий підібрати не міг. Одне тільки незрозуміло: невже Агабек осліпнув, не бачить? Утім, якщо не бачить, яке діло Мамеду-Алі: адже не йому провалить колись мотикою голову, непомітно підкравшись ззаду, цей охоронець! Треба від них, від обох, подалі — хай самі розбираються, як хочуть... На цьому старий перервав свої роздуми і, не поспішаючи, побрів назад берегом арика, услід за водою.

А Ходжа Насреддін не йшов — летів до своєї мазанки.

Біля мазанки, зачайвшись в реп'яхах, чекав на нього злодій.

Це було надзвичайне побачення. Злодій заливався сльозами подяки, а Ходжа Насреддін говорив йому:

— Так, ти прощений і навіть відзначений знаком особливої милості. Чи готовий ти до подальших подвигів на славу Турахона?

Злодій протяжно схлипнув, кулаком ударивши себе в груди:

— Тепер я сповнений такого завзяття щодо добродійних подвигів, що міг би вкрасти самого мініяйла разом із його розпусною дружиною і навіть її коханцем! Наказуй!

— Що скажеш ти про перетворення на ішака?

— На ішака?.. — Злодій вгамував ридання, із побоюванням подивився на Ходжу Насреддіна. — Це надовго?

— Ні, на короткий час. Слухай уважно.

Вони говорили до ранку. Спочатку тільки виднілось; ніч довго не хотіла здаватись, чинячи опір уранішньому світлу; нарешті світло перемогло і відділилося від темряви, яка відступила на захід і залягла там, у похмурих горах. Хай буде світло! Зійшло сонце, бризнуло промінням по всьому неосяжному світові. Голосніше заспівали птахи.

Злодій покинув халупку, уносячи в просвітленій душі нові сподівання.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

День пролетів на крилах турбот, і знову на зміну йому зійшла на землю ніч у своєму прозоро-темному плащі з алмазами зірок.

Ходжа Насреддін сидів на камені біля дверей мазанки, подумки перевіряючи, чи все готово, чи все завершено для сьогоднішнього рішучого діла.

На стежині вдалині почувся хрускіт щибеня під важкими кроками. Це Агабек поспішав до мазанки, щоб сприйняти велику таємницю.

Ходжа Насреддін зустрів Агабека зі статечною поважністю, що відповідала важливій події, яка мала відбутися цієї ночі. Його уклін був сповнений стриманої гідності, рухи — неквапливі, мова — небагатослівна і значуща.

Усадивши гостя на своє ліжко, він сів навпочіпки перед палаючим вогнищем і став помішувати ложкою в маленькому казані, де кипів якийсь пахучий трав'яний настій.

— Це що? — запитав Агабек.

— Чарівна суміш, — відповів Ходжа Насреддін, повернувши до нього обличчя, залите полум'ям з одного боку і чорною тінню — з іншого.

Полум'я у вогнищі догорало і, затихаючи, зрідка кидалося судорожними спалахами; у халупці потемніло; ішак у кутку занурився

в чорну тінь, як у непроглядну воду, і тільки бурчанням у животі та сопінням нагадував про себе.

Ходжа Насреддін зняв казан, наклав дощечкою:

— Хай потихеньку остигає, а ми тим часом поговоримо, господарю. Я мушу тебе підготувати, аби страх і безмірне здивування не перервали нитку твого життя.

— Хіба це небезпечно?

— Для непідготовлених небезпечно.

Роздувши вугілля, він запалив масляний гніт, укріпив його на стіні. У слабкому світлі знову неясно позначився у кутку ішак, спочатку — зеленувато-вогненним відливом очей, потім — довгими вухами, нарешті — хвостом.

Він дістав сьогодні тільки півкошика коржів: решта була прибрана у протилежний кут, звідки нестерпно драгувала його своїм запахом. Він хвилювався — ворочався, зітхав і скріб копитом глиняну підлогу. Але Ходжа Насреддін був непохитний, навіть не дивився в його бік.

Його поглинули з головою інші турботи.

— Аліф! Лам! Мім! — раптом і різко скрикнув він, примусивши Агабека здригнутись. — Аліф! Лам! Ра!.. Кабахас, чиноза, тунзуху, чунзуху!..

Піднявши руки, він обійшов халупку, зупиняючись у кожному кутку, потім щільно причинив двері і повернувся на своє місце:

— Тепер вже нас ніхто не підслуховуватиме.

— А хто міг підслуховувати нас раніше? — запитав Агабек. — Адже ми й раніше були тут тільки вдвох, якщо не брати до уваги ішака.

— Тс-сс, господарю! Скільки разів я просив тебе не вимовляти вголос цього непристойного базарного слова!

Він підвівся, відважив ішаків шанобливий уклін.

Той зрадив, пожвавився, ворухнув вухами, замахав хвостом.

Але коржа не отримав...

— Ні, господарю, ми були тут не вдвох і не втрюх, — сказав Ходжа Насреддін. — Хіба ти не знаєш, що, крім видимих істот, світ населений ще безліччю невидимих, які, однак, розуміють людську мову?

— Невидимі істоти? Розуміють людську мову? Хто ж це такі? — посміхнувся Агабек, бажаючи показати своєю усмішкою незалежність і сміливість власного розуму.

— Це душі людей, загиблих несправедною смертю, головним чином душі повішених, — пояснив Ходжа Насреддін. — Деякий

час перед тим, як з'явитися на суд Всевишнього, вони залишаються ще на землі і блукають у пошуках заупокійної молитви. Вони завжди крутяться коло живих і бувають вельми докучливі, доки живий не здогадається помолитися за них... До тебе, господарю, вони мають особливо чіплятися, — додав Ходжа Насреддін, мовби мимохідь.

— Чому ж це до мене? — насупився Агабек.

— Скажи, коли ти був головним міським суддею в Хорезмі, чи не доводилося тобі засуджувати когось до повішення?

Ці слова впали на голову Агабека, як добра ломака, обмотана ганчір'ям, — м'яко, але оглушливо. Недовірлива усмішка враз зникла з його обличчя: він боязко озирнувся в темряву, яка відразу стала для нього живою, таємничою, глибокою і зловісною.

— Доводилось, звичайно. По службі...

— Ось бачиш! Але чи замовляв ти принаймні заупокійні молитви по цих людях?

— Заупокійні молитви?.. Така справа була б надто втратною для мене. У Хорезмі ловлять стільки різних злочинців!

— Ось тому невидимі до тебе і чіпляються.

— Звідки ти знаєш, що вони до мене чіпляються?

— Тому що вони можуть бути все-таки трохи видимі для витонченого зору. Трохи, ледь-ледь... так, щось подібне до склистих черв'ячків, що плавають у повітрі. Я давно їх помічав над тобою. Та ти, мабуть, і сам їх бачив не раз, тільки не знав, хто вони.

Оскільки Агабек був дуже товстий і огрядний, то, певна річ, часто бачив склистіх черв'ячків, що мовби плавали перед очима в повітрі, особливо коли йому доводилось нахилитися і знову випрямляти спину.

— Так, бачив... Але я вважав, що це від зайвої крові.

— Якби це було від зайвої крові, тоді б вони уявлялися тобі червоними, ти ж бачиш їх прозорими, ніби безтілесними, — розсудливо відповів Ходжа Насреддін.

Проти такого очевидного доводу Агабек нічого не міг заперечити. Слова Ходжі Насреддіна важко вразили його уяву.

Він закинув голову, щоб перевірити, чи справді зникли всі склисті черв'ячки? Його товстий загривок напружився, кров сповільнилась — і він побачив безліч їх перед собою. Він жахнувся!

— Послухай, Узакбаю! — тужливо вигукнув він. — Ось вони, ось! Вони тут, нікуди не зникли!

— Заспокойся, підбадьорся, господарю! — відповів Ходжа На-

середдін: надто лякати Агабека не входило в його наміри. — Це не ті, інші. Так, якась дрібнота. Ті, що небезпечні, зникли, а ці ж цілком безпечні.

— Ну, гаразд, а як же бути далі? Коли повернуться ті, небезпечні? Адже не можу я тепер сидіти, рятуючись від них, у цій халупці до кінця моїх днів? О Узакбаю, о нерозумний, навіщо ти мені сказав? Раніше, коли я не знав...

— Ти легко можеш їх позбутися, господарю. Замов тутешньому муллі поминальні служби. На рік уперед. І заплати відразу. Цього вистачить з лишком.

Даючи таку пораду, Ходжа Насреддін мав на меті відновити за рахунок Агабека чорацьку мечеть, яка своїми облупленими стінами, облізлими розписом і гнилими стовпами вже давно волала до щедрості парафіян. Агабек був найбагатшим парафіянином, але й найскупішим — його було варто покарати.

— Звичайно, замовлю! — вигукнув він із полегшенням зітхань. — Навіть якщо це обійдеться мені в тисячу таньга! Подумай, наскільки глибоко сиділа злочинність у цих людях: навіть після смерті вони продовжують чинити бешкет! Але, на жаль...

— На жаль, удруге їх повісити не можна, — закінчив Ходжа Насреддін.

— Не обов'язково вішати. Аллах міг би карати їх якимсь іншим способом.

Ось усе, до чого міг підвестися його убогий, тюремно-паличний розум, навіть зіткнувшись з таємничим світом, що лежить по той бік земного буття!

Тепер, коли Агабек був належною мірою підготовлений, Ходжа Насреддін вирішив перейти до справи, тобто до тієї головної таємниці, заради якої вони зішлись цієї ночі.

***

Таємниця виявилася справді дивною, здатною збентежити будь-яку мудрість. Вона полягала в тому, що ішак, який стояв тут, у кутку, насправді був зовсім не ішак, а перетворений злими чарами на ішака наслідний принц єгипетський, єдиний син султана Хуссейна-Алі, що царює нині в Єгипті.

Розказуючи Агабекові все це, Ходжа Насреддін сам дивувався, як ворочається в нього язик!

— Ось чому я годую його абрикосами і білими коржами, шкодуючи, що не можу роздобути в цьому глухому селищі вишуканішої

їжі. О, якби я міг подавати йому щодня кошик трояндових пелюсток, политих нектаром!

Голова Агабека, і без того затьмарена, пішла обертом. У склистих черв'ячків він повірив, але в це повірити ніяк не міг.

— Схаменися, Узакбаю, який він принц! Найсправжнісінький ішак!

— Тс-с-с, господарю! Невже не можна висловитися інакше? Ну, чому не сказати: «цей чотириногий», або «цей хвостатий», або «цей довговухий», або, нарешті, «цей покритий шерстю»?

— Цей чотириногий, хвостатий, довговухий, покритий шерстю ішак! — виправився Агабек.

Ходжа Насреддін схилив у знеможі голову:

— Якщо вже ти не можеш стриматись, господарю, то краще помовч.

— Мовчати? — засопів Агабек. — Мені? У моїх власних володіннях? Через якогось нікчемного...

— Стримайся, господарю; благаю тебе, стримайся!

— Ішака! — вперто закінчив Агабек, наче вбив тупий цвях.

Хвилину тривала мовчанка.

Ходжа Насреддін зняв свій халат і, розп'яливши його на тополиних жердинах, відгородив стійло ішака мовби завісою.

— Тепер нам буде вільніше говорити, якщо тільки ти, господарю, трохи стримаєш миць свого голосу, подібного до труби. Коли в бесіді ти знову дійдеш до цього непристойного слова, постарайся вимовляти його пошепки.

— Добре! — буркнув Агабек. — Постараюсь. Хоча, правду кажучи, не розумію...

— Скоро зрозумієш. Ти здивований? Ти не можеш припуститися думки, що під сірою шкурою, у довговухому й хвостатому вигляді може ховатися людина, та ще й царського роду? Та хіба ти ніколи не чув історій про перетворення?

Тут ми повинні зазначити, що за тих часів мусульманським світом ходила безліч таких історій; були навіть мудреці, котрі писали про це товсті книги, а в Багдаді з'явився якийсь Аль-Фарух-ібн-Абдаллах, що запевняв, ніби сам на собі випробував кілька перетворень: спочатку — у бджолу, потім — із бджоли у крокодила, із крокодила — у тигра і, нарешті, знову в самого себе... Одного тільки перетворення ніколи не зазнавав згаданий Аль-Фарух: із шахрая у чесну людину, але це окрема розмова, яка тут недоречна; повернемося до халупки.

— Чути я чув, але завжди вважав це порожніми вигадками, — сказав Агабек.

— Тепер ти бачиш на власні очі.

— А де докази? Що в цьому, — він стишив голос, — у цьому ішакові свідчить про його царствене походження?

— А хвіст? Білі волосинки в китиці на самому кінці?

— Білі волосинки? Оце і все? Та я тобі знайду цілу сотню їх на будь-якому ішакові!

— Тихіше, тихіше, господарю; говори пошепки. Ти хочеш більш переконливих доказів?

— Ясна річ, хочу! Цей ішак — принц? Так перетвори ж його на моїх очах у людину або, навпаки, перетвори якусь людину на ішака. Тільки тоді я повірю.

— Якраз таким ділом я і думаю сьогодні зайнятись: повернути йому на короткий час його справжній царственный вигляд. Що стосується перетворення якоїсь людини на ішака, то, мабуть, за допомогою Аллаха вдасться і це.

— Так починай — уже північ.

— Так, уже північ. Я починаю.

І він розпочав. Знаючи, що дублену товсту шкіру Агабека проїняти зовсім не легко, Ходжа Насреддін не шкодував ні запалу, ні ретельності. Він кидався по халупці з кута в кут, викрикуючи хрипким голосом заклинання, кидався на стіни і відскакував від них, як м'яч, тупотів ногами, падав на підлогу і корчився, тремтячи, сходячи піною. Потім, весь пітний, задиханий, узявся за ішака, обливши його спершу чарівною сумішшю, що ішакові вельми не сподобалось: він зафиркав і замотав головою.

— Кабахас! — придушеним голосом скрикнув Ходжа Насреддін, входячи в стійло. — Суф!.. Чимоза! Дочимоза, каламай, замніхоз!..

При цьому він з-під сорочки, непомітно для Агабека, сунув ішакові під ніс пахучий, здобний корж, але в пашу не давав. Цим нехитрим способом він швидко довів ішака до повної несамовитості: той заревів, підняв хвіст і, брикаючи, почав кидатися на жердини.

— Цуцугу! Лімчезу! — востаннє заволав Ходжа Насреддін і, обливаючись потом, підбіг до Агабека:

— Ходімо, господарю! Тепер ходімо! Ніхто не повинен бачити диво перетворення. Інакше — сліпота! Невіліковна, на все життя!

Він витіснив Агабека з халупки, вийшов сам і щільно причинив двері.

— За мною, господарю, за мною. Відійдемо подалі: тут залишатися небезпечно!

Агабек, злегка приголомшений заклинаннями, не опирався.

Вони повернули на стежину, що вела до відвідного арика.

Ходжа Насреддін удавано закашлявся. Ніч відповіла криком перепела — це означало: «Я готовий!» Все йшло як слід.

Біля водяного лотка вони всілися поряд на кінець колоди, що підтримувала коловорот.

Ходжа Насреддін ще не зовсім відсапався після чаклунства і жадібно пив свіже нічне повітря. Помалу його серце заспокоїлось і дихання стало рівним.

На Агабека нічна прохолода теж справила добродійний вплив, розігнавши чаклунський чад, що згустився в його черепі під товстими кістками. Недовірливий від природи, схильний бачити в усіх людських діяннях переважно шахрайство, він і в халупці не дуже вірив, а тут, на свіжому повітрі, звільнившись від дії заклинань, остаточно отверезів. І в темній душі Агабека почала здійматися злість, змішана з досадою, що його хочуть пошити в дурні.

Він уїдливо засміявся:

— Ну, де ж твоє диво, Узакбаю?

— Ще не відбулося, господарю. Зачекаймо.

— Нічого й чекати! Уже видно, що з твоєї крутійської витівки нічого не вийде. Ішак залишиться, як і був, ішаком, але ти навряд чи залишишся охоронцем озера.

Про себе він думав: «Ось чудова нагода вигнати його з посади, не повертаючи застави! Він хотів ошукати мене, але ошукав самого себе!»

Ці підступні думки Агабека були, звісно, зрозумілі Ходжі Насреддіну, начебто він їх чув. Він усміхався в душі, але мовчав.

Перед ними шуміла, пінилася вода, під тиском стікаючи в лоток і стрясаючи поміст, що передавав своє коливання колодам, на яких вони сиділи.

Мовчання Ходжі Насреддіна Агабек тлумачив по-своєму — на суддівський лад:

— Чи тобі нічого відповісти? Скажи тепер: навіщо тобі служити у мене за одну таньга в день, якщо ти справді чарівник? Своім чарівництвом ти б міг заробляти тисячі. Мовчиш? Ти, мабуть, забув, Узакбаю, що маєш справу з тим, хто був головним хорезмським суддею, якому доводилося розплутувати обмани набагато хитріші!

У голосі Агабека виразно чулося удаване благородне обурення, давно вже йому звичне, як, утім, і всім іншим неправедним суддям, що виголошували свої вироки не за справжню вину злочинця, а на догоду вищим або на власну користь; якби ці судді не вміли за власним бажанням викликати в собі таке обурення, то як би інакше могли вони прикидатися перед самими собою, що судять широко і чесно, як могли б жити в добрій злагоді зі своєю нечистою совістю?

— Ага, попався! — продовжував Агабек, розпалюючи себе дедалі більше. — Ти думаєш, я не розпізнав обман з першого твого слова? Ні, розпізнав! І бачив, що все це чистісіньке шахрайство. Я хотів тільки перевірити і викрити тебе. І ось перевірів. Тепер зрозуміло: ти — безсоромний брехун! І твої склисті черв'ячки...

Але тут, на цьому самому слові, він був схоплений за язик! Схоплений за язик і примушений замовкнути! І кинутий у жах!

Тому що запашну тишу ночі раптом прорізав неймовірний, нелюдський крик, від якого відразу захолола вся кров у його жилах.

Цей крик виходив із халупки.

Ходжа Насреддін став навколішки:

— Дякую тобі, о всемогутній Аллах, за твою милостиву допомогу!

Піднявшись з колін, він звернувся до Агабека:

— Сталося! Ходімо, господарю!

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Те, що побачив Агабек у халупці, сповнило його безмірного трепету. На місці ішака стояв чоловік! Чоловік у дорогому парчевому халаті, із безліччю блях і медалей!!! Чоловік із вуздечкою на голові!!! Опоясаний шаблею!!! Дорогоцінною шаблею, з ефесом чистого золота!!!

Зігнувшись удвічі, мало не повзучи, Ходжа Насреддін наблизився до нього:

— О блискучий принце, який я щасливий бачити ваше таке щасливе сьогодні перетворення!

Чоловік не відповідав. Його від голови до п'ят стрясав крупний дроз, ламали корчі, мовби у нападі падучої. Зуби його ляскали, він дико поводив єдиним оком, з якого виходив пронизливий жовтий промінь, на губах клекотіла піна.

Чоловік простягнув уперед тремтячу руку, бажаючи щось ска-

зати, але замість людської мови з його вуст вихопився оглушливий ішачий рев.

Агабек судорожно схопився за двері, не пам'ятаючи себе. Він би зараз усе кинув і втік, але його ноги підгинались, наче в них не було кісток.

Ходжа Насреддін клопотався навколо перетвореного, бризкав на нього своїм чарівним зіллям.

Помалу тремтіння і корчі, що стрясали тіло перетвореного, стихли, піна зникла з губ. Ходжа Насреддін поспішно подав йому води. Він із жадністю випив, обливаючи підборіддя і парчевий халат. Потім заговорив скрипучим і сварливим баб'ячим голосом, із виском:

— О недбайливий і ледачий рабе, чи довго ще ти мучитимеш мене цими тимчасовими перетвореннями? Хіба ти не знаєш, яких страждань коштує мені кожне перетворення?

Ходжа Насреддін тільки кланявся нижче й нижче!

— Хай пробачить найясніший принц і майбутній султан свого нікчемного раба, але мені досі не вдавалося зварити досить сильне чарівне зілля.

— Це триває вже чотири роки!

— Тепер я розшукав, нарешті, в околицях селища траву, якої бракувало, аби моя суміш набула повної сили. Тепер, о найясніший принце, справа завершена, і ваше остаточне перетворення відбудеться раніше осені — як тільки ми прибудемо до Єгипту, до двору вашого сонцеподібного батька, незрівнянного й непереможного султана Хуссейна-Алі.

— А доти я мушу перебувати в цій мерзенній шкурі?

— Тут я безсилий, о великомилостивий принце! Ваше остаточне перетворення може відбутися тільки в Єгипті, і обов'язково в присутності вашого царственного батька. Тільки його поцілунок закріпить моє чарівництво, і після цього ви вже назавжди залишитесь у властивому вам від народження царственному вигляді.

— Нічого не вдієш, доведеться чекати, — зітхнув принц. — Та чого ж ти стоїш, як стовп або, швидше, пень! Зніми вуздечку, зніми шаблю! І заховай її абикуди подалі, бо при зворотному перетворенні вона піде всередину мого тіла і заподіє мені зайві страждання.

Ходжа Насреддін зняв з нього вуздечку, відчепив шаблю.

— Ось уже чотири роки ти прислугуєш мені, але досі нічого не навчився! — продовжував принц. — Ти зовсім не вмієш поводитись у присутності царствених осіб. Думаю, тобі будуть непереливки, коли ти обіймеш посаду візиря і головного скарбника Єгипту. Мій

...Чоловік простягнув уперед тремтячу руку,
бажаючи щось сказати, але замість людської мови
з його вуст вихопився оглушливий ішачий рев...

батько, султан Хуссейн-Алі, вельми вимогливий до придворних щодо пристойності. У палаці є особлива таємна кімната для покарання батогами візирів та інших високих вельмож, які порушили пристойність, — боюсь, як би тобі не довелося в ній побувати!

— О найясніший принце!..

— Ти навіть стояти як слід не вмієш. Ну хто ж так стоїть перед царственими особами? Де відданість у твоїх очах, селюче? Де раболіпство в спині, де захоплення?

— О милостивий принце!..

— Не перебивати! — закричав принц тонким сварливим голосом. — Не смій перебивати!.. А чому сьогодні один корж був пересушений? Чому деякі абрикоси виявилися перезрілими, а інші, навпаки, жорсткими? А де фініки, про які я говорив тобі в минуле своє перетворення? Де вони? Я хочу фініків — чуєш ти, недбайливий і ледачий рабе! Я відкидаю усі твої виправдання! Невже ти дотепер не зрозумів простої істини: якщо я, спадковий принц єгипетський, забажав фініків, значить, вони мають бути, хоча б задля цього тобі довелося спорядити цілий караван до Єгипту, на мою батьківщину!

Тут погляд злодія, — бо цей принц був, ясна річ, не хто інший, як наш старий знайомий, одноокий злодій, — тут його погляд утупився в Агабека:

— А це ще хто? Це що за чоловік? Звідки він узявся? Що йому тут потрібно?

— Це один з тутешніх жителів, — шанобливо доповів Ходжа Насреддін. — Він чимало сприяв мені у пошуках чарівної трави, отже, має деякі непрямі заслуги перед найяснішим принцом. Тому і був допущений до споглядання...

— Ім'я? — звернувся злодій до Агабека, який ні живий ні мертвий стояв на колишньому місці у дверях, тримаючись за притолоку.

— Та...та...ба...ба... да...бек, — залепетав нещасний здерев'янілим язиком.

— А?.. Що?.. Не чую... Що?.. — Злодій питав уривчасто, нетерпляче, трохи гавкаючим голосом, як і годиться вельможній особі у розмовах з упослідженими. — Татабек?.. Тарабек?

— Ца...ва...ка...бек...

— Що?.. Га?.. Фідабек?.. Магобек?..

— Агабек, — шовковим голосом підказав Ходжа Насреддін.

— Агабек? Ось тепер я чую ясно. Так, так! — поважно мовив зло-

дій. — Значить, Агабек. Ну що ж, Агабек так Агабек, хай буде Агабек... Підійди ближче, не бійся.

Агабек наблизився і упав навколішки.

— Ось, дивися! — повчально звернувся злодій до Ходжі Насреддіна. — Цей чоловік, хоч і сільський житель, але доволі вправний у поведженні з царственими особами. Подивися на вигин його спини, зверни увагу, як старанно він, незважаючи на свою огрядність, припадає до нашого царственого підніжжя. А ти?

— Хай дозволить мені найясніший принц сказати кілька жалюгідних слів на своє виправдання. Цей чоловік не завжди був сільським жителем. Ще в недалекому минулому він обіймав високі посади: звичайно, він звик поводитися з високими особами, тоді як я...

— Обіймав високі посади? Це їй видно. Тобі було б слід повчитись у нього, щоб, коли станеш єгипетським візирем, не надто часто відвідувати таємну кімнату... Підведись! — милостиво звернувся принц до Агабека. — Твоє обличчя вселяє мені довіру. Займися на дозвіллі з цим неуком придворною наукою, а я в нагороду пришлю тобі з Єгипту... Ай!.. Ой!.. Ув-в-в!.. О-о-о-о!..

Злодій заскреготав зубами, забився в корчах, із його рота разом із піною знову вихопився трубний ішачий рев. І на довершення всього він, поводячи вогненно-жовтим оком, почав швидко рухати вухами — уміння, яким оволодів ще змалу.

— Почалося! — заволав Ходжа Насреддін, штовхаючи в спину заціпенілого Агабека. — Почалося зворотне перетворення! Швидше, швидше звідси, бо інакше ми обидва осліпнемо!

Ноги не слухалися Агабека, він весь тремтів, наче і сам готувався до перетворення на ішака; по його жирному обличчю струмував піт, і з грудей виривалося хрипке дихання.

Ходжа Насреддін абияк витягнув його з халупки і посадив на камінь перед входом, приваливши спиною до стіни.

Свіже повітря, розтирання, холодні примочки, лоскотання соломинкою в ніздрях справили, нарешті, на Агабека належну дію: він прийшов до тями.

— А як принц? — було його перше запитання. — Він уже?..

— Думаю, що вже. Давай заглянемо.

Агабек коливався. Страх боровся у ньому з цікавістю. Проте цікавість пересилила:

— Тільки ти перший.

Ходжа Насреддін прочинив двері, заглянув:

— Так, сталося!

Заглянув і Агабек. У халупці все було спокійно, тихо, і на тому місці, де кілька хвилин тому він на власні очі бачив єгипетського спадкового принца і навіть обмітав бородою пил з його чобіт, тепер стояв той самий, що й раніше, сірій ішак, який на вигляд нічим не відрізнявся від багатьох тисяч своїх довговухих родичів.

Але — тільки на вигляд. Внутрішнє ж його ество було таке надзвичайне і блискуче, що Агабек, затрепетавши, знову схилився перед ним до землі.

Поки Ходжа Насреддін годував ішака коржами і абрикосами, Агабек устиг зовсім оговтатися після пережитих хвилювань. І в його хитромудрій суддівській голові закипіла робота. У який бік були спрямовані його помисли, здогадатися неважко: є царствена особа, від якої в найближчому майбутньому можна очікувати великих милостей, за щасливим збігом обставин він привернув до себе доброзичливу увагу цієї особи і навіть удостоївся від неї доручення. Було б дурістю знехтувати такою нагодою, не спробувавши дістати з цього найбільшу користь для себе. Треба було діяти, не марнуючи жодної хвилини.

Подібно до всіх можновладців, Агабек відзначався стрімкими переходами від найприниженішого страху до цілковитої безсоромності. Він сміливо увійшов до халупки і упав навколішки перед ішаком:

— Хай пробачить мені найясніший принц, що я наважився порушити його царствену трапезу, але дії цієї людини вселяють мені істинну скорботу через їхню крайню непристойність. Хіба так прислужують царственим особам? — суворо звернувся він до Ходжі Насреддіна. — Передай мені коржі! Хай це буде для тебе першим уроком згідно з побажаннями великого принца. Передай абрикоси. Дивися і вчись!

Так, справді було на що подивитись і чому повчитись! Як згинався Агабек, подаючи коржі, як ретельно обмивав абрикоси і різав їх навпіл, видаляючи кісточки! Якими солодкими, влєсливими й вкрадливими були його слова! Мабуть, такого вшанування ніколи ще не удостоювався жоден ішак у світі, не виключаючи навіть і того, на якому великий іудейський пророк Ісса¹ в'їхав колись до Єрусалима.

Коли обидва кошики спорожніли, Агабек зажадав рушника і з благоговінням витер ішакові морду. Той, вирішивши, що йому

---

¹ І с с а — так називають мусульмани Ісуса Христа.

підносять якусь нову страву, узяв рушника в пащу і почав жувати, але, розчарований у своїх сподіваннях, з огидою виплюнув.

— Найясніший принц закінчив трапезу! — виголосив Агабек, дивлячись на Ходжу Насреддіна із тріумфом і навіть зверхньо. Так завжди буває в палацах: ті, що звели царя на трон, віддаляються, наперед виходять лествиці.

Потім вони довго сиділи на камені біля дверей мазанки. Окрилений першим успіхом, Агабек пристав до Ходжі Насреддіна, як реп'ях до ішачого хвоста. Він уже зметиковав, що справа тут неабияка і шлях із цієї убогої халупки веде просто до Єгипту, до підніжжя трону. Усі почуття, що склали основу його душі, тобто невгамоване честолюбство, пожадливість і властолубство, раптом сколихнулись. Забувши про свою утому, про пізній час, він настирливо розпитував Ходжу Насреддіна про все те, що стосувалося принца: коли і за яких обставин перетворився принц на ішака, де був тоді Ходжа Насреддін і від кого дізнався про велике лихо, що спіткало єгипетський трон, де він зустрів принца і як розрізнив його з-поміж решти ішаків? Ходжа Насреддін ускочив би у халепу, якби задалегідь не підготувався до цих розпитувань. Він розказав Агабекові довгу й заплутану, але на той час цілком імовірну історію, якої ми тут переказувати не будемо, виходячи з того, що кожен може сам вигадати її для себе, цілком на свій смак.

— Саме з тієї хвилини, коли я зустрів його, зігнутого під в'язкою хмизу, на гірській стежці поблизу Пенджаба, і дотепер, уже чотири повні роки, я мучуся з ним, — закінчив із зітханням Ходжа Насреддін. — Але тепер, дяка Аллахові, кінець моїм мукам близький: чарівне зілля виготовлене. Я затримаюсь у цьому селищі ще тиждень зо два, аби набрати в запас чарівної трави, — бо вона росте тільки тут, — а потім попрямую до Єгипту. День, коли я перед лицем великого султана завершу свою справу і поверну йому спадкоємця, буде найщасливішим у моєму житті.

— Ще б пак! — підхопив Агабек. — Обійняти посаду єгипетського візиря і головного палацового скарбника!

— Хто тобі сказав, що я збираюся обійняти цю посаду? Хай султан залишить при собі свої милості, я не скористаюся ними.

— Ти не скористаєшся? Як це розуміти? Що ж, ти відмовишся від посади візиря?

— Звичайно, відмовлюсь. Я жадаю тільки одного — свободи і самотності. Вважаю, що і будь-хто на моєму місці відмовився б, якби пізнав вдачу принца так само добре, як я.

Він заглянув у халупку, щільніше причинив двері:

— Принц спить, можна говорити без побоювань. Повір мені, господарю: це найнестерпніша істота з усіх чотириногих-двоногих, що населяють землю! Упертістю він подібний до ішака! Якщо б він не був принцом, я б ніколи не став повертати його у людську подобу, бо теперішня більше йому підходить. Він злобний, безглуздий, сварливий, галасливий, прискіпливий — одне слово, містить у собі всі найгірші вади ішачої і людської натури, злиті воедино. Кажуть, що його найясніший батько ще гірший. Тепер міркуй сам — як можу я, не обізнаний з палацовими хитрощами, посісти посаду візиря? Сьогодні візир, а завтра — без голови?

Агабек слухав, завмираючи, не вірячи своїм вухам: щастя так і пливло до нього, так і йшло йому в руки!

— Ну який з мене царедворець! — продовжував Ходжа Насреддін. — Я народжений не для влади, а для потаємних роздумів, моя справа — дослідження таємниць. Уже двадцять років я віддав науці чарівництва — і не дарма, у чому ти сьогодні пересвідчився. І раптом я мушу все це кинути? Заради чого? Аби мене щодня ввели до таємної кімнати?

Якби ці слова вимовляв хтось інший, а не людина, що присвятила себе наукам і роздумам, — Агабек, можливо, остерігся б відразу їм повірити. Але тут повірив, бо всі такі люди — зіздарі, дослідники, поети, шукачі життєвого настою і чарівного каменя, що обертає свинець на золото, — усі вони вважалися уже і тоді несусвітними дурнями, які нічого не тямлять у повсякденних справах, а тому варті неухильного ошукування на кожному кроці з боку людей розсудливих, чий розум, замість небезпечних крил, має у своєму розпорядженні чотири десятки вертких маленьких ніжок, дуже зручних для вигідного і цілком безпечного шастання по землі.

— Ти маєш рацію, — сказав Агабек із глибокодумним поважним виглядом: він уже вважав Ходжу Насреддіна своєю законною здобиччю, уже почав метушитися навколо нього, випускаючи клейку павутину. — Посада візиря, скажу з усією ширістю, тобі не до снаги.

— Я й сам це знаю. І тому вирішив зробити так: повернути султану його первістка, відмовитися від усіх посад і почестей і просити в нагороду якийсь усамітнений будиночок і довічне грошове утримання, достатнє для прогонування.

Бачачи жадібну лихоманку, що охопила Агабека, Ходжа Насреддін відкинув усяку обачність і пішов до своєї мети навпростець, сам підставляючи крила і лапки під павутиння.

— Я дослідив ще далеко не всі таємниці природи, — мовив він. — Ось чому мені потрібні роздуми на самоті. Я вивчив перетворення людей на дрібних тварин — мурашок, бджіл, бліх, комашок і мух; дослідив царину великих тварин, чому ти був сьогодні свідком, але поки що не вивчив перетворення людей на жаб, риб та водяних жуків.

— Значить, можна перетворити людину і на муху, і на бджолу, і на мурашку?

— Немає нічого простішого! Так от, чи не хочеш випробувати на собі?

— Навіщо, навіщо, не треба!

— Ти не відчуєш ніякого болю. Навіть і не помітиш, як станеш блохою. На один тільки день, а завтра я поверну тобі людський вигляд, — Ходжі Насреддін хотілося спати, і він прагнув якнайскоріше випровадити гостя. — Зараз я принесу чарівне зілля.

— Колись іншим разом, — поспішно сказав Агабек, підводячись: у нього не було жодного бажання перетворюватися на блоху, та ще наразі, коли попереду так привабливо вималювався в тумані далекий єгипетський палац. — Ми обидва втомились, прощай.

Ходжа Насреддін провів його до арика. Уже світало, схід розгорався.

— Знову вони в'ються навколо тебе, ці склисті черв'ячки.

Агабек неспокійно закрутив головою на короткій ший. Безсонна ніч давалася взнаки: черв'ячків плавало навколо вдосталь. Зовсім не треба було брати цих супутників із собою в далеку дорогу, тим більше, що в Єгипті, як він заздалегідь передбачав, неминуче з'являться нові.

— Сьогодні ж зайду до мулли і замовлю йому заупокійні служби на рік уперед.

— Хай на ці гроші він відновить мечеть.

— Я скажу йому.

Так позбулися чоракці витрат на оновлення мечеті. Але це було найменше з добродіянь, учинених Ходжею Насреддіном, — поперед були інші справи, істинно великі! Говорити про них було б передчасно; проникливі нехай вгадують, решта — хай зачекає... Попрощавшись з Агабеком, Ходжа Насреддін довго дивився йому вслід, весело піднявши широкі чорні брови, потім повернувся до своєї халупки. Повіки йому злипались, халат і чоботи він скидав уже в напівсні. Двері за ним залишилися напіврозчиненими; він подумав, що треба б зачинити їх, але вже не знайшов у собі сили для цього.

Він стулив очі і вже на межі сну встиг ще почути заклик муедзина, що залетів до халупки, — уранішню подячну молитву за новий день і нове світло, послані світові. Голос муедзина, мідний і чистий, линув за вітром, мов на широких крилах, поряд із хмаркою назустріч сонцю, що повільно й урочисто сходило з-за гір у всій своїй вічній і немеркнучій величі. «Милостям твоїм немає межі, і могутності твоїй немає меж!..» — проголошував муедзин, і все в світі молилося — люди, звірі, птахи, навіть безсловесні дерева, тріпочучи й лепечучи під вітром, квапились обігріти у вранішньому промінні кожен свій лист.

По всьому світові, від краю до краю, починався день; шуміли вітри — південний, північний, східний і західний, блищали сніговими вершинами гори, синім прозорим полум'ям світилися моря, струмували води, гірські й долинні, наливалися злаки на полях, тяжчали плоди у садах, і виноград просвічував і золотився, накопичуючи в собі сонячний солодкий настій.

А Ходжа Насреддін спав, забувши створити вранішню молитву, як це нерідко з ним траплялось. Але, мабуть, такий гріх легко прощався йому, бо його сни були світлі, повітряно-веселкові — від сонячного променя, що падав крізь прочинені двері на його обличчя, просвічував стулені повіки і забирався до нього просто в душу, у ту саму її частину, яка, згідно з дослідженнями наймудрішого Аль-Кадир, відає нашими передчуттями та сновидіннями.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Світ створений для хороших людей, погані ж усі зникнуть!..

Зейнаддін-ібн-Абдусалд

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Є в Аравії річки, у яких лише середня течія відкрита людському погляду, а початок і кінець ховаються в підземних глибинах. Життя Ходжі Насреддіна можна уподібнити такій річці: усе, що ми про нього знали, належить до його середнього віку — від двадцяти до п'ятдесяти років; дитячі ж роки, так само як і старість, були невідомі.

Вісім гробниць у різних частинах світу носять його славне ім'я; де серед них справжня? Та, можливо, її немає і серед цих восьми; може, гідною йому гробницею стало море або гірська туманна ущелина, а надгробним плачем над ним було дике завивання морського урагану чи зловісний повільно-тяжкий гул сніжної лавини...

Стосовно витоків його буття відомо, що народився і зріс він у Бухарі, проте як він жив у дитинстві, які могутні ковалі гартували його серце, які майстри відточували його розум, хто з мудреців відкрив йому природу його невгамовного духу — усе це залишилося дотепер невідомим.

Але сказано в книгах: «Приховане сьогодні — відкривається завтра». Мандруючи місцями, де залишив свій слід Ходжа Насреддін, ми переконалися в істинності цих слів. З-поміж зібраних нами переказів про нього є кілька крупинок від самого витoku його днів. Цього замало для окремої книги про його дитинство, але цілком достатньо, і навіть із лишком, щоб позбавити нас права на умовчання. Хай же розповідь про його дитячі роки знайде собі місце тут і відкриє собою третю частину нашої книги.

Дехто може кинути нам докір, що ми повернули убік з прямої дороги нашої оповіді, — відповімо словами поета: «Невеликий розум у людини, яка вміє ходити тільки навпростець і не підбирає золота, якщо воно лежить трохи осторонь». Інші скажуть, що ми

невміло вплели у книгу цю оповідь, що варто було б знайти їй інше, більш відповідне місце, — ми не будемо сперечатись, але нагадаємо прислів'я: «Таньга не перетворюється на динар, якщо перекласти її з правої кишені до лівої».

Тепер перейдемо до розповіді про дитинство нашого героя.

Насамперед ми мусимо спростувати поширену думку, нібито Ходжа Насреддін народився і виріс у сім'ї бідного бухарського сідельника Шир-Мамеда. Тут аж дві похибки: по-перше, Шир-Мамед був не сідельником, а гончарем, по-друге, в його будинку Ходжа Насреддін не народився, а тільки виріс. Річ у тому, що Шир-Мамед, якого донині вважали рідним батьком Ходжі Насреддіна, насправді був його прийомним батьком.

Цю обставину ми і покладемо в основу нашої розповіді.

Гончар Шир-Мамед був досить вправним майстром, особливо щодо виготовлення великих, у людський зріст, горщиків, так званих «танурів», призначених для зберігання води. Честь і гідність майстра полягають у тому, щоб його танури зберігали воду завжди холодною і свіжою — тим холоднішою, чим спекотніший день. Шир-Мамед збагнув таємницю змішання в належних частках глини, піску, розмолотого кам'яного пилу і попелу від саксаулу, таємницю випалу і подальшого поступового охолодження: його танури виходили з печі дзвінками, пористими і в спекотний день справно потіли, вкриваючись мовби сріблясто-сизим водяним шовком. Горщики приносили Шир-Мамеду непоганий доход — він жив, не знаючи нестатків, зумів навіть до старості завести деяке хазяйство: будинок, сад, виноградник, дві скрині, повні всіякого добра. Проте він вважав себе нещасним, жорстко обділеним життям: у його домі не було дітей.

Молитви, багаторічні пожертвування у мечеть, знахарі, замовляння — усе було випробувано Шир-Мамедом. Марно: його дружина залишалась безплідною. Так вони обоє перейшли у старість. У будинку завжди панував бездоганний порядок і благочинна тиша: посуд стояв у нішах, які роками не оновлялись, бо жодної чашки не розбивалось, шовкові ковдри здавалися купленими вчора. Але така благочинність до душі тільки черствим себелюбцям, а Шир-Мамед таким не був; о, як би зрадив він, коли б одного разу весь цей посуд був перебитий вщент, до останньої чашки, необережно кинутим м'ячем, а шовкові ковдри — пропалені наскрізь палаючим вугіллям, добутих із вогнища з метою всебічного дослідження його властивостей!

Раніше вони з дружиною говорили про дітей, і разом сумували; під старість, коли всяка надія зникла, перестали говорити, бо відчували себе винними одне перед одним, і сумували кожен окремо, мовчки.

Якось наприкінці квітня, коли вже обпали в маленькому садку всі пелюстки з персиків, абрикос і яблунь і лише присадкувата айва ще зберігала на гілках грубувату рожеву красу, — надвечір, прокинувшись від сну після обіду, Шир-Мамед ненавмисне порушив мовчазну домовленість: не говорити про дітей.

— Знаєш, що мені наснилося? — сказав він. — Нібито у нас народився син — такий здоровий, галасливий хлопчисько!

Стара вся зіщулилась, пригнулась, подивилася благальними очима, немов кажучи: «Пробач мені!» Він зітхнув і відвернувся: можливо, прощення слід було просити йому.

Весь вечір пройшов у задумливому мовчанні.

Стара почала готувати вечерю, а Шир-Мамед пішов оглянути шість нових горщиків, що стояли уздовж огорожі і були призначені на продаж наступного дня. Це були танури розміром більші від звичайних. «Мабуть, вони по три на гарбу не вмістяться, а тільки по два», — міркував Шир-Мамед, прикидаючи, скільки йому коштуватиме перевезення горщиків на базар.

Потім вони повечеряли і лягли спати.

Прокинувшись уночі, Шир-Мамед побачив свою стару навколішки перед відчиненим вікном. Сильний місячний потік освітлював її всю, до останньої зморшки на обличчі. Вона молилась. Шир-Мамед прислухався до її молитви. Вона просила бога про дитину — божевільна, в шістдесят років!.. І шепіт її був божевільний, вона вже не пам'ятала себе і зверталася до Аллаха з докорами. Уся багаторічна скорбота, невгамована жага материнства, самотність, туга нездійснених сподівань — все було в цьому шепоті! І все-таки в ньому була й віра, всупереч всьому, всупереч розуму й очевидності! «Всемогутній!..» Вона рвонула сиві, безсило повислі патли, повалилась обличчям униз, якось незграбно випнувши кістляві крижі під білою сорочкою, і глухо застогнала — слів у неї більше не було. Гаряча судоба здавила груди Шир-Мамеда; сповнений нестерпної жалості до старої і ніжності, він завмер на ліжку, закусивши подушку, аби стримати сльози, що клекотіли в ньому.

Стара невдовзі лягла на своє місце, поряд. Шир-Мамед не ворушився, вона теж не ворушилась; обоє знали, що другий не спить,

але жаліли одне одного, удаючи, ніби сплять, і прикидаючись, що взаємно вірять цьому нехитрому обману. Жодного слова не було сказано між ними до світанку, але багато було сказано подумки без слів, і вони взаємно пробачили одне одного, зрозумівши, що живуть єдиним життям: він — для старої, вона — для нього, і ніякого окремого життя у них вже давно немає.

Це була для Шир-Мамеда тяжка ніч. Він із полегшенням зустрів ранок, сподіваючись схватитися за звичними турботами від скорботних жалісливих думок.

Було дуже рано, вранішнє світло ще не втратило своєї синяви, тільки починало розвиднюватись — до від'їзду на базар лишалося не менше двох годин. Шир-Мамед знову взявся оглядати й обстукувати горщики. На легкі удари паличкою вони озивалися чистим дзвоном, без деренчання, без притуплення, що свідчило б про тріщини чи інші вади. Так він оглянув п'ять горщиків і підійшов до шостого, крайнього.

Що за диво? Шостий горщик озивався на удар не дзвоном, а писком. Шир-Мамед безмірно здивувався, ударив паличкою ще раз. І знову почув писк. Але тепер уже було зрозуміло, що пищить не сам горщик, а щось живе у горщику.

Хто б це міг туди забратись? Кошеня? Щуценя? Пташеня? Яким чином?.. Але воно там було. Воно пищало!

Шир-Мамед спробував заглянути в горщик — і побачив тільки темряву. Довелося запустити углиб руку. Горщик був глибокий, Шир-Мамед лежав на ньому, бо інакше рука не діставала до дна. Ось він намацав якесь ватяне ганчір'я, потім... Він сіпнувся, поспішно витягнув руку, уважно оглянув.

Сліди зубів! Той, у горщику, схопив старого за палець. Він не тільки пищав, він ще й кусався!

Вже можна було здогадатись, хто у горщику, але Шир-Мамед не вірив собі. Переляканий і приголомшений, він приніс долото, дерев'яне калатало і почав вибивати в горщику отвір. Руки старого тряслися, долото совалося і ковзало, удари були неточні. Той, у горщику, затих і не ворухився. Зате, коли обколена з усіх боків стінка вивалилася і всередину горщика вільно хлинули світло й свіже повітря, який пронизливий крик вилетів звідти назустріч їм! Шир-Мамед схопив живу ганчіркову грудку і витягнув: вона билася, звивалася в його руках і волала, волала надсадним сердитим криком.

Стривожена, перелякана, вискочила стара:

— Що це? Звідки це? Милостивий Аллах, як ти його тримаєш — дай сюди!

Вона вихопила з рук Шир-Мамеда ганчіркову грудку, і вона, ніби через чари, миттю затихла.

— Де ти узяв його? Ну що ж ти мовчиш? Де?..

Блідий Шир-Мамед, якому через усі ці справи відібрало мову, мовчки вказав на горщик.

А через низеньку огорожу вже заглядав сусід, розбуджений криками. Другий сусід, що ночував на даху, сиплим сонним голосом питався зверху:

— Що трапилось там у вас? Злодії? Пожежа?

Стара кинула навколо ревний погляд і, міцно притиснувши до висохлих грудей живу знахідку, швидкими кроками пішла в будинок.

Цікавих сусідів побільшало, ще двоє дивилися через огорожу з другого боку і теж питали: що трапилось?

— Ось... Знайшов у горщику, — повторював Шир-Мамед. — Лежав у горщику. Довелося розбити...

Додати до цього він нічого не міг, бо на вигадки був не здатний. Подія ж трапилась така неймовірна, що потребувала негайних тлумачень, припущень та здогадок, чим ретельно й зайнялися сусіди, порушивши вранішню тишу гулом збуджених голосів.

Не минуло й хвилини, як ще двоє сусідів прибігли подивитись, заявивши про своє нетерпіння гучним стукотом у хвіртку. І ще двоє, і ще один...

Тісний дворик наповнився людьми. Оглядали горщик, землю, хвіртку: може, якийсь слід? Нічого!.. Немов той звалився звідкись з неба і потрапив просто у горщик!

З будинку почувся голос старої — вона кликала Шир-Мамеда. Рятуючись від невтамовної цікавості сусідів, він поспішив до неї.

У будинку, на скрині, на шовковій ковдрі, серед подушок, він побачив його. І відразу, в одну мить, пізнав — це був хлопчисько з його сну.

— Подивися, — немов танучим голосом сказала стара, — подивися, Шир-Мамеде: у нього зуби!

Шир-Мамед наблизився до скрині. Хлопчисько засукав ногами назустріч йому, замахав руками, залементував, витріщивши очі й широко розкривши рота, — і приголомшений Шир-Мамед побачив у нього в роті два ряди рівних, сліпучо білих, міцних і гострих зубів... Було від чого запаморочитися голові й затьмаритися розуму:

зуби у немовляти! Шир-Мамед відчув слабкість у ногах і завмирання у серці, пригадавши, що той — уві сні — теж був зубастий.

До будинку ввійшло диво. Це було зрозуміло Шир-Мамедові, зрозуміло і старій. Припавши до плеча чоловіка, вона прошепотіла у сльозах:

— Я знала, що це буде... Я завжди знала. Тільки не знала, коли і як.

За тогочасними бухарськими законами, найду дозволялося усиновляти не раніше ніж через три місяці, якщо упродовж цього терміну його батьки не давали звістки про себе.

Три місяці глашатаї на головній базарній площі виголошували фірман, який повідомляв усіх жителів Бухари, усіх іноземців та інших, що в гончарній слободі, у домівці гончаря Шир-Мамеда, знайдена в горщику дитина чоловічої статі, приблизно п'яти місяців від народження, котра має відмітну ознаку — повний рот зубів, яких у цьому віці не повинно бути. Глашатаї виголошували фірман щодня тричі: вранці, опівдні і ввечері; справді, далеко не всякому вдається входити у світ з таким галасом! Цей галас навколо маленького Насреддіна став мовби прикметою його майбутнього життя.

Нелегко далися Шир-Мамедові ці три довгі місяці, а стара зовсім замучилась. Кожен день зустрічала вона зі страхом: прийдуть, заберуть!.. Від скрипу хвіртки її кидало в жар: вона наїжувалась, подібно до вовчиці, готової до останнього подиху захищати своє маля. За порадою сусідок вона віднесла свої золоті сережки — весільний подарунок одному базарному писареві, аби він склав кляузний питальник для викриття у брехні тих шахраїв, які спробують видавати себе за батьків маленького Насреддіна. Стара задалегідь пройнялася ненавистю до них і навіть не припускала думки, що вони можуть бути не шахраями. Писар — висохлий сутяга з жовтим, поритим віспою обличчям, витягнутим уперед і по-лисячому загостреним, — виявився майстром своєї справи. Він склав вісімдесят шість запитань, розташувавши їх із надзвичайною хитрістю: послідовно поставлені тій чи іншій людині, вони будь-кого перетворювали на розбійника, здійснювача безлічі лиходійств, з яких нічні грабінки по дорогах і дітовбивство були ще не найгіршими.

Побоювання виявилися марними. Минув дев'яностий день, останній, — ніхто не прийшов за найдою, а на дев'яносто перший день мулла в присутності належної кількості свідків учинив у мечеті обряд усиновлення.

Ось за яких обставин з'явився Ходжа Насреддін у домі гончаря Шир-Мамеда. Із подальшого відомо; що вигодовували його по черзі усі жінки гончарної слободи, які мали немовлят. Ми не знаємо, скільки він мав братів і сестер по крові, але молочних у нього було дуже багато. Тут знову-таки можна углядіти прикмету: ще в колисці він ухитрився поріднитися з усією гончарною слободою, як пізніше поріднився з усім світом... Розповідають, що хоча у ранньому дитинстві він мав сильний зубний свербіж, тягнув до рота і гриз що попало, — але жодного разу не вкусив грудей годувальниці.

Він зростав дуже стрімко. У три роки йому давали на вигляд п'ять, а за розумом — ще більше. У три роки він знав безліч слів, розумів закони їх сполучення і розмовляв, дивуючи дорослих правильністю свого мовлення. З дивною проникливістю він здогадувався про властивості і призначення оточуючих предметів — прядки, сокири, пили, кліщів, садових ножиць, бурава, праски та інших. У чотири роки він уперше сів за гончарний круг і відразу зробив, на невимовний подив Шир-Мамеда, такий горщик — хоч на продаж! Усі речі з повною готовністю відкривали йому свої таємниці — здавалося, він не пізнавав світ, а узнавав, немовби не вперше прийшов на землю, а повернувся, як повертаються з далекої багаторічної подорожі додому, де все відоме, знайоме і лише трохи забуте.

Серед інших особливостей його дитинства згадують про дивну задумливість, що іноді вечорами відвідувала його. Тоді він усамітнювався і мовчав, у такі хвилини погляд його набував прозорості — мовби він не бачив нічого ближче за сузір'я Семи Алмазів. З роками ця дивність, незрозуміла в чотирирічній дитині, безслідно зникла, — можливо, аби знову повернутися до нього на схилі літ, коли людині властиво спрямовувати свої помисли до зірок... Розказують ще про надзвичайну любов його до сонця — любов, що межувала з обожнюванням; ще будучи немовлям, він уже вмів дивитися на сонце, не мружачи очі, відкритим поглядом, не засліплюючись сонячним промінням, — властивість, притаманна з усіх земнородних тільки орлу.

Із малими світу цього, тобто зі звірами, птахами, різними жуками та комашками, він перебував у незмінній дружбі. Шир-Мамеду було дивно бачити, як маленький Насреддін спокійно бере з гілки будь-якого джмеля і пильно його роздивляється, а товстий, волохатий джміль так само спокійно чекає, коли його відпустять, і навіть

не намагається оборонятися своїм страшним жалом. Птахи зовсім не боялися хлопчика: одного разу він, приставивши до стіни драбину, півдня допомагав ластівкам ліпити кубла під дахом; і ластівки охоче приймали його допомогу. Той, хто знає, наскільки ці жваві пташки ревниві до своїх кубел, зуміє як слід оцінити всю дивовижність такого випадку. Коли в кублі вивелися пташенята, і підросли, і настав час учитися їм літати, маленький Насреддін вельми вдало допомагав крилатим батькам у навчанні дітей, підбираючи невмілих, що впали на землю, і підкидаючи їх угору. У віддаленому кутку саду, під корінням старої абрикоси, жив його великий приятель — їжак, якому він уранці носив молоко в черепку; були у нього також знайомі з-поміж мишей... Якось, ідучи з Шир-Мамедом старим цвинтарем, маленький Насреддін, зійшовши зі стежки в бур'яни, босою ногою наступив на змію; вона зашипіла і миттю обвилася навколо його ноги аж до коліна. Шир-Мамед похолодів від жаху, а хлопчик спокійно підняв ногу — і змія розвила свої слизькі кільця і поповзла, не вжаливши його, але шиплячи вельми сердито, бо хвіст у неї був усе ж таки віддавлений. У такій же добрій згоді жив він і з усіма іншими чотириногими, а також тими, що повзали та літали, за винятком одних комарів: ці мерзennі істоти, породжені гнильним подихом болотяних дияволів, не бажали визнавати його за свого і мучили нещадно, до сліз.

Він жив у спорідненості з усім величезним довколишнім світом, завжди відчуваючи свою з ним нероздільність, нібито усвідомлюючи, що ефір, з якого складається все у світі, — єдиний, і безперервно переливається, і жодна частинка його не належить нікому постійно: від сонця переходить вона до джмеля, від джмеля — до хмари, від хмари — до вітру чи води, від води — до птаха, від птаха — до людини, щоб потім від людини поринути далі, у свій довічний круговорот. Ось чому так легко було маленькому Насреддінові розуміти і джмеля, і вітер, і сонце, і ластівку: він сам був усіма ними потроху. Велике благо злиття зі світом, яке дається тільки мудрецам, та і то лише під старість, як вищий вінець їхньої праці і зусиль, — йому, обраному синові Життя, було дано від народження.

Що стосується його однолітків — молочних братів із гончарної слободи, — то його ставлення до них було незмінно доброзичливим, хоча він дуже рано почав помічати недосконалість людської природи. Однак Ходжа Насреддін умів бути поблажливим, не вимагаючи від людей, щоб вони уподібнювались ангелам, бо знав, що це неможливо. Багато років по тому, уже дорослий, він знайшов у книзі

багатомудрого Ібрагіма-ібн-Хаттаба таке міркування: «Але сама недосконалість людської природи така, що незаперечно свідчить про вище місце людини серед усіх інших істот, бо тільки їй — єдиній із живих — надана можливість удосконалення. Саме слово «недосконала», застосоване до неї, уже містить у собі визнання за нею здатності й можливості до сходження...» Прочитавши це, Ходжа Насреддін вигукнув: «Істинна правда, я завжди так думав!»

Але поквapiмось повернутися до розповіді про його дитинство. Ходжа Насреддін проявляв великі здібності в торгівлі. У вісім років він самостійно торгував горщиками. Шир-Мамед цілком довіряв йому і в спекотні години базару спокійно відпочивав у якійсь чайхані. Торгівля у Насреддіна йшла жваво: жодного разу старий не мав нагоди пошкодувати про свою довіру.

Коли одного разу хлопчик залишився в лавці один, підійшов купець і вибрав маленький горщик, щоб купити в нього меду. Поглянувши на величезні, вишикувані в ряд танури, кожен з яких був удвічі більше продавця, купець сказав:

— Горщики великі, продавець — маленький.

Насреддін, миттю перетворивши ці слова на перший рядок двовірша, своєю відповіддю замкнув його:

— Покупець великий, а купує потихеньку.

Здивований і захоплений такою летючою дотепністю, купець, який сам складав на дозвіллі вірші й розумівся на цій справі, купив у хлопчика ще п'ять горщиків і, не торгуючись, щедро заплатив.

Проводжаючи купця, Насреддін вимовив другий двовірш:

*Не срібні ці горщики — з глини простої,
Та смак зберігатимуть кращих напоїв.*

Це викликало у купця ще більше захоплення. Купцеві було не тільки записати обидва двовірші, завдяки чому вони і дійшли до нас.

Насреддін був істинним сином базару. Гомін, гармидер, тиснява ніколи не стомлювали його, він міг цілими днями купатися в цьому невичерпному й галасливому потоці. На базарі і трапився з ним один випадок, який допоміг йому пізнати власне серце і розум.

Якось пополудні забрів він на Стару верблюжу площу. Був час затишшя: продавці й покупці перечікували спеку. Довкола лежало багато верблюдів, які насичували спекотне нерухоме повітря їдким запахом свого поту. Маленький Насреддін, аніскільки не побоюючись верблюдів, перетнув площу, то зовсім ховаючись у жовто-

пахучих застиглих хвилях верблюжих горбів, то випірнаючи з них своєю оксамитовою тюбетейкою з червоною китичкою. Напівсонна площа не могла нічим порадувати його; він спробував дратувати одного верблюда, але і той, розморений спекою, подивився байдуже і відвернувся, не бажаючи плюватись.

Подумавши, маленький Насреддін попростував до Тамерланового моста, де, з чуток, розташувалися приїжджі канатохідці. Проходячи повз великий караван-сарай, він зупинився, почувши за рогом крики, виск і сміх. Зрадівши серцем, він поспішив, звичайно, туди.

Він побачив юрбу базарних хлопчеськ, своїх однолітків, які із захопленням вдавалися до жорстокої забави. Біля стіни караван-сарая, край дороги, просто на пригріві, сиділа вбога стара — циганка з племені «люлі», до якого ставляться з особливим презирством. А хлопчеська із реготом і кривляннями дражнили її, викрикуючи різні образливі прізвиська і кидаючи в неї грудочки сухої землі.

Стара ця була надзвичайно потворна й огидна на вигляд: на її непокритій голові місцями біліли пролисини, у роті, за синіми в'ялими губами, стирчали жовті ікла, ніс був гачком і сизий, повіки — хворі, червоні, позбавлені вій, очі — круглі, злі; до того ж на колінах вона тримала такого ж огидного, як вона сама, облізлого від старості чорного kota — одне слово, справжня відьма, із тих, що, як дехто вважає, викрадають маленьких дітей, щоб напитися їхньої крові.

Маленький Насреддін не забарився пристати до загальної забави: кричав і вищав, гарчав і гавкав по-собачому, стрибав, висунувши язика, на одній нозі, навипередки з іншими. Стара сварилась, погрожуючи жилавим кулаком, кіт фиркав і вигинав спину — все це було дуже смішно, хлопчачи заходилися від реготу.

Нарешті стара набридла їм, до того ж біля Тамерланового моста чекали їх інші розваги. Вони побігли до моста, куди й прибули вчасно, якраз до початку виступу канатохідців.

Про стару та її kota хлопчачи миттєво забули, — та й як би могли вони пам'ятати, коли їхні вуха відразу наповнилися привабливим гуркотом великих і малих барабанів, виском сопілок і ревом труб, а очі — блаженним спогляданням канатохідців, що розгулювали в небі зі своїми жердинами. Тільки раз у пам'яті маленького Насреддіна смутною тінню промайнула ця стара — промайнула і зникла, але якось дивно зачепивши за серце, немовби залишивши на ньому подряпину.

Блаженство тривало цілий день; додому Насреддін повертався іншою дорогою і старої більше не бачив. Але, розказуючи Шир-Мамедові про свій день, пригадав її і затнувся.

— Що ж ти? — запитав Шир-Мамед.

— Ще я бачив одну стару, «люлі», жебракку, — відповів Насреддін. — У неї чорний кіт... А потім ми пішли до Тамерланового моста...

Він не сказав прямої брехні, але не сказав і правди — це була напівправа, тобто найгірша брехня. І знову щось дряпнуло його по серцю.

Із тим він і ліг спати. Стомлений денною метушнею, він із вечора міцно заснув. Опівночі його розбудив страшний сон: базарна стара, злобно вишкірившись, ловила його, хапала і тягла кудись до ями, де фирчав і вигинав спину величезний чорний кіт, поблискуючи вогненними очима. Цей сон навів хлопчикові тугу і якийсь ниюче томління; прислухаючись до зітхань і хропіння Шир-Мамеда, він відчував безперервне, дедалі сильніше дряпання всередині — неначе старий кіт заліз до нього в груди і надумався точити кігті об його серце.

Так уперше почув він голос совісті, дізнався, що носить у собі незримі таємні терези, на яких неухильно зважується кожна крупинка скоєного ним зла, — і хитання цих терезів дуже болісне.

Аби позбутися дряпання в серці, він намагався думати про ігри, про їжачка, про ластівок. Марно! Не бажаючи думати про стару, він думав тільки про неї!

І тоді з ним сталося щось дивне: у міру заглиблення в роздуми про стару він дедалі менше залишався самим собою і дедалі більше ставав старою, мовби переливаючись у неї, — так, ще до світанку він був уже на три чверті нею і лише на одну чверть собою колишнім. І коли він став на три чверті старою, то відчув себе таким само нещасним і самотнім, як вона, а та його чверть, яка ще залишилась, пройнялася такою нестерпною жалістю до неї, що він залився гарячими сльозами.

Він усе збагнув: її безмірну самотність, безмірну гіркоту — бо немає для неї у світі жодної близької душі. Хіба вона винна, що народилася в племені «люлі», хіба вона сама зробила себе потворною, так чому ж несе довічну кару за це? Багатотисячний базар навколо — для неї пустеля... ні, гірше, бо він сповнений презирства і ворожості до неї. За що? Вона завжди згорблена і завжди озирається, бо завжди очікує удару: батогом, словом чи сміхом — однаково! Крім

чорного kota, у неї немає нікого; так вони і живуть удвох — обидва старі, безсилі, завжди голодні, усіма покинуті, близькі тільки одне одному в усьому безмежному світові.

Якими ж очима, зрозумівши все це, він дивився тепер на себе — на своє ганебне кривляння перед нещасною старою, на свої ганебні вигуки і стрибки з висунутим язиком на одній нозі. Насреддін жахнувся. Самому собі він здався таким мерзенним і огидним, що не міг стриматись і, голосно застогнавши, засунув голову глибоко під подушку.

Уранці він був сумний, задумливий; нашвидку з'їв корж, випив молока і побіг на базар. У його поясі лежав гаманець, наповнений дрібною міддю — усього на дві з половиною таньга. Дехто подумав: це плід його розумної ощадливості? Ні, успіхів у грі!

Він поспішав до старої. Скільки базарних спокус траплялося йому дорогою: айран¹, медовий сніг, льодяники, халва! Він мужньо подолав їх усі й не розв'язав гаманця. Не зупинився він і в провулку, де хлопчики самозабутньо вдавалися до китайської гри, яка зветься «лянга», ставлячи по чверті гроша кожен. У цій грі маленький Насреддін не мав собі рівних — і все-таки пройшов мимо, дивлячись убік і прискоривши кроки.

Стару він знайшов на колишньому місці, біля караван-сараю. Кіт лежав у неї на колінах. Глиняний черепок для подавання був порожній, як і вчора. Стара гладила kota, щось йому говорила; він відповідав тихим тужливим нявканням — мабуть, був голодний.

Маленький Насреддін сховався у проломі поваленої огорожі. Раптом він сторопів. Як підійти до старої, що сказати? Промайнула думка: кинути їй гаманець і втекти. Але це не відповідало урочистості моменту.

Дорогою повз стару проходили різні люди — ніхто не подав їй ні гроша, ні шматка черствого коржа. Насреддін дивився і дивувався: які вони несправедливі й жорстокосерді!

Його здивування поступово переходило в обурення. А люди все йшли і йшли, а черепок старої був усе порожній і порожній. Обличчя маленького Насреддіна спалахнуло від крові, що до нього прилинула: чому не розуміють вони того, що він так добре збагнув своїм дитячим розумом? Сьогодні він зовсім не помічав у старої ні її сизого носа, ні жовтих іклів, піднявшись духовним зором вище цих

---

¹ А й р а н — молочний прохолодний напій на кшталт кефіру, поширений у Середній Азії та на Кавказі.

випадкових і малозначущих ознак, роздивившись за ними найголовніше: беззахисність, самотність, страждання.

Охоплений гнівом і жалістю, він подолав свою ніяковість і з гаманцем у руці попрямував до старої.

Чим ближче він підходив, тим важче було йому йти — ноги немов прилипали до землі.

Вона впізнала його — він бачив це по боязкій напруженості її погляду. Вона вся зіщулилась, втягнула голову в плечі, очікуючи від нього, як і вчора, каменя чи словесної образи.

— Ось, візьми, бабусю, — німіючим язиком пробелькотів він і витрусив гаманець їй просто на коліна, обсипавши міддю kota, який фиркнув.

На цьому його мужність вичерпалась, він переступив межу своєї сміливості. Обернувшись, він кинувся бігти й отямився тільки в залізному ряду, далеко від караван-сараю.

Здійснивши свій подвиг спокути, він потім цілий день розмірковував. Усамітнювався і думав. Думки його йшли двома рядами — про стару і про жорстокосердих людей, які відмовляють їй у допомозі. Він жалів першу і обурювався поведінкою других. Але Насреддін був би негідним свого великого майбутнього, якби обмежився тільки жалістю і обуренням. Належало діяти, але як?

Саме тоді він уперше пізнав силу власного розуму. Спершу він відділив думки від почуттів, аби останні не квапили перших, потім дав лад заплутаному клубку своїх думок, гранично їх спростивши і розставивши за старшинством, у тій послідовності, у якій вони народжувались. Цьому способу міркувати навчився він, розгадуючи за своєю маленькою дошкою шахові головоломки, які часто спостерігав у чайханах на базарі. Бувають у шахах вимушені ходи, які подеколи доводиться робити на шкоду собі і проти власної волі, підкоряючись супротивникові. Саме так і вирішив маленький Насреддін: якщо жителі Бухари не вміють самі бути милосердними, треба вимусити їх до цього.

Визначивши завдання, він визначив і напрямок своїх подальших роздумів. Вони зводилися до пошуків такої гри, у якій він мав би перевагу над бухарцями. Аби не утрудняти себе роздумами про багато тисяч жорстокосердих жителів Бухари, він визнав за доцільне злити їх у своїй уяві всіх разом, у одного Великого Бухарця.

Справа спростилась: думати про одного Бухарця, хоч би і дуже великого, було набагато легше. Насреддін розпочав вивчення природи цього, такого жорстокого Великого Бухарця, аби знайти про-

лом у тому щиті, яким згаданий Бухарець прикриває свій розум і своє серце від проникнення в них праведної жалості.

Внутрішнє ество Великого Бухарця виявилось вельми далеко не бездонним: протягом лише двох-трьох годин роздумів хлопчик дістався вже дна. І там знайшов смердючу твань жадності, черепашки скупості, напівгнилі водорості утробного себелюбства. Тепер Великий Бухарець був йому настільки зрозумілий, що навіть і зовні виразно вимальовувався перед його розумовим поглядом, причому в нестерпно огидному вигляді. Зростом він міг суперничати з будь-яким мінаретом, але був набагато товщий — пояс на його череві ледве сходився; він був жирний і рум'яний, мав пухкі щоки, маленькі заплилі очиці, які тупо і мляво дивилися на світ; його обличчям сонно блукала самовдоволення, безглузда усмішка, а коли він розтуляв губи, за ними вгадувалася товстий, неповороткий, шепелявий язик. Він безперервно сопів, зітхав і кретава від зайвого жиру, що накопичився в нутрошах. У руці він тримав величезний — з колеса арби — корж, намащений медом, і коли від нього відкушував, то у солодкій знемозі стогнав і буркотів, закриваючись ліктем і озирюючись — чи не збирається хтось відібрати в нього коржа чи попросити шматочок?

Маленький Насреддін був сердитий на бухарських жителів за їхню жорстокосердність до старої, тому Великий Бухарець і уявився йому таким бридким. Але гнів — поганий радник неупередженості; у цьому образі було, звісно, мало справедливого, бо справжні бухарці у переважній більшості були хороші, добрі люди. Вони відмовляли старій у допомозі зовсім не з утробного себелюбства, а радше тому, що не вміли роздивитися за її зовнішнім неподобством усієї глибини її страждання; якби роздивились, то допомогли б самі, без стороннього примусу; їм просто бракувало глибокодумності. Але хлопчикові ніколи було про це міркувати: він готувався до сутички з Великим Бухарцем, отже, заздалегідь проймався гнівом і презирством до нього, як це завжди буває у всякій боротьбі.

Досліджуючи щит Великого Бухарця, маленький Насреддін дуже швидко знайшов у ньому зяючий пролом. Він полягав у тому, що Великий Бухарець був, крім усього іншого, суєтно цікавий і надзвичайно охочий до всілякої чужоземної чудасії.

Саме сюди, у цей пролом, і треба було спрямувати удар.

Наступного ранку маленький Насреддін знову був біля караван-сараю. Розпалений своїми хитромудрими задумами, він при-

біг надто рано: старої ще не було. Довелося чекати не менш як півгодини. Хлопчик зовсім змучився, бігаючи навколо караван-сараю і виглядаючи стару на всіх чотирьох дорогах, що тут сходились. Раннє сонце не палило, повітря було ясне й легке, затінені місця ще зберігали духмяну свіжість ночі, рясно зволожена поливальниками земля тільки починала дихати теплою парою. Але кахельні шапки мінаретів уже блищали нестерпно для очей, мовби плавлячись, прозора синява над ними вже колихалась і дрижала, провіщаючи день, сповнений тяжкої спеки. І з кожною хвилиною зростав, посилювався довкола хрипкий рев базару, який клекотів, заповнюючи собою все місто від краю до краю, здіймався разом із пилом угору, стрясаючи чертоги¹ Аллаха, заглушаючи небесні ангельські хори. Це був голос Великого Бухарця, його бурчання над медовим коржем.

Скоро з'явилася й стара. Чорний кіт був з нею. Хлопчик пошкодував, що не здогадався захопити з дому шматок вареної печінки: тепер цей облізлий бридкий кіт був його найближчим союзником проти Великого Бухарця.

Не марнуючи часу, маленький Насреддін прямо й сміливо підійшов до старої:

— Здорові були, бабусю! Чи спокійно минула для вас ніч?

— Здоровий будь! — озвалася стара, мружачи очі, що сльозились. — Ніч-то минула спокійно, а ось день, я бачу, починається неспокійно.

Насреддін добре зрозумів, у кого мітить вона цими словами, але удав, ніби ні про що не здогадується.

Треба було продовжувати розмову. Знову вклонившись їй, він запитав:

— А чи спокійною була ця ніч для вашого шановного кота?

— Кіт ловив мишей, тому погано спав, — відповіла стара, дивлячись на хлопчика пильно й проникливо.

Під її поглядом він зашарівся, ніяково переступаючи з ноги на ногу; уся його сміливість раптом кудись випарувалась, а разом з нею відлетіли і всі заздалегідь приготовлені слова.

Запала мовчанка. Насреддін переривисто зітхнув, відчуваючи жар не тільки на обличчі, але й навіть у животі. Нарешті він із натугою, напівпошепки сказав:

— Я той хлопчик. Вчорашній. І позавчорашній...

---

¹ Ч е р т о г — розкішна величезна будівля, палац.

Стара мовчала, не відриваючи погляду від його обличчя. Зібравши останні сили, він додав зовсім вже нечутно:

— Який вас дратував. Ви пам'ятаєте?.. — Якби стара і цього разу промовчала, він би обернувся і втік, як учора. Але стара відповіла.

— Чи пам'ятаю я тебе? — відповіла вона. — Ще б не пам'ятати: ти так старався висунути свого язика, що мене навіть здивувало, який він у тебе довгий.

Ці слова спалили б хлопчика, спопелили на місці, якби не усмішка старої — ясна, добра усмішка, що освітила, мов сонячний промінь, її обличчя.

— Підійди до мене ближче, — мовила вона. — Ти хороший хлопчик, із добрим серцем, але, як я бачу, великий пустун. Тепер зізнавайся без усяких хитрощів — навіщо ти прийшов, чого тобі треба? І скажу наперед: якщо ти знову приніс мені, як учора, дві таньга, то краще іди відразу зі своїми грошима. Допомогати бідним — це, звісно, хороша, благочестива справа, але дуже погано, коли деякі хлопчики заради цього забираються до батькових гаманців. Бо в якому ж ще іншому місці можеш ти добувати по дві таньга щодня?

Маленький Насреддін почервонів від образи, але пригадав, що вона «люлі», циганка, тому судить про нього, як про хлопчиків свого племені.

— О ні! — сказав він. — Я прийшов сьогодні без двох таньга. Я ніколи не забираюся до батька в гаманець. Він часто залишає мене самого торгувати в нашій лавці горщиками, і я завжди віддаю йому всю виручку повністю.

— Це добре, — схвалила стара.

— У свята він сам дає мені чверть таньга і навіть півтаньга.

— Це можна взяти, — сказала стара. — Це не гріх. Я рада, що помилилась у своєму припущенні; не сердься на мене.

І далі розмова у них пішла сама собою: слово чіплялося за слово, як зубці в дерев'яних шестернях, — млин завертівся. Маленький Насреддін усівся поряд зі старою, погладив kota, послухав, як він співає, і похвалив його спів.

— Чи любить він молоко і печінку?

— Цього вже не знаю, бо ніколи не годувала його ні молоком, ні печінкою, — засміялася стара. — Я й сама вже багато років їх не бачила.

Це гірке визнання стало для хлопчика містком для переходу до розмови про найголовніше. Хвилюючись і затинаючись, він розповів старій про свій задум проти Великого Бухарця.

Вона слухала спочатку просто з цікавістю, потім із довірою і під кінець заплакала від розчулення.

— Сам Аллах послав мені тебе, щоб ти втішив мою безпритульну старість! Розумом ти справжній крутий; якби ти народився в нашому племені, то, звичайно, став би верховним вождем. Серцем же ти чистий праведник; хай допоможе Аллах, щоб і надалі твій розум завжди підкорявся серцю.

Задум маленького Насреддіна вимагав попередніх витрат — приблизно п'ятнадцять таньга, навіть трохи більше. Стара пройнялася такою довірою до хлопчика, що без коливань вручила йому гроші, добувши їх з якихось найпотаємніших глибин свого брудного лахміття.

— Це останні, — сказала вона. Рука її тремтіла.

— Не хвилюйся, бабусю, вони повернуться до тебе з лихвою, — відповів маленький Насреддін.

Спочатку він пішов на Китайську площу, де торгували різним мотлохом; там за схожу ціну — півтаньга купив стару поламану дерев'яну клітку, досить велику — із тих, у яких чайханники тримають кекликів — гірських куріпок, котрих цінують за їхнє сокотіння, що нагадує дзвін скла. Потім хлопчик попрямував до деревообробного ряду і знайшов майстра, який узявся полагодити клітку, — на це пішло ще півтаньга. Третє півтаньга були сплачені фарбувальнику, що розмалював клітку усіма фарбами, які тільки знайшлись у його лавці, — зеленою, синьою, червоною, жовтою і білою. Закінчивши роботу, майстер так розщедрився, що опоясав клітку понад домовленість широкою золотою облямівкою, вигукнувши при цьому:

— Тепер, хлопчику, тобі залишилося тільки зловити жар-птицю з алмазним пером у хвості!

— Її вже спіймано, — відповів Насреддін. — Жар-птиця, якої не бачили ще в Бухарі: з чотирма лапами та чорною шерстю.

...Вручивши старій клітку (вона сплеснула руками, побачивши таку розкіш), маленький Насреддін знову пішов на базар.

Цього разу він повернувся лише близько полудня:

— Йдемо, бабусю; усе готово.

Стара, крекчучи, підвелась, узяла на руки напівсонного ката, який мляво розплющив жовті очі, хлопчик узяв клітку — і вони пішли.

Зупинилися вони поблизу Китайської площі, на перехресті трьох доріг. Тут починалися три найлюдніші торгові ряди: ткацький, взуттєвий і залізний. Трохи осторонь від схрещення доріг

стара побачила невеликий намет — очеретяні рогожі, укріплені на чотирьох жердинах. Два входи — один навпроти другого — були прикриті завісками із грубої небіленої полотнини. Біля палатки сидів її будівничий — якийсь базарний старий; одержавши від Насреддіна дві таньга, він із подякою пішов геть.

Хлопчик повів стару в середину намету. Там був укопаний стовп із прибитою до нього зверху широкою дошкою — місцем для клітки. Більше нічого в наметі не було. Світло падало в нього зверху крізь діру в даху.

— Побудь тут, бабусю, — сказав Насреддін. — У мене є ще одна справа — остання.

Залишивши стару, він пішов до шевського ряду, потім, провулком, до водойми Ескі-хауз, де у ті часи сиділи базарні писарі, укладачі всіляких прохань і скарг, а переважно — доносів.

Це було найгаласливіше і найскандальніше місце на всьому базарі; тут завжди відбувалися суперечки та взаємні викриття, чулися лайка, докори, похвалання й нечувана нестримна брехня, від якої паморочився розум. Серед писарів, які тут знаходились, не було жодного, хто, за його словами, в минулому не обіймав би посаду нижче за управителя палацовими справами десь у Стамбулі, Тегерані чи Хорезмі, жодного, хто не дав би свого часу рятівної поради цареві, й саме тоді, коли всі візирі, вельможі й сановники розгублено мовчали, не було й жодного, хто мав би колись нагороду нижче за знак Великого Лева...

Зазвичай довірители починали сходити до водойми пополудні, і тоді шум тут трохи стихав, бо писарі занурювались у справи. Але маленький Насреддін прийшов до полудня, тобто під час найбільших сварок. Усе кипіло й клекотіло; хто з ким сперечався, хто кого лаяв — зрозуміти було неможливо: кожен ганьбив усіх, і всі — кожного, зчинився такий неймовірний гамір, що було дивно, як ще вода в Ескі-хаузі залишається гладкою і спокійною під цим ураганом злобної лайки і всіляких наклепів.

— О сину шолудивої гієни! — кричав, звертаючись до сусіда, якийсь кволий старий, худий і скорчений, схожий на арабську букву «мім». — О нікчемний неук, не вміючий навіть написати як слід «аліф»! Усі пам'ятають, яку скаргу до суду склав ти минулої зими. Замість «смолоскип благочестя» ти написав «смолою скипів без честі» — ось що ти написав!

— Хто написав «смолою скипів»?.. Я написав? — задихнувся від люти його сусід, схожий на букву... та навіть не можна сказати, на

яку він був схожий букву, швидше за все на арабський алфавіт загалом, бо весь час змінював свої контури, перебуваючи в безперервному дрібному трясінні кожною частиною тіла окремо — головою, ногами, руками, пальцями і спиною; здавалось, що навіть і нутрощі його весь час рухаються і переміщуються в череві. — Пригадай краще, як минулого року ти ледве не занাপстив свого довірителя, коли у проханні до еміра замість «величність» написав «яєчність»! Пригадай!

Довкола хіхікали, реготали, фиркали, підхрюкували на різні глоси. Скорчений, схожий на «мім» писар весь перекосився і заскреготав зубами, готуючись гідно відповісти.

Маленький Насреддін не став чекати його відповіді і пройшов повз нього.

Не відразу роздивився він серед цього самуму¹ злоби одного немолодого писаря, який не брав участі в загальній сварці, та й то не через розважливність і лагідність, а з іншої, вельми тонкої причини. Він слухав. Витягнувши довгу шию, виблискуючи на сонці величезним голим черепом, який ніби сплюснув своєю вагою здавлене кістляве обличчя, він слухав, ловлячи на льоту кожне слово, необережно кинуте в лихоманці взаємних докорів, що могло послужити йому для доносу. І негайно таємно записував чужоземними буквами, аби якась випадковність не викрила його перед рештою писарів. Коли маленький Насреддін підійшов до нього, він якраз записував. «Яєчність», — шепотів він, скриплячи очеретяним пером, і така тиха, зміїна, зловісно-радісна усмішка приховувалась у кутках його тонких губ, що, побачивши її, можна було наперед визначити смак тієї яєчні, яку він мав намір приготувати комусь у найближчому майбутньому з цієї «яєчності».

Побачивши маленького Насреддіна, він запитав:

— Що тобі потрібно, хлопчику?

— Мені потрібен коротенький напис — тушшю, на китайському папері. Зовсім коротенький.

— Коротенький напис! — вигукнув писар, зрадівши довірителю, та ще й такому, перед яким, через його малолітство та недосвідченість, можна було на всю широчінь розпустити павиний хвіст брехні. — Подякуй же, хлопчику, долі, яка привела тебе до мене, бо ніхто краще за мене в усій Бухарі не пише саме пензликом, саме тушшю і саме на китайському папері! Коли я був управителем справ Ве-

---

¹ С а м у м — піщаний ураган у пустелях Азії та Африки, тут — велика буря.

ликого дивана в Багдаді й носив на своєму парчевому халаті знак Великого Лева — золотий знак, усипаний алмазами, пожалуваний мені самим каліфом...

Маленькому Насреддінові довелося вислухати його брехню аж до кінця, нам же немає в цьому ніякої потреби, тим паче, що кожен багато разів сам чув щось подібне. Така брехня про свою минулу велич завжди існує з-поміж людей, скинутих на дно життя, і супроводжує всі покоління, лишаючись однаковою за своєю суттю. Розказавши про мінливість долі та про підступність ворогів, писар запитав:

— Який тобі потрібен напис, хлопчику? Говори — я і тебе ошчасливлю.

— Всього три слова, — сказав маленький Насреддін. — Великими буквами: «Звір, на ймення кіт».

— Як? Повтори... «Звір, на ймення кіт»? Гм... — Писар підібгав губи і кинув на хлопчика пронизливий погляд своїх гостреньких чіпких очей: — А навіщо, скажи, знадобився тобі такий напис?

— Хто платить, той знає, за що платить, — ухильно відповів Насреддін. — Яка ціна?

— Півтори таньга, — була відповідь.

— Так дорого? Всього три слова!

— Зате які слова! — озвався писар. — Звір!.. — На його обличчі з'явився таємничо-зловісний вираз. — На ймення!.. — Він прошепотів це слово, додавши йому якогось злочинно-змовницького відтінку. — Кіт!.. — Він здригнувся і відскочив усім тілом, ніби торкнувся змії. — Та хто ж тобі візьметься за таку роботу дешевше?

Довелося маленькому Насреддінові згодитися на ціну в півтори таньга, хоча він так і не збагнув, у чому полягає небезпечна глибина його напису.

Писар витяг з-під килимка аркуш жовтуватого китайського паперу, ножем обрізав його, озброївся пензликом і взявся до роботи, шкодуючи в душі, що з трьох слів, доручених йому, не можна, при всій його спритності, викроїти жодного для доносу.

Дорогою назад маленький Насреддін затримався тільки у взуттєвому ряду, де шевським клеєм наклеїв напис на гладко вистругану дощечку.

Повішена перед входом до намету, вона мала вельми принадливий вигляд.

— Тепер, бабусю, збирай гроші, — сказав маленький Насреддін.

Кіт, посаджений у клітку, знаходився всередині намету і моторошно нявкав там, нудьгуючи на самоті.

Стара зі своїм черепком розташувалася біля входу.

Маленький Насреддін став за три кроки від неї, ближче до дороги, набрав повні груди повітря і залентував так дзвінко, так пронизливо, що у старій нестерпно зачесалось у вухах.

— Звір, на ймення кіт! — кричав Насреддін, почервонівши і присідаючи з натуги. — Той, що знаходиться у клітці! Він має чотири лапи! Чотири лапи з гострими кігтями, як голки! Він має довгий хвіст, що вільно згинається вправо і вліво, вгору і вниз, може мати будь-які контури — гачком і навіть кільцем! Звір, на ймення кіт! Він вигинає спину і ворушить вусами! Він покритий чорною шерстю! Він має жовті очі, що горять у темряві, мов розжарене вугілля! Він видає звуки — осоружні, коли голодний, і приємні, коли ситий! Звір, на ймення кіт! Той, що знаходиться у клітці, у міцній надійній клітці! Кожен може його споглядати за два гроші без усякої для себе небезпеки! У міцній надійній клітці! Звір, на ймення кіт!..

Минуло не більше трьох хвилин, і його старанність було винагороджено. Якийсь базарний роззява, що вийшов із залізного ряду, зупинився, послухав і повернув до намету. На вигляд це був справжній двійник Великого Бухарця, тільки менший на зріст, — його молодший брат, такий само товстий, рум'яний, із таким же млявим і сонним поглядом. Він наблизився впритул до Насреддіна і, розставивши руки, остовпів. Його товсте обличчя почало поволі розпливатися в тягучій безглуздо-блаженній усмішці, очі зупинились і заскляніли.

— Звір, на ймення кіт! — вигукував просто йому в обличчя Насреддін. — Сидить у клітці! Два гроші за споглядання!

Довго стояв Малий Бухарець, слухаючи в тихому безглуздому захваті цей лемент, потім підійшов до старій, порився товстими пальцями в пояс і кинув у її черепок два гроші.

Вони дзвякнули. Голос маленького Насреддіна урвався від хвилювання. Це була перемога.

Малий Бухарець відхилив завіску, зробив крок у намет.

Насреддін замовк, очікуючи із завмираючим серцем його виходу.

Малий Бухарець залишався в наметі дуже довго. Що він там робив — невідомо, мабуть, споглядав. Коли вийшов — на обличчі у нього були розгубленість, образа і подив, немовби там, у наметі, йому надягали на голову чобіт і намагалися нагодувати милом. Знову він підійшов до маленького Насреддіна, який відновив свої крики, знову, розставивши руки, остовпів, — тільки тепер на його

обличчі замість блаженної усмішки відображалася якась неясна тривога. Він здогадувався, що його обдурили, але яким чином — зрозуміти не міг.

З тим Малий Бухарець і пішов геть. А біля намету були вже трое новеньких і голосно сварились — кому першому споглядати звіра.

Ці виявилися більш догадливими — останній, виходячи з намету, заливався нестримним сміхом. А оскільки кожен обдурений бажає, щоб усі інші не виявилися розумнішими за нього, то ці трое жодним словом не обмовилися наступним двом, що стояли біля входу.

Споглядання звіра тривало весь день. Його споглядали купці, ремісники, приїжджі землероби, навіть багаточені мужі ісламу в білих чалмах з підгорнутими кінцями. Його споглядали до годування, коли він видавав осоружні звуки, і після годування печінкою, коли він уже ніяких звуків не видавав, а вилизувався і вичісував зі своєї шерсті бліх.

Намет закрився лише з барабанами. Стара підрахувала денну виручку. Дев'ятнадцять таньга! Перший же день окупив усі витрати з лишком, завтрашній — обіцяв чистий прибуток.

Життя старої дивним чином змінилось. У неї з'явився навіть свій дах, бо намет був її безперечною власністю. У наметі й залишилася вона ночувати. Кіт, випущений з клітки, ходив із піднятим хвостом по кутках, обнюхуючи нове житло.

Маленький Насреддін кричав біля намету ще три дні, потім сказав старій, що доведеться когось найняти замість нього, бо він має інші справи вдома. Найняли за три таньга в день одного старого, колишнього муедзина. Цей кричав хоча й голосно, але дуже тягучо, на молитовний лад, — довелося купити йому для більшої принадливості барабан, гуркіт якого чергувався з його вигуками.

Хлопчик не забував старої, відвідуючи її щотижня. Зустріч завжди була радісною для обох. Стара повідомляла хлопчика про зростання свого багатства і кожного разу пропонувала йому половину. І кожного разу він відмовлявся — брав тільки одну таньга на ласощі, щоб не образити її.

Перш ніж піти, хлопчик заглядав у намет і споглядав. Кіт, якого щодня годували печінкою, неспізнано роздобрів, зовсім зледзців і завжди спав на придбаній для нього подушці. Хлопчик відкривав клітку і гладив kota, дивуючись шовковистості його шерсті; кіт трохи розплющував одне око, ледь помітно ворухив хвостом і знову занурювався в сон.

А перед зимою хлопчик і стара розлучились: вона переселялася до якихось своїх родичів циган у Наманган. Стара виїжджала на критій гарбі — ось до чого зросло її багатство! Як плакала вона, обіймаючи на прощання маленького Насреддіна! Востаннє хлопчик кинув погляд на звіра, що спав у клітці на подушці, і гарба рушила...

***

Згодом, потрапивши одного разу в Шираз, на батьківщину великого Сааді, Ходжа Насреддін (тоді вже Ходжа Насреддін!) почув раптом на базарі гучні крики глашатая: «Звір, на ймення кіт! Звір, що сидить у клітці!» Із хвилюванням у серці він поспішив на ці крики і побачив на площі намет. Біля входу сиділа молода циганка — весела, красива, у сережках і намистах; перед нею блищала начищена мідна таця для грошей. А навпроти, з іншого боку входу, дрімала вже зовсім старезна жінка, що перейшла ту межу земного буття, за якою для людини сон і дійсність зливаються так, що їх не можна відрізнити... Ходжа Насреддін кинув на тацю велику срібну рупію — навмисне, аби подовше затриматися перед красивою циганкою, поки вона набиратиме здачу. Вона, ясна річ, усе це відразу зрозуміла і набирала здачу не кваплячись, дрібними мідними грошиками, скромно затіснивши очі оксамитовими віями, але видаючи себе усмішкою на свіжих рожевих устах. Ходжа Насреддін увійшов до намету і побачив кота, — дивно! — того самого, але старезного, як і сама стара. Ходжа Насреддін покликав кота, — той не озивався, не почув, мабуть, оглохнув від старості.

Вийшовши з іншого боку намету, Ходжа Насреддін знову повернувся до входу. Молода циганка подумала, що заради неї, і відверто засміялась, блиснувши зубами. Але на її велику досаду, подив і навіть обурення, Ходжа Насреддін віддав перевагу бесіді зі старою. Він схилився до неї і тихо сказав:

— Здорова була, бабусю; пригадай Бухару, пригадай базарного хлопчика, на ім'я Насреддін...

Стара стрепенулась, на її обличчі промайнуло миттєве світло, вона задихнулася, тихо скрикнула і вся подалася вперед, ловлячи тремтячими руками повітря. Але Ходжа Насреддін уже пішов, кажучи собі: «Хай це буде для неї летючий відгомін минулого, швидкоплинне, легке сновидіння — перед тим вічним сном, який скоро стулить її очі...» Він озирнувся: стара все ще не оговталась і все ловила, обіймала тремтячими руками повітря, а молода, у безмірному

здивуванні й тривозі, кидала швидкі погляди то на стару, то на на- товп, у якому зник дивний відвідувач.

Він більше не озирався і немов розтанув у строкатому багатого- ласливому кипінні базару...

***

Був з ним у дитинстві ще один випадок на бухарському базарі.

Він бродив по рядах. Нестерпна спека погнала хлопчика до во- дойми. Слідом пішла якась жінка, наглухо закрита покривалом. Він почув за собою кроки, озирнувся.

— Зачекай! — дивним голосом сказала жінка і, наблизившись, відкинула покривало і схилилася до нього. Вона поклала сухі гарячі долоні на його щоки, наблизилася скорботне, схудле обличчя до його обличчя, втупилась очима в його очі, наче хотіла щось перелити зі своєї душі в його душу або, навпаки, випити. Він зняковів — що їй потрібно? Її очі були чорні, великі, вологі від сліз.

— Иди! — прошепотіла вона, злегка відштовхнувши його. — Хай береже тебе всемогутній Аллах скрізь і завжди. Иди!..

Вона опустила покривало і швидкими кроками, немов хтось її переслідував, пішла у провулок. Він здивовано дивився їй услід, ні- чого тоді не зрозумівши. За годину, у строкатому гармидері базару, він уже не пам'ятав про цю жінку. І не згадував більше.

Через багато років, будучи вже дорослим, десь на півдорозі між Бейрутом і Басрою, Ходжа Насреддін ночував у караван-сараї. Уві сні він побачив цю жінку — впізнав її обличчя, очі, її голос: «Хай береже тебе всемогутній Аллах завжди і скрізь...»

Він прокинувся і, з похолоділим серцем, весь тремтячи, зрозу- мів, що ця жінка була його справжня мати. Це була не якась довіль- на здогадка, а точне знання, ясне й незаперечне — те, що злетіло до нього невідомо звідки. Він подумав, що ніколи не сказав їй жодного слова; охоплений великою жалістю і великою любов'ю до неї, він за- плакав, повторюючи без кінця слова ніжності й любові, які діти го- ворять матерям. Наче розчинилися двері в його давно минуле най- ранішнє дитинство: ці слова самі йшли до нього, і він повторював їх, цілуючи темне пічне повітря, упевнений, що вона чує і всім сво- їм материнським серцем, змученим, але живим, відповідає йому...

Так він зустрівся уві сні зі своєю матір'ю, але імені її ніколи не знав і ніколи згодом не відвідав її могили; та й де б він став розшу- кувати її безіменну могилу, і навіщо, якщо вона так назавжди і за- лишилася для нього живою!

Завершено розповідь про дитинство Ходжі Насреддіна. Звичайно, розповідь наша неповна й уривчаста: кількох крупинок, знайдених нами, не вистачило для більшого. Але услід ідуть інші, кожен знайде нові крупинки, принесе їх до загальної скарбниці, і врешті-решт з усього зібраного виникне спільними зусиллями нова книга про Ходжу Насреддіна — книга його дитинства. Наша частка в ній буде невелика, зате — стане за основу; той, що, можливо, ще не народився, митець, якому судилося написати цю книгу і поставити на ній свій чекан, не обійде мовчанням нашу працю — у цьому наша нагорода, надія і втіха.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Повертаючись на пряму дорогу нашої оповіді про справи і дні Ходжі Насреддіна в Чораці, почнемо з ішака.

Він переживав дні казкового блаженства. Ніколи ще життя не всміхалося йому таким перловим розсипом безмірного щастя і чарівних успіхів. По-перше, з мазанки на пагорбі він переселився до будинку Агабека, у найкращу його частину, з виходом у сад, куди він міг будь-коли спустатися широкими пологими сходами і без усяких побоювань об'їдати які завгодно квіти і листя; по-друге, для задоволення всіх його бажань були завжди готові таці з коржами різних сортів, абрикосами, редискою, ранніми динями й іншими плодами щедрої чорацької землі. Воду він пив тільки облагороджену ароматом трояндових пелюсток. Ось наскільки Ходжа Насреддін зумів переконати Агабека в істинності ішачого перетворення! Агабек навіть подумував про пару для нього, але зустрів на шляху свого задуму нерозв'язний сумнів, бо невідомо було, із чого слід виходити в цій справі — із зовнішнього вигляду перетвореного чи із внутрішнього його єства?

В усьому іншому Агабек не марнував часу, — усі його старання, всі розмови й хитрощі були спрямовані до одного: відвернути державне серце перетвореного від Ходжі Насреддіна і привернути до себе. З цією метою він проводив коло ішака цілі дні, сам йому прислужував, покірливо зносячи ішакові неподобства, яких було цілком достатньо, бо «те, що личить хліву, є неподобством у палахах». Він усіма способами намагався не залишати Ходжу Насреддіна наодинці з ішаком і всіляко скорочував хвилини їхніх побачень. «Найсніший принц стомлений» або «принц зайнятий державними

справами», — переконливо говорив він Ходжі Насреддін у виправданні його в мазанку на пагорбі.

Ходжа Насреддін покірливо йшов, хоча йому кортіло дізнатися, про що Агабек цілими днями тлумачить ішакові, коли вони бувають удвох. І він почув. Одного разу, прийшовши в неурочну годину, він застав їх у саду, поглинених таємною бесідою. Стоячи на грядках, серед запашних левкоїв і гвоздик, топчучи копитами чарівливо чистий квітковий килим, ішак, сопучи, чавкаючи і бурчачи животом, пожирав із рук Агабека диню, скибку за скибкою, а в довгі вуха йому лилися підступні слова.

— І після того, о найясніший принце, — нашіптував Агабек, — він дозволив собі нечувану зухвалість: засуджувати вашу царствену природу, а рівною мірою й природу вашого порфіроносного батька. Він говорив... Ні, мій язик відмовляється повторювати мерзотності, які він говорив. Він сказав: принц сварливий і дурний. Це не я, це він сказав... Принц безглуздий, дріб'язковий, упертий, і нинішній сумний вигляд повною мірою відповідає його внутрішньому еству. Чи не ховається за цим зловмисний намір — покинути великого принца десь дорогою до Каїра або — ще гірше! — продати його погоничам за мізерну платню, як звичайного іша... кха, кха! Як звичайного серед інших довговухих, чотирикопитних, і таким чином залишити єгипетський трон без законного і єдиного наступника?.. І ще він сказав...

Ховаючись за кущами китайської жимолості, Ходжа Насреддін тихо пішов із саду, не помічений Агабеком.

Уночі він сказав злодію:

— Я чув донос — плід дозрів.

— Ти, як завжди, діяв без похибки, — озвався злодій. — Скажи, яку струну в його серці ти обрав для такої успішної гри?

— Заздрість. З усіх дурних і шкідливих почуттів, властивих людям, — це чи не найсильніша. Є індійська казка. Одному чоловікові Аллах сказав: «Проси у мене все, що хочеш, і я дам тобі, але за однієї умови — що сусідові твоєму дам удвічі більше. Якщо тобі садибу, то йому дві, якщо тобі коня, то йому пару. Що хочеш ти мати?» — «Всемогутній, прошу тебе, — відповів цей чоловік, — вийми у мене один глаз!»

Проспівали треті півні — світанкові. Злодій підвівся і вклонився Ходжі Насреддін у.

— Мені пора. Які ти даси мені доручення, що на мене чекає найближчим часом?

*...Ішак, сопучи, чавкаючи і бурчачи животом,
пожирав із рук Агабека диню, скибку за скибкою,
а в довгі вуха йому лилися підступні слова.*

— Чекає ще одна подорож до Коканда.

— Всемиловитий Аллах! Кожна подорож — це пара чобіт. Підшови так і горять на цьому камінні!

— Востаннє. Сюди ти більше не повернешся, а я наздогоню тебе вже у Коканді.

— Що поробиш — я готовий. Коли накажеш вирушати?

— Я скажу...

Була в саду Агабека, у віддаленому його кінці, маленька альтанка; тут не було ані левкоїв, ані гіацинтів, садівник ніколи не заглядав сюди зі своїм ножем, плющ і дикий виноград росли вільно і обвивали альтанку, перемішавши листя; зранку в альтанці довше зберігалася росяна свіжість, пахло м'ятою і сирією землею, і птахи навколо співали довше, бо густа завіса зелені не пропускала сюди раннього сонячного проміння. У цій альтанці одного разу і відбулася у Ходжі Насреддіна важлива розмова з Агабеком.

Старий слуга, сліпий, глухий і завжди безмовний, приніс глек вина і дві чаші; це був єдиний слуга, що залишився в будинку, решту Агабек відпустив, щоб не розголошувалась таємниця перетвореного.

І тепер, не побоюючись доносу, він із захопленням вдався до мерзенного, таємного пороку пияцтва, схилиючи до цього ж і Ходжу Насреддіна. Сьогодні почав пити з ранку.

— Господарю, ти погано виконуєш доручення принца, — сказав Ходжа Насреддін, приймаючи з рук Агабека чашу, налиту по самі вінця. — Наближається мій від'їзд, а ти ще досі не підготував мене до прийняття посади візиря і палацового скарбника в Єгипті.

— Хіба ти думаєш уже вирушати?

— Дорога до Каїра неблизька.

— Але ж зовсім недавно ти говорив, що не хочеш обійняти посаду візиря. Ти думав про свої вчені справи — про усамітнене житло і скромний довічний дохід.

— Я і тепер думаю, але султан може не погодитися на це. Скаже: приймай посаду або іди на плаху! З ним не посперечаєшся. Ось я і вирішив про всяк випадок приготуватися до посади.

Агабек неспокійно заблимав каламутними очима і засопів.

— А таємна кімната? — нагадав він.

— Саме про це я і хотів з тобою поговорити — про найкращі способи уникнути її. Ти великодосвідчений і мудрий — навчи мене. А в нагороду — присягаюся! — я пришлю тобі з Єгипту кальян, оздоблений золотом, і срібний глек для вина.

Кальян і глек! — це було те саме, що пообіцяти спраглому в пустелі дві краплини води. Не кальян і не глек увижалися Агабекові, а палацові підвали в Каїрі, повні золота. І крім того, — ще дорожче за гроші! — пошана і велика влада.

Ходжа Насреддін сидів, похиливши голову; він не дивився в обличчя Агабекові, зате не відводив очей від його рук. І за тремтінням товстих пальців, за трепетом роздутих жил читав у його душі, як по чарівній книзі. Тому для нього не стали несподіванкою слова Агабека:

— Узакбаю, а що, коли ти уступиш принца мені?

Погоджуватися відразу було не слід: нехай він розпалиться!

— Тобі? — посміхнувся Ходжа Насреддін. — Не такі люди пропонували мені те ж саме. Але, по-перше, принц бажає мати проводирем до Каїра тільки мене, по-друге...

— Принца можна умовити. Крім того, поки він у цій подобі, у ішачій...

— Можна повестися з ним і безчесно, хочеш ти сказати? Обдурити його? О господарю!..

— Зовсім не те я подумав. Але можна витлумачити його відповідь у бажаний бік. Оскільки вимовляти людські слова він не в змозі...

— А махання хвостом і рухання вухами?

— Ось їх-то і можна тлумачити!

— Справді, господарю, ти народжений для придворних посад! Але є й інша перешкода — ти сам.

— Я?..

— Чим ти зможеш винагородити мене?

Несамовите бажання бути єгипетським візирем так розпалило Агабека, що він навіть спромігся на красномовство.

— Ти жадаєш самотності? — говорив він, нахилиючись до Ходжі Насреддіна. — Де знайдеш ти більшу самотність і повнішу тишу, ніж тут? — Справді, тиша довкола була як у світлому сні. — Ти хочеш мати довічний дохід? Моє озеро дасть тобі достатньо для багатого життя.

— Так, але ці клопоти з озером і з відпуском води, — опинався для годиться Ходжа Насреддін. — Вони будуть мене відволікати від учених занять.

— Найми управителя. За малі гроші він усе робитиме сам.

— Справді, можна найняти управителя! Як це мені на думку не спало!

— Звичайно! Передаси справи управителів, тобі ж залишиться тільки збирати чарівну траву.

— Чарівну траву! — пожвавився Ходжа Насреддін. — Це якраз для мене — збирати чарівну траву!

— Ось-ось! — підхопив Агабек, зрадівши, що знайшов вірний ключ; його розум, що давно вже переродився на хитрість, заворушив і засував усіма своїми чотирма десятками ніжок. — Саме чарівну траву! Її тут — незліченно, я тільки не хотів тобі говорити. Скрізь росте! Одну ти вже знайшов. Але це що? Якась сота частка!..

— Невже сота частка? — прошепотів, мовби завмираючи, Ходжа Насреддін.

— Тисячна! Тисячна частка!.. Ти ще не знаєш, скільки тут росте чарівної трави!

Агабек, підігрітий вином, базікав уже без упину, анітрохи не побоюючись бути спійманим на своїй брехні, бо перед ним сиділа людина, схильна до вчених занять, тобто така, що в буденних справах була подібна до малої дитини і підлягала неухильному ошукуванню. Але насправді перед ним сидів Ходжа Насреддін, який умів поєднувати крилатість душі із надзвичайною проникливістю розуму і зовсім не схильний був зображувати собою жирного барана для всяких хитреньких пройдисвітів, які повзають по землі, — ось хто міг би стати прикладом для всіх вчених людей, всіх мудреців і поетів у повсякденному житті!

— Ось, бачиш, наприклад, цей плющ! — аж захлинався Агабек. — Теж чарівний! І он той лопух — теж! Довкола — чарівна трава! Простої навіть немає — уся чарівна. Тут був задовго до тебе один чорнокнижник, він мені все це і роз'яснив. Крім того, тут і каміння чарівне. Просто валяється на землі — тільки підбирай! Цей чорнокнижник відвіз цілий мішок! І ще два глеки чарівної води! Я забув тобі сказати, що тут неподалік є чарівна вода. Зовсім поряд. Тут усе, усе чарівне!

Проти такого поєднання — чарівної трави, чарівного каміння і чарівної води — хто б міг встояти?

Ходжа Насреддін згодився. Так, він уступає принца в обмін на озеро, будинок, сад і все інше, що належить до озера, а крім цього, одержує десять тисяч таньга.

— Десяти тисяч готівкою у мене немає, — говорив Агабек. — Тільки сім. Але ж я маю залишити собі щось на дорогу до Каїра.

— А коштовності, які ти недавно одержав від Мамеда-Алі? — нагадав Ходжа Насреддін.

Погодилися на п'яти тисячах. Агабекові на дорогу залишалися дві тисячі й коштовності.

— А принц не відмовиться! — говорив Агабек. — Він мене достатньо пізнав за цей час. Нарешті, ти можеш захворіти. Навіть уда-ти, ніби помер. Ми все влаштуємо так, що він нічого не запідозрить і ніколи не дізнається.

Ходжі Насреддіну вмирати не хотілося ні насправді, ні удавано.

— Оце вже зайве, — сказав він. — Навіщо обман у такій праведній справі? Спробуємо умовити принца.

Пішли умовляти. Було махання хвостом, і було рухання вухами. Витлумачили. Повернулися до альтанки.

— Тепер малого не вистачає! — радів Агабек. — Щовесни в наших краях з'являється кадій Абдурахман з великого селища Янгі-Мазар, де він постійно живе. Він розбирає тяжби й укладає угоди. Наразі він має бути десь неподалік; сьогодні ж пошлю верхових на розшуки. А ти, Узакбаю, приготуй поки що більше чарівного настою. І напиши на папері всі заклинання, щоб я не забув.

— Принц тобі вже вручний, а свого щойно придбаного будинку я ще не бачив, — сказав Ходжа Насреддін.

— Підемо подивимось.

Оглянули будинок. Він виявився дуже гарним, збудованим на довгі-довгі роки. «Ось і весільний подарунок цим молодим безумцям — Саїдові і Зульфії; вистачить їм тут місця розселити майбутнє потомство!» — думав Ходжа Насреддін, ідучи слідом за Агабеком із кімнати в кімнату. У будинку було тихо, чисто, просторо, затишно; у відкриті навстіж вікна щедро лилося полуденне проміння, розстилаючи Ходжі Насреддінові під ноги свої веселі килимки, виткані з гарячого світла, і ганяючи по стінах цілі стада полохливо-трепетних зайчиків, коли вітер із саду рухав віконні рами.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

З цього дня Агабек перестав бути колишнім Агабеком. Випередивши неквапний час, він у своїх мріях уже переселився до Каїра, у палац, де став для самого себе єгипетським візирем Агабеком-ібн-Муртазом Хорезмі, уже відчував на плечах важкість розшитого золотом придворного халата, уже чув уявним передчуттєвим слухом побрязкування медалей і блях на грудях, золоченої шаблі на боці. Відтепер кожен зайвий день, проведений у Чораці, здавався йому

викраденим з його майбутньої величі, кожна хвилина, що проминула, уносила з собою рясне насіння всіляких благ і прибутків. Він весь набундючився нестерпною пихатістю. Розмови з ним стали для Ходжі Насреддіна істинною мукою. Свого єдиного слугу, сліпого й глухого старого, Агабек примушував уранці кланятися собі до землі. До ішака він тепер Ходжу Насреддіна зовсім не допускав.

Проте життя селища йшло звичайним чином: наливалися запашною солодкістю плоди в садах, шовковичні черв'яки завернулися в кокони, двічі окотилися вівці на пасовищах. У кожного чоракця додалося літніх турбот; у чайхані Сафара гостей збиралося тепер небагато, чоловік п'ять, решта, напрацювавшись за день, ще завидна лягали спати.

До нового охоронця озера і до його дивацтв чоракці вже встигли звикнути; розмови про нього велися в чайхані тільки мимохідь. Зате, як і раніше, невідступно висіла над чоракцями зловісна тінь Агабека: знову — полив, знову — дні, сповнені моторошного страху.

І раптом, наче громові удари з неба, посипалися новини — одна однієї приголомшливіша.

Першу новину виголосив мулла у п'ятницю після вранішньої служби: Агабек, звернувшись думками до Аллаха, пожертвував мечеті півтори тисячі таньга, замовивши заупокійні молитви на весь майбутній рік.

Півтори тисячі! Перед поливом! Скільки ж він візьме за полив?.. Заупокійні служби! По яких небіжчиках?.. До склистих черв'ячків чоракці, певна річ, додуматися не могли і навіть не здогадувалися про них.

«Мабуть, по тих, яких він вирішив заморити голодом?» — зловісно пропрокував Сафар.

Друга новина виходила від самого Агабека. Цими днями він покидає Чорак і йде у хадж — паломництво до священного каменя Кааба. Агабек визнав за потрібне замаскувати в такий спосіб свій від'їзд до Єгипту.

Нові тривоги, нове нерозуміння! До поливу він піде чи після поливу? І головне, найголовніше, — яку ж все-таки ціну призначить за полив?

Третя новина — зловісна, страшна: Агабек послав верхових у три кінці на розшуки кадія Абдурахмана. Він викликає кадія у Чорак. Навіщо? З ким затіває він тяжбу перед від'їздом, які угоди знадобилося йому укладати?

З цієї нагоди було велике зборище в чайхані. Забули про сади, поля, пасовища. І знову пророкував Сафар: «Стривайте, до свого від'їзду він ще встигне всіх розорити!..» Один лише Мамед-Алі радів: що б там не було, але Зульфю він більше не забере собі!

Вирішили піти назустріч долі — запитати Агабека: скільки він думає взяти за полив? Послали до нього чотирьох старих. .

Старим бачити Агабека не вдалось: він до них не вийшов. Говорив з ними від імені господаря новий охоронець озера. Слова його були загадкові, довіри не вселяли.

— Воду ви одержите, — сказав він. — Нічого не продавайте задалегідь. Вистачить тих грошей, які є у вас в гаманцях.

А що було у них в гаманцях? На весь Чорак сотні півтори таньга. Старі сказали про це охоронцеві. Він засміявся:

— Гаманці ваші мені відомі — вони схожі на видоєне вим'я худі кози. І все-таки повторюю: нічого не продавайте. Ідіть, шановні, й передайте мої слова односельцям.

Така відповідь не зменшила тривог — навпаки, підсилила їх.

А тут якраз повернулися верхові зі звісткою, що кадій Абдурахман, закінчивши свої справи в ближньому селищі Олти-Агач, завтра надвечір прибуде до Чорака. Селище завмерло, затихнуло в очікуванні великих справ і небувалих подій.

Тільки двоє з усіх жителів Чорака не поділяли загальних тривог — Саїд і Зульфія. А чому не поділяли, кожен може легко здогадатись. Про це добре сказано у творі найпроникливішого Баді-аз-Замана-ібн-Мюфріда «Пахощі вранішніх троянд». Ось що він пише: «Закоханість, якщо вона сильна, завжди супроводжується легким затьмаренням розуму, мовби божевіллям, якому, проте, не слід надавати значення, оскільки воно не небезпечне і не завдає шкоди, — та й як би могло бути інакше, якщо сама любов є почуття небесне, послане нам Аллахом: хіба може виходити від Аллаха щось шкідливе? Тому, зустрічаючи закоханого юнака, не слід дивуватися його неухважності, так само як і дивним судженням: у нього відбувається змішання думок і почуттів, утворюючи плутанину, у якій ніхто не може розібратись, і менше за всіх — він сам. Належить зі всією поблажливістю вислуховувати його і не заходити з ним у суперечки, особливо щодо достоїнств його обраниці, бо це все даремно, доки він закоханий; осуджувати ж його за це можуть тільки дурні». Спираючись на слова мудреця, поставимось і ми до наших закоханих з усією поблажливістю і залишимо їх поряд одне з одним у нічному саду, не намагаючись відтворити їхні розмови,

породжені тією самою плутаниною почуттів і думок, у якій «ніхто розібратися не може...».

Старий кадій Абдурахман стільки років жив за кривдою і судив за кривдою, що врешті-решт сам весь окривів — і душею, і тілом, і обличчям. І шия була у нього крива, обтяжена зобом, і ніс кривий, із тонким роздвоєним кінчиком, і рот якось дивно кривився, і борідка стирчала навкіс; до того ж він помітно шкутильгав і підскакував на кожному кроці. Так його і звали в народі: «кривий кадій Абдурахман». До цього додамо, що він постійно примружував то одне око, то друге, залежно від ходу своїх суддівських справ: праве — очікуючи хабара, ліве — після його одержання. А оскільки він незмінно знаходився в одному з цих двох станів, по той чи інший бік хабара, то і дивився на світ завжди тільки одним оком.

Він приїхав до Чорака на старенькій критій гарбі з перекошеними колесами, яким пряма дорожня колія помітно була не під силу: при кожному оберті вони намагалися вивернутися з неї. Ряба конячина в голоблях була низенька, скуйовджена, із ріденьким хвостом і з більмом на оці; криво сидів і візник у сідлі, зігнувши одну ногу в коліні, другу ж витягнувши уздовж голоблі. Сам кадій, відповідно до свого звання, знаходився всередині гарби, за опущеними завісками, а зовні, десь у проміжку між гарбою і кінським крупом, влаштувався писар, постійний співучасник усіх темних справ кадія. Писар був хоч і не кривий, але весь зім'ятий і якийсь викручений, немов його випрала, потім віджали, а розпрямити забули — так він і висохнув джгутом. І кольорова чалма на його довгій динеподібній голові теж була скручена джгутом.

Агабек послав назустріч кадієві слугу із запрошенням в гостини, але кадій відмовився, оберігаючи від брехливих наклепів білизну своєї неупередженості. Зупинився він у чайхані. Сафар одразу ж вигнав з чайхани усіх цікавих і, доручивши кадія піклуванню Саїда, пішов по дворах збирати ковдри. За звичаєм того часу, кожному високому гостеві влаштовували ложе з багатьох ковдр — на думку Сафара, кадієві треба було не менше десятка.

Умившись і випивши чаю, кадій мовчки подивився на свого писаря — одним тільки оком, правим. Так само мовчки писар підвівся і пішов до Агабека.

Повернувся він затемна, коли посеред чайхани височіла вже купа кольорових ковдр — не десять, а чотирнадцять, і кадій лежав на них, накрившись п'ятнадцятою. Писар — усе мовчки — показав йому два пальці, і ще півпалець. Це означало двісті п'ятдесят. Кадій

зітхнув, заплющив праве око і розплющив ліве, позначивши цим свій перехід зі стану «до» у стан «після».

Потім між ними відбулася коротка розмова — пошепки, аби не чув чайханник.

— Що за позов? — запитав кадій.

— Не позов, а угода, — відповів писар.

— Угода? — здивувався кадій. — Так щедро за угоду?

— Йому, мабуть, дуже пощастило, — прошепотів писар. — Гадаю, він ухопив за хвіст якийсь великий прибуток.

— Причому законний прибуток, — повчально зазначив кадій. — Цілком законний. Завтра дізнаємось, — закінчив він і, повернувшись на бік, стулив ліве око, бо стан «до» і «після» не поширювався на години його сну.

З усіх «кривих» обгородок¹, які за своє життя записав і закріпив старий кадій Абдурахман, ця перевершувала кривизною геть усі! Прибуткове озеро, будинок і сад обмінювалися на якогось мерзенного ішака! Поза всяким сумнівом, була якась таємна мета, а згідно із законом, темні угоди з прихованою метою найсуворіше заборонялись. Тим часом кадіїв належало записати обмін до книги, причому так записати, щоб поставлені від хана наглядати за кадіями великодосвідчені вельможі не змогли нічого запідозрити.

Коли Агабек звучним і чітким голосом заявив про своє непохитне рішення обміняти озеро, будинок і сад на ішака, у натовпі чоракців, що зібралися перед чайханою, виник здивований приглушений гул, як у величезному стривоженому вулику. Почавшись біля помосту чайхани, цей гул миттю перекинувся в задні ряди, сколихнув і розбурхав їх, прошумів, подібно до летючого вітру, по огорожах, усяяних дітлахами, потім перелетів на ближні кривлі, де рябили багатокольорові хустки жінок. Озеро — на ішака! Він обмінює озеро на ішака!.. Не знайшлося з-поміж чоракців жодного, у якого не затьмарився би розум, наче його застелив дим, і не здригнулося серце.

Але старий кривий кадій Абдурахман, який посивів у шахрайстві, нітрохи не здивувався, навіть бровою не повів. Поважно і незворушно сидів він на помості чайхани, обличчям до натовпу, на підвищенні, подібному до трону, який влаштував для нього з п'ятнадцяти кодр чайханник Сафар. Унизу сидів писар, націлений довгим тужливим носом у розкрити книгу суддівських записів. Наслідуючи свого пана, він теж зберігав повну незворушність.

---

¹ О б о р у д к а — сумнівна угода, махінація.

Кадій строго втупився у натовп.

Гомін почав було осідати, тулитися до землі і, нарешті, зовсім ушух.

Усі завмерли у трепетному очікуванні.

— Узакбаю, син Бабаджана! — виголосив кадій.

Ходжа Насреддін, ведучи в поводу ішака, наблизився до помосту.

— Що скажеш ти у відповідь на слова Агабека, сина Муртаза? — запитав кадій. — Чи згоден ти на обмін?

— Згоден.

У натовпі чоракців знову зчинився гул. Він згоден! Ще б пак!.. За ішака ціною тридцять таньга на найвдалішому базарі — і одержати таке багатство!

Чинилася якась загадкова, темна, страшна справа. Хтось у натовпі, не витримавши, тонко застогнав, точніше пискнув.

Кадій зберігав колишній спокій.

— Обидві сторони виявили згоду на майбутній обмін! — виголосив він. — Першу вимогу закону виконано. Тепер нехай кожен із жителів селища, якщо є в нього досить вагома, підкріплена доказами причина перешкодити обміну, хай скаже про це перед лицем усіх!

Таких не знайшлося.

Кадій, зачекавши хвилини дві, сказав:

— До здійснення угоди перешкод немає, про що я свідчу.

Тепер залишилось останнє — запис. Такий запис, щоб у ньому не містилося навіть найменшої кривизни.

Ось коли старий кадій показав себе в усьому блиску своєї суддівської хитромудрості!

Хвилин п'ять він думав; як плинули думки в його старій голові, якими шляхами — важко сказати, але, відповідно до їх плину, посунулася ліворуч спершу його чалма і повисла, спираючись тільки на вухо, потім посунулись ліворуч окуляри, і, нарешті, він сам посунувся в лівий бік на своїх ковдрах, купа яких трималася тільки завдяки самовідданим зусиллям Сафара, що підпирав підвищення плечем.

Коли кадій заговорив, у голосі його звучало горде захоплення могутністю власного розуму.

— Запиши імена учасників угоди! — наказав він писареві.

Той заскрипів пером, так глибоко залізши в книгу, що здавалося, він скрипить по її сторінках своїм довгим носом.

Кадій у цей час подумки добирав слова, які могли б найкращим чином свідчити про цілковиту законність операції, виражаючи при- близну рівність вкладів обох сторін.

— Прибуткове озеро та сад і будинок, які до нього належать, — сказав він багатозначним, якимсь віщим голосом і підняв па- лець. — Дуже добре, запишемо! — Він подав наказовий знак писа- реві. — Запишемо в такому порядку: будинок, сад і водойма, що до них належить. Адже хто може сказати, що озеро — це не водойма? З іншого боку, якщо згадані будинок і сад належать до озера або, інакше кажучи, до водойми, зрозуміло, що і водойма в зворотному порядку належить до будинку і саду. Пиши, як я сказав: будинок, сад і водойма, що належить до них!

За своєю спритністю це був дивний хід, який одразу вирішив половину справи: простою перестановкою слів озеро чарівно пере- творювалося на якусь занепалу водойму, що знаходиться в якомусь саду, перед якимось будинком. У загальній вартості такої садиби головна частка припадала, звичайно, на будинок, потім на сад, тоді як водойма згадувалась тільки так, для годиться, бо сама по собі на- віть не заслуговувала окремої оцінки.

Вартість майна однієї сторони зменшилася в багато десятків разів. Але угода все ще помітно кренилася вліво. Аби остаточно її вирівняти, багатомудрий кадій приступив до дослідження майна іншої сторони.

І тут він зробив новий переможний хід:

— Узакбаю, син Бабаджана, скажи, яке ім'я носить той, що зна- ходиться в твоєму володінні, призначений тобою до обміну ішак?

— Я завжди називав його Пфак-міхур.

— Пфак! Міхур! — вигукнув кадій. — Яке низьке, огидне ім'я для такої дорогоцінної тварини, в обмін на яку ти одержуєш ціле багат- ство! Чи не буде розумним дати йому інше, благородне, звучне ім'я: якщо вже не Олтин-золото, то хоча б Кумиш-срібло?

— Можна й так, — погодився Ходжа Насреддін, схопивши на льоту думку кадія. — Мені байдуже, а йому й поготів.

— Пиши! — звернувся кадій до писаря. — Пиши: згадане май- но — будинок, сад і водойма, що належить до них, — з боку Агабе- ка, сина Муртаза, передаються Узакбаєві, сину Бабаджана, в обмін з боку останнього на Кумиш-срібло, вагою... А скажи, Узакбаю, — у захваті від свого торжества старий кадій підвищив голос до труб- ного звуку, — скажи, скільки він важить, твій ішак?

— Та пудів з чотири важить.

— Мені потрібна точна вага.

— Хай буде чотири пуди, сім з половиною фунтів — за рахунок його неробства і зжертих ним коржів.

— Пиши! — закричав кадій, повеліваючи писареві. — Обмінюється на срібло, вагою чотири пуди, сім з половиною фунтів, про що й складено мною, кадієм Абдурахманом, сином Расуля, цей запис у повній відповідності до закону і ханських велінь!

Ходжа Насреддін здивовано дивився на кадія: це була робота хоча й пройдисвіта, але справжнього майстра своєї справи, і не можна було не захоплюватися нею.

— Що моєю печаттю і підписом завіряється! — гучно проголосив кадій, наповнюючи своїм голосом і чайхану, і весь заповнений людьми простір перед чайханою, а сам непомітно для себе дедалі більше хилився вліво; тут, як на гріх, Сафар загавився, не встиг підтримати підвищення плечем — і кадій на останньому слові повільно, плавно з'їхав униз, на підлогу, разом з усіма п'ятнадцятьма ковдрами.

Обмін завершився. Озеро тепер належало Ходжі Насреддіну, ішак — Агабекові.

Кадій видав обом належні папери.

Приголомшені чоракці, обговорюючи на всі лади сьогоднішні події, розійшлися по домівках.

Дорога перед чайханою спустила.

А незабаром спустила і чайхана: старий кадій відбув з Чорака до інших місць, де чекали його багатомудрих рішень різні позови та угоди.

Перед самим його від'їздом Ходжа Насреддін потихеньку запитав: коли зможе шановний кадій дорогою назад знову завітати до Чорака?

При цьому запитанні ліве око кадія миттю заплющилось, і натомість розплющилось праве, що означало стан «до».

— Дні за чотири, завершивши справи у кількох селищах, розташованих неподалік, — відповів він і, кречучи, поліз по спицях колеса на гарбу.

Писар влаштувався на своєму звичному місці, десь у проміжку між гарбою та кінським крупом.

Візник зігнув одну ногу в коліні, другу — витягнув уздовж голоблі, весь перекосився у сідлі і, клацнувши язиком, зрушив з місця коня.

Скриплячи, вихляючись, розгойдуючись, гарба поїхала дорогою і зникла за тополями.

Ніч і Ходжа Насреддін, і Агабек провели без сну.

Охоплений нетерпінням якнайшвидше надіти єгипетський придворний халат, Агабек не бажав більше жодного дня затримуватися в Чораці. Удосвіта він мав піти.

Його дорожні сумки були готові з вечора; лишалося лише укласти два глечики з чарівною водою.

До півночі були укладені і глечики, наглухо залиті зверху смолою.

Заклинання, які Ходжа Насреддін написав на листку щільного китайського паперу, Агабек заховав у потайний пояс, який мандрівники надягають під сорочку, просто на голе тіло. У цьому ж поясі лежали його гроші й коштовності, одержані від Мамеда-Алі.

Розвиднілось.

— Час вирушати! — сказав Агабек — Ну, прощай, Узакбаю, чекай від мене багатого подарунка з Єгипту. Я надішлю тобі оздоблений золотом кальян і срібний глек для вина.

Ходжа Насреддін відповів глибоким поклоном:

— Дякую владарному і препишному візиреві землі єгипетської. Дозволь, о візирю, востаннє послужити тобі.

Він увійшов до будинку і за хвилину з'явився знову, тягнучи за собою ішака, який опирався.

Постукуючи копитами по кам'яних вологих сходинках, ішак спустився в сад і звичним шляхом попрямував просто до квіткових грядок, уже наполовину об'їдених.

Натягнувши повід, Ходжа Насреддін утримав його і спритним рухом кинув йому на спину дорожні сумки.

— Що ти робиш! — скрикнув Агабек, схопивши сумки. — Обтяжувати принца! Справді ти позбавлений розуму, Узакбаю!

— А як же? — здивувався Ходжа Насреддін.

Агабек кинув на нього презирливий погляд і, крекчучи, звалив обидві сумки на себе.

— Що ж, ти думаєш так — до самого Каїра? — запитав Ходжа Насреддін.

— У Коканді я куплю в'ючного коня. Тільки для цих сумок. А сам піду пішки, бо непристойно їхати мені, коли принц подорожує пішки. Звичайно, я б найняв віз для принца, але побоююсь, як би йому не завдали образи різні неуки, які звикли бачити, що чотириногі, подібні до принца в його теперішньому вигляді, упряжені у вози, але не сидять у них.

— Це мудро. О візирю, який неосяжний твій розум!

Синява раннього світанку швидко переходила в блідість ранку. Небо починало злегка рожевіти. У саду в усіх кінцях щебетали, цвірчали птахи.

Ішак, Агабек і Ходжа Насреддін вийшли на дорогу. Далечінь у горах була затягнута млою, підніжжя хребтів тонули в густому білястому тумані, але снігові вершини вже світилися легким прозорим блиском — першою усмішкою нового дня. І туман в ущелинах, у проваллях починав уже колихатися, клубочитися і здійматися вгору. Як легко дихалось!

— У дорозі краще за все мати арабські динари, — наставляв Ходжа Насреддін Агабека. — Їх приймають скрізь за повною ціною, бо в арабському золоті немає дешевих домішок, як у багатьох інших монетах. Але будь обережний із розміном. Мінййла часто бувають шахраями: вони можуть підсунути тобі низькопробне золото фальшивої чеканки. Коли ти завершиш у Коканді всі справи, о блискучий візирю, розшукай перед самим від'їздом лавку мінййла Рахімбая. Це неподалік від головної базарної водойми, ліворуч від великого арика, який уже років п'ятнадцять облицьовують каменем і ніяк не можуть закінчити. Спитай Рахімбая — будь-який кокандець укаже. Його знають геть усі, він чесний купець, йому без побоювань можна довіритись.

— Може, він купить мої коштовності?

— О так, тільки він! Причому дасть ціну більшу, ніж усі інші.

— Значить, ліворуч від великого арика, поблизу головної водойми?

— Ось-ось!.. Яку могутню пам'ять вклав у твою голову Аллах, о візирю!

— Ну, прощай, Узакбаю!

— Прощай, блискучий візирю!

— Чекай від мене подарунка.

— Чекаю, блискучий візирю!

— Поклонися на прощання найяснішому принцеві. Ти довгий час був наближений до його царственої особи; подякуй же йому за таке велике щастя.

— Кланяюся до землі й дякую.

Розсталися.

Довго, довго дивився Ходжа Насреддін услід тим, що пішли. І — ось вона, суперечливість людської природи! — Агабек був йому ворогом, і все-таки він засумував, проводивши його; таку владу має над нашим серцем розлука.

Про ішака годі й говорити! Коли він, відійшовши кроків п'ятдесят, зупинився, повернув морду і скорботно, докірливо подивився на хааяїна, Ходжа Насреддін не зміг утриматися від сліз. «О любителю коржів! — подумки вигукнув він. — Невже ти гадаєш, що твій старий друг по мандрах здатен віддати тебе якомусь Агабекові, здатен розлучитися з тобою?! Ні, я не вчиню такої низької зради, ми будемо ще довгі роки разом!»

Ті, що йшли, зникли з очей. Їхнім слідом ковзнув на дорогу боязкий рожевий промінь — прохолодний, прозорий, свіжий, відбитий гладінню високих гірських снігів.

Ходжа Насреддін повернувся до мазанки на пагорбі.

Злодій чекав там на нього, як вони вчора домовились.

— Я готовий, — коротко сказав він. — Дай мені тільки грохи грошей, щоб не добувати їх у Коканді.

Відраховуючи гроші, Ходжа Насреддін говорив:

— Стеж за Агабеком, за кожним його кроком. Раніше ніж за тиждень, рахуючи від сьогодні, він із Коканда не вийде — я за цей час встигну.

— Якщо поквапишся...

— А' найбільше — стеж за моїм ішаком. Я не знаю, що зі мною буде, якщо я його втрачу!

— Не втрапиш, цього не буде, бо і мені він дорогий — так я до нього звик! Дивно, що в ній приховано, у цій довговухій упертій тварині, — що в ній привертає серця?

— Ну, іди! Хай допоможе тобі всемогутній Аллах!

— Залишайся! Хай допоможе Аллах і тобі в успішному завершенні задуманого.

Так цього ясного ранку Ходжа Насреддін проводив у далеку дорогу і одноокого злодія.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

На самому початку нашої оповіді згадувався мимохідь якийсь чудовий горобець, — докладне слово про нього було обіцяно попереду. Нині настав час для цього слова: що ж, хай знайдеться в нашій книзі місце і для горобця, хоч він і малий світу цього; але хто з тих, що живуть, має повне право і підставу звеличуватися перед ним, називаючи себе обраним і єдиним на землі? Така зарозумілість властива деяким людям, але зовсім не додає їм честі, бо свідчить лише

про чванливе й тупоумне самовдоволення. А ми з усією відвертістю скажемо, що малий двоногий у перах часто нашому серцю набагато миліше і ближче, ніж якийсь надутий пихою великий двоногий без пер. Отже, продовжимо наше слово про горобця з братською доброзичливістю до нього.

Цей горобець жив у чайхані Сафара, під дахом у затишному кубельці, влаштованому на схрещенні двох колод. Спосіб життя у нього був такий, як і в усіх інших чорацьких горобців: він прокидався до сонечка, цвірінькав, крутив головою, чистив пера, захираючись дзьобом глибоко під крила, настовбурчувався і обтрушувався, стрибав по дорозі, купаючись у пилюці, потім окроплювався водою з арика і вирушав кудись у своїх справах — або на млин, підбирати зерна, або на виноградник, псувати ягоди. Була в нього горобчиха, і було численне потомство, яке поповнювалося двічі на рік — на початку і в середині літа. Він був незмінно веселий, бадьорий, жвавий, забіякуватий; маючи власне гарне кубельце, часом піддавався спокусі захопити чуже і залізав у якесь душло, уподобане шпаками, звідки його виганяли з великим гамором, вищипуванням пер і витягуванням за крила. До кубел ластівок він не забирався, знаючи, що це небезпечно: можуть замурувати. Так він і жив у чайхані тривалий час, скоюючи щодня, як і всі інші земні істоти, безліч дрібних гріхів, але не порушуючи закони спільного й рівноправного буття живих на землі, і в цьому сенсі був цілком гідний свого гороб'ячого щастя. Про більше, ясна річ, говорити не доводиться: ніяких висот розуму чи духу за ним не значилось, — і в належний час, досягши своєї межі, він тихо й непомітно покинув би землю, потрапивши або яструбу в кігті, або коту на обід і не залишивши по собі в світі ніякого сліду, подібно до тисяч своїх маленьких сірих родичів. Але всемогутній випадок відзначив його своїм вибором, зупинив на ньому свій перст, сказавши: «Ти!» — через це слово він здобув безсмертя, славу пам'ять у наступних століттях. Скільки людей на землі зі шкіри лізуть, добиваючись від випадку цього слова, і не дістають його, а ось маленький горобець дістав! Нитка його життя, сіренька тонка нитка, вплелася в багатобарвний килим справ і подвигів Ходжі Насреддіна і залишилася в цьому килимі назавжди.

Найдивніше те, що і тут не обійшлося без старого ходжентського жебрака зі зруйнованої мечеті Гюхар-Шад. Можуть запитати: як потрапив він сюди, у далеке гірське селище, і навіщо? В тому-то і річ, що він з'явився... точніше кажучи — з'явився Ходжі Насред-

діну. І між ними була тривала бесіда, тобто уявна бесіда, бо старий з'явився безплотно. Утім, Ходжа Насреддін бачив його ясно і чув добре. Було це уві сні чи наяву — важко визначити; спробуй тепер розберись, як саме з'явився цей зоряномандрівний, з туманними думками старий: у безтілесному вигляді чи в якійсь напівтілесності? Доведеться розказати про його появу окремо, аби все пояснити. А до горобця ми ще повернемося через кілька сторінок у цьому ж розділі.

Проводивши Агабека, ішака, а за ними і злодія, Ходжа Насреддін пішов до свого щойно придбаного будинку, де провів день у самотніх роздумах, маючи за співбесідників лише глек вина та залишені Агабеком запаси. Старому слугі було наказано не допускати нікого — ні чорацьких старих з їхніми клопотами про полив, ні навіть Саїда.

Для роздумів була у нього ґрунтовна причина: сьогодні вранці у нього раптом виникли вагання щодо озера — вагання, яких він рідше не передбачав.

Ось він вигнав Агабека. Озеро відібрано. Виконане слово, яке він свого часу дав старому ходжентському жебракові. Але що далі робити з цим озером? Не самому ж заради нього переселятися до Чорака? Можна, звісно, подарувати його Саїду на весілля. Але що скаже жебрак, чи схвалить він таке рішення? Що, коли він має якісь свої задуми щодо озера? І нічого не сказав — тепер здогадуйся як хочеш! Справді, він створений, аби запаморочувати чужі голови, цей старий — Той, ІЩо Мовчить І Осягає!

Глек — підступний співбесідник: він завжди прикидається, що на його дні, мов дорогоцінна перлина, прихована найголовніша істина, і з кожним ковтком — до неї ближче. А коли, нарешті, самовідданими зусиллями досягнеш дна — відважний шукач уже не в змозі не тільки оволодіти перлиною, а й навіть роздивитись її. Так сталося і з Ходжею Насреддіном: двічі у цей день він опускався на дно глека і двічі виринав порожнім, без перлини... Так до самого вечора він нічого путнього і не придумав, розгубив навіть ті думки, що мав до бесіди з глеком, і з затьмареним розумом та незадоволеним серцем, шанобливо підтримуваний під лікоть старим слугою, пішов у дальній кінець саду, до альтанки, де йому приготували ліжко.

Це була та сама альтанка, з якої вони з Агабеком тиждень тому ходили умовляти принца. Чарівний плющ був на місці, і чарівний лопух на місці, і в листі дзвеніли чарівні комарі. Засинаючи, Ходжа Насреддін подумав: «От якби тут прийшли до мене чарівні дум-

ки, як краще за все вчинити з цим озером». Ще раз він пригадав несхвальним словом ходжентського старого, котрий завдав йому стільки клопоту, спочатку — з пошуками озера, тепер — з його подальшим призначенням... Більше він ні про що вже не встиг подумати: голова запаморочилася ще дужче, думки затьмарились, і він заснув.

А альтанка-то дійсно виявилася чарівною — у цьому Ходжа Насреддін переконався, бо вночі у ній трапилася подія справді чарівна: до нього з'явився ходжентський старий.

Він з'явився на межі півночі; усю альтанку раптом осяяло м'яке голубе сяйво, і в цьому сяйві виник старий — весь туманний і мерехтливий, немовби із примарного зоряного світла. Ходжа Насреддін мав би здивуватись, але він аніскільки не здивувався, наче очікував старого.

Усівшись навпроти, на лавку, старий молитовно огладив хвилясту довгу бороду:

— Ну, здоровий будь, Ходжа Насреддін! Ти мене сьогодні згадував, і ось я прийшов.

— Мир тобі, шановний старче, — відповів Ходжа Насреддін. — Будь моїм гостем, випий мого вина.

— Не треба мені вина; хіба ти забув, що я дервіш і зовсім не схильний до втіх плоті? Я прийшов тобі подякувати за неоцінене добро, зроблене тобою. Тепер мені вже не загрожує небезпека заново починати зоряне коло.

Ходжа Насреддін злякався, як би старий знову не вдався до своїх повчань.

— Чи варто це подяки? — перервав він. — Тим паче, що я не довів ще справи до кінця. Ти прийшов вельми до речі, бо я відчуваю певні вагання: як мені бути з цим озером далі? Ось ми і порадимось.

— Що робити з озером? Ти не знаєш?

— Звідки ж я можу знати, шановний старче? Адже під час нашої останньої бесіди ніяких вказівок щодо озера ти не встиг мені дати: заспівали півні.

Старий посміхнувся і при цьому весь замерхтів трепетним переливчастим блиском. Трохи перегадом він сказав:

— Пам'ятаю, пам'ятаю, як же... Я тоді трохи помилився з часом — не розрахував. Ти не сердься, Ходжа Насреддін.

— Я аніскільки не серджусь; аби тільки не помилитися вдруге. Наближається північ, твій строк. Тому варто було б спочатку зайнятися головною справою, а потім уже перейти до інших розмов.

— Що ж, це можна, — погодився старий. — Давай поговоримо про головне. Отже, значить, ти знайшов свою віру?

— Коли мені було її шукати? — озвався Ходжа Насреддін із прихованим роздратуванням, бо старий знову спрямував свої думки убік від озера. — У мене, шановний старче, не залишалось часу для пошуків віри, бо я мусив, по-перше, шукати твоє озеро, яке знаходиться невідомо де, по-друге, відібрати його, а тепер думати, як чинити з ним далі. Про віру ми встигнемо поговорити; скажи своє мудре слово про озеро.

Старий помовчав, поринувши у думки; усередині його просвітчасто-туманного тіла виник на місці серця блідо-зеленуватий вогник, витягнувся у хитку, тонку цівку і, тріпочучи, переливаючись, зійшов угору, до вуст; назустріч, із голови старого, потекла інша цівка, злегка синювата. Побачивши це, Ходжа Насреддін дійшов висновку, що синювата цівка означає думки, а зеленувата — почуття, і обидві вони, з'єднавшись на вустах старого, мають породити слова.

Так воно і сталося: старий заговорив.

— Ось, Ходжа Насреддін, ти все ще далекий від істинної мудрості. Адже в твоїй вірі і приховане рішення усіх сумнівів і вагань, що можуть чекати тебе на шляхах життя: це стосується і твого теперішнього вагання щодо озера.

— Так скажи своє слово, шановний старче! Наважуся нагадати: північ близько — тобі для всіх розмов залишилися хвилини!

— Чи не буде краще, о Ходжа Насреддін, — замерехтів старий урочисто-рожевим світлом і підняв палець, — чи не краще буде тобі, з метою найбільшого вдосконалення твого духу, самотужки дійти до належного висновку щодо озера — через осягнуту тобою, нарешті, віру?

Тут Ходжа Насреддін зрозумів, що потрібного слова про озеро він і цього разу не почує.

— Я можу допомогти тобі у пошуках віри, хай це буде моєю подякою, — вів далі старий; його рожеве мерехтіння перейшло у прозоро-сріблясте, потім — золотисте, і раптом спалахнуло багатобарвними веселковими переливами, так що Ходжа Насреддін навіть примружився. — Не називаючи прямо, я вкажу тобі шлях, на якому слід шукати віру.

— Це було б не зайвим, шановний старче, — задля годиться погодився Ходжа Насреддін.

— Візьми своєю правою рукою мою ліву руку.

Узявши його руку, Ходжа Насреддін відчув тільки прохолодну вогкість — і ніякої плоті. Сяйво всередині старого посилилось, веселка залила своїми відблесками всю альтанку.

— Заплющ очі! — урочисто виголосив старий. — Слідуй за мною!

Був політ — миттєвий і такий стрімкий, що Ходжі Насреддіну захопило дух.

— Тепер розплющ! — почув він голос старого; точніше, не почув, а якимсь іншим способом уловив, без допомоги слуху.

Він розплющив очі.

Альтанки не було, навколо розстилався густий голубий туман, напущений, мабуть, старим.

— Дивись і осягай, — промерехтів старий, адже замість голосу з його вуст зійшло переливчасте мерехтіння у вигляді видовженої хмаринки, і в цій хмаринці невідомо як виникли слова, котрі Ходжа Насреддін уловив не чуучи:

— Нічого не можу роздивитись, нічого не можу збагнути, — відповів він, і раптом зрозумів, що сам відповідає старому таким самим мерехтінням. Поглянувши на себе, Ходжа Насреддін здивувався: він, так само як і старий, був весь туманно-переливчастий і просвітчастий, перетворився на саме тільки примарне сяйво, без будь-яких слідів своєї звичайної плоті.

Налякати Ходжу Насреддіна було нелегко, але тут він злякався: цей зоряномандрівний старий утяв із ним, здається, вельми небезпечний жарт!

— Це... це як же?.. Це що ж? — розгубився Ходжа Насреддін і сам відчув своє мерехтіння нерівним, переривчастим, таким, що наче заїкалось. — А де ж... де ж я сам? Шановний старче! Га?.. Це вже надто, кажу тобі, — куди ти мене подів?

Старий відповів заспокійливим переливом чистісінького смарагду:

— Не бійся, Ходжа Насреддін, ти зі мною. По честі кажучи, не можу зрозуміти твого надзвичайного переляку: ну чим вона така дорожочінна для тебе, твоя нікчемна плоть?

— Шановний старче, між нами велика різниця! — змолвився Ходжа Насреддін, випустивши з себе кілька квапливих, тривожних, блідо-лілових сполохів. — Хіба дано мені підвестися до твоєї неосяжної мудрості, до такої досконалості духу?

Цими запобігливими словами він хотів про всяк випадок підлеститися до старого, аби той не надумав залишити його назавжди

безтілесним, — і одразу ж у його мерехтінні з'явилася неприємна мутна жовтизна.

Старий, на щастя, цього не помітив, а якщо й помітив, то із ввічливості промовчав: докірливого мерехтіння у відповідь не було.

— Заспокойся, Ходжа Насреддін, твоя плоть повернеться до тебе. Ось вона. Дивись.

І перед безтілесним зором Ходжі Насреддіна виникла десь унизу, вдалині, альтанка, і в ній він побачив самого себе сплячим.

— Твоя плоть на місці, де вдається до нищого тілесного сну, тоді як твій дух перебуває у зоряномандрівному віщому пильнуванні, — завершив старий. — Тобі відкриється багато потайного, зумій тільки збагнути.

Але скільки не вдивлявся Ходжа Насреддін у напушений старим туман, роздивитися і збагнути нічого не міг. Усе колихалося, розпливалося, думці не було за що зачепитись, усе здавалось однаково можливим, але водночас і рівно довільним, недостовірним, про все можна було думати і так, і отак, і ще інакше. Марно Ходжа Насреддін шукав у тумані хоча б якийсь земний предмет, спираючись на який можна б було кувати ланцюг послідовного роздуму, — жодного такого предмета навколо він не побачив.

— Нічого не розумію, — повторив він. — Шановний старче, тут тільки питання, і жодного рішення. Де земля, де люди, де їхні радощі, жалі й турботи, де, нарешті, те саме діяльне добро, заради якого мене, за твоїми ж словами, послано у цей світ? Як я можу творити добро в цьому непроглядному тумані, де все недостовірно і сумнівно, і для кого мушу я старатися, якщо тут немає людей? І де зло, з яким я покликаний боротись, проти кого воно спрямоване? Проти зірок?.. Ні, шановний старче, височінь зоряних осягнень не для мене; прошу тебе, поверни мене на землю, там моє місце!..

У міру того, як він говорив, мерехтливий старий усе бляк, бляк і раптом на очах Ходжі Насреддіна розтанув, безслідно зник. І все неясне довкола зникло, туман розсіявся — і знову до Ходжі Насреддіна повернулась його земля, де все можна бачити, чути, відчувати, досліджувати, де живуть люди у суперечливому сплетенні своїх пристрастей, самовідданих зусиль допомогти одне одному і в незмінному вічному устремлінні завжди вперед, до всеосяжного загального блага, у якому кожен зможе знайти благо і для себе.

Ходжа Насреддін прокинувся, розплющив очі. Навколо була волога темна свіжість; вітер, що залітав до альтанки, ковзнув про-

холодою по його обличчю; сяяли крізь листя далекі зірки; була ніч — друга її половина, за межею півночі.

Голова ще трохи боліла, але до думок уже повернулася звична ясність. Ходжа Насреддін усміхнувся: ні, він не попутник старому в міжзоряних польотах, його місце, його рідна домівка — земля. Ясна річ, це дуже добре і піднесено — осягати, але для себе він обирає просте земне розуміння, у якому він господар своїх помислів і справ.

Повернувшись у своїх роздумах до озера, він відчув себе цілком вільним від усіх сумнівів, що мучили його напередодні: усе було зрозуміло, просто і до кінця незаперечно. «Дивно, як же я раніше не зметиковав!» — вигукнув він, не здогадуючись, що й не міг зметикувати, бо обрав собі з цієї нагоди поганих радників — вино і туманного старого.

Але продовжимо розповідь про горобця, про те, як він зустрівся з Ходжею Насреддіном і що їх звело.

За якихось півгодини до зустрічі вони ще не думали одне про одного; обидва, кожен окремо, займалися своїми справами на рівних правах: горобець сидів угорі, на даху чайхани, і, грючись в останньому, уже червонуватому промінні, голосно цвірінкав, проводжаючи подячною піснею західне сонце, а Ходжа Насреддін сидів унизу, в чайхані, розмовляючи з чоракцями, які оточили його щільним кільцем.

Коли він прийшов до чайхани — уперше відтоді, як став охоронцем озера, а потім і його власником, — гості, що зібралися там, говорили саме про нього: у який тепер бік він поверне їхнє сумне життя? А він — про вовка помовка, а вовк у хату! — раптом з'явився, виринув з глибини джугарового¹ поля, що прилягало до чайхани. Немовби навмисне — прийшов не дорогою, а полем, аби заскочити чоракців зненацька.

Сафар забігав, заметушився; гості почали поквапом розходитись, аби не заважати ясновельможному чаюванню.

Але тепер до чайхани прийшов не Узакбай, помічник і спадкоємець Агабека, а Ходжа Насреддін!

— Куди ви, шановні? — закричав він. — Хіба я вас так образив, що ви навіть не хочете посидіти зі мною? Сафаре, ось тобі двадцять п'ять таньга і подавай чаю безвідмовно кожному, скільки він здатен випити!

---

¹ Д ж у г а р а — сорго, кормовий і хлібний злак, поширений в азіатських країнах.

Чоракці невимовно здивувалися цим привітним словам. Вони боязко тулилися до стін, не наслідуючись доторкнутися до чайників, які клопітливо розносив і ставив перед ними Сафар.

А серце Ходжі Насреддіна заливалося гарячими хвилями любові й жалості до них, — до чого ж вони затуркані, залякані, якщо не сміють навіть чаю випити, слова сказати! Цей маленький горобець (погляд Ходжі Насреддіна мимохідь упав на горобця — так вони зустрілись) — навіть він щасливіший, вільніший у своєму житті!

Прийшов Саїд. На очах приголомшених чоракців новий власник озера міцно з ним обнявся, як із давнім приятелем. Це було вже зовсім незрозуміло: звідки вони знають один одного і чому досі Саїд мовчав?

Страху поменшало — чоракці взяли за чайники, дехто присунувся ближче до Ходжі Насреддіна і завів із ним розмову.

У своїй мазанці на горбі він давно скучив по людях, по задушевній простій бесіді і наразі відпочивав душею після вимушеного відлюдництва. Він розпитував чоракців про їхнє життя, про домашні справи, про недавню поломку моста коло млина, про здоров'я кобили гончаря Бабаджана, яка цими днями захворіла, — усе, що творилося в Чораці, було йому добре відомо. Він сипав веселими жартами, звертаючись то до одного, то до другого, неголосно привітав Мамеда-Алі з близьким весіллям прекрасної Зульфії, так само вітав і чайханника Сафара.

Про одне тільки, про найголовніше, він так нічого і не сказав — про воду і майбутній полив. Тим часом саме ця думка розжареним цвяхом сиділа в голові кожного чоракця і пекла йому язик.

Запитати наважився Мамед-Алі:

— Скажи, вельмишановний Узакбаю, коли ти думаєш відпустити нам воду для поливу і яку хочеш за неї ціну?

У чайхані одразу запала мовчанка — чулося тільки невгамовне дзвінке цвірінкання з даху.

Ходжу Насреддіна пронизали десятки вичікуючих поглядів.

— Воду ви одержите вчасно, дня через три-чотири, — сказав він. — Про ціну поговоримо пізніше, напередодні поливу.

Чайхана зітхнула — вся разом, десятками грудей.

— Але якщо у нас не вистачить грошей?.. — почав було Мамед-Алі.

— Вистачить, — перервав його Ходжа Насреддін. — Вода буде на ваших полях, я сказав, а ви чули.

Було друге спільне величезне зітхання. Вода буде! У всіх відлягло від серця: він, мабуть, і справді добра, добродійна людина, цей Узакбай!

У самозабутньому подячному захваті щебетав, дзвенів і цвірінькав горобець на даху, надуваючись від старанності так, що навіть пера на ньому всі настовбурчувались і ворушились, нібито це йому пообіцяли воду на поля, життя і щастя в домівку.

А чоракці могли висловити свою радість хіба що зітханнями та світлом, що спалахнуло в очах.

— Так, ви матимете воду! Ви матимете воду і надалі одержуватимете її для своїх полів завжди без відмови! — Голос Ходжі Насреддіна на мить урвався, по тілу пробіг дроз, лоскочучи йому голову й бороду; якби на ньому були пера, то вони б настовбурчилися і заворушились. — Вірте мені, чорні дні для вас минули!

І він замовк, бо й так сказав надто багато за один раз. Чоракці боялися поворухнутися, тільки світло в їхніх очах розгоралося дедалі яскравіше.

Але земля є земля, у неї свої закони, свої порядки — треба їх знати і вміти ними користуватись, аби крилаті устремління нашого духу могли втілитись у справи. Ходжа Насреддін не дозволив собі надто довго ширяти в осяяній височині; зусиллям розуму він опустився на землю, до її справжнього життя, де все перемішано і переплутано: добро зі злом, досконалість із недосконалістю, благородство з ницістю, прекрасне з потворним, радість із горем і чистота з брудом. У цьому змішанні суперечливих життєвих основ і властивостей належало тепер йому діяти — із розумом і спритністю, аби увінчати свій благородний задум гідним кінцем.

Він обвів очима чоракців. Так, він любив їх з усією силою і полум'ям серця, але це не заважало йому ясно бачити в їхніх душах, поряд із високим, чистим, благородним, — низьке, темне, самокорисливе. Сила його любові в тому і полягала, що він любив людей такими, якими вони були, не перетворюючи їх у своїй уяві на ангелів.

— Скажіть, а з якої причини побилися вчора Шірмат із Ярматом? — запитав він.

— Посперечалися через стару суху шовковицю, призначену на дрова, — пояснив Сафар. — Кожен вважав її своєю — ось і побились.

— Що ж, вони не могли розпиляти її навпіл?

— Звичайно, могли, але кожен хотів мати її цілком для себе.

Усе це Ходжі Насреддіну було давним-давно знайоме в людях.
Трохи помовчавши, він знову запитав:

— А скажіть, ось та квола, ледве жива тополя при дорозі — кому вона належить?

— Це моя тополя! — жваво озвався гончар Дадабай. — Усі знають, що моя!

Очі його звузились, губи стиснулися, підборіддя випнулось — перереливки було б тому, хто надумав би сперечатись з ним за цю кволу, ціною дві таньга, тополю!

— Так, — сказав Ходжа Насреддін. — Хай буде твоя, не заперечую. А он той кущ вербняка, що схилився над ариком, — кому він належить?

— Мені! — поквапився заявити маслороб Рахман.

— Чому ж тобі? — заперечив землероб Усман. — З чого ти взяв?

— На моїй землі — значить, мій!

— Оце так! — вигукнув Усман. — Ви чуєте, добрі люди! На його землі!..

— Звичайно, на моїй!..

— Це ми ще подивимось! — сварливим злим голосом відповів Усман, червоніючи. — Він тільки схилився гілками на твій бік, а коріння-то, коріння — на моїй землі!

— На твоїй? — із придихом прошипів маслороб. — Відколи це, га?

— Стривайте, не сваріться! — підвищив голос Ходжа Насреддін, поспішаючи запобігти сутичці. — Не сперечайтесь, кажу вам! Адже я не збираюся ні віднімати, ні купувати у вас цей нікчемний кущ, який нікому не потрібен і не вартий ламаного гроша. Хай собі росте, кому б не належав. А он той чортополох — він теж має хазяїна?

— Це на моїй землі, — відповів Мамед-Алі.

Ходжа Насреддін довго мовчав, роздумуючи.

Тим часом сонце зайшло, його прощальний промінь згаснув на верхівках дерев, на землю зійшла передприсмеркова синява — прозора, без відблисків і тіней. І разом з останнім променем замовкла пісня горобця: день для пернатих закінчився. Востаннє горобець настовбурчився, обтрусився і прошмигнув у своє кубельце під дахом.

І якраз навернувся — кінчиком хвоста — на очі Ходжі Насреддіну.

— А цей горобець, що заліз щойно в кубло, — він теж комусь належить?

Ці слова були сприйняті як жарт: навколо всміхнулися, засмілись.

— Чи має він хазяїна? — наполягав Ходжа Насреддін.

— Хто ж йому хазяїн? — відповів, усміхаючись, Мамед-Алі. — Він літає, де схоче і коли схоче, нікого не питаючи, псує ягоди на всіх наших виноградниках, підбирає збіжжя в усіх дворах. Він належить всім і нікому окремо.

Саме такий горобець і був потрібен Ходжі Насреддіну — щоб належав усім і нікому окремо.

— Може, ти, Сафаре, маєш на нього якісь особливі права?

— Які права? — засміявся чайханник, оголивши беззубі ясна і зморщивши обличчя. — Живе тут якийсь під дахом, я його не чіпаю, він — мене. Живе і хай собі живе, ми одне одному не заважаємо. Божий горобець, вільна пташка...

— Принеси-но мені драбину, Сафаре!

Мамед-Алі переглянувся з гончарем, маслороб — із коновалом; чайханою пішов летючий обмін поглядами.

Сафар, дивуючись, приніс драбину. Ходжа Насреддін приставив її до стіни, піднявся на три сходинки, запустив руку в діру під дахом, понишпорив там, високо звівши брови, з уважним обличчям, мовби дослухаючись, — і витягнув до смерті переляканого горобця.

— Клітку!

Знайшлася в чайхані серед різного мотлоху стара клітка.

— Ось, Сафаре, передаю тобі на зберігання, — сказав Ходжа Насреддін, посадивши в клітку горобця. — Невсипуче пильнуй його, годуй, частіше міняй воду, аби він, рятуй Аллах, не зазнав якоїсь шкоди для свого здоров'я. Пам'ятай, це найдорогоцінніший горобець, у чому ти незабаром переконаєшся.

Завершивши цими словами свій вечір у чайхані і побажавши чоракцям доброго сну, він їх залишив.

Саїд пішов його проводити. Повернувся, весь світяться внутрішньою радістю. Але сказати нічого не хотів; так і не дізналися чоракці, що він почув таке радісне для себе від нового власника озера.

Дізналася Зульфія. Вона-то, звісно, дізналась!

— Він сказав: усе це ваше — і будинок, і сад.

— Він, мабуть, пожартував. З чим же він сам залишиться?

— О Зульфія, це якась особлива людина: усе, що він говорить, — усе справджується! Він уже подарував мені найдорожче — тебе.

— Ми будемо щасливі, Саїде, і так, без цього будинку і саду. Хіба ми не зможемо звести свій?

— Все-таки, я гадаю, він не жартував. У його очах горіло якесь надзвичайне світло.

— Так, дивну людину ти зустрів, Саїде! Відтоді, як він з'явився у нас у Чораці, все життя пішло інакше, наче сонце проглянуло крізь хмари.

— Хто він? Звідки він? Чи надовго прийшов до нас у Чорак?..

Ніч пливла. Чотири вітри здіймалися від землі до зірок, роздухуючи їх трепетне мерехтіння: північний, повний морозу, — для синіх зірок, південний, насичений спекою, — для червоних, західний — для білих і східний — для зелених зірок. Чотири сні опускалися з висоти на світ, охоплюючи його чотирма океанами: чорним — для тих, хто лютує і чинить зло, каламутно-жовтим — для їх посібників через боягузтво чи користь, голубим — для людей простої праці і нехитрих думок, прозоро-рубіново-вогненним — для доблесних воїнів на шляхах Добра.

Заїхавши дорогою назад до Чорака, старий кривий кадій Абдурахман зупинився в тій самій чайхані, лежав на тих самих п'ятнадцяти ковдрах і, широко й жадібно розплющивши праве око, чекав свого писаря, який, не гаючи часу, пішов на перемовини до нового господаря озера.

Повернувшись вже затемна до чайхани, він мовчки показав кадієві відкрити долоню — усі п'ять пальців. Це означало — п'ятсот таньга.

Старий хитрун глибоко зітхнув, усе його обличчя мовби занурилося в тепле масло, і він солодко примружився. Коли ж знову глянув на світ, то вже лівим оком.

Він прийняв від писаря важкий гаманець, поклав його в пояс, приготувавшись нічому завтра не дивуватись і закріпити будь-яку угоду, навіть якби йшлося про передачу правовірної мусульманської душі самому шайтанові за пучку волосків з його шолудивого хвоста!

І не здивувався. Нітрохи не здивувався, почувши від Ходжі Насреддіна про непохитне його рішення обміняти своє озеро на горобця, що належить усім чоракцям спільно і нікому окремо.

Клітка стояла тут же. Горобець уже обжився в ній: жваво цвірінчав і стрибав, підбираючи кунжутне сім'я, яким у ці дні годував його Сафар.

Кадій лівим оком ковзнув по горобцеві, кивком голови виявивши згоду: перешкод до угоди він не вбачає.

Натовп, що заповнив дорогу, вирував, гудів: перед чоракцями на

їхніх очах творилося добре диво, і вони всі, від малого до великого, вірили йому. Неначе в подобі цього Узакбая до них у селище приїшов сам дідусь Турахон.

Упевнено і легко старий кадій вів свій човен знайомим річищем суддівської хитромудрості. Горобця було названо Алмазом, вагу його визначили — три срібні таньга. Так і записали в книгу.

Писар склав два папери: один, що закріплював за Ходжею Насреддіном алмаз вагою в три срібних, повновагих, нестертих таньга, і другий, що навіки-віків закріплював озеро за чоракцями — усією спільнотою на рівних правах.

Ходжа Насреддін поставив на обох паперах свій підпис.

Потім до помосту потяглися чоракці. Грамотних серед них не було: прикладали до паперу пальці, намазані китайською тушшю з чорнильниці. Писар під кожним відбитком записував ім'я того, хто приклав палець.

— Підходьте, підходьте, не бійтесь! — говорив їм Ходжа Насреддін. — Підходьте мерщій, бо мені кортить з'їсти цього жирного горобця, а ви своєю повільністю затримуєте мій обід.

Багато їх було — Ширматів, Ярматів, Юнусів, Расулів, Дадабаїв, Джурабаїв, Бабаджанів, Аміджанів та решти... Але до полудня все-таки вдалось усе закінчити. Останнім приклав палець якийсь Мухаммед, син Усмана, — і кадій трубним урочистим голосом сповістив про завершення угоди.

Друга угода зайняла небагато часу: це був звичайний дарчий запис на будинок і сад, що переходили до Саїда.

Чоракці стояли, мов зачаровані, не ворущаючись, не дихаючи.

Писар закрив книгу; кадій, крякчучи, опустився з висоти п'ятнадцяти ковдр і пішов до своєї гарби: він поспішав.

Візник клацнув язиком, конячина піднатужилася, уперлася задніми ногами і налягла, — гарба гойднулася, заскрипіла, рушила з місця. І хоча дорога була та сама і гарба та сама, але тільки цього разу колеса не виверталися з колії на узбіччя — йшли рівно і прямо, вперше за багато років. І старий кадій, що звик їздити завжди із креном ліворуч, не міг зрозуміти, чому сьогодні так ніяково, незручно сидиться йому на гарбі.

На березі озера, біля голови відвідного арика, Ходжа Насреддін попрощався з чоракцями.

Охоронцем озера він поставив Саїда, сказавши йому так:

— Нехай твої посіви будуть у самому хвості поливу, аби ти не міг оросити їх раніше за решту полів. Ти не ображайся: тут справа

дуже важлива, стосується благополуччя всіх, і зайва пересторога не зашкодить. Ось тобі ключ від замка. Свято бережи цю воду: вона для вас — життя.

Саїд зняв замок. Удвох із Ходжею Насреддіном вони взялися за ручки коловорота, підняли засувку. Пінячись і вируючи, вода хлинула у відвідний арик. Вона йшла вільним буйним потоком, як за минулих благословенних часів; під яскравим полуденним сонцем вода іскрилася і блищала; підхоплені водою гілки прибережного вербняка зігнулися тугими хлистами, сповненими нетерплячого дрожу, листя ожило, затремтіло і спрямувалося в один бік за течією.

— Ви одержали воду! — говорив Ходжа Насреддін чоракцям. — Вона врятує вас від голоду, злиднів і вічного принизливого страху. Це необхідно людині, аби вона була людиною, але цього замало. Павук нищої корисливості, що зачався в кожному із нас, — ось головний ворог нашого зльоту і нашої свободи! Вигнати його, знищити — інакше не можна бути людьми, в усьому гідними цього найвищого в світі імені! Нехай дедалі рідше звучить у Чораці жадібне і корисливе слово «я», хай заміниться воно високим і благородним словом «ми». Прощайте, будьте щасливі на своїх полях і в своїх домівках, завжди і незмінно!

Почулися вигуки подяки, захвату; багато хто заплакав.

Він узяв клітку, дістав з неї горобця, сильно підкинув угору. Обважнілий від надто багатой їжі, горобець трохи не впав на землю, але вчасно підхопився на крила і злетів у небесний простір.

— Полетів у чайхану, до горобчихи, — сказав Ходжа Насреддін. — Залишаю вам цей «алмаз» на згадку про себе.

Звільненням горобця він завершив усі справи в Чораці, більше ніщо його тут не утримувало.

Ще раз уклонившись чоракцям, побажавши їм щасливого життя, успіхів у справах, він підійшов до Мамеда-Алі, Сафара, Саїда і Зульфії, які стояли окремо:

— Ви всі називали мене Узакбай. Але знайте — це не моє ім'я, воно ненависне мені. Я прийняв його мимоволі. Коли будете згадувати мене — називайте якимось інакше.

— Як же тебе називати?

— Подумайте — може, здогадаєтесь.

Проводжати себе він не дозволив — пішов один, берегом арика, за стрімкою водою.

Час неначе зупинився.

Довго стояли чоракці мовчки, не відриваючи очей від пагорба, за яким сховався їхній дивний, навіки пам'ятний гість.

І раптом Саїд закричав:

— Я знаю! Я здогадався!

Він, наче спрощення, провів по обличчю рукою, мовби знімаючи з очей павутину:

— Ходжа Насреддін — ось його справжнє ім'я!

І відразу всім стало все зрозуміло і ясно. Звичайно, Ходжа Насреддін! І кожен здивувався, що не збагнув цього раніше; кожному здалося, що він здогадувався, але не до кінця.

Саїд кинувся береговою стежиною услід за тим, що пішов:

— Ходжа Насреддін! Ходжа Насреддін!

Йому відповіла луна слабким примарним голосом, а Ходжа Насреддін уже не озивався.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Благополучно діставшись до Коканда, Агабек розсудив, що продовжувати таку далеку подорож самому небезпечно, тим більше — з грошима в поясі; розумніше буде приєднатися до попутного каравану. Довелось йому затриматися в Коканді; за цей час туди встиг прибути і Ходжа Насреддін.

Злодій зустрів його словами:

— Ще один день, і ти б спізнився. Завтра вночі вирушає караван до Стамбула, і з ним іде Агабек.

— Значить, на завтра у нас буде багато роботи, — сказав Ходжа Насреддін. — Як почувається ненаглядний ішак?

— Ішак цілком здоровий, тільки нудьгує. Він сповнений туги за тобою.

— Ще б пак, така розлука! Нічого, завтра ми будемо разом. Значить, Агабек ще не був у Рахімбає, не пропонував йому коштовностей?

— Ні, не пропонував. Я стежу за кожним його кроком.

— Сам Аллах допомагає нам!

Вони сиділи в маленькій чайхані, занедбаній і брудній, із кошмами замість килимів, чавунними кумганами замість мідних, сальними світильниками замість масляних; принижено і боязко виглядала вона з провулка на головну базарну площу, наче жебрачка, що випадково потрапила на багатий бенкет і розуміє, що тут їй не міс-

це. І справді, тут було їй не місце, серед пишних великих чайхан, що опоясали площу вогнями, наповнили вечірні сині сутінки трубним ревом, виском солелок і гуркотом барабанів для заманювання гостей.

У одній із цих пишних чайхан зупинився Агабек; злодій указав, у якій саме.

— Він — візир, йому личить тільки багата чайхана, — озвався Ходжа Насреддін.

Віав м'який бархатистий вітерець; місто, стомлене денною приголомшуючою спекою, блаженно відпочивало, занурюючись у прохолоду і свіжість ночі; був молодик, місяць щойно окреслився в небі найтоншою вигнутою лінією — «бровою ширазької туркені», як сказав свого часу Хафіз... Ходжа Насреддін завжди любив такі години великих багатотисячних міст — цей короткий спад бурхливого життя, що неначе набирається сил для нового вранішнього припливу. Він давно збагнув таємницю повноти життя — вона у протилежностях: у праці, без якої немає радості відпочинку, у небезпеках, без яких неможлива радість перемоги; ось чому смеркове затишшя, таке для нього нестерпне у сонному Ходженті, — тут, на величезному кипучому базарі, було привабливо прекрасним у своїй швидкоплинності.

З такою ж повнотою душі, із вдячним уславленням життя, зустрів він і багатогаласливий строкато-кольоровий ранок, сповнений штовханини, гармидеру, коловороту різноплемінної юрби, наростаючого реву, що злив у собі всі мислимі й немислимі земні звуки. Знявся пил і замутив небо, заскрипів на зубах, набився у ніздрі; земля, розігрівуючись під сонцем, ніби втягувала в себе довгі світлі тіні, згущаючи їх до повної чорноти; кахлі мінаретів розжарились, розплавивши навколо себе повітря: ще півгодини — і на базарі нічим стало дихати!

Тоді в найпишнішій багатій чайхані підвівся з подушок Агабек, щойно закінчивши вранішнє чаювання.

— Чайханнику, візьми з мене скільки треба за весь постій. І виведи мого довговухого, покритого шерстю.

Він навіть позаочі не дозволяв собі називати ішака інакше, як тільки шанобливо непрямыми іменами, щоб, опинившись в каїрському палаці, не проговоритися колись ненавмисне і не потрапити з самого початку до таємної кімнати.

Ходжа Насреддін і злодій, які з ранку чекали поблизу чайхани появи Агабека, сховалися за ріг.

Майбутній єгипетський візир, не помітивши їх, поважно пройшов повз них, ведучи в поводі ішака. Довговухий покритий шерстю виглядав украй сумовито: морда його була похилена до землі, вуха бовтались, хвіст безсило обвиснув, китичка на кінці хвоста ледве ворушилась.

— Подивися на його невтїшність, — сказав злодій Ходжі Насредіну. — Це справжній, відданий друг, багатьом людям було б слід у нього повчитись.

Вони пішли за Агабеком у натовп, у нестерпну тисняву гудучих критих рядів; тут повітря зовсім не було, його витіснила пара, що здіймалася від землі, щедро зволоженої поливальниками. Тисячі запахів, що виділяються шкірами, фарбами, заморськими прянощами, продавцями і покупцями, що паряться в своїх халатах, гниючими покидьками — усе це змішувалось і ущільнювалось до такої немислимої густини, що вже прилипало до рук і облич, наче якась в'язка рідота... Агабек проминув фарбувальний, шевський, сидельний ряди і вийшов до великого базарного арика. Ходжа Насредін штовхнув злодія ліктем:

— Шукає лавку міняйла Рахімбає.

Товстий міняйло Рахімбає цього дня ще не мав торгового почину і, позіхаючи, нудьгував у своїй лавці. По його обличчю, до якого повернулась колишня округлість, по кучерявості розчесаної бороди, по сонно-ситих очах було видно, що після скриньової бурі ніяка смута не порушувала більше його душевний спокій. Так воно і було: ображена дружина пробачила йому і поблажливо ставилась до нього, арабські жеребці при доброму здоров'ї стояли на стайні під потрібною охороною, очікуючи наступних перегонів; вельможа, хоча й холодно, відповідав йому на уклони при зустрічах; життя міняйла увійшло до колишньої рівної колії.

Не провіщав йому ніяких особливих хвилювань і сьогоднішній спекотний ранок; навіть навпаки, Рахімбає збирався зачинити до обіду лавку і податися додому, до солодкого відпочинку біля дружини. Марні сподівання — уже гули, кружляли над його безтурботною головою вихори нових негод.

Перед лавкою зупинився чоловік вельми статечної зовнішності з ішаком у поводі:

— Хай перебує над тобою слово Аллаха, купче, мир тобі! Скажи, чи не звать тебе Рахімбає?

— Ти вгадав, мене звать Рахімбає. Яка справа привела тебе, о подорожній, до моєї лавки?

— Я чув про тебе ще по той бік гір як про чесного купця, ось чому і розшукував саме тебе серед усіх кокандських міняйл.

Рахімбаї, як усякий запеклий шахрай, був вельми ревний до думки людей про себе; обрадуваний і потішений словами Агабека, він одразу відчув до нього прихильність. Утім, відповідно до природного свого шахрайства, через саме цю прихильність побачив можливість хитро обшахрувати, але тільки на дружній лад — нечутно і м'яко, із відтінком доброзичливості.

— Не перший ти, о подорожній, приходиш до мене з такими словами, — сказав Рахімбаї, самовдоволено кречучи і погладжуючи свій круглий, випнутий живіт. — Мене, слава Аллаху, знають по всій Фергані і далеко за її межами як чесну людину, сподіваюся такою залишатись і надалі.

— Добра слава дорожче за гроші, — ввічливо вклонився Агабек.

Купець не залишився в боргу — відповів таким самим поклоном:

— А ще дорожче — зустріч із гідним і розумним співбесідником.

— Істинна правда! — вигукнув Агабек. — Саме таку зустріч послав мені Аллах сьогодні.

— Ось слова, породжені самим благородством, — озвався купець.

— Вони — лише дзеркало, бо відобразили те, що перед ними, — підхопив Агабек.

Довго вони кланялися один одному, змагаючись у взаємному вихвалянні, звеличивши один одного до небес; тим часом очиці міняйла — справжнє дзеркало його розуму перетворилися на вузенькі щілини, шастали й бігали, обмацуючи подорожнього, прагнучи проникнути крізь тканину його пояса всередину гаманця.

Нарешті перешли до діла. Рахімбаї відрахував Агабекові жменьку дзвінкого золота — монет на п'ять менше, ніж належало, за порівняльною вартістю динарів і таньга на кокандському базарі. При цьому він скрушно зітхав і розказував про крайнє подорожчання останнім часом арабського золота, що було, звичайно, чистісінькою брехнею. Агабек, сам не дурень у такій брехні, проникливо усміхався, але не заходив у суперечку: що йому були ці жалюгідні п'ять динарів, якщо попередю на нього чекала палацова каїрська скарбниця!

— А зараз, шановніший, — перервав він виливи купця, — у мене до тебе ще одна справа. — Він зсипав динари у круглий гаманець із чорної шкіри, заховав його і дістав із пояса другий гаманець. — Тут коштовності — намисто, браслети, кільця. Може, купиш?

— Тихіше! — Рахімбаї висунувся через прилавок, поглянув праворуч, ліворуч: чи не видно десь поблизу шпигунів чи стражників. — Хіба ти не чув, подорожній, що в Коканді такий продаж заборонено без попереднього повідомлення начальства? Можна постраждати: ти втратиш коштовності, мене кинуть до в'язниці.

— Я чув, але гадаю, що двоє розумних людей...

— І чесних, — поквапився вставити купець.

— А головне — обачних, — додав Агабек.

Вони закінчили розмову усмішками: слів їм більше не знадобилось.

Рахімбаї кинув на прилавок жменю дрібного срібла — про людське око, на той випадок, якщо з'явиться варта, потім розпустив зав'язки гаманця і відвернув донизу його краї, аби побачити коштовності, не витягуючи їх із гаманця.

Злодій і Ходжа Насреддін, які причаїлися неподалік за рогом, бачили, як мінялося, темнішало товсте обличчя купця і наливалось кров'яною злістю, що ворушила волосся в бороді.

— А скажи, подорожній, скажи мені: звідки, коли і як потрапили до тебе ці коштовності?

— Шановний купцю, — відповів Агабек, — залишимо ці запитання начальству, без якого ми вирішили обійтись. Чи не однаково тобі — звідки і як? Твоя справа — брати або не брати. Якщо ти береш, плати гроші, шість тисяч.

— Гроші? — задихнувся купець. — Шість тисяч! За мої власні речі, украдені у мене!

Тут Агабек відчув щось недобре: чи не збирається цей купець зловити його на вудку свого шахрайства?

Швидким рухом він схопив гаманця.

Але купець не дрімив — міцно вчепився в гаманець скорченими пальцями.

Обидва завмерли, розділені прилавком, але з'єднані гаманцем. Міцніше не з'єднав би їх навіть сталевий ланцюг!

Вони пропалювали один одного поглядами, сповненими шаленої злості; очі в обох викотилися, округлилися і помертвіли, залитися білястою муттю, як у розлючених півнів. Повітря зі свистом і хрипом виривалося з їхніх гортаней, перехоплених судомами.

При всьому цьому їм доводилося розміряти рухи і стримувати крики, аби не привернути уваги стражників.

— Пусти! — захрипів Агабек.

— Віддай! — стогоном відповів купець.

— Шахрай!

— Мерзенний злодій!

Відбулася коротка сутичка — люта, але тиха, з боку майже не помітна. Здавалося, два поважних чоловіки розмовляють по секрету, схилившись над прилавком; тільки уважно дослухаючись, по глухій метушні, свистячому переривистому диханню, затамованим стогонам і скреготу зубів можна було здогадатися про істину.

Сутичка закінчилася внічию.

Вчепившись в гаманець, важко і хрипко дихаючи, обидва знову застигли один проти одного.

— О нащадку шайтана, о смердючий шакале, ось яка твоя чесність! Пусти, тобі кажу!

— Віддай, нечестивцю, що пожер падаць свого батька!

Ті, що хвилину тому змагалися у взаємному вихвалянні, тепер обсіпали один одного злбною лайкою: таке часто трапляється з людьми, коли між ними виявляється гаманець.

— Осквернителю гробниць і мечетей! — стогнав купець, несамовито закочуючи очі. — О раднику шайтана в найчорніших його справах!

— Мовчи, мерзенний перелюбнику, що вчора согрішив із мавпою! — відповідав Агабек, шумно дихаючи через ніс, бо лють холодною судоною звела його щелепи, зчепивши намертво зуби.

І раптом, несподівано для купця, він рвонув до себе гаманець з такою несамовитою силою, що земля у нього під ногами гойднулася.

І йому таки вдалося вихопити — але не гаманець із рук міняйла, а самого міняйла, який повиснув на гаманці, з-за прилавка.

Але купець устиг підібрати ноги до живота і зачепитися ними за ребро прилавка з внутрішнього боку, завдяки чому не вилетів на дорогу, хоча й був уже піднятий над землею.

Ривок виснажив сили Агабека. Скориставшись з цього, купець, лежачи товстим черевом на прилавку, почав поступово затягувати гаманець під себе, мовби поволі заковтуючи. Але разом із гаманцем під його черево втягнулася і скостеніла рука Агабека — до самого плеча.

Людина, що поглянула б на все це мигцем, збоку, як і раніше, нічого б не помітила. Але злодій і Ходжа Насреддін бачили не мигцем, а вглиб, проникаючи в суть кожного руху, кожного звуку.

— Він плюнув Агабекові в очі!

— А той зубами схопив купця за бороду. Дивись, дивись — виврав неабиякий жмут!

— Тепер відпльовується: волосся липне до його ясен і язика.

— Бачиш, купець у відповідь хотів відкусити Агабекові ніс!

— Він схибив, ляснув зубами в повітрі...

Злодія від хвилювання трясла лихоманка, жовте око світилось:

— Уже час, час, Ходжа Насреддін! Чого ти зволюкаєш?

— Хай поб'ються ще трохи.

Крім тих двох, що бились, і двох спостерігачів, був тут ще п'ятий, причетний до цього розбрату, — ішак. Точніше кажучи — він був тут головним винуватцем, першопричиною бійки: з нього все почалось, через нього продовжувалось, бо Ходжа Насреддін нацькував міняйла на Агабека з єдиною метою — повернути собі свого ненаглядного ішака.

Останній зберігав цілком байдужий вигляд: морда його була так само похилена до землі, вуха бовтались, хвіст мляво висів; тільки зрідка струшував він головою, коли Агабек у запалі сугички необережно смикав повід.

Глуха метушня за прилавком посилювалась.

Далі зволікати було небезпечно: могла з'явитися базарна варта.

Ходжа Насреддін тихенько свиснув.

Ішак стрепенувся, витягнув морду. Цей свист він упізнав би завжди і скрізь, крізь будь-який гуркіт і грім. У цьому короткому свисті він почув і заклик друга, і веління пана, і голос Аллаха, бо Ходжа Насреддін був для нього, звичайно ж, певною мірою Аллахом — всемогутнім і незмінно благодійним.

Свист повторився, і слідом за ним Ходжа Насреддін висунувся з-за рогу, явивши ішакові свій божественний пресвітлий лик.

Немає слів, щоб описати хвилювання, яке охопило довговухого! Він знову знайшов втрачене божество, світ знову наповнився для нього світлом і радістю. Він брикнув усіма чотирма ногами, підняв хвіст, заревів і кинувся до сяйва, що виходило з-за рогу.

Міцний ремінний повід напружився, мов струна.

Саме в цей час Агабек, сопучи й тужачись, намагався витягнути гаманець з-під черева міняйла. До його марних зусиль додався раптовий ривок ішака. «Сам принц допомагає мені!» — запишався Агабек і напружив останні сили. Проти такого сумісного натиску міняйло не встояв і був волоком витягнутий з лавки на дорогу, звичайно, разом із гаманцем, якого він все ж таки не випустив із рук.

Тут йому вже довелось звернутися до стражників.

— Розбій! — у нестямі залементував він тонким і нестерпно

огидним голосом, у якому поєднувалися злість і страх. — На допомогу! Грабують!..

Агабекові було ще гірше: в один бік його тягнув купець, в інший — ішак. Сила ішака перевершила, і вони всі троє потяглися по дорозі: попереду, задкуючи і пригнувши голову, довговухий, за ним — Агабек із навскіс розкинутими руками, мовби розіпнутий між ішаком і гаманцем, позаду, зі скуйовдженою бородою, безупинно лементуючи, — купець, у лежачому положенні, із трохи піднесеною над дорогою верхньою частиною тулуба, тоді як його жирне черево і короткі товсті ноги тяглися по землі. Ось яким міцним виявився ремінний повід уславленої яркендської вичинки!

Треба було допомогти довговухому. Ходжа Насреддін повторно явив йому з-за рогу свій лик. Зовсім знесамовитівши, довговухий брикнув задніми ногами, рвонувся, мотнув головою — і повід не витримав, лофнув.

Купець тицьнувся бородою в пилюку. Агабек звалився на нього. Вони склубились.

А з усіх боків, гримлячи щитами, дзвенячи шаблями, сокирами і списами, загрозливо гикаючи й гогочучи, уже мчала кінна й піша варта.

Кинувши гаманець, щоб не втратити принца, Агабек рвонувся до рогу, за яким зник довговухий. Але стражники схопили його, нависли, начіплялися з усіх боків.

— Геть! — страшним голосом гримів Агабек. — Геть, нікчемні! Чи знаєте ви, хто перед вами? Перед вами — єгипетський візир, чуйте ви, нікчемна репана мужва! Я зітру вас на порошок!

— Він злодій! Злодій! — кричав купець. — Я доведу! Ясновельможний Камільбек бачив ці коштовності. Він упізнає!..

— Пустіть! — задихався Агабек, відчуваючи, як разом зі зниклим ішаком спливає з його рук єгипетська велич. — Пустіть, кажу вам! — Він виривався із ричанням, мов розлютований барс, облутаний сіттю. — Геть! Ви чуєте?! Або я вас усіх перетворю зараз на ішаків!

Ще один стражник стрибнув йому ззаду на спину і повиснув, учепившись за шию.

Охоплений гнівним шаленством, Агабек вихопив з-за пояса гарбузовий глек із чарівним настоем.

— Лімчезу! Пуцугу! Зомніхоз! — грізно заволав він, бризкаючи із глека на стражників. — Каламай, дочілоза, чимоза, суф, кабахас!

— Тримай його! Тримай! Хапай! В'яжи! Тягни! Не пускай! — різноголосо відповідали стражники власними заклинаннями.

Їхні заклинання, як і слід було очікувати, виявилися незрівнянно могутнішими: за хвилину Агабек уже лежав на землі зі зв'язаними руками і ногами.

Принесли жердину, просунули її під зв'язані руки і ноги Агабека; два найдужчі стражники підняли кінці жердини на плечі. Агабек — єгипетський візир! — загойдався в повітрі, черевом до неба, спиною до землі, цілком уподібнившись дикому звіру, якого несуть з полювання вправні мисливці. Його чалма валялася на дорозі й була відразу підхоплена стражниками, котрі по клаптику розділили її між собою.

Він плювався, сходив піною, проклинав, загрожував — усе марно! Стражники, торжествуючи, оточили його щільним кільцем, сховавши від очей Ходжі Насреддіна, і всі під барабанний бій рушили в глиб базару, до нового будинку варту, де перебував ясновельможний Камільбек.

Позаду, на ногах, що під ним підгинались, схопившись за серце, шкандибав міняло під охороною двох стражників. Третій ніс гаманець у піднятій руці, на очах у всіх: так повелівав закон, аби, з одного боку, запобігти спокусі, а з іншого — уберегти варту від наклепів.

Натовп, що зібрався довкола, посунув за стражниками. Дорога перед лавкою спустіла. Пил улігся. Ходжа Насреддін передав ішака злодієві:

— Тобі треба сховати його в надійному місці. Потім розшукай вдову і разом з нею приходь на судилище.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Перед караульним приміщенням була простора площа, на якій заборонялися торгівля та будь-яке інше скупчення народу, — крім вівторків, коли Камільбек особисто творив тут суд і розправу над спійманими протягом тижня злочинцями.

Сьогодні якраз був вівторок. Вельможа в парчевому халаті, при новій шаблі і з безліччю медалей (не без клопоту вдалося йому відновити все це після пам'ятної пригоди зі скринєю!) сидів під шовковим балдахіном на суддівському помості і, ворущачи вусами, грізно поглядав з висоти на натовп, що затопив площу. Він гидливо морщився і пирхав, коли вітер з площі обвіював його не надто за-

*...Агабек — єгипетський візир! — загойдався в повітрі,
черевом до неба, спиною до землі, цілком уподібнившись
дикому звіру, якого несуть з полювання вправні мисливці...*

пашною хвилею, у якій переважали два запахи — поту і часникового перегару. Злочинець же, Агабек, знаходився внизу, навіть ще нижче, ніж унизу, сидів у вузькій, схожій на колодязь ямі, звідки стирчала тільки його голена м'ясиста голова. Це робилося для того, щоб простолюд міг на власні очі побачити недосяжну велич влади, з одного боку, і безмежну нищість злодійства — з іншого. Над ямою стояв стражник із довгим дерев'яним калаталом, пом'якшеним на товстому кінці ганчір'ям, — аби злочинець не смів звести свій нечестивий погляд угору, до найяснішого лику вельможі. Таким чином доводилась до народу думка, нібито споглядання начальства є вже саме по собі велике щастя, якого позбавлені негідні. Агабек дістав уже два потиличники і тепер, злегка оглушений, тупо дивився в землю нерухомим, затьмареним поглядом.

На сходинах широких пологих сходів, між вельможею і злочинцем — аби чути обох, — розташувалися писарі зі своїми книгами; збоку, за два кроки від них, стояв купець під наглядом окремого стражника.

Решта стражників, піші і кінні, подвійним ланцюгом відгороджували судилище від натовпу, що напивав. Мелькали батоги, блищали шаблі, опускаючись плиском на голови і плечі цікавих, котрі надто просунулися вперед.

Ходжа Насреддін з великими зусиллями протиснувся до судилища — і одразу ж над ним злетів батіг, від якого, однак, він зумів ухилитись. Трохи відступивши, він став позаду якогось кремезного високого бороданя; звідси йому було і видно, і чуто, а бородань зауляв його собою від очей найяснішого вельможі.

— А зараз поясни, ти, що іменуєш себе Агабеком, сином Муртаза, — запитав вельможа, — звідки і як потрапили ці коштовності до згаданого тобою землероба Мамеда-Алі, від якого ти нібито їх одержав на сплату за воду? І чому він сплатив тобі коштовностями, а не просто грошима?

— Він убогий, — глухо відповів Агабек. — Звідки б він узяв стільки грошей?

— Убогий? — уїдливо посміхнувся вельможа. — Убогий, а платить за воду для цілого селища? Убогий, а розплачується золотом і самоцвітами?.. Запишіть! — наказав він писарям. — Запишіть цю безсоромну, але дурну брехню, яка надалі послугує нам до викриття злочинця!

— Це не брехня, о ясновельможний князю! — Забувшись, Агабек підвів було голову, але одразу ж дістав потиличника і тицьнувся

підборіддям у край ями, прикусивши язика. Удар, хоча й м'який, приголомшив його — він довго не міг нічого вимовити і лише невиразно мукав, закотивши під лоба очі, випускаючи з рота слину і волочучи бороду по землі; нарешті він оговтався і зміг говорити.

— Це не брехня! — забубнів він собі під ноги у ями, як у бочку. — Згаданий Мамед-Алі справді убогий і не має грошей; коштовності ж він знайшов у своєму саду під корінням яблуні, яку обкопував...

— Замовкни, мерзенний брехун! — заgrimів вельможа, настовбурчивши вуса. — У твоїх словах немає жодного слова правди! Знайшов під корінням яблуні! Що ж, ти надієшся запевнити нас, що золото і рубіни ростуть у землі, наче гриби?

— О блискучий судде, о світоче справедливості, — я готовий присягнутися на Корані!

— Присягнутися на Корані! Ти хочеш збільшити список своїх лиходійств ще й блюзнірством! Запишіть, писарі, його брехню, запишіть, аби ми могли перейти до наступного запитання.

Писарі записали. Вельможа перейшов до наступного запитання:

— Якщо ти, як це впливає з твоїх раніше сказаних слів, справді володів таким прибутковим озером, то з якої причини ти покинув його і намірився піти до Єгипту? Де твоє озеро?

— Я обміняв його.

— Обміняв? На що і з ким?

— Я обміняв його на єгипетського наслідного принца... Тобто на ішака, що є насправді принцом... Я хочу сказати — на принца у подобі ішака...

— Що?! — аж підскочив вельможа. — Повтори!.. Ні, не смій повторювати! Як ти наважився перед нашим лицем зіставити у своїй брехні царствену особу і якесь негідне чотириноге?

— Ось, ось! — підхопив, зрадівши, Агабек. — Довговухе, покриті шерстю.

Нарешті його зрозуміли! Забувши про калатало, він глянув угору. Важкий удар, що впав йому на голову, одразу змусив його замовкнути. Погляд його затьмарився, відображаючи затьмарення розуму, і туман безпам'ятства приховав від нього лик вельможі.

— Новий злочин! — grimів вельможа. — Він звів огуду на царствену особу і наважився на це в присутності начальства! Писарі, запишіть, але, звісно, у пристойних алегоричних виразах.

— Тут немає ніякої огуди! — стогнав із ями нещасний. — Я прямував до Єгипту, аби обійняти посаду візира і хранителя палацо-

вої скарбниці — в нагороду за повернення принцу людської подоби. Перетворений злими чарами на довговухого принц зустрівся мені...

— Мовчи, мерзенний брехливий наклепнику, мовчи, кажу тобі! — grimнув вельможа, поставши в запалі обурення з подушок. — Воістину ми вже давно не оскверняли нашого погляду, споглядаючи такого злісного й затятого злочинця! До всіх своїх нечуваних лиходійств він додав ще одне — самозване привласнення найвищого сану візиря — сану, якого навіть ми самі тільки недавно досягли! Пишіть, писарі, усе пишiть: перше — крадіжка, друге — безчинство і буйство, учинене сьогодні на базарі, третє — огуда на царствену персону, четверте — самозванство...

Писарі дружно закрипіли перами — і в цьому скрипі Агабек почув свою неминучу невідворотну загибель.

Марно звертався він до милосердя вельможі, благав про справедливість, просив вислухати до кінця. Вельможа залишався невблаганим і не слухав його жалюгідного нікчемного лементу, спрямувавши засклянілий непохитний погляд кудись у простір, поверх натовпу, нібито споглядаючи в небесній височині тільки йому одному видиме світило правосуддя.

Агабек, сповнений жаху і безсилий, у знеможі замовк.

Колишній суддя, ось коли він відчув на власній шкурі, як іноді в очах суддів чистісінька правда обертається на зловмисну брехню, і нічого з цим не поробиш, нічим не доведеш своєї безневинності. Скільки разів йому доводилося так само судити й ув'язнювати ні в чому не винних людей тільки за те, що їхня правда зовні виглядала як брехня! А зараз його самого наздогнала і вразила відплата!

Вирок був суворий: довічна підземна в'язниця.

Агабек застогнав і вирвав пучок волосся з бороди.

Стражники підхопили його, витягнули з ями, поволокли до підземної в'язниці. Там він потрапив до Абдулли полуторного, який, видавши злочинцеві на початок десяток батогів, передав його своєму помічникові, лютому афганцеві. Були стусани, зуботичини; потім з висоти сорока сходинок Агабек покотився вниз, у морок і сморід, у скрегіт зубовний та крики і там залишився назавжди, одержавши від долі саме те, чого давно вже був гідний за все зло, яке він посіяв у світі!

Судилище тривало. Купець просив про повернення коштовностей. Певна річ, поміркувавши, можна було знайти цілком законний привід, щоб відібрати їх до казни, тим більше, що скарга на таку ухвалу напевне б не мала у хана успіху. Але коштовності належали не стільки самому купцеві, скільки його прекрасній дружині, а перед нею вельможа почувався винуватим, бо жодного разу після скрині не відвідав її, хоча вона через підсланих старих жінок двічі нагадувала йому про себе! Побоюючись ще більше прогнівити її, знаючи весь запал і неприборканість її вдачі, він вирішив, аби уникнути неприємностей, послати їй в подарунок коштовності — через купця — і приготувався закінчити суд на його користь.

— Пишіть, писарі! — гучно виголосив він. — Оскільки встановлено з повною достовірністю, що перераховані вище дорогоцінні речі належать купцеві Рахімбаю, сину Кадира, який має лавку в міняльному ряду...

Але тут його зухвало перервав вигук з натовпу:

— Захисту і справедливості!

Стражники, люто виширившись, кинулися в натовп на зухвалий голос. Вельможа подавився власним язиком. Ще ніколи й ніхто з простолюду не наслідювався втручатись у його суддівські справи.

Проте закон передбачав і дозволяв таке стороннє втручання, і вельможа пам'ятав про це. Крім того, він миттєво зметукував: можливо, хтось із його придворних ворогів навмисне підслав на суд свою людину, аби вимусити його до порушення закону і таким чином здобути привід для доносу?

Владним рухом руки він зупинив стражників:

— Говори! Хто там?.. Вийди наперед!

І невимовно здивувався, побачивши Ходжу Насреддіна:

— Ворожбите, ти! Та де ж ти пропадав? Ми обнищпорили в місті всі закутки, розшукуючи тебе!

Тримаючись ближче до істини, він мав би сказати: «розшукуючи твою голову», бо саме така була справжня потаємна мета його пошуків, але про це він, звісно, умовчав.

Проте подав таємний знак стражникам, і ті — непомітно, ззаду — підступили до Ходжі Насреддіна, намацуючи під халатами вірвовки, що завжди були у них наготові.

Ходжа Насреддін усе це бачив, але зберігав повний спокій, бо мав проти підступних задумів вельможі надійний міцний щит.

— Вітаю найшановнішого Рахіббая! — Він уклонився купцеві. — Хай залишається над ним і надалі благовоління Аллаха!

Купець промовчав, відвернувся; він не забув своїх десяти тисяч таньга, що перекочували до кишені цього шахрая-ворожбита.

— Де ти пропадав? — повторив своє запитання вельможа.

— Я залишив місто у своїх справах, о найясніший князю! А тепер повернувся, і саме вчасно, аби дати на цьому суді вельми важливі свідчення, спрямовані до торжества справедливості.

— Ти хочеш дати свідчення? Які саме?

— Щодо коштовностей та їх законного і справжнього власника.

— Власник відомий, він перед нами, — указав вельможа на Рахіббая, який уже збентежився, передчуваючи якусь нову каверзу з боку ворожбита.

— У цьому й прихована помилка, — відповів Ходжа Насреддін. — Мені достеменно відомо, що найшановніший Рахіббай не є законним власником цих коштовностей. Вони належать іншій особі.

— Як це іншій? — закричав, набухаючи кров'ю, міняйло. — Як це я не є власником? А хто ж є? Ти?

— Не я, але й не ти, а третя особа.

— Яка ще там третя? — залементував міняйло. — І навіть допускаються на суд різні темні бродяги і пройдисвіти?

Вельможа підняв руку, закликаючи до тиші. Зачекавши, він сказав:

— Ворожбите, твої загадки тут недоречні. Що ти хочеш сказати? Мені самому напевно відомо, хто власник цих коштовностей, бо я особисто мав нагоду побачити їх, — уже давно, задовго до сьогоднішнього дня, на одній відомій мені особі...

Він затнувся, бо далі довелось би назвати ім'я Арзі-бібі, вимовити яке перед купцем він не смів, знаючи за собою свої гріхи.

— Істинно так! — підхопив Ходжа Насреддін. — Але ще раніше, ніж ясновельможний князь уперше, задовго до сьогоднішнього дня, побачив ці коштовності на одній відомій і навіть вельми відомій йому особі, ще раніше, кажу я, вони належали не Рахіббаєві, а іншій особі, у якої були згаданим Рахіббаєм незаконно і насильно відторгнуті на свою користь.

— Брехня! — закричав купець. — Чорна, мерзенна брехня!

— Ця особа наразі знаходиться тут, — вів далі Ходжа Насреддін, не звертаючи уваги на лемент купця. — Удово, підійди до помосту, покажися владарному судді!

Із натовпу вийшла вдова, стала поряд із Ходжею Насреддіном.

Вельможа мовчав, зніяковівши. Надто все це було несподіваним: і поява ворожбита, і його свідчення, і вдова.

Тим часом у натовпі почалося хвилювання. Його треба було негайно погасити.

— Ворожбите! — грізно і гнівно виголосив вельможа. — У твоїх словах я не вбачаю нічого, крім зловмисного наміру очорнити наклепом купця Рахімбає. Звідки ти можеш знати істину? Де твої докази? Чому я мушу тобі вірити? Звідки взялася ця жінка?

— Брехня! — повискував знизу мінйяло. — Усе це брехня і хитре шахрайство, а також порушення спокою серед простолюду!

— Оскільки в словах ворожбита ми вбачаємо злочинний намір, — продовжував вельможа, подавши знак писарям, а потім і стражникам, які поспішно витягли з-під халатів свої вірьовки, — і оскільки такі справи підлягають...

Закінчити йому не вдалось.

— Де мої докази? Звідки я знаю? — вигукнув Ходжа Насреддін, зробивши крок уперед. — Це все відкрилося мені через ворожбу, правдивість якої вже відома ясновельможному судді, так само як і купцеві! У мене наразі немає під руками чарівної книги, але я обійдуся без неї!

Не давши вельможі схаменутись, він страхітливо заворушив бровами і став важко дихати, мовби здіймаючи на плечі великий тягар, потім заговорив глухим, замогильним, із підвизанням голосом:

— Бачу!.. Бачу скриню і бачу тих, хто в ній сидить! Що це? Чи не одурює мене мій духовний зір? Сяючий пишністю носій влади — у якому він жалогідному вигляді! Де його парчевий халат з медалями, де шабля? З ним у скрині є ще хтось...

Вельможа задихнувся, побілів. Попри сильну спеку, його тіло здригнулось від крижаного ознобу, ніби від дотику сталевого леза. Примара палацового лікаря повстала перед ним — і кров застигла у його жилах. Чорна безодня розкрилася біля самих його ніг!

Ще хвилина, ще два слова — і він загинув! Невідворотно і остаточно! О проклятий ворожбит! — зупинити його, зупинити будь-що!

Тут, на щастя, і ворожбит на хвилину замовк, ніби вдивляючись у глибину того, що осягав.

Вельможа зрозумів: тільки ця хвилина є рятівною, наступна несе з собою загибель.

— Чому ж ти одразу не сказав, ворожбите, що істина про ці коштовності відкрилася тобі у ворожбі? — вигукнув він із дружнім докором у голосі. — Сказав би одразу, і тоді б не було ніяких зайвих розмов! Оскільки правдивість твоєї ворожби нам відома, перевірена й встановлена і не може ніким бути спростована...

— У мене є й інші докази, — зазначив Ходжа Насреддін. — Хай погляне найясніший князь на натовп, ліворуч від себе.

Вельможа глянув — і скам'янів. Милостивий Аллах! — із натовпу дивилася на нього, посміхаючись і підморгуючи єдиним жовтим оком, та сама плоска страшна пика, що з'явилася йому тоді, на цвинтарі з-за надгробка! І не тільки посміхалась, але й потайки показувала з-під халата держак його золотої шаблі!

Не відразу до вельможі повернулося дихання; він зблід, обличчя його мовби розтануло — тільки вуса чорніли. Він був не в змозі відвести очей від цієї огидної пики.

Голос Ходжі Насреддіна привів його до пам'яті:

— Якщо знадобиться, о ясновельможний князю, то можуть бути представлені ще інші докази.

— Не треба, цілком достатньо! — озвався вельможа, здолавши своє заціпеніння. — Тепер справа стала зрозумілою до кінця, і ми переходимо до вироку.

Якась дивна сила невідступно вабила його до страшної пики в натовпі, — не утримавшись, він кинув ліворуч миттевий косий погляд, і весь знову здригнувся.

Ходжа Насреддін, розуміючи, що відбувається в його душі, подав злодійку таємний знак піти геть.

Злодій зник.

Вельможа зітхнув з полегшенням.

— Писарі, викресліть усе, що ви записали раніше щодо коштовностей, — наказав він. — Навіть краще зовсім вирвіть ці листи і почніть нові. Пишіть: оскільки встановлено з повною достовірністю, на підставі багатьох неспростовних доказів, що згадані дорогоцінні речі належать жінці, удові...

— Саадат, — послужливо підказав Ходжа Насреддін.

— Жінці, удові, на ім'я Саадат, — продовжував вельможа, — то, згідно із законом і справедливістю, вони мають бути негайно їй повернені...

Тут пролунав крик міняйла:

— Як це їй повернені?! Коштовності належать мені, а не якійсь там удові!

Досі він мовчав, бо нічого не міг зрозуміти в тому, що відбувалось, хоча й відчував щось недобре для себе. Але коли мова зайшла про коштовності, він заволав.

— Який це суд? — кричав він. — Де вони, ці численні неспростовні докази? Я не бачу жодного!.. Це новий підступний задум проти мене! Хай буде мені пред'явлений хоч один доказ! Добрі люди! — Він обернувся до натовпу. — Ви чуєте, бачите! На ваших очах грабують чесну людину! Добрі люди, будьте свідками!

Натовп загудів, озиваючись жартами, сміхом, уїдливими вигуками. Якийсь хлопчисько закричав перепелом, другий — загавкав, третій — занявкав; на площі виникло безладдя, неприпустиме перед лицем начальства.

— Купцю Рахімбаю, замовкни! — гримнув вельможа. — Ти підбурюєш народ проти закону і влади!

— Не замовкни! — несамовито волав купець. — Коштовності мої, я сплатив за них гроші!

Шум і хвилювання на площі зростали. Необхідно було вгамувати купця. Але до цього вельможа не бачив ніяких способів, бо купець так оскаженів, що його вже не могли зупинити ніякі умовляння.

Тоді вельможа, рятуючи себе, зважився на крайній засіб.

Він подав знак стражнику з калаталом.

— Я піду до палацу, нехай великий хан особисто розбере мою справу! — кричав купець, а тим часом до нього підкрадався ззаду кременезний стражник, тримаючи на відльоті підняте навскоси калатало.

— Хай великий хан дізнається, які в нього судді! — і це було останнє, що вигукнув купець.

Калатало опустилося на його голову.

Язик купця на долоню вискочив із рота, очі витріщилися і закоптились. Він посинів, почав голосно і часто гикати, падаючи навznak, і повалився б, якби його вчасно не підхопив той самий стражник з калаталом.

Інші стражники встигли навести лад у натовпі.

Скориставшись затишшям, вельможа оголосив вирок і власноруч віддав удові гаманець із коштовностями.

Хоча все це відбувалося в присутності купця — він уже більше не кричав і не заважав правосуддю. Навряд чи він навіть щось бачив, бо дивився на світ з-під напівопущених повік одними білками, тоді як зіниці залишалися десь глибоко під лобом. Гикавка, що пе-

ремежалася із хропінням, стрясала його жирне тіло — так його і відправили додому в супроводі трьох стражників: двоє волочили його під руки, третій підштовхував ззаду.

...І лише перед хвірткою своєї оселі, коли стражники, усадивши його на дорозі, спиною до забору, щоб не упав, уже пішли, він схаменувся і довго нічого не міг збагнути, дивлячись на все безтямними, мутними очима. Де площа, де цей шахрай ворожбит? Може, це сон?.. Де сумка?!

Він схопився за лівий бік. Сумки не було. Набита піском, вона вже лежала на дні однієї ближньої водойми, а гроші з неї приємно обтяжували кишені стражників.

Купець підхопився і, стогнучи та хитаючись, у чалмі, що з'їхала набік, пішов назад, на суддівську площу.

Там нікого вже не було — ні вельможі, ні ворожбита, ні вдови. Судилище закінчилось, натовп розійшовся. Перед очима купця розстигалася залита гарячим сонцем пустинна площа, неначе ніколи тут не було ніякого збіговиська людей, неначе все, що відбувалося тут півгодини тому, йому привиділось — привиділось і зникло.

Ліниво бродили два дозорні стражники, третій сидів, розкинувши ноги, в тіні помосту і перемотував ганчір'я на своєму калаталі.

— Сумка! — залементував купець. — Моя сумка з грошима!

Відповіддю був гучний сміх і непристойні лайливі вигуки.

— Він хоче ще! — кричав стражник із калаталом. — Йому одного разу мало! Притримайте його, я зараз!..

Із цих слів купець зрозумів, що з ним сталося і чому в потилиці він відчуває тупий ломотний біль.

— Грабіжники! Розбійники! — залементував він і бігцем помчав до палацу, супроводжуваний глузливим гелготанням і непристойною лайкою стражників.

Що було з ним далі, чи вдалося йому проникнути у палац, чи приніс він великому ханові свою скаргу і чим закінчився його новий позов — усе це нам невідомо, як невідома й подальша доля кинутого у в'язницю Агабека, палкої Арзі-бібі та інших. На цих рядках ми згадуємо про них востаннє. Вони ідуть з нашої книги, де посідали місце лише в міру своєї причетності до Ходжі Насреддіна. Вони світилися відображенням блиском його безсмертної слави — він розлучається з ними, відблиск слабшає, гасне, і вони всі занурюються на наших очах у непроглядний морок небуття, в імлісту пучину забуття.

Бо самі по собі, через свою повну духовну нікчемність, безсилі залишити в світі якийсь слід.

Так дорогою назад, додому, звільнявся Ходжа Насреддін від численних супутників, яких послала йому доля в цій подорожі; тепер біля нього залишався тільки одноокий злодій.

Удвох рано-вранці вони покинули багатогаласливий бурхливий Коканд.

Базар, що вже прокинувся до торгу, далеко проводжав їх своїм хижим ревом. Назустріч їм з усіх боків, від усіх дев'яти кокандських брам, тягнулися низки гарб, каравани і вершники, поспішаючи до початку торгівлі, — новий день готувався повторити те саме, що й учора: блюзнірське служіння богу наживи, обману і хитрощів.

А за містом, у садах, ще тінистих і вологих, була тиша — така світла, оповита голубувато-сонячним серпанком, немовби народжена від небесної, туманної блакиті. І тут Коканд сказав Ходжі Насреддіну своє прощальне слово, — за низенькою старою огорожею, в маленькому саду дзвеніли, заливалися тонкі дитячі голоси:

*Вітер з півдня розкриває
Цвіт вишневий навесні.
День такий прозоро-світлий,
Сонця промені ясні.*

*І під свист птахів веселий,
Перервавши вічний сон,
Прокидається в гробниці
Добрий старий Турахон.*

Ходжа Насреддін зупинив ішака, спішився й шанобливо вклонився у бік огорожі. Він кланявся Коканду, що винагороджував його за добрі труди цією пісенькою.

Минули останній сад — почалася низина; рисові поля блищали під сонцем білим розплавленим блиском. Звідси було вже недалеко до гробниці дідуся Турахона.

Ходжа Насреддін обійняв злодія:

— Ми розлучаємось. Кланяйся від мене Турахону, проси у нього сил для нового добродійного життя.

Потім було тривале прощання з довговухим. Злодій поцілував його в ніс і востаннє дерев'яним гребенем розчесав китичку на хвості.

— Коли я знову побачу вас обох? — запитував він.

— Не знаю, не знаю, — відповідав Ходжа Насреддін. — Пам'ятай тільки: світ відкритий тобі в усі кінці, відкритий і мені. Можливо, і зустрінемося у кожному розставанні завжди прихована нова зустріч.

На тому вони розстались. Із похиленою головою злодій поволі пішов бічною стежинкою, що вела до гробниці Турахона.

Ходжа Насреддін поїхав далі; попереду вже чувся гул і гуркіт великої дороги; ще півгодини — і вона прийняла його в свій мутний, кипучий потік.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ, завершальний

Залишилося небагато: про те, як повернулася Гюльджан і як вони зустрілися з Ходжею Насреддіном.

Він випередив її на один тільки день. Повернувшись уже в сутінках додому, він одразу ліг спати, будучи дуже стомленим з дороги. Ліжко він собі влаштував на даху; вранці, розбуджений сонцем, подивився униз і несамовито закричав:

— Що ти робиш, негіднику?! Мабуть, тобі мало коржів і ти перейшов на інжир?

Він звертався до ішака. Через забудькуватість Ходжа Насреддін залишив на ніч відкритою хвіртку в сад; ішак забрався туди і вчинив велике спустошення в кущах інжиру, об'ївши не тільки плоди, а й листя.

Відбулося вигнання за допомогою палиці. Потім Ходжі Насреддіну довелося довго поратись, аби сліди спустошення хоча б на перший погляд не кидалися в очі.

А попереду було ще багато справ: віднести до майстра поламанний кумган, віддати борг м'ясникові, обкопати виноградні лози. Ще щось... А головне, найголовніше — полагодити огорожу!

За цю справу він негайно і взявся: викопав яму, замісив глину навпіл із нарізаною соломою.

А більше нічого не встиг зробити: з-за повороту дороги показалася гарба, і його слух був одразу уражений сімома дзвінками голосами, над якими панував восьмий, могутній, що належав Гюльджан.

— Здоров будь, мій дорогий чоловіче! Як ти тут жив без мене?

— Та нічого собі, — говорив Ходжа Насреддін, знімаючи з гарби

і по черзі цілуючи своє потомство. — Нудьгував, чекав на ваше повернення.

Гюльджан, спершися на його плече, зійшла з гарби, озирнулась — і побачила пролом в огорожі.

— А як же огорожа?

Зніяковілий Ходжа Насреддін опустил очі долу.

— Та все якось, знаєш, ніколи було. То одне, то друге... От і не встиг.

— Подивіться! — розсердилася Гюльджан. — Подивіться на цю людину! За три місяці, за цілих три місяці, він не зміг зробити навіть такої дріб'язкової справи!

***

Закінчуючи нашу другу книгу про Ходжу Насреддіна, ми від щирого серця хотіли б упевнити читача в щасливому кінці для всіх згаданих нами, які гідні такого кінця, не виключаючи, певна річ, і мудрого дервіша із братства Тих, Що Мовчать І Осягають.

Але істина зобов'язує нас до скорботного визнання: старий не дочекався повернення Ходжі Насреддіна — помер, або, висловлюючись його мовою, перейшов до іншого, вищого стану. Можливо, сам старий і не вважав свій перехід сумним, і навіть напевно це так, але ми, далеко не досягши висот його мудрості, не в змозі приховати смуток, що охоплює нас над його безіменною могилою.

Бо він помер, як і личило справжньому дервішові, нікому не назвавшись, — і в цій безіменності його могила несподівано здобула високий всеосяжний сенс: тут спочиває Людина.

Саме так і зрозумів це Ходжа Насреддін, який дізнався про смерть мудрого старого від жебрака, який потурбувався про поховання дервіша.

Цей жебрак провів Ходжу Насреддіна до могили. Дорогою розказав:

— Я був при ньому до останньої хвилини. Він помирав мовчки, непорушно дотримуючи свою обітницю. І лише перед самим кінцем прошепотів: «Візьми гроші в узголів'ї і скромно поховай мое тіло; усе, що залишиться, роздай бідним...» Він помер із таким провітленим лицем — я навіть здивувався.

— Залиш мене наодинці, — попросив Ходжа Насреддін. Коли поводити пішов, він опустився на коліна перед могилою, зверху якої не було навіть простого каменя. Утім, життя саме поклопоталося про те, щоб прикрасити могилу: там і тут по пагорбку вже прогля-

дала молода травичка, а в узголів'ї знайшла собі притулок маленька квітка — синя крапля, що впала на могилу з неба разом із вчорашнім дощем.

...Допізна залишався Ходжа Насреддін на цвинтарі, ведучи уявну бесіду з померлим.

Цвинтар занурився у п'їтму, повіяло свіжістю, загорілися на темному небі зірки.

Ходжа Насреддін сказав:

— Прощавай, мудрий старче, зрідка я приходитиму до тебе.

І почув доброзичливу відповідь, що передалася в його розум через серце не словами, а теплою хвилею.

— Про озеро не турбуйся, — говорив Ходжа Насреддін. — Я виконав все на свій розсуд, і вийшло як треба. Я радий, якщо мої скромні зусилля хоч трохи допомогли тобі перейти на вищий ступінь твого безсмертного буття. Але в одному я винен: я так і не знайшов своєї віри. Правду кажучи, я понадіявся на твою обіцянку підказати, а ти узяв та й... того — перейшов. Не дочекавшись... Тепер я спробую, звичайно, сам знайти — не знаю, чи вийде щось.

Величаво й урочисто, у співдружності зірок, линула земля крізь голубу млу ночі, вітер шелестів у деревах, кричали нічні птахи, пахла трава, рясно зволожена росою, билосся серце у грудях Ходжі Насреддіна — і в усьому цьому він раптом відчув із цілковитою впевненістю свою віру і зрозумів її, хоча й назвати ще не вмів. Сповнений пориву, захоплення і безмежного щастя любові до світу, відчуваючи відповідну, таку ж безмежну любов живого світу до себе, зливаючись з усім сущим довкола, але не розчиняючись у ньому і зберігаючи себе, — він увійшов в одну із тих дорогоцінних миттєвостей, що залучають людину до великого і вічного круговороту життя, куди смерті доступу нема і не буде!

Його віра дедалі голосніше звучала в душі й переливалася через краї, але у своєму розумі він не знаходив слова для неї, неповторного і єдиного. А тим часом відчував, що воно є, і десь близько; він напружував усі сили, щоб полум'я душі сягнуло розуму і запалило його цим великим словом. І коли, здавалось йому, він уже зовсім знеміг від непомірних зусиль, слово це спалахнуло в ньому, блиснуло і, перелетівши на уста, обпалило їх незримим вогнем.

— Життя! — вигукнув він, здригнувшись і затремтівши, не помічаючи сліз, що котилися по обличчю.

І все довкола затремтіло, затрепетало, озиваючись йому, — і вітер, і листя, і трави, і далекі зірки.

Дивна річ: він завжди знав це просте слово, але проник у його бездонну глибіню тільки тепер, і, коли проник, це слово стало для нього всеосяжним і нескінченним.

...З того пам'ятного дня, коли йому на могилі дервіша відкрилося віще слово, він почав жити не так, як раніше,— жити в ясності, не знаючи ніяких сумнівів, не засмучуюсь плутаниною і уявним хаосом світу, бо мав до всього істинний, заповітний ключ. Але оповідь про його подальше життя — це нова книга, писати яку буде вже хтось інший, наш наступник, що йде за нами услід.

А наші труди закінчено; ми прощаємося на цьому з Ходжею Насреддіном. Душею ми, певна річ, ще не раз повернемося до нього і зайдемо в уявну бесіду з ним із різних приводів і випадків, які зустрінуться нам на життєвому шляху, але пером, на папері, ніколи вже не повернемося, бо сказали про нього все, що знаємо і що хотіли сказати.

ЗМІСТ

КНИГА ПЕРША. ПОРУШНИК СПОКОЮ

ЧАСТИНА ПЕРША	9
Розділ перший	9
Розділ другий	11
Розділ третій	16
Розділ четвертий	18
Розділ п'ятий	25
Розділ шостий	29
Розділ сьомий	36
Розділ восьмий	40
Розділ дев'ятий	50
Розділ десятий	55
Розділ одинадцятий	60
Розділ дванадцятий	62
Розділ тринадцятий	64
Розділ чотирнадцятий	68
Розділ п'ятнадцятий	71
ЧАСТИНА ДРУГА	75
Розділ шістнадцятий	75
Розділ сімнадцятий	81

Розділ вісімнадцятий	86
Розділ дев'ятнадцятий	92
Розділ двадцятий	95
Розділ двадцять перший	98
Розділ двадцять другий	100
Розділ двадцять третій	103
Розділ двадцять третій	104
Розділ двадцять п'ятий	107
Розділ двадцять шостий	115
ЧАСТИНА ТРЕТЯ	120
Розділ двадцять сьомий	120
Розділ двадцять восьмий	127
Розділ двадцять дев'ятий	132
Розділ тридцятий	139
Розділ тридцять перший	146
Розділ тридцять другий	153
Розділ тридцять третій	159
Розділ тридцять четвертий	163
Розділ тридцять п'ятий	167
Розділ тридцять шостий	174
Розділ тридцять сьомий	179
Розділ тридцять восьмий, який міг би стати початком нової книги	187

КНИГА ДРУГА. ЗАЧАРОВАНИЙ ПРИНЦ

ЧАСТИНА ПЕРША	196
Розділ перший	196
Розділ другий.	201
Розділ третій	210
Розділ четвертий.	215
Розділ п'ятий	219
Розділ шостий	224
Розділ сьомий	231
Розділ восьмий.	236
Розділ дев'ятий.	245
Розділ десятий	251
Розділ одинадцятий.	262
Розділ дванадцятий.	275
Розділ тринадцятий.	279
Розділ чотирнадцятий	288
Розділ п'ятнадцятий	292
Розділ шістнадцятий	296
Розділ сімнадцятий	305
Розділ вісімнадцятий	312
Розділ дев'ятнадцятий	325
Розділ двадцятий	331
ЧАСТИНА ДРУГА	336
Розділ двадцять перший	336
Розділ двадцять другий	341
Розділ двадцять третій	345
Розділ двадцять четвертий	352
Розділ двадцять п'ятий.	363

Розділ двадцять шостий	370
Розділ двадцять сьомий	376
Розділ двадцять восьмий	390
Розділ двадцять дев'ятий	395
Розділ тридцятий	401
Розділ тридцять перший	408
Розділ тридцять другий	415
ЧАСТИНА ТРЕТЯ	425
Розділ тридцять третій	425
Розділ тридцять четвертий	449
Розділ тридцять п'ятий	455
Розділ тридцять шостий	465
Розділ тридцять сьомий	480
Розділ тридцять восьмий	488
Розділ тридцять дев'ятий, завершальний	500

Літературно-художнє видання

Л. СОЛОВЙОВ

ПОВІСТЬ ПРО ХОДЖУ НАСРЕДДІНА

Для широкого кола читачів

Ілюстрації *М. Гец*

Редактор *Р. Дерев'яниченко*

Коректор *Н. Косенко*

Макет *С. Бирюков*

ШКОЛА
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи
сер. ДК № 907 від 25.04.2002 р.

Підписано до друку 07.10.2005. Формат 60х90 ¹/₁₆. Папір друкарський.
Гарнітура «Петербург». Друк офсетний.
Ум. друк. арк 32,0. Обл.-вид. арк. 26,8. Наклад 5000 прим.

З питань оптових поставок звертатися:

Видавничий дім «ШКОЛА»

61103, м. Харків, а/с 535

тел./факс (057) 720-50-67

ISBN 966-8182-43-X

- © Соловйов Л., спадкоємці, 2006
- © Базилянська І., переклад, 2006
- © ВД «ШКОЛА», 2006
- © Коханій Н., дизайн серії, 2006

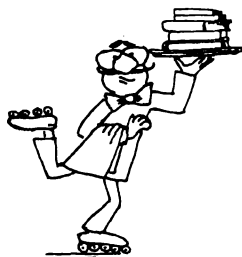
ШКОЛА

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

ЗАПРОШУЄ до співпраці авторів дитячої, методичної, довідкової літератури.

ЗАБЕЗПЕЧУЄ сучасний висококласний дизайн і поліграфічне виконання ваших книг, відповідність сучасним екологічним і методичним нормам та вимогам.

ГАРАНТУЄ захист ваших авторських прав.
Гідні, своєчасно сплачувані гонорари.

Ми цінуємо своїх авторів і дбаємо про них

Телефон (057) 720-55-76

Головний редактор

A large, stylized handwritten signature in black ink.

Дерев'яненко
Райса Михайлівна